De Gulden Passer. Jaargang 76-77

bron
De Gulden Passer. Jaargang 76-77. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 1998-1999

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005199801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

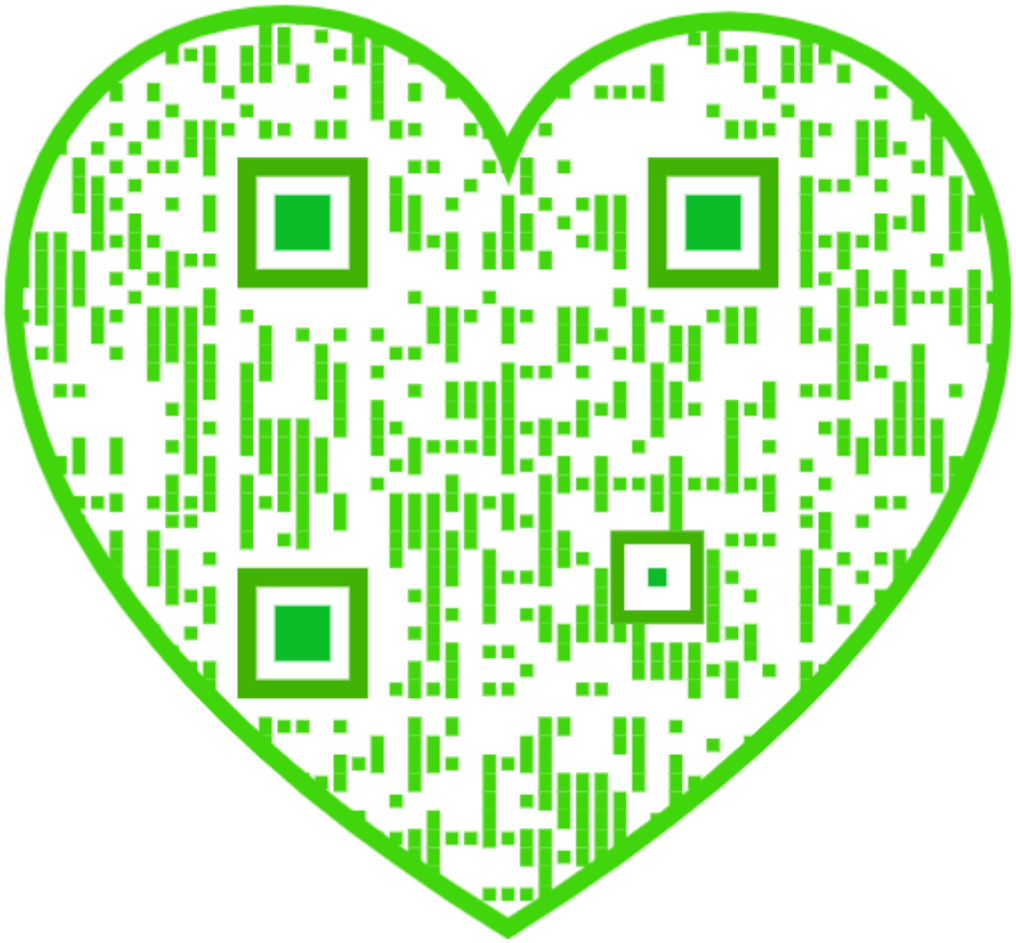

[De Gulden Passer 1998-1999]

Roman types by Robert Granjon

Hendrik D.L. Vervliet

North of the Alps, the evolution away from the fifteenth-century blackletter into the modernity of romans and italics in the main originated with a number of French type designers working in Parisian artistic and scholarly circles of the 1530's and thriving on the interests, promises, largesses of Francis I and his court. Simon de Colines, Geoffroy Tory, Robert Estienne were on the crest of the first wave of typographic innovation. In the background operated two talented punchcutters: Claude Garamont (c. 1510-61) and Robert Granjon (1513-90). The first brought a lasting standard, one of a sober and immutable beauty to the old face roman. The second was the leading artist in the development of italic and script types. Both masters enjoyed a worldwide reputation, lasting over centuries.

Granjon's civilité, exotic, and italic types have been studied by Carter & Vervliet (1966), Vervliet (1981; 1998). Conversely, his romans, which a connoisseur such as Stanley Morison (1969, 131) thought to equal those of Garamont, have not been researched comprehensively.[1]

The present article describes twenty-one roman typefaces.[2] Six of them belong to Granjon's earliest or Lyonese period (1542-50). They are not particularly attractive or elegant, especially when compared with the romans a more mature Garamont engraved to-

1 For an introduction to Granjon's life, works, and sources available, the reader is referred to Vervliet, 1998, 5-6 (full citations are quoted in the list of references, at the end of the article).

2 The author is indebted to the City Library Antwerp, the Plantin-Moretus Museum, the University Library Ghent for allowing generous access to the wealth of their collections. For their kindness in answering frequent demands for information, he wants to thank Mme Loup (Geneva), M. Parguez (Lyon), Mme Guilleminot-Chrétien and M. Coron (Paris). He is indebted to Prof. P. Lucas (Dublin) for textual suggestions.

wards the end of his life (+ 1561) or with the late Granjon romans. But both points of reference may seem somewhat anachronistic and therefore unfair to a younger Granjon. Anyhow, one of these earlier typefaces, the Petit-canon (or Two-line English) of 1547 proved to be very popular; it stayed in use until well into the 1700's.

During the 1550-60's new Granjon romans escape observation. Ostensibly Granjon concentrated on his civilité, greek and italic types. Or maybe the market for romans was held by Garamont. The earliest roman of Granjon's late (or Antwerp) period dates from 1566, five years after Garamont's death. In total, we know of seven romans engraved during the years 1566-1583. These faces are coherently and brilliantly designed, full of a Baroque refinement, vitality and vigor; they wholly deserve the praise of Morison, quoted above. As an interlude Granjon made in the years 1566-68's for Plantin three adaptations of Garamont romans in order to allow the Antwerp printer to cast them on a smaller body.

Five typefaces of uncertain or debatable origin close this study. They have been assigned to Granjon on weak grounds or await further research for a more firm attribution. We do not expect that this first synthesis covers all Granjon romans. But it may lead to further attributions or discoveries.

The descriptions that follow are arranged by type size within each of the four chapters, viz.

A. The early romans; 1542-50; §§ 1-6
B. The late romans; 1566-83; §§ 7-13
C. Granjon's adaptations of Garamont; 1566-8; §§ 14-16
D. Romans of uncertain origin, possibly by Granjon; §§ 17-21.

The rubrics ‘Contemporary attributions’ and ‘History’ try to cover the genesis and earliest history of the typeface. Conversely, the paragraphs on ‘Early appearances’ and ‘Type specimens’ are only intended to give a general idea of the spread and lifetime of the face. They should be considered as indicative, not as exhaustive listings. Often borrowed from illustrations in secondary sources, they are

open invitations for comment, additions and rectifications. Similarly the paragraph on ‘Early appearances’ mentions the names of printers, booksellers and publishers undiscriminatingly.

Two tables complete this article: the first displays Granjon's romans by period; the second by size.

A note on the listings and illustrations

The following formula is used in the rubric on ‘Size’:

20 Measurement of 20 solid lines in mm
x height of lowercase x in mm
H height of capital H in mm.

All measurements are approximate. The values given in Anglo-American and Didot points are only rough equivalents to the sixteenth-century typesizes. Similarly the size names are at best approximate projections.

All illustrations are at actual size.

A. The early romans (1542-50)

1. Granjon's Petit-romain or Long Primer (1542-)

SIZE Long Primer (Petit-romain); 9/8.5 Anglo-American/Didot points; **20** 65 × 1.2 **H** 2 mm.

FIRST SEEN IN 1542, Lyons, S. Gryphius (*Testamentum novum*; Lyons BM, 804101; Baudrier, 8: 172).

SIZE Long Primer (Petit-romain); 9/8.5 Anglo-American/Didot points; **20** 65 x 1.2 **H** 2 mm.

FIRST SEEN IN 1542, Lyons, S. Gryphius (*Testamentum novum*; Lyons BM, 804101; Baudrier, 8: 172).

28 D. DIONY. CARTH. MONOPANTON. 29

est enim: Mihi uindictã, & ego retribu
dicit dominus:Noli uinci à malo,sed u
1.Cor.4.c ce in bono malum. Maledicimur,& b
nedicimus: perſecutionem patimur,& t
ſtinemus: blaſphemamur & obſecram
tanquam purgamenta huius mundi fa
ſumus, omnium peripſema uſque adhu
2.Cor.4.b In omnibus tribulationem patimur,
non anguſtiamur. Aporiamur, ſed n
deſtituimur. Perſecutionem patimur,
non derelinquimur. Deiicimur, ſed no
perimus: ſemper mortificationem IES
Chriſti in corpore noſtro circumferen
ut & uita IESV in corporibus noſtris m
nifeſtetur. Semp enim nos, qui uiuimu
in mortem tradimur propter IESVM:
& uita IESV manifeſtetur in carne noſt
mortali. Ergo mors operatur in nob
1.Cor.6.a uita autem in uobis. Itaque in omn
bus exhibeamus noſmetipſos ſicut D
miniſtros, in multa patientia, in tribul
tionibus,in neceſsitatibus, in anguſtiis,
plagis,in carceribus,in ſeditionibus,in
boribus, per gloriam, & ignobilitatem
per infamiam: & bonam famam, ut
ductores, & ueraces: ſicut qui ignoti,
cogniti: quaſi morientes, & ecce uiu
mus: ut caſtigati, & non mortifica
quaſi triſtes, ſemper autem gaudente
ſic

ſicut egentes, multos autem locupletan-
tes:tanquàm nihil habẽtes,& omnia poſ-
ſidentes. Propter quod obſecro uos, ne Eph.3.c
deficiatis in tribulationibus meis pro uo-
bis,quæ eſt gloria noſtra. Et uos imita- 1.theſ.1.c
tores noſtri facti eſtis, & domini, exci-
pientes uerbum in tribulatione multa,
cum gaudio ſpiritusſancti: ut facti ſitis
forma omnibus credentibus in Macedo-
nia, & Achaia. A uobis enim diffamatus
eſt ſermo domini,non ſolum in Macedo-
nia,& Achaia,ſed in omni loco. Et hoc Phil.1.d
à Deo,quia uobis donatum eſt pro Chri-
ſto, non ſolùm ut credatis in eum: ſed
etiam ut patiamini pro illo: idem certa-
men habentes, quale & uidiſtis in me, &
nunc auditis de me. Libenter enim ſuf- 1. Co.11.e
ferris inſipientes, cùm ſitis ipſi ſapientes.
Suſtinetis enim, ſiquis uos in ſeruitutem
redigit, ſi quis deuorat, ſi quis accipit, ſi
quis extollitur, ſi quis in faciem uos cæ-
dit. Nam & ipſi ſcitis introitum no- 1.theſ.2.a
ſtrum ad uos, qui non inanis fuit, ſed an-
tè paſsi multa, & cõtumeliis affecti(ſicut
ſcitis) in Philippis. Fiduciã habuimus in
Deo noſtro loqui ad uos Euangelium
Dei in multa ſolicitudine.Memores enim
eſtis fratres laboris noſtri & fatigationis,
nocte & die laborantes,ne quem ueſtrum
grauar

Fig. 1: Granjon's early Perit-romain as it occurs in D. Richel, *Monopanton*, Lyons, S. Gryphius, 1549, p. 18-9.

EARLY APPEARANCES

Lyons: 1547, J. de Tournes; 1549, M. Bonhomme; 1555, J. Faure;
Paris: 1548, M. Fezandat; 1549, J. Du Puys, M. Fezandat & R. Granjon.

KEY LETTERS Capital F with longer middle arm; narrow M without right upper serif; broad N; oversized Q; heavy T; top of lowercase c leaning to the right; dot of i leaning to the left.

CONTEMPORARY ATTRIBUTION Ung petit Romain nommé le petit Cicero (Contract Granjon-Martines, 1551).

HISTORY The Martines-Granjon contract of 1551 (Parent, 1974, 71-2) mentions a roman typeface of the size 'petit Cicero'. It is described as being provided with two sets of capitals, viz. 'petites et grandes' and to be cast on the same mould as a small italic also with two ranges of capitals, viz. 'droictes et couchees'. The reference to the italic makes it clear that a Petit-romain and not a Small Pica or Philosophie is meant (Vervliet, 1998, 13-14). Doubtlessly the quotation refers to a new Petit-romain appearing in Lyons from 1542 on and used by the Fezandat-Granjon partnership in 1549, where it appears fitted out with small capitals.

2. Granjon's Cicéero or Pica roman (1544-)

SIZE Pica (Cicéro; Médiane); 12/11 Anglo-American/Didot points; **20** 82 × 1.6 **H** 2.9 mm.

FIRST SEEN IN 1544, Lyons, G. Rouillé (H. Gigas, *Tractatus de pensionibus ecclesiasticis*; Ghent UL, Jur. 313; Baudrier, 9: 126).

EARLY APPEARANCES

Lyons: 1546, J. de Tournes; 1547, S. Gryphius; 1548, Th. Payen; 1549, M. Bonhomme; 1551, B. Arnoullet; 1554, J. Faure; 1564, T. Straton;
Venice: 1546, A. Manutii Filii, P. Manuzio; 1554, A. Pincio;
Salamanca: 1551, A. de Portonariis;
Vienne: 1552, B. Arnoullet;
London: 1553, N. Hill; 1557, J. Day, J. Wayland; 1572, H. Bynneman; 1589, R. Field (more references in Ferguson, 1989);
Barcelona: 1565, C. Bornat;
Zaragoza: 1572, Wid. B. de Nagera;
Angoulême: 1582; J. & O. de Minières.

KEY LETTERS Capital K with serifed lower diagonal; splayed M without right upper serif; large-bowled P; small-bowled R; parallel upper serifs of T; small-bowled lowercase g; dot of i somewhat slanting to the left.

VARIANT LETTERS Portonariis (Salamanca) uses two ampersands, the long-tailed one being very near to the form used in the Cicéro of the Parisian printer D. Janot from about 1542.

CONTEMPORARY ATTRIBUTION Troys frappes de romain du blanc de cicero (Contract Granjon-Hus, 1548).

HISTORY This roman appears in the first (or one of first publications) of Guillaume Rouillé, later a regular customer of Granjon. It is attributed to the latter on the basis of the Granjon-Hus contract of 1548 (Paris, Arch. nat., MC Et. 49, 37; Parent, 1974, 72), and of the contemporary appearances of this typeface in Lyons, Spain and Italy, at presses which had acquired Granjon's italics or were to do so. Its capitals are stylistically

tis huiuſce præceptiones attineat, in eo deſiderari poteſt. Nam ſi leuiora quædam conſectari uoluiſſet, quæ alioqui conſcribendorum carminum ratio poſtulare uidebatur, grammatici officiũ perſoluiſſet. ſi præterea nonnulla alia parerga adiunxiſſet; quę potius uerborum ubertatem, quâm materiam perutilem ſtudioſis apportaſſent; fruſtra paginam abſumpſiſſet; imitatusque hi rudinem, legiſlatoris decorum non retinuiſſet; quod a breuiloquio nequaquam diſcedere oportere ſupra monuerat: imo crimen ſubijſſet, quod ab alijs ſummopere euitandum iuſſerat. Vnde non inconſulto eiuſmodi comparatione libellum concluſit; ut innueret ſatis, ſuperque de arte poetica præcepiſſe, nihilque amplius ea de re dicturum; ne pro uoluptate moleſtiam, aut demum pro emolumento detrimentum attuliſſet.

FINIS.

SERIES LITERARVM.

ABCDEFGHIKLMNOPQ.

Omnes ſunt duerniones, præter Q ternionem.

APVD ALDI FILIOS.

VENETIIS, M. D. XLVI.
MENSE AVGVSTO.

Fig. 2: Granjon's early Cicéro as it occurs in Horatius, *Ars poetica*, Venice, Aldi Filii, 1546, p. 66.

near to the upright ones of Granjon's first Petit-romain italic of 1545, a typeface whose attribution rests on firm grounds (Vervliet, 1998, 13-14, no. 2).

The typeface was quite popular in England from 1553 on. It may have been introduced there by the French typefounder Hubert d'Armilliers, apprenticed to Robert Granjon in the years 1545-7 and residing in England from about 1553 to 1594 (Kirk, 1900, 2: 5; Renouard, 1: 111; Reed, 1952, 96; Carter, 1969b, 537-8; Ferguson, 1989, 9-11; Lane, 1992, 364).

A bold titling of the same size as the capitals appears in Lyons printing from 1550 on (see § 5 below). On a different Cicero roman attributed by Johnson (1938, 173-4; Reed, 1952, 227-8) to Granjon, see § 17 below.

LITERATURE Johnson, 1936, 74; Johnson, 1938, 168; Ferguson, 1989, 9-11.

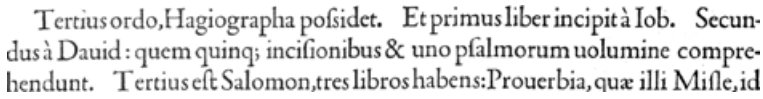
Tertius ordo, Hagiographa posidet. Et primus liber incipit à Iob. Secundus à Dauid: quem quinq; incisionibus & uno psalmorum uolumine comprehendunt. Tertius est Salomon, tres libros habens: Prouerbia, quæ illi Misle, id

Fig. 3: Granjon's early Gros-parangon as it occurs in *Biblia sacra*, Lyons, S. Gryphius, 1550, f. aa4.

3. Granjon's Gros-parangon or Double Pica (1545-)

SIZE Double Pica (Gros-parangon); 21/20 Anglo-American/Didot points; **20** 150 × 3 **H** 5 mm.

FIRST SEEN IN 1545, Lyons, S. Gryphius (*Rituel d'Autun*; Lyons BM, 317578).

EARLY APPEARANCES

Lyons: 1547, J. de Tournes; 1553, B. Arnoullet; 1563, S. Honorat.

KEY LETTERS Capital E with long top arm and bold middle arm; K with lower diagonal serif; M without right upper serif; oversized Q; T with parallel upper serifs; lowercase a with rounded bowl; dot of i somewhat slanting to the left; low-dotted j.

HISTORY Although undocumented by archival sources, this roman can be attributed to Granjon on the ground of its stylistic affinity with the Petit-canon, which is surely ascribed to Granjon (see § 4 below). Moreover, it appears in the typography of Gryphius and De Tournes, two regular customers of Granjon. It is the main typeface used in Gryphius's typographical masterpiece, the *Biblia sacra* of 1550. In his dedication to cardinal Jean Du Bellay, the printer praises the bigger and nicer types (‘maioribus augustioribusque typis excusa’) of its book face. But frankly the type appears rather as a still immature exercise of a dawning great talent. In opposition to the great commercial success of Granjon's Petit-canon roman (see § 4 below), I have not seen this Grosparangon used outside the narrow circle of his Lyonese friends and customers.

4. Granjon's Petit-canon or Two-line English (1547-)

SIZE Two-line English (Petit-canon); 27/25 English-American/Didot points; **20** 190 × 3.4 **H** 6.2 mm.

FIRST SEEN IN 1547, Lyons, J. de Tournes (Margaret of Angouleme, *Marguerites de la Marguerite*; Lyons BM, 317559; Cartier, 1: 253-60, no. 105).

EARLY APPEARANCES (restricted to the earlier ones):

Lyons: 1548, S. Gryphius; 1550, B. Arnoullet; 1552, J. Chabin, S. Nivelle; 1553, J. Temporal;
Paris: 1549, N. Du Chemin, Ch. Guillard, M. Fezandat, P. Haultin & B. Prévost, J. de Roigny, G. Thiboust; 1550, L. Bégat, Ch. Langelier, R. Granjon & M. Fezandat; 1551, N. Buffet; V. Gualtherot, S. Nivelle; 1552, G. Merlin, A. Turnebus; 1553, Wid. M. de La Porte; 1554, A. Brière; A. Wechel; 1555, M. Boursette, G. Cavellat, B. Turrisan; 1556, M. David, A. Langelier; 1558, G. Le Bé, A. Le Roy & R. Ballard;
Zaragoza: 1550, P. Bernuz; 1552, M. de Capila; 1553, J. Millàn; 1577, J. Soler; 1586, J. & D. de Robles;
Reims: 1551, N. Buffet; 1557, N. Bacquenois;
Salamanca: 1551, A. de Portonariis; 1556, J. Canova; 1562, M. Gast; 1573, P. Laso;
Medina del Campo: 1553, G. de Millis; 1574, F. de Canto;
Vienne: 1553, B. Arnoullet;
Bordeaux: 1554, F. Morgain; 1576, S. Millanges;
Geneva: 1554, A. Cercia; 1561, J. Bourgeois;
Valladolid: 1554, B. de Sancto Domingo; 1565, F. Fernández; 1568, A. Ghemart
Barcelona: 1556, C. Bornat; 1562, J. Cortey; 1578, J. Malo;
Cuenca: 1560, J. de Casanova;
Alcala de Henares: 1561, A. de Angulo; 1563, S. Martinez;
Caen: 1563, P. Philippe;
Venice: 1563, G. Ziletti; 1564, R. Borgominieri, G.B. Sessa; 1565, Stagnini Fratres; 1567, N. Bevilacqua, F. de Franceschi & G. Chrieger, V. Valgrisi; 1571, P. Manuzio; 1574, G. Porro;
Antwerp: 1564, C. Plantin;
Toledo: 1564, M. Ferrer; 1567, F. de Guzman; 1574, J. de Ayala; 1585, J. Rodriguez;

Naples: 1565, J.M. Scotto; 1567, J. de Boy; 1572, G. Cacchi; 1573, O. Salviani;
Orleans: 1565, L. Rabier;
Estella: 1567, A. de Anvers;
Ferrara: 1567, F. Rossi;
Mexico: 1574, P. Balli;
Madrid: 1578, F. Sanchez; 1583, A. Gomez.

TYPE SPECIMENS

1567,	Plantin, *Index characterum*, Antwerp, f. B3, 'IIII. Tvscvl.' (Vervliet-Carter, 1972, 3, no. 17);
1575,	Plantin, *Inventaire des lettres*, Antwerp, f. 66 vo, 'Canon Romain Petit' (Plant. arch. 43);
c. 1585,	Plantin, *Folio Specimen*, Antwerp, 'Petit Canon Romain' (Vervliet-Carter, 1972, 8, no. 7);
c. 1599,	Le Bé, [*Le Bé-Moretus specimen*], Paris 'Petit Canon de la taille Rob. GranIon' (Vervliet-Carter, 1972, 14, no. 20);
1592,	C. Berner, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Petit Canon de Garamond' (Mori, 1955, 3; Dreyfus, 1963, 2);
1622,	J. Berner, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Petit Canon de Garamond' (Mori, 1955, 4; Dreyfus, 1963, 3);
1628,	Stampa Vaticana, *Indice de caratteri*, Rome, 1628, f. 29, 'Carattere detto Canoncino' (Vervliet, 1967, 31, no. 29);
1643,	Imprimerie royale, [*Spécimen*], Paris, f. 8, 'Petit Canon' (Veyrin-Forrer & Jammes, 1958); lines 3-4 excepted;
1664,	J. Luther, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Petit Canon Antiqua de Garamond' (Mori, 1955, 5);
1664,	J.Ph. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, 'Klein Canon' (Mori, 1955, 15; Dreyfus, 1963, 4);
1665,	J.E. Luther, *AEABC*, Frankfurt, [No. 6] (Mori, 1955, 6);

1682,	J.D. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, ‘Klein Canon’ (Mori, 1955, 16; Dreyfus, 1963, 5);
1702,	Luther, *Specimen characterum*, Frankfurt, ‘Roman Antiqua No. 2’ (Mori, 1955, 10);
1704,	J. Pistorius, *Ecce specimen*, Basle, Title page, line 7 ‘Germanicorum, etc.’ (Mori, 1924, pl. 5); except capital U; f. 9, lines 16-7 ‘AEABC, etc.; except greek capitals and AE, J, U, W; f. 13 ‘*Text Antiqua*’; mutilated (Mainz, Gutenberg Museum);

c. 1710,	J. Pistorius, *Specimen typorum Hebraeorum*, Basle, title page, lines 3 and 6; except capitals J and U;
1714,	J.H. Stubenvoll, *Characterum seu typorum*, Frankfurt, [Line 8] (Mori, 1955, 21);
1718,	Luther, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Roman Antiqua No. 2' (Mori, 1955, 13);
1742,	Cl. Lamesle, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. G1 'Lettres de deux points de Cicero, Numero Quatriéme'; f. P4 'Petit Canon Numero LV' (Johnson, 1965); capitals only; except J and greek capitals I, P, V;
1745,	Luther, *Specimen... characterum*, Frankfurt, 'Petit Canon Rom: de Garamont No. 3' (Mori, 1955, 14).
1755,	J.H. Schippelius, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'No. 2 Roman Antiqua' (Mori, 1955, 27);
1758,	N. Gando, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. G1 'Lettres de deux points de Cicero, Numero Quatrième'; f. P4 'Petit Canon Numero LV' (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, B 3051: 3); capitals only; except J and greek capitals I, P, V;
1773,	L. Delacologne, *Les caracteres et les vignettes*, Lyons, p. 46, 'Palestine romain'; p. 119-21 (Carter, 1969a, 57-8).

STANDING TYPE PRESERVED Antwerp, Plantin-Moretus Museum, R14 (Early Inv., 1960, 23-4, LMA 6);

KEY LETTERS Capital A with bold bar; E and F with bold middle arms; K with lower diagonal serif; T with parallel upper serifs; lowercase a with rounded bowl; g with broad loop; v extending under base line.

VARIANT LETTER Short lowercase v.

CONTEMPORARY ATTRIBUTIONS Deux aultres frappes petitz canons lettre antique (Contract Granjon-Molina, 1548); Troys frappes de petit canon (Contract Granjon-Hus, 1548); Petit Canon Romain de Granjon (Plantin, 1563); Petit canon

de Granion (Plantin, 1566); Le petit Canon Romain de Granjon (Plantin, 1572); La Romaine [Petit Canon] de R. Granjon (Plantin, 1581); Lettre que nous appelons Petit Canon dela taille de Rob. GranJon (Le Bé, c. 1598); Petit Canon Romain Granjon (Le Bé, c. 1618).

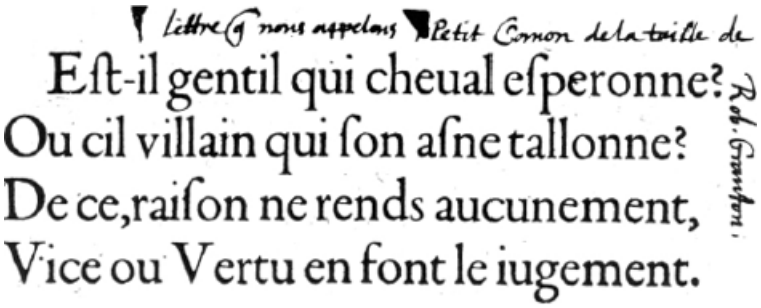
Lettre G nous appelons Petit Canon de la taille de
Eſt-il gentil qui cheual eſperonne?
Ou cil villain qui ſon aſne tallonne?
De ce, raiſon ne rends aucunement,
Vice ou Vertu en font le iugement.
Rob. Granion.

Fig. 4a: [*Le Bé-Moretus specimen*], Paris, G. II Le Bé, c. 1599, 'Petit Canon de la taille Rob. GranIon'. By courtesy of the Plantin-Moretus Museum.

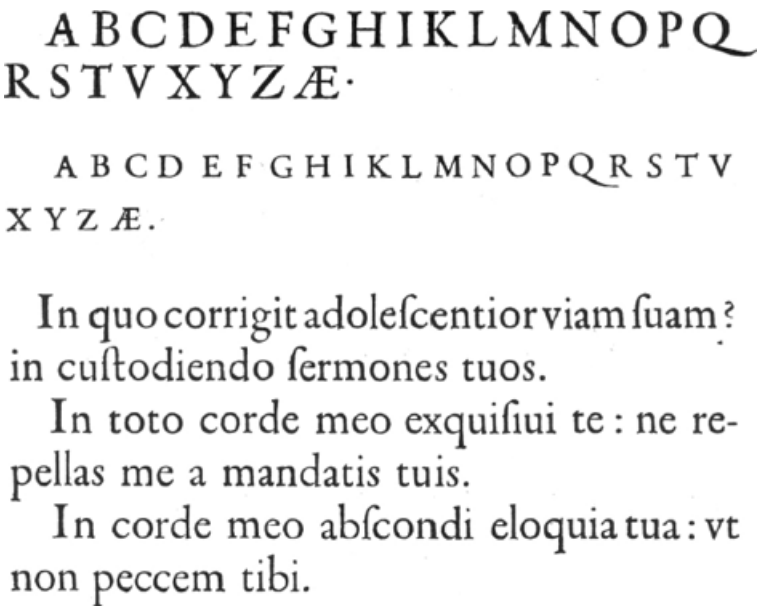
A B C D E F G H I K L M N O P Q
R S T V X Y Z Æ·
A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V
X Y Z Æ.
In quo corrigit adoleſcentior viam ſuam?
in cuſtodiendo ſermones tuos.
In toto corde meo exquiſiui te: ne re-
pellas me a mandatis tuis.
In corde meo abſcondi eloquia tua: vt
non peccem tibi.

Fig. 4b: Granjon's early Petit-canon as it occurs in [*Spécimen*], Paris, Imprimerie royale, 1643, f. 8, 'Petit Canon'; lines 3-4 excepted. By courtesy of the Bibliothèque nationale de France.

HISTORY A Petit-canon roman to be supplied by Granjon is mentioned in two 1548 contracts, the first with Gaspar de Molina (Lyons, Arch, départ. Rhone, 3 E 3920, f. 246 vo; Baudrier, 1: 284-5), the second with Jacques Hus (Paris. Arch, nat., MC Et. 49, 37; Parent, 1974, 72). Both were Lyon traders. About the same time the new roman superseded at the Lyon press of J. de Tournes an older titling of Basle design. From 1550 on it appears in books printed by the Granjon-Fezandat association. It is shown in the specimens of Plantin; in his inventories it is regularly ascribed to Granjon (Early Inv., 1960, 23-4, LMA 6). According the c. 1618 Le Bé inventory (Morison, 1957, 18, 24), the Le Bé typefoundry owned the punches and a set matrices, both ascribed to Granjon. In a letter to J. Moretus c. 1598, Guillaume II Le Bé included a specimen of this typeface with the handwritten heading 'Lettre que nous appelons Petit Canon dela taille de Rob. GranJon' (Vervliet-Carter, 1973, 14, no. 20). Later it appears in many German specimens, sometimes (wrongly) attributed to Garamont (Dreyfus, 1963, 4).

Carter (1969a, 46-7) judged this typeface not good enough to be cut either by Garamont or Granjon (and certainly it differs much from the later and better romans of both masters) but there seems no reason to hesitate on an attribution to a young Granjon. His suggestion (1969, 99-100) that Granjon reworked some lowercase punches of Garamont to match them with his own capitals can hardly be retained in the light of the earliest appearances of this typeface. The uneven weight of capitals and lowercase sorts is reminiscent of Simon de Colines' Gros-parangon (1543-) which can have been the model for Granjon's typeface.

Especially in France, Spain and Italy, it became in this size the most popular roman from the mid-sixteenth century on. The 'Early appearances' above have been restricted to the earlier ones. Later in the century it had to compete with typefaces in the same size of Jacques de Sanlecque. Close but well-cut copies of Granjon's capitals appear in Poland at the Cracow press of A. Lazarus (1584-) in the sizes Canon (8.5 mm) and Petit-canon (6 mm). Possibly they were cut by Jan Januszowski.

LITERATURE Early Inv., 1960, 23-4, LMA 6; Dreyfus, 1963, 4; Vervliet, 1967, 31, no. 29; Carter, 1969, 99-100; Carter, 1969a, 46-7; Vervliet-Carter, 1973, 3, no. 17; 14, no. 20.

5. Granjon's bold titling on 2-line Nonpareil (1550-)

SIZE 2-line Nonpareil; 10/9.5 English-American/Didot points; **H** 2.9 mm.

Imperatorum & Cæſa-
RVM VITAE, CVM
Imaginibus ad viuam effi-
giem expreſsis.

Huic æditioni additi ſunt cum Icunculis, & elencho, verſus Auſonij, Mycilli, & Vellei poëtarum paucis ingentem hiſtoriam complectentes.

LVGDVNI.
Apud Balthazarem Arnolletum.
M. D. XXXXX.

Cum Priuilegio Regis ad quinquennium.

Fig. 5: Granjon's bold titling on 2-line Nonpareil as it appears on the title page of J. Huttichius, *Imperatorum & Caesarvm vitae*, Lyons, B. Arnoullet, 1550.

FIRST SEEN IN 1550, Lyons, B. Arnoullet (*Imperatorum et Caesarvm vitae*; Antwerp, Plantin-Moretus Museum, A 879: 2; Baudrier, 10: 123).

KEY LETTERS Capital M without right top serif; narrow N; T with paralel top serifs.

HISTORY A smaller version of the earlier bold titling described below in § 6 appears at the Lyon and Vienne presses of B. Arnoullet from 1550 on, a.o. in the works of his corrector Guillaume Guéroult, later a publishing partner of Arnoullet and Granjon.

6. Granjon's bold titling on 2-line Brevier or 2 Points de Petit-texte (1543-)

SIZE 2-line Brevier (2 Points de Petit-texte); 13/12 English-American/Didot points; **H** 3-9 mm.

FIRST SEEN IN 1543, Lyons, J. de Tournes (*Les prieres et oraisons de la Bible*); Amsterdam UL, 2 D 12: 2; Cartier, 1: 173, no. 12).

EARLY APPEARANCES

Lyons: 1549, Ph. Rollet & B. Frein; 1550, B. Arnoullet; 1552, M. Bonhomme; 1555, Heirs J. Giunta, J. Faure; 1559, J. Saugrain, 1560, Heirs S. Gryphius; 1563, S. Honorat; 1565, J. Martin;
Geneva: 1552, Ph. Hamelin; 1568, J. Crespin.

KEY LETTERS Serifed capital C; small counter of P and R.

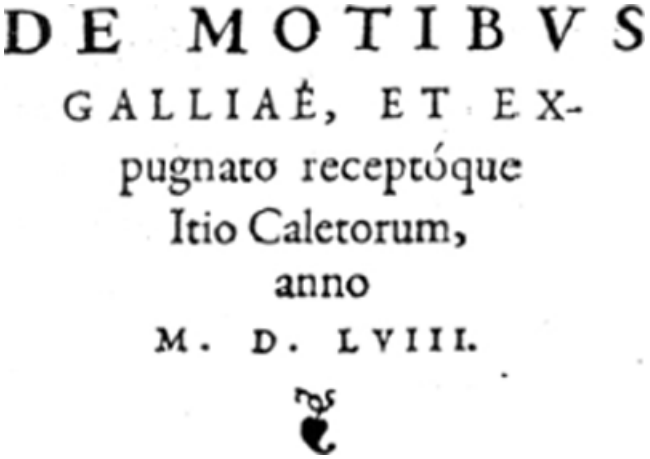
DE MOTIBVS
GALLIAE, ET EX-
pugnato receptóque
Itio Caletorum,
anno
M. D. LVIII.

Fig. 6a: G. Paradin, *De motibvs Galliae*, Lyons, J. de Tournes & G. Gazeau, 1558, title page.

A B D E G I L M N O P R S T V X

Fig. 6b: Granjon's bold titling on 2-line Brevier assembled from the work quoted in Figure 6a.

VARIANT LETTERS variant forms occur of capital E (one with the typical Granjon heavier middle arm) and M (the earlier one without right-hand top serif; the other one with splayed stems and two top serifs).

HISTORY In the 1540's Lyon printers began to move to a new typeface away from an older bold titling of this size (Johnson, 1927, pls. 42-3), which at the end of the 1520's originated somewhere between Cologne and Basle and was popular in the German-speaking countries and Lyons. Certain sorts of the newer typeface are reminiscent of Granjon's earliest style. On this ground it may be attributed tentatively to Granjon. Further research is needed to ascertain whether the variant sorts (Bonhomme, 1552; Giunta, 1556) are just a few changed letters of the existing alphabet or whether they belong to a duplicate.

The typeface must not be confused with a bold titling of the same size, which Guillaume I Le Bé cut in Venice for Zannetti in 1548 and which was the standard type for this size in Italy (Vervliet, 1967, 36, no. 53c) and Germany (Dreyfus, 1963, 8, n. 4) from the 1550's. Granjon himself put it to use in one of the works he printed in Rome (Guidetti, 1582; Bibl. Vatic., R I.v. 1039).

B. The late romans (1566-83)

7. Granjon's Brevier or Petit-texte (1570-)

SIZE Brevier (Petit-texte); 7.5/7 English-American/Didot points; **20** 54 × 1.1 **H** 1.7 mm.

FIRST SEEN IN 1570, Antwerp, A. Tavernier (*Novum Iesu Christi Testamentum*; Antwerp, Plantin-Moretus Museum, R 20.8) and 1570, Antwerp, R. Granjon, (*Epreuue de la petite Antique*; Antwerp, Plantin-Moretus Museum, Arch. 153, f. 20k; Vervliet-Carter, 1972, 14, no. 21).

EARLY APPEARANCES

Antwerp: 1574, C. Plantin.
Basle: 1581, S. Henricpetri

TYPE SPECIMENS

1570,	Antwerp, R. Granjon, (*Epreuue de la petite Antique*; Antwerp, Plantin-Moretus Museum, Arch. 153, f. 20k; Vervliet-Carter, 1972, 14, no. 21).
c. 1585,	Plantin, *Folio Specimen*, Antwerp, 'Gaillarde sur la Garamonde'; 'Gaillarde Romaine' (Vervliet-Carter, 1972, 10, nos. 56, 67);
1592,	C. Berner, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Rom. Galliard de GranIon' (Mori, 1955, 3; Dreyfus, 1963, 5, pl. 2);
c. 1599,	Le Bé, [*Le Bé-Moretus specimen*], Paris, 'Epreuue de la petitte Antique ou Romaine, de Rob, GranIon, nommée la Gaillarde. en Anvers 1570' (Vervliet-Carter, 1972, 14, no. 21);
c. 1600,	[Anonymous], *Per sanctorum*, s.a.,s.l., 'Breuier Romein van francoys Guiot' (Antwerp, Plantin-Moretus Museum, R 63.8: 4, f. 217 [171]).
1622,	J. Berner, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Rom. Gaillard de GranIon' (Mori, 1955, 4; Dreyfus, 1963, pl. 3);

1664,	J.Ph. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, ‘Petit Antiqua’ (Mori, 1955, 15; Dreyfus, 1963, pl. 4);
1681,	[C. van Dyck &] Wid. D. Elsevier, *Proeven van letteren*, Amsterdam, ‘Brevier Romeyn [2]’ (Dreyfus, 1963, pl. 12);
1682,	J.D. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, ‘Petit Antiqua’ (Mori, 1955, 16; Dreyfus, 1963, pl. 5);

c. 1684,	[C. van Dyck &] J. Bus & J. Athias, *Proeven van letteren*, Amsterdam, 'Brevier Romeyn [2]' (Hellinga, 1962, pl. 159);
1695,	Heirs J. Blaeu, *Proeve der drukkerye*, Amsterdam, f. B2 'Galjard Romeyn' (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 30.14);
c. 1695,	Wid. D. Voskens, *Proef van Letteren*, Amsterdam, 'Galjard of groote Brevier Romeyn' (Dreyfus, 1963, pl. 9);
c. 1700,	Adamsz. & Ente, Proef van Letteren, Amsterdam, 'Groote Brevier Romyn'; 'Brevier Romyn' (Dreyfus, 1963, pl. 10);
p. 1701,	[Melchior van Wolsschaten], [Incipit; *Dobbel Mediaen rom.*], Antwerp, 'Brevier Romeyn' (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8: 2A, f. 94 [66]); except capitals J, U, W;
1704,	J. Pistorius, Ecce specimen, Basle, f. 14, '*Mittel Antiqua*'; '*Grobe Cicero Antiqua*'; small capitals only (Mainz, Gutenberg Museum);
ante 1718,	P. Esclassan, *Epreuve de quelques matrices*, Paris, 'Petit Texte à gros oeil A' (Paris, Bib. nat., Gr.f. W 1319 T; Howe, 1951, 32);
p. 1725,	[Balthasar van Wolsschaten], *Proef van letteren*, Antwerp, 'Brevier' (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8: 2B, f. 123 [82]);
c. 1730,	W. Goeree, *Proeven van letteren*, Amsterdam, [p. 25] 'Brevier Romeyn' (Leiden UL, 744 D 19);
1742,	Cl. Lamesle, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. B1 'Petit Texte moyen Numero IX' (Johnson, 1965);
ante 1748,	I. vander Putte, *Proef van letteren*, Amsterdam, 'Galyart of Groote Brevier, No. 1' (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8: 2A, f. 100 [70]); except capital J;

1758,	N. Gando, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. B1 ‘Petit Texte moyen Numero IX’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, B 3051: 3);
c. 1762,	J. Roman, *Proeven van letteren*, Amsterdam, ‘Brevier Romeyn’ (Dreyfus, 1963, pl. 13);
p. 1764,	J.P. Fournier l'aîné, [Fonderie], Paris, f. 66 ‘*petit texte grosse de Granjon*’ (Paris BN, ms. fr. 22189); lowercase only;
1767,	Ploos van Amstel, *Proef van letteren*, Amsterdam, ‘Galyard of Groote Brevier No. 1’ (Antwerp, Plantin-Moretus Museum, BM 30.102: 2); except capitals J and W;
1773,	L. Delacologne, *Les caracteres et les vignettes*, Lyons, p. 9 ‘Mignonne gros oeil romain’ (mutilated); p. 11 ‘Petit-texte a son oeil romain’; p. 110 ‘Petit-romain romain oeil de Petit-texte’ (Carter, 1969a, 43-4);
c. 1781,	A.G. Mappa, *Proeven van letteren*, Rotterdam, ‘No. XVIII Gailliard of Gr. Brev. Romyn’ (Plantin-Moretus Museum, BM 30.102); except lowercase a.

§ Epreuue de la petitte Antique ou §
Romaine, de Rob, Granlon nom-
mée la Gaillarde. en Anuers
§ 1570. §

Oratio Suſannæ. Danielis xiij.

Deus æterne, qui abſconditorum cognitor es, qui nouiſti omnia antequam fiant, tu ſcis quoniam falſum contra me tulerunt teſtimonium. Et Domine morior, cùm nihil horum fecerim, quæ iſti malitioſe compoſuerunt ad uerſum me. Sed nunc tu Domine Deus adiua me in hac hora: vt benedicam te Deum viuũ qui ſaluas ſperantes in te. Et nunc quæſo ſi non tollis hoc opprobrium & hanc anguſtiam, tolle animam meam à me: quia melior eſt mihi mors quàm vita, ſi tibi placeat Deus meus. Amen.

Fig. 7a: Epreuue de la petite Antique, Antwerp, R. Granjon, 1570. By courtesy of the Plantin-Moretus Museum.

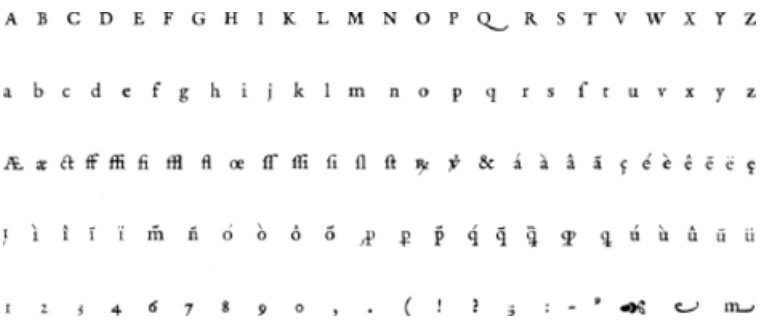

Fig. 7b: Granjon's Gaillarde as cast from matrices in the Plantin-Moretus Museum (MA 61). ©Plantin-Moretus Museum.

MATRICES PRESERVED Antwerp, Plantin-Moretus Museum, MA 61, MA 63, MA 127, MA 159 (Early inv., 1960, 43-4; 63).

KEY LETTERS Capital A with acute top terminal; K with serifless tail; splayed M; v extending under base line.

CONTEMPORARY ATTRIBUTIONS La petitte Antique ou Romaine, de Rob, GranIon, nommée la Gaillarde (Granjon, 1570); 2 frappes de GranJon, La Romaine Gaillarde (Plantin, 1571); [Breviere] frappe de la Romaine de Granjon (Plantin, 1572); La petite Romaine de Granjon nommee la gaillarde (Plantin, 1579); [Byble] Gaillarde de R. Granjon (Plantin, 1581); vne frappe de petit romain de GrandJon nomme la Galliarde (Plantin, 1588); Galiarde Romaine granjon (Plantin, 1589); Rom. Galliard de GranIon (Berner, 1592, 1622); Deux petits Textes Granjon Gaillarde (Le Bé, 1618).

HISTORY The term ‘Gaillarde’ later refers to the slightly larger size of Bourgeois (60mm/20 lines), but in Plantin and Le Bé's inventories ostensibly points to a Petit-texte (or Bible, Brevier; 54 mm). This small roman is safely to be attributed to Granjon on the basis of the Granjon 1570 type specimen (Vervliet-Carter, 1972, 14, no. 21). This is corrobated by the quotations in the 1579 sale by Plantin of a strike to the Heirs of Gerlach at Nuremberg (Plant. arch. 962, f. 71; 74 vo), the 1592-1622 Berner specimens (Dreyfus, 1963, 5), and the Plantin (Early inv., 1960, 43-4) and c. 1618 Le Bé inventories (Morison, 1959, 20).

Garamont had an earlier typeface on this size, which cannot easily be told apart with Granjon's; spot letters of the latter's typeface are the broader capitals E and R, the smaller P, the K with serifless tail, and the descending lowercase v. The two designs are shown face-to-face in the 1742 Lamesle and 1758 Gando specimens (f. A4 vo-B1). The ‘Petit texte numero VIII’ is Garamont s; ‘Numero IX’ is Granjon's.

LITERATURE Early inv., 1960, 43-4; Dreyfus, 1963, 5; Carter, 1969a, 43-4; Vervliet-Carter, 1972, 10, no. 67; 14, no. 21.

8. Granjon's Long Primer or Petit-romain, named 'La Granjonne' (1569-)

SIZE Long Primer (Petit-romain); 9/8.5 English-American/Didot points; **20** 64 × 1.4 **H** 2 mm.

FIRST SEEN IN 1574, Cologne, G. Calenius & Heirs J. Quentel (L, Surius, *Commentarius brevis*; Ghent UL, Hist. 8287);

EARLY APPEARANCES

Frankfurt: 1577, J. Feyerabend; 1592, Heirs A. Wechel;
Venice: 1580, F. Ziletti; 1587, Heirs G. Giolito;
Antwerp: 1593, J. Moretus; 1594, M. Nutius;
Leiden: 1595, F. Raphelengius;
Basle: 1594, S. Henricpetri;
Stockholm: 1682, H. Keyser.

TYPE SPECIMENS

c. 1593,	J. van Hout, [Type-specimen inc.] *Ascendonica*, Leiden, 'Bourgois Romeyn'; Haarlem, Museum Enschedé;
c. 1600,	[Anonymous], *Ad dvodecimvm*, s.a., s,l., (Antwerp, Plantin-Moretus Museum, R 63.8(4), f. 216 [170]).
1664,	J. Luther, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Garamond Antiqua [2]' (Mori, 1955, 5);
1664,	J.Ph. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, 'Garmont Antiqua' (Mori, 1955, 15; Dreyfus, 1963, pl. 4);
1682,	J.Ph. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, 'Garmont Antiqua' (Mori, 1955, 16; Dreyfus, 1963, pl. 5);
1691,	H. Keyser, *Specimen characterum*, Stockholm, 'Corpus Antiqua' (Stockholm RL, 82 Aa 18/72; Bengtsson, 1956, 181-3);
c. 1695,	Wid. D. Voskens, *Proef van Letteren*, Amsterdam, 'Garmont Romeyn [2]' (Dreyfus, 1963, pl. 9); except capitals J, W, AE;

c. 1695,	J.A. Schmidt, [*Fragments of type-specimens*], Amsterdam, ‘Garmont Romeyn [2]’ (Dreyfus, 1963, pl. 14);
c. 1700,	Adamsz. & Ente, *Proef van Letteren*, Amsterdam, ‘Garmont Romyn No. 2’ (Dreyfus, 1963, pl. 10); except capitals J, K, U, W, AE;
p. 1701,	[Melchior van Wolsschaten], [Incipit: *Dobbel Mediaen rom.*], Antwerp, ‘Garramonde Romain’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:2A, f. 94 [66]); except small capitals;

1702,	Wid. J. Luther, *Specimen characterum*, Frankfurt, ‘Garmont Antiqua No. 16’ (Mori, 1955, 10);
1704,	J. Pistorius, *Ecce specimen*, Basle, f. 15, ‘Garmond Antiqua [right hand column]’; except small capitals (Mainz, Gutenberg Museum);
c. 1710,	[van Wolsschaten], [Incipit: *Text Geschreven*], Antwerp, ‘Garramonde Romain’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:1, f. 81); except small capitals;
1714,	J.H. Stubenvoll, *Characterum seu typorum*, Frankfurt, ‘Garmont Antiqua’ (Mori, 1955, 21);
p. 1725,	[Balthasar van Wolsschaten], *Proef van letteren*, Antwerp, ‘Garmont Romeyn’ (except capitals J, U, W and small capitals); ‘Bovrgois’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:2B, f. 123 [82)];
p. 1728,	Voskes en Clerk, *Proef van letteren*, Amsterdam, ‘Kleine Garmont Romein’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:4, f. 87 [63]);
c. 1730,	W. Goeree, *Proeven van letteren*, Amsterdam, f. C2 ‘Garmont Romeyn’ (Leiden UL, 744 D 19); except capitals J, W and lowercase w;
p. 1764,	J.P. Fournier l'aîné, [Fonderie], Paris, f. 66 ‘*petit texte grosse de Granjon*’ (Paris BN, ms. fr. 22189); capitals only; except J and small capitals;
1767,	Ploos van Amstel, *Proef van letteren*, Amsterdam, ‘Garmont No. 2’ (Antwerp, Plantin-Moretus Museum, BM 30.102:2);
1770,	J. Becker, *Specimen characterum*, Frankfurt, ‘No. 39 Garmont Antiqua’ (Mori, 1955, 32); except capitals J, U;
c. 1781,	A.G. Mappa, *Proeven van letteren*, Rotterdam, ‘N. XVI Kleine Garmont Romeyn’ (Plantin-Moretus Museum, BM 30.102); except capitals A, J, U, W.

STRIKES PRESERVED Antwerp, Plantin-Moretus Museum, MA 187 (Early inv., 1960, 88).

KEY LETTERS Capital A with acute top terminal; E with bold middle arm; narrow H and N; K with serifless tail; splayed M.

CONTEMPORARY ATTRIBUTIONS vne matrice granionne (sale Granjon to Plantin, 1569); Romaine dicte Granjonne (Plantin, 1572); vne frappe de petit Romain de Granjon nommee la granjonne (Plantin, 1579); Colineus Romaine van Granjon (Plantin, p. 1581); vne frappe de petit romain de GrandJon nomme la GrandJonne (Plantin, 1588); Colineus romein... van Robert Granjon (letter Th. de Vechter-J. Moretus, 1592); Granjonne

gis nepte prognatum, quem paulò antè in Cardinalium ordinem adsciuerat, in Britanniam legatum misit, vt Henricum regem ad saniora complectenda consilia reuocaret. Verùm Henricus rex iam scripserat Francisco regi, vt legatum ad se captiuum in Britanniam mitteret. Eius rei commonitus Polus Cardinalis, ex Gallijs in Flandriam profectus, aliquandiù hæsit Cameraci. Indè Leodium abiens, aliquot menses liberalitèr habitus est à Cardinale Erardo: pòst Romam repetijt. Sleidanus suo more pessimè eam legationem interpretatur, tanquàm propterea missus fuerit ad Frãciscum regem, vt cum in Anglum inflammaret. Ità semper improbi homines ex animi sui prauitate etiàm alios metiuntur. Et valdè hoc familiare est Sleidano & sectarijs dogmatistis omnibus, vt Romanos pontifices & catholicos quosque magnoperè studeant apud omnes in summum odium & inuidiam adducere, licèt interìm illi piam doctrinam, & purũ ac syncerum Euangelium, & incredibilem vitæ innocentiam sibi impudenti vanitate tribuere non vereantur. *regem Angliæ.*

Mense Octobri Iana Semeria, quam ab Anna Bole- nia Rex Angliæ Henricus suo iunxerat matrimonio, filium Eduardum peperit, sed ipsa duodecimo pòst die vitam cum morte commutauit. *Eduardus nascitur.*

Per id tempus quo paulò antè diximus in Belgio viguisse bellum, multa Gallis apud Allobroges eripuit Daualus Vastius Cæsareanorum dux inclytus, & cùm iam binis castris obsideret Taurinum & Pinarolum, Gallosq; ad summam alimentorum penuriam adduxisset, in ipso tempore Henricus Delphinus cum exercitu superueniens, rebus necessarijs grauissimè pressos subleuauit. Indè verò de pace tractari cœptum est, ictis primùm trimestribus inducijs, & ijs rursùs in alias trimestres, deniquè in longiores prorogatis. Ea in re conficienda præclaram sanè Reipub. Christianæ nauauit operam Paulus 3. Romanus Pontifex, cui dolebat illud bellum intestinum.

Cùm Cæsar in Italia esset, miserunt ad eũ legatos suos Protestantium ordines. Illos Cæsar quidem audiuit, sed occupatus rebus bellicis, respondit se per legatum illis responsa daturum. Hoc cùm Protestantibus renunciatũ esset, illi conuentũ indicunt Smalcaldię ad septimum Februarij anni huius diem, vbi omnes adessent. Adduxerunt cò primi nominis cõcionatores suos, *Legatio ad Cæsarem.* *Conuẽtus Smalcaldicus.*

Lute-

Fig. 8a:: L. Surius, *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum*, Cologne, G. Calenius & Heirs J. Quentel, 1574, f. 299.

Romaine petite nommee la Granionne (Plantin, 1612); Petit romain la Granjour (Le Bé, 1618).

HISTORY Like the preceding Petit-texte, this Petit-romain can he assigned to Granjon on the strength of the 1569 compact with Plantin (Plant. arch. 31, f. 88 vo) and the subsequent attributions in the 1579 sale of a strike to the Heirs of Gerlach at Nuremberg (Plant, arch. 962, f. 71; 74 vo), in the 1592 correspondence of the Leiden typefounder Thomas de Vechter with Plantin's successor Jan Moretus, and in the 1572-1612 Plantin (Early inv., 1960, 50, 83, 88) and c. 1618 Le Bé inventories (Morison, 1959, 20).

We do not know at what date exactly Granjon cut this type. My earliest printed record is 1574; the earliest archival one is 1569. However, its ascending and descending letters are all but undistinguishable from the long sorts Granjon cut in 1566 to Plantin's order to cast Garamont's earlier Petit-romain on a smaller body, though they are a trifle (0.1 mm.) smaller. See below, § 14.

The 1664 Fievet specimen, s.v. ‘Garmont Antiqua? de GranIon’ misleadingly ascribes Garamont's earlier typeface on this size to Granjon (Mori, 1955, pl. 15; Dreyfus, 1963, pl. 4). Spot letters of the Granjon typeface are the narrower capitals H and N, and the K with serifless tail.

LITERATURE Early inv., 1960, 50 (LMA 10); 83 (LMA 32); 88 (MA 187); Dreyfus, 1963, 9.

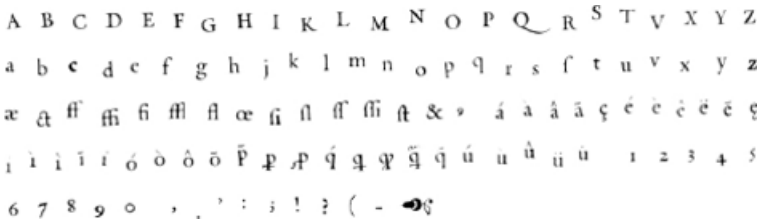

Fig. 8b: Granjon's ‘Granjonne’ as cast from strikes in the Plantin-Moretus Museum (MA 187). ©Plantin-Moretus Museum.

9. Granjon's Large-face Pica or Gros Cicero (1568-)

SIZE Pica (Cicéro; Médiane); 12/11 English-American/Didot points; **20** 84 × 1.9 **H** 3 mm.

FIRST SEEN IN 1569, Cologne, G. Calenius & Heirs J. Quentel (P. Canisius, *Authoritatum sacrae scripturae...*; after Johnson, 1965, 6).

EARLY APPEARANCES

Basle: 1570, P. Perna; 1571, E. Episcopius;
Paris: 1571, J. Kerver; 1576, N. Du Chemin; 1578, L. Cavellat; 1584, J. Mettayer;
Sevilla: 1572, H. Diaz;
Venice: 1572, P. Manuzio; 1573, F. dei Franceschi;
Cologne: 1574, M. Cholinus; 1591, J. Gymnicus;
Antwerp: 1577, W. Silvius;
Turin: 1578, F. Dolce; 1587, Heirs N. Bevilacqua;
Lyons: 1586, G. Rouillé;
Barcelona: 1587, P. Malo;
Mexico: 1636, J. Ruiz.

TYPE SPECIMENS

1582,	W. Silvius, *Afdrucksel van alle de letteren*, Leiden, 'Avgvstiin romeyn' (Valkema Blouw, 1983, 14, no. 6);
1664,	J. Luther, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Media Antiqua' (Mori, 1955, 5);
1664,	J.Ph. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, 'Grobe Cicero Antiqua' (Mori, 1955, 15; Dreyfus, 1963, pl. 4);
1681,	[C. van Dyck &] Wid. D. Elsevier, *Proeven van letteren*, Amsterdam, 'Augustijn Romeyn No. 2' (Dreyfus, 1963, pl. 12); except capital and lowercase w;
c. 1684,	[C. van Dyck &] J. Bus & J. Athias, *Proeven van letteren*, Amsterdam, 'Augustijn Romeyn No.2' (Hellinga, 1962, pl. 159);
1691,	H. Keyser, *Specimen characterum*, Stockholm, 'Mittel Antiqua' (Stockholm

RL, 82 Aa 18/72; Bengtsson, 1956, 181-3);

1702, Wid. J. Luther, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Mittel Antiqua No 10' (Mori, 1955, 10);

1704, J. Pistorius, *Ecce specimen*, Basle, f. 14, 'Mittel Antiqua'; 'Grobe Cicero Antiqua'; except small capitals (Mainz, Gutenberg Museum);

1714, J.H. Stubenvoll, *Characterum seu typorum*, Frankfurt, ‘Mittel Antiqua’; ‘Grobe Cicero Antiqua’ (Mori, 1955, 21);

1718, Luther, *Specimen characterum*, Frankfurt, ‘Gr. Cicero Antiqua No 12’ (Mori, 1955, 13);

1727, J.F. Halle, *Specimen characterum*, Frankfurt, ‘No 13 Mittel Antiqua’ (Mori, 1955, 24);

1740, J.F. Halle, *Specimen characterum*, Frankfurt, ‘No 21 Mittel Antiqua’ (Mori, 1955, 25); mutilated;

1742, Cl. Lamesle, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. F2 vo, ‘Cicero gros oeil Numero XXXIV’ (Johnson, 1965); except capital J;

1745, Luther, *Specimen... characterum*, Frankfurt, ‘Cicero Rom: à gros oeil No 19’ (Mori, 1955, 14);

1755, J.H. Schippelius, *Specimen characterum*, Frankfurt, ‘No. 23 Cicero Antiqua’ (Mori, 1955, 27);

1758, N. Gando, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. F2 vo, ‘Cicero gros oeil Numero XXXIV’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, B 305 1:3); except capital J;

1760, Gando Père et Fils, *Epreuves des caracteres*, Paris, f. 12, ‘Saint Augustin Petit Oeil Numero XXII’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, B 3051:1);

c. 1762, J. Roman, *Proeven van letteren*, Amsterdam, ‘Augustijn Romeyn No. 2’ (Dreyfus, 1963, pl. 13);

1770, J. Becker, *Specimen characterum*, Frankfurt, ‘No. 23 Mittel Antiqua’ (Mori, 1955, 32);

1773, L. Delacologne, *Let caracteres et les vignettes*, Lyons, p. 29 ‘Cicero a gros oeil’; p. 118 (Carter, 1969a, 50-1).

MATRICES PRESERVED Antwerp, Plantin-Moretus Museum, MA 26a; MA 25b (ascenders and descenders only; Early inv., 1963, 42); MA 104b (incomplete and partially unjustified).

KEY LETTERS Capital A with acute top terminal; K with serifless tail; splayed M; lowercase g with broad loop.

CONTEMPORARY ATTRIBUTIONS Gros Cicero de Granjon, qui est du Sainct Augustin racourcy; Sainct Augustin racourcy ou gros Cicero de Granjon; Sainct Augustin racourcy ou gros Cicero qu'a fait Granjon (Letters of Le Bé to Mourier and Bouillant, 1614); Gros Cicero romain Granjon (Le Bé, 1618).

VM ante annos non multos D. Naucleri Chronica in officina Quenteliana denuò essent excudenda, illustriss. Princeps, clementiss. Domine, rogauit me D. Geruinus Calenius, Iuris Licentiatus, mihi ob animi candorem & morum integritatem charus, vt ad Nauclerum adijcerem eius temporis historiam, quod ab illius Chronicis interim effluxisset. Maluissem ego alterius ea in re opera illum vti potiùs voluisse, quòd illi argumento parùm essem idoneus: sed cùm non occurreret alius, coactus est à me petere, quod permulti alij longè & feliciùs & absolutiùs atque etiàm accuratiùs

a 2

Fig. 9a: L. Surius, *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum*, Cologne, G. Calenius & Heirs J. Quentel, 1574, f. a2, with Granjon's Gros Cicero cast on St.-augustin.

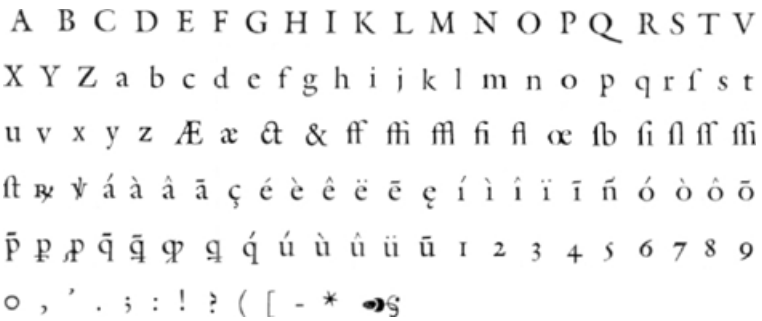
A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V
X Y Z a b c d e f g h i j k l m n o p q r ſ s t
u v x y z Æ æ & ff ffi ffl fi fl œ ſb ſi ſl ſſ ſſi
ſt á à â ã ç é è ê ë ē ę í ì î ï ī ñ ó ò ô õ
p̄ q̄ ą́ ą̄ ą̈ ę́ ú ù û ü ū 1 2 3 4 5 6 7 8 9
o , ' . ; : ! ? ([- *

Fig. 9b: Granjon's Gros Cicero as cast from matrices in the Plantin-Moretus Museum (MA 26). © Plantin-Moretus Museum.

History Apart from its style which is decidedly Granjon's, a typeface of this size is attributed to Granjon by Guillaume II Le Bé in two letters to his Geneva and Lyon colleagues Pierre Mourier and Sébastien Bouillant, both dated 1614 (Paris, Bibl. nat. ms. fr. 22117, f. 10-11 vo; an eighteenth-century copy), and in his c. 1618 inventory (Morison, 1957, 19).

The typeface is very similar to a slightly larger English or St.-augustin roman cut by Granjon in Rome c. 1583. See below § 10. In the Pica size, there are three sets of matrices (two of them incomplete) present in the collection of the Plantin-Moretus Museum. The complete set (MA 26a) is not mentioned in the earlier Plantin inventories up to 1652. Probably it was acquired in the 1730's when Joannes Jacobus Moretus (1647-1757) revived the Plantin typefoundry and engaged Johan Michael Smit and Pierre Perreault as punchcutter and typefounder respectively. Anyhow, we known of no earlier use of this face by the Plantin press as in the Missale and Breviarium Romanum, both of 1736. The long sorts are all but undistinguishable from the long letters Granjon cut in 1566 for Plantin to cast Garamont's St.-augustin on a lesser body and preserved in MA 25b. Except for the long s + i ligature (which in the last set of matrices is about 0.1 mm shorter), differences could not be detected. Nevertheless, our earlier assumption that MA 25b derives from the same punches as MA 26a (Early inv., 1960, 42 and Vervliet-Carter, 1972, 9, no. 37) deserves a new scrutiny. See below, § 16.

The Pica shown in the 1616 Specimen of the Nuremberg printer, G.L. Fuhrmann, (*Typorum & characterum officinae... designatio*, f. D3, s.v. 'Antiqua, quam vocant mediam, Norimbergae fusa'; Dresden UL, Techn. B. 175) is, as far as I can see, a close copy of Granjon's typeface. And the 1664 Fievet specimen, s.v. 'Cicero Antiqua? de GranIon' errs by ascribing Garamont's late Cicero to Granjon (Mori, 1955, pl. 15; Dreyfus, 1963, pl. 4).

The roman of the popular Monotype Plantin (Series 110, 1914) was modelled after the state of this face, the later Moretuses used (capitals J, U, W added and lowercase a remplaced by an eighteenth-century sort, probably engraved by J.M. Smit).

LITERATURE Early inv., 1960, 42, MA 25b; Dreyfus, 1963, 9; Johnson, 1965, 6-7; Carter, 1969a, 50-1; Vervliet-Carter, 1973, 9, no. 37.

10. Granjon's Large-face English or St.-Augustin (1583-)

SIZE English or St.-augustin; 13.5/12.5 English-American/Didot points; **20** 95 × 2 **H** 3 mm.

FIRST SEEN IN 1583, Rome, R. Granjon (*Arabici Characteres;* Florence, Arch. di Stato, Misc. Med. St. Or. 4(5), f, 10; Vervliet, 1981, 32).

EARLY APPEARANCES
Rome: 1589, D. Basa; 1591, Tipografia Medicea;
Venice: 1591, Giunta.

TYPE SPECIMENS

1583,	R. Granjon, *Arabici Characteres* (Florence, Arch. di Stato, Misc. Med. St. Or. 4(5), f. 10; Vervliet, 1981, 32);
1628,	Stampa Vaticana, *Indice de caratteri*, Rome, 1628, f. 39 'Giubilate' (Vervliet, 1967, 33, no. 39).

KEY LETTERS Capital A with acute top terminal; K with serifless tail; splayed M; lowercase g with broad loop.

HISTORY This typeface can be attributed on the ground of the Granjon specimen, mentioned above. It resembles the Large-face Pica (§ 9 above) but its extenders are a trifle longer. Capitals and short lowercase sorts are all but identical. Apart from its larger size, best spot letters are the H, T, Z, which are a bit larger in the St.-augustin size.

The type is used in the new *Rituale Romanum*, a project of Giulio Antonio Cardinal Santoro, Granjon's patron in Rome. The service book was never authorized but its proofs, dated 1584, are preserved in the Vatican Library (R I.iii.209). Granjon's new roman was its main text type. The hypothesis is not too bold that Granjon cut the typeface specially for this work in which his benefactor held such a large interest. I have not seen this face used outside Italy.

LITERATURE Vervliet, 1967, 33, no. 39; Vervliet, 1981, 53.

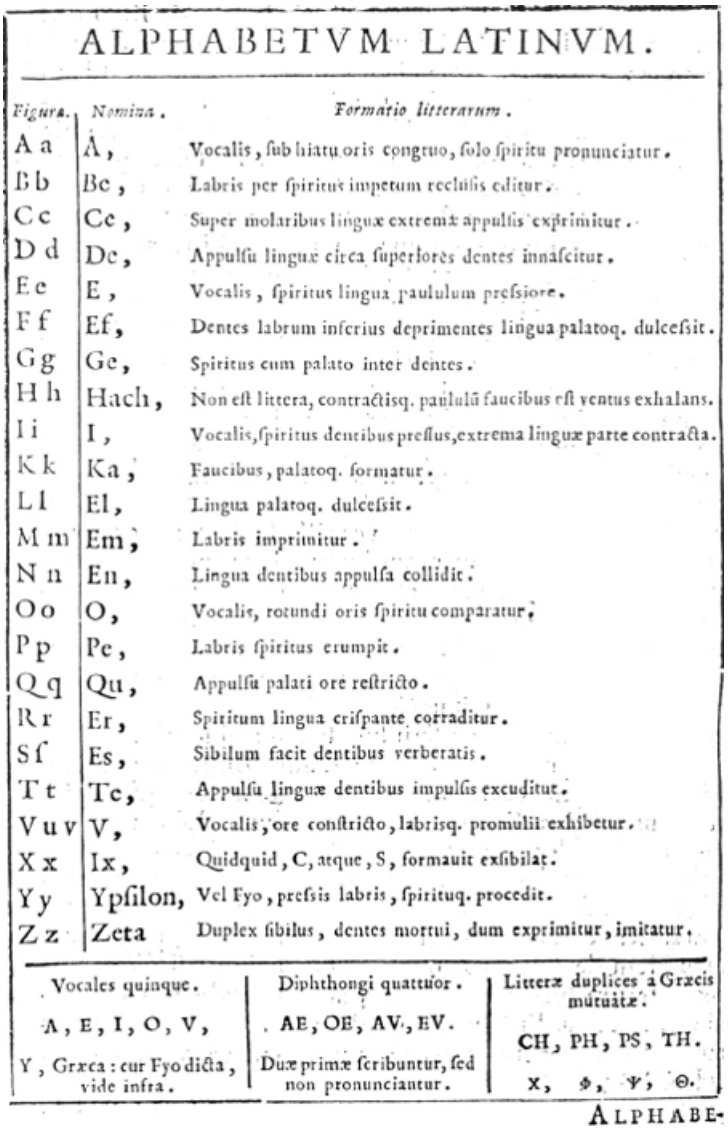

ALPHABETVM LATINVM.

Figura.	*Nomina.*	*Formatio litterarum.*
A a	A,	Vocalis, ſub hiatu oris congruo, ſolo ſpiritu pronunciatur.
B b	Be,	Labris per ſpiritus impetum reclúſis editur.
C c	Ce,	Super molaribus linguæ extremæ appulſis exprimitur.
D d	De,	Appulſu linguæ circa ſuperiores dentes innaſcitur.
E e	E,	Vocalis, ſpiritus lingua paululum preſſiore.
F f	Ef,	Dentes labrum inferius deprimentes lingua palatoq. dulceſit.
G g	Ge,	Spiritus cum palato inter dentes.
H h	Hach,	Non eſt littera, contractisq. paululũ faucibus eſt ventus exhalans.
I i	I,	Vocalis, ſpiritus dentibus preſſus, extrema linguæ parte contracta.
K k	Ka,	Faucibus, palatoq. formatur.
L l	El,	Lingua palatoq. dulceſit.
M m	Em,	Labris imprimitur.
N n	En,	Lingua dentibus appulſa collidit.
O o	O,	Vocalis, rotundi oris ſpiritu comparatur.
P p	Pe,	Labris ſpiritus erumpit.
Q q	Qu,	Appulſu palati ore reſtricto.
R r	Er,	Spiritum lingua criſpante corraditur.
S ſ	Es,	Sibilum facit dentibus verberatis.
T t	Te,	Appulſu linguæ dentibus impulſis excuditur.
V u v	V,	Vocalis, ore conſtricto, labrisq. promulſi exhibetur.
X x	Ix,	Quidquid, C, atque, S, formauit exſibilat.
Y y	Ypſilon,	Vel Fyo, preſsis labris, ſpirituq. procedit.
Z z	Zeta	Duplex ſibilus, dentes mortui, dum exprimitur, imitatur.

Vocales quinque.	Diphthongi quattuor.	Litteræ duplices à Græcis mutuatæ.
A, E, I, O, V,	AE, OE, AV, EV.	CH, PH, PS, TH.
Y, Græca: cur Fyo dicta, vide infra.	Duæ primæ ſcribuntur, ſed non pronunciantur.	X, Φ, Ψ, Θ.

ALPHABE-

Fig. 10: Granjon's large faced St.-augustin as it occurs in A. Rocca, *Bibliotheca apostolica Vaticana*, Rome, Stampa Vaticana, 1591, p. 144-5.

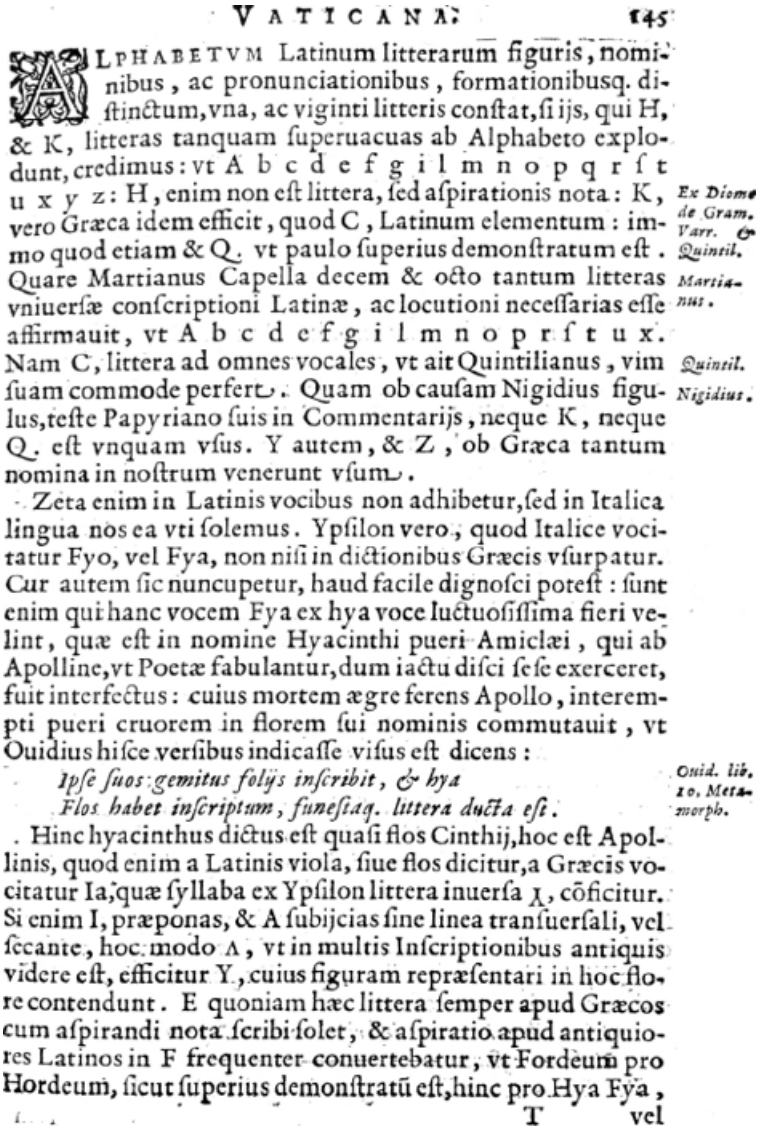

VATICANA. 145

ALPHABETVM Latinum litterarum figuris, nominibus, ac pronunciationibus, formationibusq. diſtinctum, vna, ac viginti litteris conſtat, ſi ijs, qui H, & K, litteras tanquam ſuperuacuas ab Alphabeto explodunt, credimus: vt A b c d e f g i l m n o p q r ſ t u x y z: H, enim non eſt littera, ſed aſpirationis nota: K, vero Græca idem efficit, quod C, Latinum elementum: immo quod etiam & Q. vt paulo ſuperius demonſtratum eſt. *Ex Diome de Gram. Varr. & Quintil.*

Quare Martianus Capella decem & octo tantum litteras vniuerſæ conſcriptioni Latinæ, ac locutioni neceſſarias eſſe affirmauit, vt A b c d e f g i l m n o p r ſ t u x. *Martianus.*

Nam C, littera ad omnes vocales, vt ait Quintilianus, vim ſuam commode perfert. Quam ob cauſam Nigidius figulus, teſte Papyriano ſuis in Commentarijs, neque K, neque Q. eſt vnquam vſus. Y autem, & Z, ob Græca tantum nomina in noſtrum venerunt vſum. *Quintil.* *Nigidius.*

Zeta enim in Latinis vocibus non adhibetur, ſed in Italica lingua nos ea vti ſolemus. Ypſilon vero, quod Italice vocitatur Fyo, vel Fya, non niſi in dictionibus Græcis vſurpatur. Cur autem ſic nuncupetur, haud facile dignoſci poteſt: ſunt enim qui hanc vocem Fya ex hya voce luctuoſiſſima fieri velint, quæ eſt in nomine Hyacinthi pueri Amiclæi, qui ab Apolline, vt Poetæ fabulantur, dum iactu diſci ſeſe exerceret, fuit interfectus: cuius mortem ægre ferens Apollo, interempti pueri cruorem in florem ſui nominis commutauit, vt Ouidius hiſce verſibus indicaſſe viſus eſt dicens:

Ipſe ſuos gemitus foliis inſcribit, & hya
Flos habet inſcriptum, funeſtaq. littera ducta eſt. *Ouid. lib. 10. Metamorph.*

Hinc hyacinthus dictus eſt quaſi flos Cinthij, hoc eſt Apollinis, quod enim a Latinis viola, ſiue flos dicitur, a Græcis vocitatur Ia, quæ ſyllaba ex Ypſilon littera inuerſa ⅄, cõficitur. Si enim I, præponas, & A ſubijcias ſine linea tranſuerſali, vel ſecante, hoc modo Λ, vt in multis Inſcriptionibus antiquis videre eſt, efficitur Y, cuius figuram repræſentari in hoc flore contendunt. E quoniam hæc littera ſemper apud Græcos cum aſpirandi nota ſcribi ſolet, & aſpiratio apud antiquiores Latinos in F frequenter conuertebatur, vt Fordeum pro Hordeum, ſicut ſuperius demonſtratũ eſt, hinc pro Hya Fya,

T vel

Fig. 10: Granjon's large faced St.-augustin as it occurs in A. Rocca, *Bibliotheca apostolica Vaticana*, Rome, Stampa Vaticana, 1591, p. 144-5.

beo animo priuatam meam fortunam. Profectus ex Italia classem à Brundu-
sio sole orto solui: nona diei hora cum omnibus meis nauibus Corcyram te-
nui. Inde quinto die Delphis Apollini pro me exercitibusq; & classibus vestris
sacrificaui. A Delphis quinto die in castra perueni: vbi exercitu accepto, mu-
tatis quibusdam, quæ magna impedimenta victoriæ erant, progressus, quia
inexpugnabilia castra hostium erant, neq; cogi pugnare poterat rex, inter præ-
sidia eius saltum ad Petram euasi: & ad pugnam rege coacto acie vici: Mace-
doniam in potestatem populi Romani redegi. & quod bellum per quadrien-
D nium quatuor ante me consules ita gesserunt, vt semper successori traderent
grauius, id ego quindecim diebus perfeci. Aliarum deinde secundarum re-
rum velut prouentus secutus: ciuitates omnes Macedoniæ se dediderunt: ga-
za regia in potestatem venit: rex ipse, tradentibus propè ipsis dijs, in templo
Samothracum cum liberis est captus. Mihi quoque ipsi nimia iam fortuna
mea videri, eoque suspecta esse. Maris pericula timere cœpi in tanta pecunia
regia in Italiam traijcienda, & victore exercitu transportando. Postquam
omnia secundo nauium cursu in Italiam peruenerunt, neque erat quòd vltrà
precarer, illud optaui, vt cùm ex summo retro volui fortuna consuesset, mu-
tationem eius domus mea potius, quàm Respublica sentiret. Itaque defun-

Fig. 11a: T. Livius, *Romanae historae libri*, Frankfurt, G. Rabe & S. Feyerabend, 1576, p. 971.

11. Granjon's Paragon (1566-)

SIZE Paragon (Petit-parangon); 17.5/16.5 English-American/Didot points; **20** 124 × 2.5 **H** 3.9 mm.

FIRST SEEN IN 1566, Frankfurt, M. Lechler (L. Fuchs, *Operum tomus primus*; after Johnson, 1965, 7).

EARLY APPEARANCES

Antwerp: 1568: A. Tavernier;
Frankfurt: 1568, Heirs C. Egenolff, S. Feyerabend; 1569, N. Bassée; 1578, G. Rabe; 1580, A. Wechel;
Basle: 1570, Th. Guarin; 1582, P. Perna; 1595, S. Henricpetri;
Leipzig: 1570, J. Rambau;
Venice: 1572, P. Manuzio; 1573, F. de Francheschi, D. & G.B. Guerra; 1585, J. Varisco;
Dillingen: 1580, J. Mayer;
Bergamo: 1582, C. Ventura;
Mantua: 1586, F. Osanna;
Rome: 1587, G. Tornieri;
Helmstedt: 1591, J. Lucius;
Madrid: 1622, Wid. F. Correa Montenegro.
More references in Johnson, 1965, 7-8.

TYPE SPECIMENS

1616,	G.L. Fuhrmann, *Typorum & characterum officinae... designatio*, Nuremberg, 'Antiqua, quam tertiam vocant' (Dresden UL, Techn. B. 175);
1664,	J.Ph. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, 'Grobe Bibel Antiqua' (Mori, 1955, 15; Dreyfus, 1963, pl. 4);
1669,	J. Moxon, *Proves of several sorts*, London, 'Great Primmer' (Davis & Carter, 1958, 362-3); except capitals and lowercase w;
1682,	J.D. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, 'Parangon Antiqua N' (Mori, 1955, 16; Dreyfus, 1963, pl. 5);
c. 1700,	J. Rolu, *Proeven van letteren*, 'Paragon Romeyn'; Amsterdam, (Dreyfus, 1963, 15);

p. 1701, [Melchior van Wolsschaten], [Incipit: Dobbel Mediaen rom.], Antwerp, ‘Text Romeyn’; capitals only; except AE; ‘Paragon Romein’; except small capitals (Antwerp, Museum Plantin-Morerus, R 63.8:2A, f. 94 [66]);

1704,	J. Pistorius, *Ecce specimen*, Basle, Title page, line 10 'Ac typographo, etc.' (Mori, 1924, pl. 5); except capital U; f. 2, 'Parangon Antiqua' (Mainz, Gutenberg Museum);
c. 1710,	J. Pistorius, *Specimen typorum Hebraeorum*, Basle, title page, lines 7-10;
p. 1725,	[Balthasar van Wolsschaten], *Proef van letteren*, Antwerp, 'Kleyne Paragon'; 'Groote Text'; (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:2B, f. 123 [82]); except AE;
1742,	Cl. Lamesle, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. N4 vo, 'Petit Parangon Romain Numero LI' (Johnson, 1965, 7-8); except capital U;
1755,	J.H. Schippelius, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'No. 11 Tertia Antiqua' (Mori, 1955, 27);
1768,	Widow J.H. Schippelius, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Tertia Antiqua n. 2' (Mori, 1955, 29);
1758,	N. Gando, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. N4 vo, 'Petit Parangon Romain Numero LI' (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, B 305 1:3); except capital U;

MATRICES AND STRIKES PRESERVED Antwerp, Plantin-Moretus Museum, matrices: MA 14 and 84a (capitals only); strikes: MA 112, MA 125, MA 179 (Early inv., 1960, 47).

KEY LETTERS Capital A with cupped top terminal; narrow E, F, X, Y; K with serifless tail; splayed M; v extending under base line.

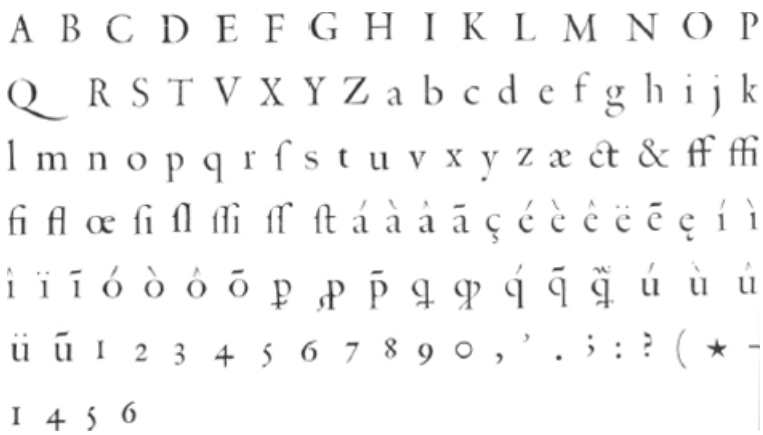
A B C D E F G H I K L M N O P
Q R S T V X Y Z a b c d e f g h i j k
l m n o p q r ſ s t u v x y z æ ct & ff ffi
fi fl œ ſi ſl ſſi ſſ ſt á à â ã ç é è ê ë ē ę í ì
î ï ī ó ò ô õ ƥ ƥ̄ ƥ̄ ɋ ɋ̄ ɋ́ ɋ̄ ɋ̃ ú ù û
ü ū 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 , ’ . ; : ? (★ -
1 4 5 6

Fig. 11b: Granjon's Paragon as cast from matrices in the Plantin-Moretus Museum (MA 14). ©Plantin-Moretus Museum.

CONTEMPORARY ATTRIBUTIONS Romain paragon de GrandJon (Plantin, 1588); Parangon Rom. GrandJon (Plantin, 1589); Rom. parangon de granjon (Plantin, 1590); Parangonne Romaine de Grandjon (Plantin, 1590).

HISTORY This elegant typeface can safely be attributed to Granjon on the basis of the Plantin inventories (Early inv. 1960, 47) and of its style, which matches that of the types described in §§ 7-10. It was popular in Germany and Spain, but I failed to spot it in sixteenth-century France, where the roman Paragon of Garamont (1560-) apparently was preferred. A close, well-cut copy of Granjon's typeface appears in Poland at the Cracow press of A. Lazarus (1584-). Possibly it was cut by Jan Januszowski.

LITERATURE Early inv. 1960, 47; Dreyfus, 1963, 8; Johnson, 1965, 7-8.

12. Granjon's Double Pica or Gros-parangon (1570-)

SIZE Double Pica or Gros-parangon; 20/18.5 English-American/Didot points; **20** 140 × 3 **H** 4.7 mm.

FIRST SEEN IN 1570, Antwerp, C. Plantin (F. Richardot, *Sermon faicte en l'Eglise...*; Antwerp, Plantin-Moretus Museum, R 11.35; Voet, 5: 2001, no. 2145); capitals only; and 1571, Antwerp, C. Plantin (*Psalterium*; Antwerp, Plantin-Moretus Museum, A 552; Voet, 4: 1961-3, no. 2115).

EARLY APPEARANCES

Toledo: 1571, J. de Ayala;
Venice: 1580, F. Ziletti; 1597, G. Bindoni;
Leiden: 1586, F. Raphelengius;
Bergamo: 1593, C. Ventura;
Cologne: 1594, H. Falckenburg.

ELVCIDATIO CALENDARII.

IN Calendario locatur primò Aureus numerus; deinde litteræ Dominicales & feriarum; tertiò numerus Calendarum, Nonarum, & Iduum; quartò dies cuiuſque menſis, cum feſtis ſanctorum ſuo loco.

AVREVS NVMERVS.

xiiij. xv. xvj. xvij. xviij. xix.
j. ij. iij. iiij. v. vj. vij. viij. ix. x. xj. xij. xiij.

IN ſuperiori numerorum ſerie ſic deprehenditur Aureus numerus. Primus numerus qui eſt xiiij. tribuatur anno 1571. ſequens qui eſt xv. tribuatur anno 1572. & ſic deinceps, donec ad annum currentem perueniatur. Finitis decem & nouem annis, redeundum eſt ad principium. Sic autem in ſingulis menſibus eſt accommodatus, vt vbi cadit in Calendario, ibi ſit Nouilunium.

Fig. 12a: *Psalterium*, Antwerp, Plantin, 1571, f. *3 vo.

A B C D E F G H I J K L M N
O P Q R S T V X Y Z
a b c d e f g h i j k l m n o p q r s
ſ t u v x y z Æ æ æ & ff ffi ffl fi fl
œ ſi ſl ſſ ſſi ſt ꝰ ꝛ ꝝ é á à â ã ç é
è ê ë ē ę í ì î ï ı ñ ó ò ô õ p̄ q́ q̄ ú
ù û ü ū 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 , ’ . ”
; : ! ? - ([* ✠ ✠ ¶

Fig. 12b: Granjon's Gros-parangon as cast from matrices in the Plantin-Moretus Museum (MA 8). ©Plantin-Moretus Museum.

TYPE SPECIMENS

1575,	Plantin, *Inventaire des lettres*, Antwerp, f. 65 ‘Ascendonica Romaine’ (Plant, arch. 43);
1628,	Scampa Vaticana, *Indice de caratteri*, Rome, 1628, f. 31 ‘Ascendonica’ (Vervliet, 1967, 32, no. 31);
1658,	J. Elsevier, *Specimen typorum*, Leiden, ‘Ascendonica Romanum’ (Leiden UL, 743 f 44);
1695,	Heirs J. Blaeu, *Proeve der drukkerye*, Amsterdam, ‘Groote Paragon Romeyn’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 30.14); except lowercase a;
c. 1695,	Wid. D. Voskens, *Proef van Letteren*, Amsterdam, ‘Parangon’ (Dreyfus, 1963, pl. 9); except lowercase a;
1706,	Oxford University Press, *Specimen of the several sorts*, ‘Paragon Roman’ (Hart, 1970, 69, 185); except capital W and lowercase a and w;
p. 1728,	Voskes en Clerk, *Proef van letteren*, Amsterdam, ‘Gr. Paragon Romyn’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:4, f. 87 [63]); except lowercase a;

c. 1730,	W. Goeree, *Proeven van letteren*, Amsterdam, f. A3 'Paragon Romeyn'; except capitals H, W, small capitals and lowercase a and w; [p. 21, line 8] 'AKR...'; except H, J, U (Leiden UL, 744 D 19);
1749,	J.W. de Groot, *Proeve der drukkerye*, Leiden, W. Boot, f. D3 'Dubbelde Brevier Capitalen' (The Hague RL, 3110 E 40); only capitals;
1767,	Ploos van Amstel, *Proef van letteren*, Amsterdam, 'N. VI Groote Paragon Romein' (Antwerp, Plantin-Moretus Museum, BM 30.102:2); except lowercase a;
c. 1781,	A.G. Mappa, *Proeven van letteren*, Rotterdam, 'No. VI Groote Paragon Romein' (Plantin-Moretus Museum, BM 30.102); except lowercase a.

PUNCHES AND MATRICES PRESERVED Antwerp, Plantin-Moretus Museum, ST 9, MA 7 and MA 8 (Early inv., 1960, 37; 41).

KEY LETTERS Capital A with cupped top terminal; narrow X, Y; K with serifless tail; splayed M.

CONTEMPORARY ATTRIBUTIONS Rommaine petit petit Canon (contract Granjon-Plantin, 1569); Ascendonica Poinsons de la Romaine par Granjon (Plantin, 1572); Ascendonica La Romaine de Granjon (id.); Ascendonica Poinsons de la Romaine de R. Granjon (Plantin, 1581); Ascendonica La Romaine de Robert Granjon (id.); Assendonica romain GrandJon 1570 (Plantin, 1588); Ascendonica rom. granjon (Plantin, 1590); Ascendonica Romaine Granjon (Plantin, 1612).

HISTORY On 19 May 1569 Plantin advanced the sum of 2 £ and 2 patt. 'a Me Robert Grandion a bon compte des poinsons et quatre frappes quil me promect de faire d'une Rommaine petit petit Canon' (Plant. arch. 31, f. 88 vo). The expression 'petit petit Canon' is unusual, indicating that the later standard term 'Parangon' was as yet nor accepted fully in the 1560's. Later Plantin inventories variously describe the size as 'Ascendonica' or 'Parangonne'. And when in 1570 Hendrik van den Keere justified its matrices, he reported it as a Two-line Small Pica roman ('een groote Romeyn 2 regulen philosophi'; Plant. arch., 153, f. 43 and 71).

The new type appeared from 1570 on in the Plantin books, among which the Biblia regia. It was the latest roman in a series of five which Granjon cut in Antwerp in the years 1566-70. Cf. §§ 7, 8, 11 and 13. Further research is needed to elucidate its later spread over the Netherlands, England, Italy. I have failed to spot the typeface in sixteenth-century French imprints. Seemingly the Parangon roman of Garamont (1558-) prevailed there.

Granjon's Gros-parangon was Matthew Carter's model for the roman of the Linotype Galliard of 1978 (Carter, 1985).

LITERATURE Early inv., 1960, 37 (ST 9); 41 (MA 7-8); 88 (LMA 56); Dreyfus, 1963, 13; Vervliet, 1967, 32, no. 31.

13. Granjon's titling on 2-line Pica or 2 Points de Cicéro (1567-)

SIZE 2-line Pica (2 Points de Cicéro); 22/20.5 English-American/Didot points; H 6.9 mm.

FIRST SEEN IN 1567, Antwerp, W. Silvius, (L. Guicciardini, *Description de tout le Païs Bas*; Ghent UL, Acc. 2998) and 1567, Antwerp, C. Plantin (Horatius, *Epodon liber*; Antwerp, Plantin-Moretus Museum, A 1699; Voet, 3: 1167-9, no. 1380).

EARLY APPEARANCES

Basle: 1568, P. Perna;
Antwerp: 1570, A. Tavernier; 1573, Ph. Nutius;
Geneva: 1571, J. Crespin; 1580, J. Des Planches; 1581, J. Chouet;
Sevilla: 1571, H. Díaz;
London: 1572, J. Day; 1575, Th. Vautrollier;
Venice: 1573, F. da Franceschi, Giunta, A. Manuzio; 1580, F. Ziletti; 1585, G. Vincenzi; 1587, A. Gardano; 1588, G.B. Somasco; 1589, G.A. Rampazetto; 1590, G.B. Bonfadino; 1591, P. Meietti; 1594, N. Moretti; 1597, P. Dusinelli; 1599, G.B. Ciotti;

Paris: 1574, D. Du Pré; 1575, G. Buon; 1576, N. Du Chemin; 1578, S. Nivelle; 1579, J. Kerver, J. Mettayer; 1580, Th. Brumen. J. Houzé & H. Le Bé, A. Langelier; 1581, M. Le Duc; 1585, L. Cavellat; 1586, J. Richer; 1587, J. Delas, D. Du Val; 1588, G. Linocier; 1589, G. Bichon, P. Des Hayes, D. Millot; 1591, P. Chevalier; 1605, Compagnie du Grand Navire; 1609, G. II Le Bé; 1617, Imprimerie royale;
Turin: 1574; Heirs N. Bevilacqua; 1588, A. Bianchi; 1589, E. Tomisi; 1596, A. Pizzamiglio; 1598, J.M. & J.F. Cavalleri; G.D. Tarino;
Cologne: 1575, G. Calenius; 1576, T. Baum; 1577, Heirs A. Birckmann;
Douai: 1578, J. Bogard;
Lyons: 1578, N. Guérin; 1581, G, Rouillé; 1584, J. Martin; 1588, B. Rigaud; 1590, J. Roussin; 1593, Th. Ancelin, H. a Porta;
Bordeaux: 1580, S. Millanges;
Naples: 1582, O. Salviani; 1585, G. Cacchi; 1592, G. Carlino; 1595, G. Napolitano; 1599, C. Vitale;
Leiden: 1583, J. van Hout;
Rome: 1583, F. Zanetti; 1587, B. Bonfadino; 1591, Stampa Vaticana; 1592, Tipografia Medicea; 1595, D. Basa; D. Gigliotti;
Cremona: 1584, C. Draconi;
Milan: 1584, M. Tini;
Reims: 1585, J. de Foigny;
Mantua: 1586: F. Osanna;
La Rochelle: 1587, P. Haultin, J. Haultin;
Strasbourg: 1587, G. Le Porché, O. Hengst;
Frankfurt: 1588, J. Wechel;
Macerata: 1588, S. Martellini;
Leiden: 1589, F. Raphelengius;
Ferrara: 1589, V. Baldini;
Genoa: 1590, G. Bartoli;
Florence: 1590, G. Marescotti;
Pons: 1590, Th. Portau;
Ferrara: 1591, V. Baldini;
Piacenza: 1592, G. Bazzachi;
Montbéliard: 1593, J. Foillet;
Treviso: 1593, D. Amici;
Brescia: 1594: V. da Sabbio;
Niort: 1594, Th. Portau;
Sedan: 1594, A. Rivery;

Brussels: 1595, R. Velpius;
Pavia: 1598, A. Viani;
Middelburg: 1599, S. Moulert.

TYPE SPECIMENS

1567,	Plantin, *Index characterum*, Antwerp, f. A1, 'Sive' (Vervliet-Carter, 1972, 2, no. 2);
1592,	C. Berner, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Specimen' (Mori, 1955, 3; Dreyfus, 1963, pl. 2);
1608,	J. Hornschuch, *Orthotypographia*, Leipzig, Lanzenberger, 1608 (ed. J.-F. Gilmont, Paris, 1997, p. 115).
1622,	J. Berner, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Specimen' (Mori, 1955, 4; Dreyfus, 1963, pl. 3);
1643,	Imprimerie royale, [*Spécimen*], Paris, f. 5, 'Patiens [lettres de deux poincts de Cicero]' (Veyrin-Forrer & Jammes, 1958);
1658,	J. Elsevier, *Specimen typorum*, Leiden, [title-page, line 2], 'Typorum' (Leiden UL, 743 f 44); except capital U;
1664,	J. Luther, *Specimen characterum*, Frankfurt, 'Specimen' (Mori, 1955, 5);
1664,	J.Ph. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, 'Principio apvd Devm' (Mori, 1955, 15; Dreyfus, 1963, pl. 4);
1665,	J.E. Luther, *AEABC...*, Frankfurt, [Line 5] (Mori, 1955, 6);
1670,	J.E. Luther, *Specimen*, Frankfurt, Probatissimorum' (Mori, 1955, 8); except capital U;
1681,	[C. van Dyck &] Wid. D. Elsevier, *Proeven van letteren*, Amsterdam, 'Dubbelde Mediaen Kapitalen' (Dreyfus, 1963, pl. 12);

1682,	J.D. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, ‘Principio apud Deum’ (Mori, 1955, 16; Dreyfus, 1963, pl. 5); except capitals J and U;
c. 1684,	[C. van Dyck &] J. Bus & J. Athias, *Proeven van letteren*, Amsterdam, ‘Dubbelde Mediaen Kapitalen’ (Hellinga, 1962, pl. 159);
1685,	H. Curio, *Catalogus literarum*, Uppsala, [line 2:] ‘Literarum’ (Bengtsson, 1956, 61); except capital U;
1692,	P. Boeyesz., *Proeven Van... Letteren*, Hoorn, ‘Dubbelde Mediaen Capitalen’ (Leiden UL, 744 D 19); except capitals J, Q, W;
c. 1700,	Adamsz. & Ente, *Letteren en Bloemen*, Amsterdam, ‘Dubbelde Descendiaan’ (Dreyfus, 1963, pl. 11);
1704,	J. Pistorius, *Ecce specimen*, Basle, f. 9, lines 14-5 ‘AECEABC, etc.; except capitals OE, J, U, W (Mainz, Gutenberg Museum);

INDEX RERVM ET SENTEN·
TIARVM VETERIS AC NOVI TESTAMENTI: IN

Fig. 13a: *Biblia*, Antwerp, Wid. J. Steelsius & A. Tavernier, 1570, f. *5.

PATIENS.

A B C D E F G H I K L M N
O P Q R S T V X Y Z Æ.

Fig. 13b: 1643, Imprimerie royale, [Spécimen], Paris, f. 5, 'Patiens [lettres de deux poincts de Cicero]', By courtesy of the Bibliothèque nationale de France.

1713,	A. Elzevier, *Proeve der drukkerye*, Leiden, [p. 20] ‘Dubbelde Augustyn Capitalen’; ‘Dubbelde Mediaan Capitalen’; (Leiden UL, 743 F 45);
1714,	J.H. Stubenvoll, *Characterum seu typorum*, Frankfurt, ‘Tam ipsi librorum’ (Mori, 1955, 21); except capital U;
p. 1725,	[Balthasar van Wolsschaten], *Proef van letteren*, Antwerp, ‘Dobbel Mediaen’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:2B, f. 123 [82]); except capitals J and U;
p. 1728,	Clerk en Voskens, *Proef van letteren*, Amsterdam, ‘Dubbelde Mediaan’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:2A, f. 106-8 [73-4]); except capital J;
c. 1730,	W. Goeree, *Proeven van letteren*, Amsterdam, [p. 21, line 5] ‘HAGD...’, (Leiden UL, 744 D 19);
1742,	Cl. Lamesle, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. G1 ‘Lettre de deux points de Cicero Numero Premier’ (Johnson, 1965); except capitals J, U, AE, OE;
ante 1748,	I. vander Putte, *Proef van letteren*, Amsterdam, ‘Dubbelde Deszendiaan [2]’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:2A, f. 98 [68]); except capitals J, Q, U, W;
1749,	J.W. de Groot, *Proeve der drukkerye*, Leiden, W. Boot, f. D2 ‘Dubbelde Mediaan Capitalen’ (The Hague RL, 3110 E 40);
c. 1749,	I. vander Putte, *Proef van letteren*, Amsterdam, ‘Dubbelde Deszendiaan No 2’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:2A, f. 96 [67]); except capital J;
1758,	N. Gando, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. G1 ‘Lettre de deux points de Cicero Numero Premier’

	(Antwerp, Museum Plantin-Moretus, B 3051:3); except capitals J, U, AE, OE;;
1771,	J. Kannewet, *Proeven Van... Letteren*, Amsterdam, [f. D4] 'Dubbelde Mediaen Capitalen' (Amsterdam UL);
1773,	L. Delacologne, Les caracteres et les vignettes, Lyons, p. 47 'Petit Canon romain'; capitals only; p, 88 '[Lettre de deux points] Saint Augustin romain' (Carter, 1969a, 58-9; 69); except J;

KEY LETTERS Capital A with cupped top terminal; narrow E, F, N; K with serifless tail; splayed M.

CONTEMPORARY ATTRIBUTIONS Matrices des capitalles de deux regies sur le Median (sale by Granjon to Plantin, 1566); Capitales sur 2 Lignes du Cicero par Granjon (Plantin, 1572); Plaisante. Capitales de 2 lignes de mediane justifiées R. Granjon (Plantin, 1581); Lettres 2 points de Cicero rom. Granjon (Le Bé, 1618).

HISTORY This elegant titling (bar the strongly nosed capital A) is typical of Granjon's late romans. In August 1566 Christopher Plantin bought from Granjon a set of matrices (Plant. arch. 31, f. 88; 36, f. 110); he began to use the typeface from 1567 on. It is ascribed to Granjon in the Plantin inventories of 1572 and 1581; in the later inventories it appears unattributed; cf. Early Inv., 1960, 50, (LMA 13). The set of matrices disappeared fron the Plantin collection sometime in the eighteenth century. Known by Plantin under the name 'La Plaisante', it later became widely popular in Europe. The c. 1618 Le Bé inventory ascribes the punches to Granjon (Morison, 1959, 25). It does not mention matrices, probably by inadvertency, as the 1685 Le Bé inventory lists an (unattributed) 'petite boëtte dans la quelle est 27 matrices de lettres de deux points de cicero' (Paris, Arch. nat., MC Et. 70: 182).

We have not noticed this typeface before 1567. References to earlier appearances at the Lyon presses of the Beringi Fratres (H. Agrippa, Opera, s.a.; Baudrier, 3: 55) and Jean I de Tournes or at the Paris press of Federic Morel (1559) cannot be substantiated. The Beringen imprints are in all probability seventeenth-century reprints. The reference to 1549 or 1559 imprints of De Tournes (Carter, 1969a, 58-9; 1976, 77-8, nos. B 88-90) must be slips of the pen. The Morel reference is caused by an erroneous caption in Morison, 1924, 177; the reproduction, a Ronsard poem addressed to Henry III, is not to be dated 1559, but 1575 (Smith, 1975, 214).

It is possible that at the end of the 1570's Granjon cut a Petitcanon lowercase to be cast with these capitals. See below, § 19.

LITERATURE Johnson, 1936, 78-9; Early Inv., 1960, 50, (LMA 13); Dreyfus, 1963, 4; Vervliet-Carter, 1972, 2, no. 2.

C. Granjon's adaptations of Garamont.

In search for economy Plantin had in 1566-7 requested Granjon to provide shorter descenders and ascenders to adapt to a slightly smaller body, Garamont's Long Primer (Petit-romain), Pica (Cicero), and English (St.-augustin). See Vervliet-Carter, 1972, 9-10 (nos. 37, 45, and 59). In the main Granjon reduced the ascenders to the height of Garamont's capitals, which not uncommonly were a little lower than the original ascenders. For the Long Primer and English sizes Plantin noted the delivery of some 19 punches. We assume therefore that, although the sorts are nearly indistinguishable with those described above in §§ 8-9, Granjon cut duplicates.

14. Garamont's Petit-romain to be cast on Gaillarde (1566-)

SIZE Bourgeois (Gaillarde); 8.5/8 Anglo-American/Didot points; **20** 61 × 1.5 **H** 2.1 mm.

FIRST SEEN IN 1568, Antwerp, C. Plantin (V. Cordus, *Dispensatorium*; Antwerp, Museum Plantin-Moretus, A 195; Voet, 2: 695-6, no. 1023;

TYPE SPECIMEN

c1585 Plantin, *Folio Specimen*, Antwerp, 'Colineus Romaine'; ascenders and descenders only (Vervliet-Carter, 1972, 10, no. 59).

MATRICES PRESERVED Antwerp, Plantin-Moretus Museum, MA 47b (Early inv., 1963, 119).

KEY LETTER Lowercase g with large loop; ascenders 2.1 mm high instead of Garamont's 2.4 mm.

CONTEMPORARY ATTRIBUTION Paye 35 patt. pour chacun poinsons desdites 19 qui sont sur la garramonde petit Romain pour faire fondre sur le blanc de la lectre dicte Colinet (Payment of Plantin to Granjon, 1566)

HISTORY During the first two weeks of February 1566 Plantin paid Granjon for the delivery of 19 punches to cast a Petit-romain or Garamonde on the lesser body of Colineus or Bourgeois (Plant. arch. 31, f. 87 vo). The Petit-romain was Garamont's as appears from a payment to the local typefounder Laurent van Everbroek, dated 5 October 1567, of the justification of matrices and casting of a 'Colineus Rommain fondue sur les matrices de Garramont' (ibid., f. 69 vo). The typeface is reported (unattributed) in the 1572 and 1581 inventories (Early inv., 1960, 40 [LST 9; 119, MA 47b]) and is shown in the c. 1585 *Folio Specimen* (Vervliet-Carter, 1972, 10, no. 59). We have seen this combination of typefaces only at the presses of the Plantin and Raphelengius houses, respectively from 1568 and 1590 on. The punches are lost but a set of matrices (missing p and q) survives (MA 47b).

LITERATURE Early inv., 1960, 40 (LST 9; 119, MA 47b; Vervliet-Carter, 1972, 10, no. 59.

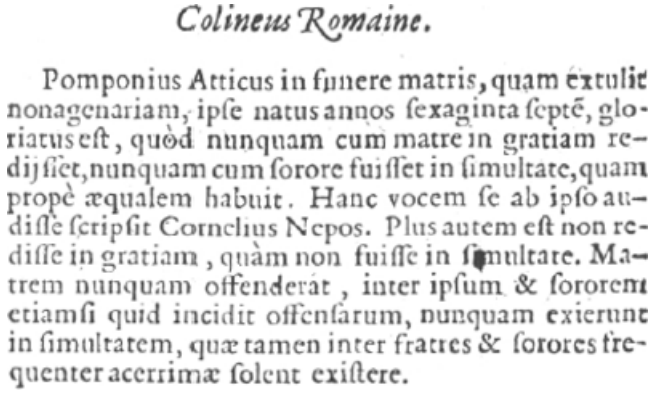

Colineus Romaine.

Pomponius Atticus in funere matris, quam extulit nonagenariam, ipſe natus annos ſexaginta ſeptẽ, gloriatus eſt, quòd nunquam cum matre in gratiam redijſſet, nunquam cum ſorore fuiſſet in ſimultate, quam propè æqualem habuit. Hanc vocem ſe ab ipſo audiſſe ſcripſit Cornelius Nepos. Plus autem eſt non rediſſe in gratiam, quàm non fuiſſe in ſimultate. Matrem nunquam offenderat, inter ipſum & ſororem etiamſi quid incidit offenſarum, nunquam exierunt in ſimultatem, quæ tamen inter fratres & ſorores frequenter acerrimæ ſolent exiſtere.

Fig. 14a: *Folio Specimen*, Antwerp, Plantin, c. 1585, 'Colineus Romaine'; ascenders and descenders only. By courtesy of the Plantin-Moretus Museum.

Fig. 14b: Granjon's shortened letters to cast Garamont's Petit-romain on Gaillarde as cast from matrices in the Plantin-Moretus Museum (MA 47b). ©Plantin-Moretus Museum.

15. Garamont's Cicero to be cast on Philosophie (1566-)

SIZE Small Pica (Philosophie); 10/9.5 Anglo-American/Didot points; **20** 72 × 1.6 **H** 2.5 mm.

FIRST SEEN IN 1568, Antwerp, C. Plantin (*Horae beatissimae Virginis*; Antwerp, Plantin-Moretus Museum, R 2.28; Voet, 3: 1148-9, no. 1355).

TYPE SPECIMEN:

c. 1585,	Plantin, *Folio Specimen*, Antwerp, 'Vraye Mediane Romaine'; descenders only; 'Mediane sur la Philosophie'; ascenders and descenders only (Vervliet-Carter, 1972, 9, nos. 38, 45).

MATRICES PRESERVED Antwerp, Plantin-Moretus Museum, MA 36b (Early inv., 1960, 40, LST 9; 43, MA 36b).

KEY LETTER Lowercase g with large loop; ascenders 2.5 mm high instead of Garamont's 2.9 mm.

Mediane ſur la Philoſophie.

Agis Laconicorum regum vltimus, per inſidias captus, ac præter meritum ab Ephoris condemnatus, quum ad laqueum duceretur, conſpiceretque quendam è lictoribus flentem ob indignitatem rei, cuius cogebatur eſſe miniſter: Deſine, inquit, ô homo vicem meam flere. Nam ſic moriens præter ius & æquum, melior, felicioréque ſum his, qui me occîdunt. Hæc loquutus vltrò collum laqueo induit. Quo nemo Stoicorum docuit quicquam fortius, hoc ille iuuenis non verbis, ſed re præſtitit, felicitatem omnem ſolo honeſto metiens, eoſque iudicans infeliciores, qui faciunt iniuriam, quàm qui patiuntur.

Fig. 15a: *Folio Specimen*, Antwerp, Plantin, c. 1585, 'Mediane sur la Philosophie'; ascenders and descenders only. By courtesy of the Plantin-Moretus Museum.

b d f g h i l p q ſ ff ffi ffl fi fl ſt ſi ſſi ſl

Fig. 15b: Granjon's shortened letters to cast Garamont's Cicero on Philosophie as cast from matrices in the Plantin-Moretus Museum (MA 36b). ©Plantin-Moretus Museum.

CONTEMPORARY ATTRIBUTION Poinsons sur le median qui sont court pour faire fondre sur la Philosophie (Payment of Plantin to Granjon, 1566).

HISTORY In June 1566 Plantin noted die payment to Granjon of some 19 punches ‘sur le median qui sont court pour faire fondre sur la Philosophie’ (Plant, arch. 31, f. 87 vo); the casting of a complete fount was paid to the local typefounder François Guyot in October 1566 (ibid., f. 65 vo). Punches and matrices were reported in the Plantin inventories of 1572 (‘Poinsons des lectres longues sur la Romaine de Garamond pour la mectre sur la Philosophie’) and 1581 (Early inv., 1960, 40, LST 9; 43, MA 36b). Plantin used this combination from 1568 on.

LITERATURE Early inv., 1960, 40, LST 9; 43, MA 36b; Vervliet-Carcer, 1972, 9, no. 45).

16. Garamont's St.-augustin to be cast on Cicero (1568-)

SIZE Pica (Cicéro); 12/11 English-American/Didot points; **20** 84 × 1.9 **H** 3 mm.

FIRST SEEN IN 1568, Antwerp, C. Plantin (S. Grzebski, *De multiplici siclo*; Antwerp, Plantin-Moretus Museum, A 880/2; Voet, 3: 1645-6, no. 1268; only ascending and descending letters.

TYPE SPECIMEN

c. 1585,	Plantin, Folio Specimen, Antwerp, ‘Augustine sur la Mediane (Vervliet-Carter, 1972, 9, no. 37); ascenders and descenders only;

MATRICES PRESERVED Antwerp, Plantin-Moretus Museum, MA 25b (Early inv., 1960, 42-3).

KEY LETTERS Lowercase g with large loop; ascenders 3 mm high instead of Garamont's 3.2 mm.

HISTORY These shortened letters are attributed to Granjon on stylistic grounds; they are all but identical to the sorts of Granjon's large-faced Cicero (see above, § 9). They are not mentioned explicitly in the Plantin inventories but they appear in his printing from 1568 on and in his c. 1585 Folio Specimen.

LITERATURE Early Inv., 1960, 42-3, MA 25b; Vervliet-Carter, 1972, 9, no. 37.

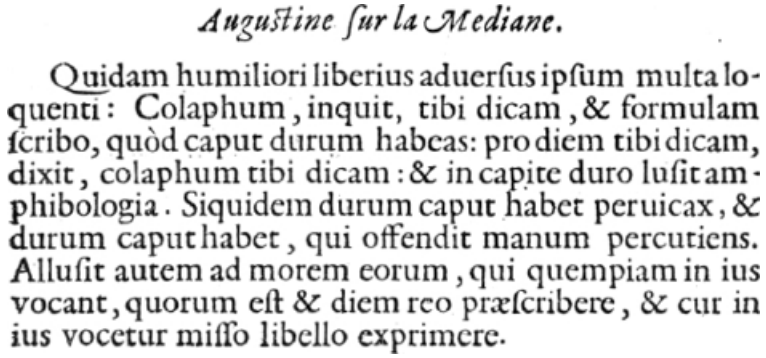
Auguſtine ſur la Mediane.

Quidam humiliori liberius aduerſus ipſum multa loquenti: Colaphum, inquit, tibi dicam, & formulam ſcribo, quòd caput durum habeas: pro diem tibi dicam, dixit, colaphum tibi dicam: & in capite duro luſit amphibologia. Siquidem durum caput habet peruicax, & durum caput habet, qui offendit manum percutiens. Alluſit autem ad morem eorum, qui quempiam in ius vocant, quorum eſt & diem reo præſcribere, & cur in ius vocetur miſſo libello exprimere.

Fig. 16a: *Folio Specimen*, Antwerp, Plantin, c. 1585, 'Augustine sur la Mediane'; ascenders and descenders only. By courtesy of the Plantin-Moretus Museum.

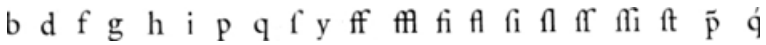
b d f g h i p q ſ y ff ffl fi fl ſi ſl ſſ ſſi ſt p̄ q́

Fig. 16b: Granjon's shortened letters to cast Garamont's St.-augustin on Cicero as cast from matrices in the Plantin-Moretus Museum (MA 25b). ©Plantin-Moretus Museum.

D. Romans of incertain origin, possibly by Granjon.

17. Fezandat's Pica or Cicero, possibly by Haultin (1548-)

SIZE Pica (Cicéro; Médiane); 11.5/11 Anglo-American/Didot points; **20** 82 × 1.6 **H** 2.6 mm.

FIRST SEEN IN 1548, Paris, M. Fezandat (Flav. Josephus, *Vita*; Ghent UL, Hist. 6750:1).

EARLY APPEARANCES

Louvain: 1549, B. Gravius;
Paris: 1549, V, Gualtherot, P. Haultin & N. Pléau, 1550, M. Fezandat & R. Granjon; 1551, N. Du Chemin; 1561, G. Merlin; G. Guillard & A. Warancore;
Antwerp: 1553, J. Loe;
Venice: 1553, G. Scotto; 1556, P. Manuzio.

TYPE SPECIMENS

1664,	J.Ph. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, 'Cicero Antiqua' (Mori, 1955, 15; Dreyfus, 1963, pl. 4);
1681,	[C. van Dyck &] Wid. D. Elsevier, *Proeven van letteren*, Amsterdam, 'Mediaen Romeyn No. 2' (Dreyfus, 1963, pl. 12);
1682,	J.D. Fievet, *Iehova*, Frankfurt, 'Cicero Antiqua' (Mori, 1955, 16; Dreyfus, 1963, pl. 5);
c. 1684,	[C. van Dyck &] J. Bus & J. Athias, *Proeven van letteren*, Amsterdam, 'Mediaen Romeyn No. 2' (Hellinga, 1962, pl. 159);
1695,	Heirs J. Blaeu, *Proeve der drukkerye*, Amsterdam, 'Gemeene Med. Rom.' (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 30.14);
c. 1695,	Wid. D. Voskens, *Proef van Letteren*, Amsterdam, 'Mediaen Romeyn' (Dreyfus, 1963, pl. 9); with diverging sorts;

1713,	A. Elzevier, *Proeve der drukkerye*, Leiden, ‘Mediaan Romyn’ (Leiden UL, 743 F 45);
p. 1728,	Voskes en Clerk, *Proef van letteren*, Amsterdam, ‘Mediaan Romyn No. 2’ (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, R 63.8:4, f. 87 [63]);

LECTORI PIC IVXTA
ac docto Dominicus VVānerius
Albreticæ typographiæ
ἐπανορθωτής
Salutē.
*

IN HABES OPTIME LE ctor, quem in vſum tuum primi inuulgamus, commiſ ſum typis theſaurū in ſpe- ciem certè perpuſillum ac leuidenſem, ne ſic alioquī pœnitendum aut aſperna- bilem, vitam nempe Flauij Ioſephi Toparchæ quondam & Archiſtrategi vtriuſque Galilææ quam ipſe ſibi probè conſcius ac teſtis prorſus ἀξιόπιστος de ſe Attico lepore con ſcripſit. Lege bona cum venia Interpretis, confer cum vno quopiam Græco archetypo, & mecum fateberis ſapientiſsimum illum polyhiſtora Hie- ronymum haud ab re alicubi Ioſephum vocaſſe Liuium Atticum. Cæterùm, mirari nō deſino, quî factū ſit, vt hoc ſegmentum vigeſimi libri περὶ τῆς ἀρχαιολογίας ita ſit ab reliqua portione operis totius auulſum & diſſectum, vt quum ante annos ab hinc plus mille aliæ eiuſdem authoris commen tationes in Latinam tranſierint coloniam, vita hæc eius Græcē tantùm didicerit, non etiam Latinè lo

Fig. 17: Fezandat's Pica or Cicéro as it occurs in Fla. Josephus, *Vita*, Paris, Fezandat, 1548, f. a2.

c. 1740,	Cambridge University Press, *A specimen of the letters*; (Cambridge University Press); after Johnson, 1938a, 69-70;
c. 1762,	J. Roman, *Proeven van letteren*, Amsterdam, 'Mediaen Romeyn No. 2' (Dreyfus, 1963, pl. 13).

MATRICES PRESERVED Antwerp, Plantin-Moretus Museum (MA 75; incomplete set; not mentioned in the Plantin inventories nor specimens).

KEY LETTERS Capital E with longer lower arm; M without right upper serif; P smaller than other capitals.

HISTORY 'Cicero Antiqua de GranIon' is a heading in the 1664 type specimen of the Frankfurt typefounder J.P. Fievet, but this refers to a Garamont roman (Dreyfus, 1963, 9, pl. 4). Another Cicero roman in the same specimen, simply headed 'Cicero Antiqua' was attributed to Granjon by Johnson (1938, 173-4; 1938a, 69-70; 1943, 58; Reed, 1952, 227-8), because this was used in 1551 in a Fezandat-Granjon imprint. He retraced its first appearance to Gualterot (Paris, 1549) and its occurrence in many seventeenth-century type specimens. However, the editors of Dreyfus (1963, 9) suggest that the style of the typeface is more Haultin's than Granjon's. Probably they are right. Fezandat used this type from 1548 on, i.e. before his partnership with Granjon started. And I think I have seen this typeface in a Haultin-Pléau imprint of 1549 (*Ordonnance sur le poix*; Paris, Ste. Geneviève, F 8° 838:8). Its design is very near to a Small Pica (or Philosophie; 72 mm) roman Haultin used from 1549 on in his earliest imprints. This typeface finally belongs to a group of half a dozen French types, bought about 1557 by Paolo Manuzio for use in his publications for the *Academia veneta* (1558-61). All (except a Petit-romain by Garamont) are ascribable to Haultin.

The Plantin-Moretus Museum owns an incomplete set of matrices of this roman (MA 75), which, however, it is not mentioned in the sixteenth- and seventeenth-century Plantin inventories.

LITERATURE Johnson, 1938, 173-5; Johnson, 1938a, 69-70; Johnson, 1943, 58; Reed, 1952, 227-8; Dreyfus, 1963, 9.

18. The Lyonese Paragon (1547-)

SIZE Paragon (Petit-parangon); 18.5/17.5 English-American/Didot points; **20** 130 × 2.5 **H** 4 mm.

FIRST SEEN IN 1547, Lyons, J. de Tournes (Petrarca, *Il Petrarca*; after Mortimer, 2: 535-6, no. 427; Cartier, 1: 240, no. 99).

EARLY APPEARANCES

Florence: 1549, L. Torrentino;
Salamanca: 1549, A. de Portonariis; 1557, J. de Canova; 1562, M. Gast;
Lyons: 1550, S. Gryphius, Frères Senneton; 1553, G. Rouillé; 1554, M. Bonhomme; 1556, J. Temporal;
Basle: 1554, J. Oporinus; 1565, Frobenii Fratres;
Frankfurt: 1563, S. Feyerabend;
Rome: 1564, P. Manuzio; 1588, Typographia Vaticana;
Madrid: 1567, P. Cosin.

TYPE SPECIMEN 1628, Stampa Vaticana, *Indice de caratteri*, Rome, 1628, f. 33, 'Parangone della Vaticana' (Vervliet, 1967, 32, no. 33).

KEY LETTERS Capital B with large lower bowl; conspicuous middle arm serif of E; M without upper right serif; long-tailed R; upper right serif of T slanting to the right; broad lowercase a; hooked link of g; ampersand slanting to the right.

History Johnson (1943, 57-8; 1946, 55) attributes this typeface to Granjon. He mentions it as an early example of the thesis that in the course of the sixteenth century the trade of types had become international. Why exactly he attributed this typeface to Granjon, is unclear. One guesses he was impressed by its wide circulation over most of southern Europe, in the wake of the Lyon business influence, and by its acceptation at Lyon presses of De Tournes, Rouillé and others, who were regular customers of Granjon. However as this type belongs stylistically to a seemingly coherent group of half a dozen romans, all appearing in the 1540's and all quite different in style from Granjon's, the hypothesis of another, as yet unidentified punchcutter active in the Lyonese region cannot be ruled out.

LITERATURE Johnson, 1939, 201, no. 14; Johnson, 1943, 57-8; Johnson, 1946, 55; Tinto, 1967, 30; Vervliet, 1967, 32, no. 33; Cruickshank, 1986, 57.

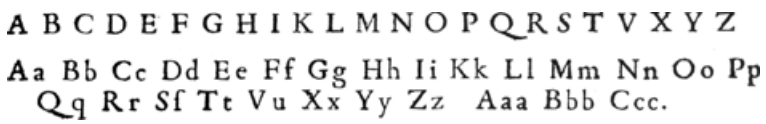

Fig. 18a: The Lyonese Paragon as it appears in *Missale Romanum*, Rome, Stampa Vaticana, 1604, p. 592.

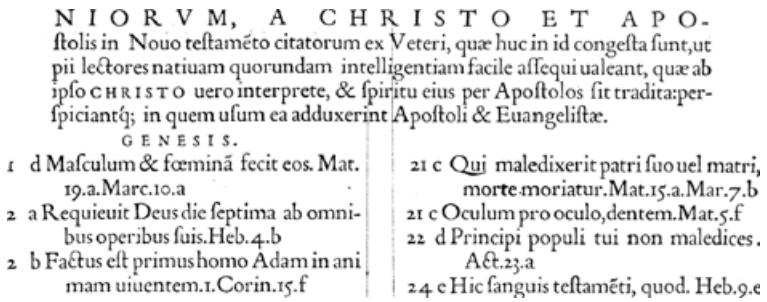

NIORVM, A CHRISTO ET APO-
ſtolis in Nouo teſtaměto citatorum ex Veteri, quæ huc in id congeſta ſunt, ut
pii lectores natiuam quorundam intelligentiam facile aſſequi ualeant, quæ ab
ipſo CHRISTO uero interprete, & ſpiritu eius per Apoſtolos ſit tradita: per-
ſpiciantq; in quem uſum ea adduxerint Apoſtoli & Euangeliſtæ.

GENESIS.

1 d Maſculum & fœminã fecit eos. Mat. 19.a.Marc.10.a
2 a Requieuit Deus die ſeptima ab omnibus operibus ſuis.Heb.4.b
2 b Factus eſt primus homo Adam in animam uiuentem.1.Corin.15.f
21 c Qui maledixerit patri ſuo uel matri, morte moriatur.Mat.15.a.Mar.7.b
21 c Oculum pro oculo,dentem.Mat.5.f
22 d Principi populi tui non maledices. Act.23.a
24 e Hic ſanguis teſtamẽti, quod. Heb.9.e

Fig. 18b: *Biblia sacra*, Lyons, S. Gryphius, 1550, f. aa4 vo.

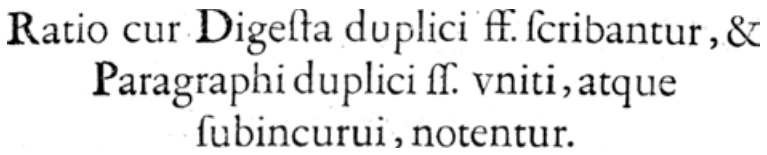

Fig. 19: A Petit-canon lowercase, possibly by Granjon, as it occurs in P. Rebuffi, *Explicatio ad quatuor primos Pandectarum libros*, Lyons, G. Rouillé, 1589, f. *4.

19. A Petit-canon lowercase, possibly by Granjon (1581-).

SIZE Two-line English (Petit-canon); 27/25 Anglo-American/Didot points; **20** 190 × 4 **H** 6.9 mm.

FIRST SEEN IN 1581, Lyons, G. Rouillé (A. Tiraqueau, *De utroque retractu*; Ghent UL, Jur. 3916; Baudrier, 9:380).

EARLY APPEARANCES

Lyons: 1587, P. Roussin;
Turin: 1588, A. Bianchi; 1589, Heirs N. Bevilacqua;

TYPE SPECIMENS

1742,	Cl. Lamesle, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. P4 vo 'Petit Canon Numero LV' (Johnson, 1965); lowercase only;
1758,	N. Gando, *Epreuves générales des caracteres*, Paris, f. P4 vo 'Petit Canon Numero LV' (Antwerp, Museum Plantin-Moretus, B 3051:3); lowercase only;
1773,	L. Delacologne, *Les caracteres et les vignettes*, Lyons, p. 47 'Petit Canon romain'; (Carter, 1969a, 58-9; 69); except J;

KEY LETTERS lowercase a rather broad; v descending below base line;

HISTORY This lowercase was used in France and Italy from the 1580's on in combination with Granjon's titling on 2-line Pica, described above in § 13. It stayed in use during the seventeenth and eighteenth centuries. It was introduced in the Rouillé's editions from the 1580s on together with other newer romans by Granjon (who was in Lyons at the end of years 1570 and arrived in Rome around October 1579). The first appearances of this typeface in Lyons just after Granjon's departure from this city make his authorship acceptable although there is an evident incongruity in weight between capitals and lowercase.

DELL'HISTORIA
TRIVIGIANA

DI GIOVANNI BONIFACCIO D.

LIBRO PRIMO.

QVELLA parte della Prouincia di Venetia detta poi Marca Triuigiana, che da Oriente è dalla Liuenza separata dal Friuli; da mezogiorno, & da Occidente è dal Musone dal Padouano diuisa; & che da tramontana ha le montagne del Friuli, perche talhora fu da Triuigi dominata, ella si chiama particolarmente region Triuigiana: nella quale erano già sei Città, benche hora ve ne siano se non quattro: poi che Altino, che verso le lacune era tra il Sile, & il Zerro, fu da Athila distrutto; & Vderzo posto oltre la Piaue sopra il Montegano per molte ruine patite è in picciola Terra ridotto. Triuigi Città principale di questo paese è sopra il Sile. Feltre ne' Monti poco dalla Piaue lontano è bagnato dalla Colmeda, e dalla Sonna. Belluno molto più in sù verso Tramontana è sopra l'istessa Piaue posto. Et Ceneda più in giù è sotto Serraualle. Sononi anche (tralasciati i luoghi distrutti, de' quali poi si dirà) molte populose Terre, & grossi Castelli,

A

Fig. 20: A titling on Two Points de St-augustin, perhaps by Granjon, as it appears in G. Bonifacio, *Historia Trivigiana*, Treviso, D. Amici, 1591, p. 1.

20. A titling on 2-line English or 2 Points de St.-augustin, perhaps by Granjon (1583-).

SIZE 2-line English (2 Points de St.-augustin); 40/37 English-American/Didot points; **H** 8.5 mm.

FIRST SEEN IN 1583, Venice, G. Angelieri (Magagnò, *La quarta parte delle rime*; after Vaccaro, 1983, 46, pl. 25).

EARLY APPEARANCES

Treviso: 1590, A. Mazzolini; 1591, D. Amici.
Turin: 1596, L. Pizzamiglio; 1598, G.M. Cavalleri;
Venice: 1600, Heirs F. de Franceschi.

HISTORY In Italy a 8.5 mm titling occurs from about 1591 on, the style of which follows closely Granjon's titling described in § 13. Though it is hard to decide about its cutter on a few lines or occurrences, it is well cut. It seems good enough to be by Granjon or by an able imitator. More research on its earliest appearances is needed to make a decision.

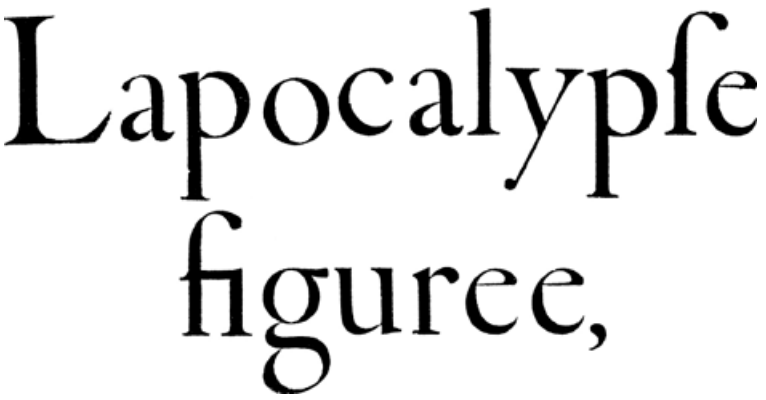

Fig. 21: A 12-line Pica roman, perhaps by Granjon, as it appears on the title page of J. Duvet, Lapocalypse figuree Lyons, J. de Tournes, 1561.

21. A roman on 12-line Pica or 12 points de Cicero, possibly by Granjon (1551-).

SIZE 12-line Pica (Grosse Nompareille); 120/113 Anglo-American/Didot points; **20** 1000 × 17 **H** 32 mm.

FIRST SEEN IN 1551, Lyons, J. de Tournes (S. Serlio, *Livre extraordinaire de architecture*; Lyons BM, 22893; Cartier, 1: 317, no. 205).

EARLY APPEARANCES

Lyons: 1560, G. Cotier & J. d'Ogerolles; 1566, S. Honorati.

HISTORY From 1550 on, both Jean I de Tournes and Sebastian Gryphius used occasionally a series of display capitals, respectively 10.5, 13, 15 and 20 mm. high; they are well designed and deserve more research. Besides these, there appears in 1551 at the De Tournes press a large display letter (H 32 mm.), the biggest I saw in French sixteenth-century typography, complete with capitals and lowercase. De Tournes uses them for the incipit of his folios, as a forceful entrance and a welcome change from the usual display in full lines of spaced capitals, either in the outmoded so-called Froben capitals of 8.5 mm. or in Granjon's Petit-canon.

The new typeface appears in many De Tournes folio editions from 1551 on; it was in use at their Geneva premises from 1585 on until well into the seventeenth century. It can be seen in their folio editions of the Latin and French Bible and of the works by Serlio, Bassantin, Duvet, Pavari, Canaye, Sleidanus, Paradin; the last occurrence I know of is the Bassantin of Geneva, 1613 (Cartier, 2: 698, no. 775).

It may seem a question whether these types were woodcut or cast types; the identity of the same sorts used on one page implies that they were cast, probably sand-cast from wooden or copper punches. This technique was used for producing printing types larger than, say, Two-lines Double Pica (Gros-canon) and is well documented (Vervliet, 1968, 81-5; 216; Carter, 1969, 15-6; Lane, 1993, 51-2). In French typography a large roman titling probably by Peter II Schoeffer (14.5 mm.) occurs from the 1530's on (Re-

nouard, 2: 268, no. 679); it was followed by this typeface and later in the century by the large display types of Pierre Haultin and Guillaume I Le Bé. They must not be confused with woodcut lettering, mostly weakly designed (excepted, of course, the splendid title lines of Charles Estienne's Thesaurus Ciceronis (1556) which seem good enough to be Garamont's, and those of the Sainte Bible, by S. Nivelle (1566).

There is no documentary evidence that Granjon, rather than Haultin, cut or even designed these types. But their quality, the connection with De Tournes and the date of their first occurrence make it plausible that he had a hand in them. However, for a firm ascription it may be more prudent to wait until all large sized types and initials can be studied as a group.

Table 1: Granjon's Romans by period

A. The early romans (1542-50)	20 lines/mm.
1. Petit-romain or Long Primer (1542-)	65
2. Cicéro or Pica (1544-)	82
3. Gros-parangon or Double Pica (1545-)	150
4. Petit-canon or Two-line English (1547-)	190
Early titlings	
5. Bold titling on Two-line Nonpareil (1550-)	**H** 2.9
6. Bold titling on Two-line Brevier or 2 Points de Petit-texte (1543-)	**H** 3.9
B. The late romans (1566-83)	
7. Brevier or Petit-texte (1570-)	54
8. Long Primer or Petit-romain, named ‘La Granjonne’ (1569-)	64
9. Large-face Pica or Gros Cicero (1568-)	84
10. Large-face English or St.-Augustin (1583-)	95
11. Paragon (1566-)	124
12. Double Pica or Gros-parangon (1570-)	140
A late titling	
13. Titling on 2-line Pica or 2 Points de Cicéro (1567-)	**H** 6.9

C. Granjon's adaptations of Garamont (1566-8)

14. Garamont's Petit-romain to be cast on Gaillarde (1566-)	61
15. Garamont's Cicero to be cast on Philosophie (1566-)	72
16. Garamont's St.-augustin to be cast on Cicero (1568-)	84

D. Romans of incertain origin, possibly by Granjon

17. Fezandat's Pica or Cicero, probably by Haultin (1548-)	82
18. The Lyonese Paragon (1547-)	130
19. A Petit-canon lowercase, possibly by Granjon (1581-)	190
20. A titling on Two-line English or 2 Points de St.-augustin, perhaps by Granjon (1583-)	**H** 8.5
21. A roman on 12-line Pica or 12 points de Cicero (Grosse Nompareille), possibly by Granjon (1551-)	1000

Table 2: Granjon's Romans by size

		a[1]	***b***
Brevier (Petit-texte; Bible)		7.5/7	54
	§ 7. Brevier or Petit-texte (1570-)		
Bourgeois (Gaillarde)		8.5/8	61
	§ 14. Garamont's Petit-romain adapted to be cast on Gaillarde (1566-)		
Long Primer (Petit-romain; Garamonde)			
	§ 1. Early Petit-romain or Long Primer roman (1542-)	9/8.5	65
	§ 8. 'La Granjonne' (1569-)		
Small Pica (Philosophie)		10/9.5	72
	§15. Garamont's Cicero adapted to be cast on Philosophie (1566-)		
Pica (Cicero; Mediane)		12/11	82/84
	§ 2. Early Cicero or Pica roman (1544-)		
	§ 17. Fezandat's Pica or Cicero, probably by Haultin (1548-)		
	§ 5. Bold titling on Two-line Nonpareil (1550-)		**H** 2.9
	§ 9. Large-face Pica or Gros Cicero (1568-)		
	§ 16. Garamont's St.-augustin adapted to be cast on Cicero (1568-)		
English (St.-augustin)		13.5/12.5	95

1 Column ***a*** presents the approximate values of the sizes in Anglo-American/Didot points; column ***b*** the approximate measurement of 20 solid lines/mm or the capital H.

§ 6. Bold titling on Two-line Brevier or 2 Points de Petit-texte (1543-)		**H** 3.9
§ 10. Large-face English or St.-Augustin (1583-)		
Paragon (Petit-parangon)	17.5/16.5	124/130
§ 18. The unattributed Lyonese Paragon (1547-)		
§ 11. The late Paragon (1566-)		
Double Pica (Gros-parangon)	21/20	140/150
§ 3. Early Double Pica or Gros-parangon (1545-)		
§ 12. Late Double Pica or Gros-parangon (1570-)		
Two-line English (Petit-canon)	27/25	190
§ 4. Early Petit-canon (1547-)		
§ 13. Late Titling on 2-line Pica or 2 Points de Cicéro (1567-)		**H** 6.9
§ 19. Petit-canon lowercase, possibly by Granjon (1581-)		
Two-line English (2 Points de St.-augustin)	40/37	**H** 8.5
§ 20. Titling on Two-line English or 2 Points de St.-augustin, perhaps by Granjon (1583-).		
Twelve-line Pica (12 points de Cicero, Grosse Nompareille)	120/113	1000

§ 21. A roman on 12-line Pica or 12 points de Cicero, possibly by Granjon (1551-).

References

Axel-Nilsson, 1983: C. Axel-Nilsson, *Type studies: the Norstedt collection of matrices in the typefoundry of the Royal Printing Office*, Stockholm, 1983.
Baudrier: H. Baudrier, *Bibliographie lyonnaise: recherches sur les imprimeurs, relieurs et fondeurs de lettres de Lyon au 16e siècle*, Paris, 1964-65 (Reprint of ed. Paris, 1895-1921).
Bengtsson, 1956: B. Bengtsson, *Svenskt stilgjuteri före år 1700*, Stockholm, 1956.
Cartier: A. Cartier, *Bibliographie des éditions des De Tournes*, Paris, 1937.
Carter, 1969: H. Carter, *A view of early typography up to about 1600*, Oxford, 1969.
Carter, 1969a: H. Carter, *The typespecimen of Delacologne: les caractères et les vignettes de la fonderie du sieur Delacologne*, Amsterdam, 1969.
Carter, 1969b: H. Carter, 'Huguenot typography'. *Proceedings of the Huguenot Society of London*, (1969), 532-44.
Carter, 1976: H. Carter, *Catalogue of the Edward Clark Library*, Edinburgh, 1976.
Carter, 1985: M. Carter, 'Galliard: a modern revival of the types of Robert Granjon', *Visible language*, 19 (1985), 77-97.
Carter & Vervliet, 1966: H. Carter & H.D.L. Vervliet, *Civilité types*, Oxford, 1966.
Cruickshank, 1986: D.W. Cruickshank, 'Italian type in Spain and the Spanish empire in the 17th century', *Book production and letters in the Western European Renaissance. Essays in honour of Conor Fahy*, ed. A.L. Lepschy, e.a., London, 1986, 47-63.
Davis & Carter, 1958: J. Moxon, *Mechanick exercises on the whole art of printing*; 1683-4; ed. H. Davis & H. Carter, London, 1958.
Dreyfus, 1963: J. Dreyfus (ed.), *Type specimen facsimiles: reproduction of fifteen type specimen sheets*, London, 1963.

Early inv., 1960: M. Parker, K. Melis & H.D.L. Vervliet, 'Early inventories of punches, matrices, and moulds, in the Plantin-Moretus archives', *De gulden passer*, 38 (1960), 1-139.
Ferguson, 1989: W.C. Ferguson, *Pica roman type in Elizabethan England*, Aldershot, 1989.
Gilmont, 1997: J. Hornschuch, *Orthotypographia*, Leipzig, Lanzenberger, 1608 (ed. J.-F. Gilmont), Paris, 1997.
Hart, 1970: H. Hart, *Notes on a century of typography at the University Press*, Oxford; 1693-1794 (ed. H. Carter), Oxford, 1970.
Hellinga, 1962: W.Gs Hellinga, *Copy and print in the Netherlands*, Amsterdam, 1962.
Johnson, 1927: A.F. Johnson, *Frühe Basler Buchdruckerkunst*, Hellerau, 1927.
Johnson, 1936: A.F. Johnson, 'Sources of roman and italic types used by English printers in the 16th century', *The Library*, 4th s., 17 (1936-7), 70-82.
Johnson, 1938: A.F. Johnson, 'Some types used by Paolo Manuzio', *The Library*, 4th s., 19 (1938-9), 167-75 (Reprinted: Johnson, 1970, 255-9).
Johnson, 1938a: A.F. Johnson, 'Typography at the Cambridge University Press, *c.* 1700', *The Penrose annual*, 40 (1938), 68-71 (Reprinted: Johnson, 1970, 357-64).
Johnson, 1939: A.F. Johnson, 'Some Cologne and Basle types, 1525-1552', *Gutenberg-Jahrbuch*, 1939, 197-201 (Reprinted: Johnson, 1970, 238-45).
Johnson, 1943: A.F. Johnson, 'The supply of types in the 16th century', *The Library*, 4th s., 24 (1943), 47-65 (Reprinted: Johnson, 1970, 146-60).
Johnson, 1946: A.F. Johnson, 'On re-reading Updike', *Alphabet and image*, 2 (1946), 51-7 (Reprinted: Johnson, 1970, 281-7).
Johnson, 1965: A.F. Johnson, *The type-specimen of Claude Lamesle*, Amsterdam, 1965.
Johnson, 1970: A.F. Johnson, *Selected essays on books and printing* (Ed. P.H. Muir), Amsterdam, 1970.

Kirk, 1900: R.E.G. Kirk & E.F. Kirk, *Returns of aliens dwelling in the City and suburbs of London*, Aberdeen, 1900-08.
Lane, 1992: J. Lane, 'Identifying typefaces', *The Library*, 6th s., 14 (1992), 357-65.
Lane, 1993: J. Lane, *The Enschedé type specimens of 1768 & 1773*, Haarlem, 1993.
Mori, 1924: G. Mori, *Das Schriftgiessergewerbe in Süddeutschland*, Stuttgart, 1924.
Mori, 1955: G. Mori, *Frankfurter Schriftproben aus dem 16. bis 18. Jahrhundert*, Frankfurt, 1955.
Morison, 1924: S. Morison, *Four centuries of fine printing*, London, 1924.
Morison, 1957: S. Morison, *L'inventaire de la fonderie Le Bé selon la transcription de Jean Pierre Fournier*, Paris, 1957.
Morison, 1967: S. Morison, *John Fell: the University Press and 'Fell' types*, Oxford, 1967.
Mortimer: R. Mortimer, Harvard College Library. Department of Printing and Graphic Arts. *Catalogue of books and manuscripts. Part 1: French 16th century books*, Cambridge, Mass., 1964.
Parent, 1974: A. Parent, *Les métiers du livre à Paris au XVIe siècle*, Paris, 1974.
Renouard: P. Renouard, *Imprimeurs et libraires parisiens du 16e siècle*, vol. 1-5; suppl. 1-3, Paris, 1964-91.
Smith, 1975: M.C. Smith, 'The first edition of Ronsard's Estreines au Roy Henry III', *Bibliothèque d'humanisme et renaissance*, 37 (1975), 213-5.
Tinto, 1967: A. Tinto, 'I tipi della Stamperia del Popolo Romano', *Gutenberg Jahrbuc*h, (1967), 26-38.
Vaccaro, 1983: E. Vaccaro, *Le marche dei tipografi ed editori italiani de secolo XVI nella Biblioteca angelica de Roma*, Firenze, 1983.
Valkema Blouw, 1983: P. Valkema Blouw, *The Leiden 'Afdrucksel': a type specimen of the press of Willem Silvius in its last days (1582)*, Leiden, 1983.

Vervliet, 1967: H.D.L. Vervliet, *The type specimen of the Vatican Press*, Amsterdam, 1967.
Vervliet, 1968: H.D.L. Vervliet, *Sixteenth-century printing types of the Low Countries*, Amsterdam, 1968.
Vervliet, 1981: H.D.L. Vervliet, *Cyrillic & oriental typography in Rome at the end of the sixteenth century*, Berkeley, 1981 (revised edition of an article published in the *Bulletin de l'Institut belge à Rome*, 38 (1967), 177-231).
Vervliet, 1998: H.D.L. Vervliet, 'The italics of Robert Granjon', *Typography papers*, 3(1998), 5-59.
Vervliet & Carter, 1972: H.D.L. Vervliet & H. Carter, *Type specimen facsimiles; 2: Reproductions of Christopher Plantin's Index sive specimen characterum 1567 & Folio specimen of c. 1585; together with the Le Bé-Moretus specimen c. 1599*, London, 1972.
Veyrin-Forrer & Jammes, 1958: *Les premiers caractères de l'Imprimerie royale: étude sur un spécimen inconnu de 1643*, Paris, 1958 (Reprinted from: *Caractère Noël*, 1957).
Voet, 1980: L. Voet, *The Plantin press*, Amsterdam, 1980-3.

Samenvatting

This paper attempts to survey the roman types of Robert Granjon (1513-90), a Parisian typographer better known for his italic and civilité types. It describes twenty-one roman typefaces; six belong to a first or Lyonese, seven to a late or Antwerp period. Moreover three adaptations of Garamont romans and five provisionally unattributed ones are reported.

Dit artikel tracht de romeinen te beschrijven van Robert Granjon (1513-90), een Parijse lettersteker, in de eerste plaats bekend voor zijn italieken en civilités. Eenentwintig romeinen worden behandeld. Zes behoren tot een eerste of Lyonese periode, zeven tot een latere of Antwerpse periode. Daarenboven worden drie adaptaties van een Garamont en vijf voorlopig ontoewijsbare romeinen beschreven.

Woudlaan 13,
B-2610 Antwerp
E-mail: vervliet@uia.ac.be

Anonieme drukken van Gillis van den Rade (Antwerpen 1577-1585)

Paul Valkema Blouw

Bibliografie heeft voor historici - en niet alleen voor hen - jarenlang gefungeerd als hulpwetenschap, als middel om een zo volledig mogelijk overzicht te verkrijgen van de op een bepaald terrein bestaande literatuur. De discipline beperkte zich vrijwel geheel tot die dienende functie en naarmate het steeds groeiende bestand aan titels dat vroeg, werden nieuwe technieken ontwikkeld om de stroom van informatie te beheersen. Zo speelt bibliografie een onmisbare rol in iedere vorm van geschiedkundig onderzoek.

Inmiddels is dat niet meer de enige toepassing. We weten nu dat bibliografische methoden ook op eigen kracht kunnen bijdragen tot vermeerdering van onze kennis van historische ontwikkelingen. Waar andere bronnen zwijgen blijkt het soms mogelijk aan drukwerk - buiten de inhoudelijke informatie die het geeft - gegevens te ontlenen die ons onbekende feiten leren kennen. Die kunnen betrekking hebben op de totstandkoming van het drukwerk zelf: het publiceren van politiek of religieus verdachte geschriften was niet zelden levensgevaarlijk en de betrokkenen deden er alles aan om zich achter hun uitgaven onzichtbaar te maken. Maar ook komt het voor dat men nadere conclusies kan trekken uit de omstandigheden waaronder, en de vorm waarin, het drukwerk tot stand kwam. Daarbij gaat het dan niet uitsluitend om het vaststellen van drukplaats of datum, maar om de context waarin bepaalde historische gebeurtenissen zich afspeelden.

Een voorbeeld van een dergelijke analyse heb ik enige tijd geleden kunnen geven in een studie over de samenwerking van Willem Silvius, pas benoemd tot officieel drukker van de Staten van Holland en van de Leidse academie, en zijn jonge Ant-

werpse collega Christiaen Houweel[1]. Uit hetgeen zij het licht deden zien valt op te maken dat zij actief waren ingeschakeld bij de anti-Spaanse propaganda van de Oranjepartij. Hun tientallen pamfletten verschenen in Antwerpen omdat de drukkerij van Silvius zelf, inmiddels overgebracht naar Leiden, voor dit doel te ver van het centrum van de strijd lag. Toch bleef men van zijn diensten gebruik maken; hij had blijkbaar, als agent van de Prins, de technische supervisie over wat aan politiek drukwerk van die zijde werd uitgegeven. In de zomer van 1580 trok hij zich, mogelijk om gezondheidsredenen (hij overleed het jaar daarop) uit deze functie terug. In zijn plaats kwam de drukker van de Antwerpse calvinisten Gillis van den Rade; van Houweels diensten werd geen gebruik meer gemaakt.

Twintig jaar geleden wees Leon Voet op een tekort in onze kennis van het 16e-eeuwse boek in de Lage Landen: 'Het aandeel van de Antwerpse drukkers in de verspreiding van deze literatuur wacht nog op een nauwkeurig onderzoek.'[2] De auteur doelde hier met name op hun productie in de periode 1577-85, toen het verzet tegen het Spaanse gezag zich ontlaadde in een ware pamflettenoorlog tussen aanhangers en tegenstanders. Prof. Voet heeft zelf zijn bijdrage geleverd: door zijn Plantin-bibliografie hebben we nu een goed overzicht van wat de architypograaf in die jaren onder meer voor de Staten Generaal drukte. De activiteiten van Radaeus voor de Oranjepartij zijn echter tot dusver nauwelijks onderkend en zijn niet onbelangrijke rol als drukker voor Marnix van St. Aldegonde heeft nog niet de verdiende aandacht gekregen.

Gillis van den Rade werd in of omstreeks 1541 in Gent geboren en kreeg zijn typografische opleiding in die stad bij Hendrik (I) van den Keere. Hij bleef, volgens zijn eigen verklaring, na een vierjarige leertijd nog acht jaar lang als medewerker aan diens bedrijf verbonden. Plantin gaf hem op 20 juli 1570 een certificaat[3], waarna Van den Rade zich op 1 juni 1571 liet inschrijven als bur-

1 P. VALKEMA BLOUW, 'Willem Silvius, Christiaen Houweel and anti-Spanish propaganda, 1577 to 1579', in: *Quaerendo*. 24 (1994), pp. 3-29.

2 Leon VOET, 'De typografische bedrijvigheid te Antwerpen in de 16e eeuw', in: *Antwerpen in de XVIe eeuw* (1975), pp. 233-55 (p. 242).

3 *Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin*, éd. Ph. ROMBOUTS (Antwerpen/Gent 1881), pp. 15, 94.

ger van Antwerpen. Nog in 1570 verscheen ook het eerste drukwerk onder zijn naam, een almanak. Als meester opgenomen in het Sint Lucas-gilde (sinds kort een verplichte stap ook voor drukkers) kreeg hij tenslotte op 9 maart 1576 een licentie als drukkeruitgever[4]. Hij had toen al een reeks van boeken geproduceerd in opdracht van anderen, zoals de weduwe van Gerard van Salenson te Gent en de uitgevers T(h)ielens, Bellerus, Soolmans en Steelsius in Antwerpen[5]. Klandestiene uitgaven van hem heb ik in deze jaren slechts weinig aangetroffen. Hij drukte in 1575 anoniem een ooggetuige-verslag van het beleg van Leiden: *Discours du siege que les Espagnols ont tenu devant la ville de Leyden* (Kn. 225). Het verhaal is door Robert Fruin 'op stellige gronden' toegeschreven aan Guillaume de Maulde, Sieur de Mansart, een vriend van Willem van Oranje. De drukker noemt zijn naam niet en waarschijnlijk was het een particuliere opdracht van de schrijver; de oplage was blijkbaar klein. Nog zeldzamer is een ander pamflet: *Een Discoers ofte Vertooch ghedaen voor den Coninck van Vranckerijcke* (Kn. 232), volgens de ongenoemde 'oversetter' gescheven door een edelman uit Florence en daarna in het Frans vertaald.

Radaeus heeft zich blijkbaar zelfstandig gemaakt toen Van den Keere in 1566 zijn bedrijf overdroeg aan zijn zoon, Hendrik (II) van den Keere. Deze gaf al spoedig het drukken eraan en zou in de jaren daarna grote naam maken als lettersnijder.[6] Wat Van den Rade in de periode 1567-69 heeft gedaan weten we niet; misschien was hij toen elders in loondienst. Blijkbaar is de inventaris van de Van den Keere-drukkerij, althans voor een deel, op hem overgegaan; het is tenminste opvallend hoeveel van haar ornamenten we later bij Radaeus terugvinden.[7]

4 Anne ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle* (Nieuwkoop 1975), pp. 182-3 in voce.

5 Voor een overzicht van zijn productie (voorzover in Belgische bibliotheken voorhanden) zie: E. COCKX-INDESTEGE, Geneviève GLORIEUX & Bart OP DE BEECK. *Belgica typographica 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt.* Vol. 4: Indices (Nieuwkoop 1994), pp. 416-7.

6 Voor Radaeus' vroegste uitgaven zie J. MACHIELS, *De boekdrukkunst te Gent tot 1560* (Gent 1994), pp. 280-3.

7 Aangetroffen heb ik de nrs. 2, 6, 7, 10, 11 en 14 afgebeeld op pl. 24 van J. MACHIELS, *De boekdrukkunst te Gent tot 1560* (Gent 1994). Het lijkt echter niet uitgesloten dat Radaeus andere afgietsels bezat dan die door Van de Keere gebruikt werden.

Sommier discours

In 1577 werd Radaeus betrokken bij een uitgave die ingrijpende gevolgen zou hebben voor zijn verdere loopbaan. In dat jaar werd in Frankrijk een pakket brieven van de Spaanse landvoogd Don Juan onderschept dat daarna in handen kwam van medestanders van Willem van Oranje. De compromitterende inhoud paste uitstekend in de propaganda tegen de Spaanse koning en de Prins besloot de stukken voor zijn politieke doeleinden te gebruiken. De correspondentie zou integraal worden gepubliceerd, voorafgegaan door een inleidende tekst, op te stellen door Marnix van St. Aldegonde. De Staten-Generaal gaf op 9 September 1577 de drukorder voor dit *Sommier discours* aan Willem Silvius, ‘drukker des Conings’, die voor de uitgave een privilege van vier jaar kreeg en tevens toestemming om vertalingen te publiceren.

Nu was Silvius, zoals reeds opgemerkt, kort tevoren ook benoemd tot drukker van de Staten van Holland en belast met het drukwerk voor de jonge Leidse Academie. De aanstelling ging in op 28 Juni 1577, de dag waarop hij de eed aflegde, en zij hield voor Silvius o.a. de verplichting in zijn bedrijf in Holland te vestigen, een verhuizing waarvoor hij een vergoeding van £ 400 ontving. Het aanvaarden van deze benoeming en de daaraan verbonden taken betekende dus voor Silvius dat hij op korte termijn zijn drukkerij naar Leiden moest overbrengen. Met de nieuwe, onvoorziene opdracht kwam hij nu in moeilijkheden. Toen de Staten-Generaal, die het *Sommier discours* zo snel mogelijk in het buitenland wilden verspreiden, hem al na een week tot spoed maanden, zag hij zich genoodzaakt voor de druk enkele collega's in te schakelen omdat zijn eigen persen - onderweg of nog niet geïnstalleerd - het werk niet tijdig konden afleveren. Het drukken van de onderschepte brieven (waaronder een aantal in het Spaans) werd nu toevertrouwd aan Plantin; het eerste gedeelte, Marnix' betoog, werd opgedragen aan Gillis van den Rade.

In beide uitgaven van het *Sommier discours* (*BT* 4373 en 4374), die dus op naam van Willem Silvius verschenen hoewel hij ze niet gedrukt had, treffen we nu in het door Radaeus geproduceerde

gedeelte een voor diens pers karakteristieke initiaal aan: een grote sierletter C die we in verschillende andere boeken van hem terugvinden. De toegepaste lettertypen wijzen eveneens naar Van den Rade. Kort daarop (her)drukte hij voor Silvius *De Pacificatie van Ghent*, met enkele bijvoegingen.[8] Het adres op het titelblad luidt 'Leyden inde drye Coninghen' - de naam van het pand in de Maarsmansteeg dat Silvius kort tevoren had gekocht en waar hij spoedig, na de verkoop van zijn Antwerpse woning, zijn teken 'in den gulden Engel' zou uithangen. Van deze publicatie drukte hij de eerste bladen zelf, met gebruikmaking van een van zijn grootste sierletters; in het verdere gedeelte vinden we vijf initialen van Radaeus. Zo raakte deze dus al vroeg betrokken bij de propaganda van de Oranje-partij.

De benoeming van Silvius tot drukker voor de Staten van Holland hield diens vertrek uit Antwerpen in, maar al spoedig bleek zijn aanwezigheid daar van groter belang dan in Leiden. Er ontstond in de jaren 1578 en 1579 een ongekend heftige politieke strijd, die haar weerspiegeling vond in een stroom van publicaties. Meer geschriften dan ooit tevoren zagen het licht: in de pamfletten-catalogi neemt deze periode een aanzienlijk grotere ruimte in dan de jaren ervoor en erna. Bekend is dat Willem van Oranje veel waarde hechtte aan deze vorm van propaganda en zich daarmee persoonlijk bezighield; reeds in 1568/9 liet hij zijn krijgsverrichtingen begeleiden door een reeks gedrukte manifesten en oproepen aan het Nederlandse volk.[9] In de volgende jaren echter verminderde de toepassing van dit middel; de beschikbare gelden kregen een andere bestemming. Nu echter kwam een nieuwe stroom los: er ontstond een publicitaire oorlog die gekarakteriseerd is als 'een strijd op leven en dood'.[10]

8 W.P.C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, dl. 1 ('s Gravenhage 1889; reprint Utrecht 1978), nr. 269; J. MACHIELS, 'Overzicht van de gedrukte uitgaven van de Pacificatietekst', in: *Opstand en pacificatie in de Lage Landen...* (Gent 1976), pp. 122-35, No. 14. De uitgave is vermeerderd met de *Confirmatie des Conincx* en de *Commissiën.*

9 P. VALKEMA BLOUW, 'A Cologne printer working for William of Orange: Godfried Hirtzhorn jun., 1568-72', in *Quaerendo* 25 (1995), pp. 3-23, passim.

10 P.A.M. GEURTS, *De Nederlandsche opstand in de pamfletten*, *1566-1584* (Nijmegen 1956) (repr. Utrecht 1978), p. 83.

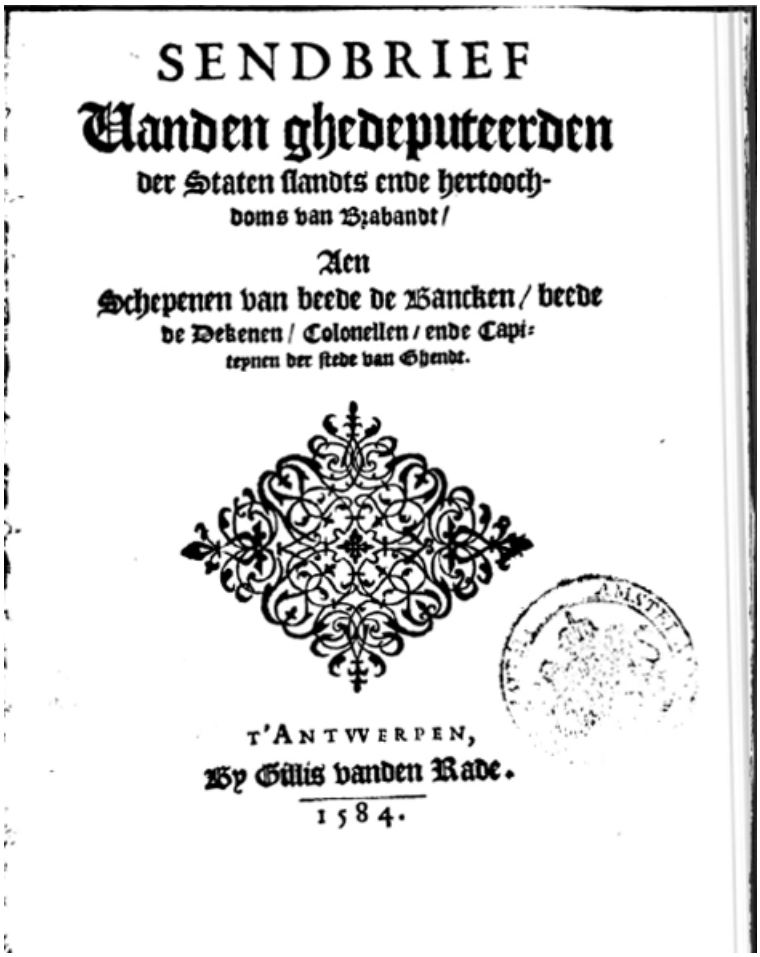

SENDBRIEF
Vanden ghedeputeerden
der Staten slandts ende hertooch-
doms van Brabandt/
Aen
Schepenen van beede de Bancken/ beede
de Dekenen/ Colonellen/ ende Capi-
teynen der stede van Ghendt.

T'ANTWERPEN,
By Gillis vanden Rade.
1584.

Afb. 1 en 2: Door van den Rade gebruikt ornament, op een gesigneerde (Kn. 678) en ongesigneerde (Kn. 661) titelpagina.

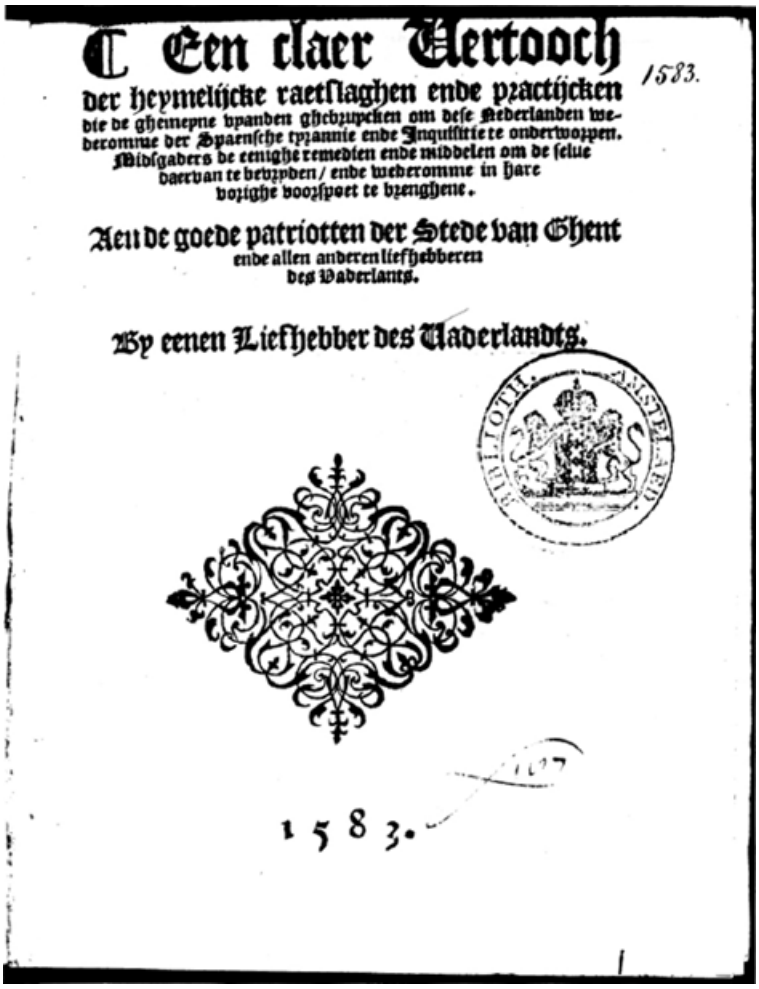

¶ Een claer Vertooch

1583.

der heymelijcke raetslaghen ende practijcken die de gheinepne vpanden ghebruycken om dese Nederlanden wederomme der Spaensche tyrannie ende Inquisitie te onderwerpen. Midsgaders de eenighe remedien ende middelen om de selue daervan te bevrijden / ende wederomme in hare vorighe voorspoet te brenghene.

Aen de goede patriotten der Stede van Ghent ende allen anderen liefhebberen des Vaderlants.

By eenen Liefhebber des Vaderlandts.

BIBLIOTH. AMSTELAED.

1583.

Bibliografisch onderzoek wijst uit dat Willem Silvius direct betrokken was bij deze actie; in verschillende publicaties vinden we materiaal van hem toegepast en er zijn enkele pamfletten bewaard met zijn eigenhandig *ex dono*. Ook bij deze productie werd Christiaen Houweel ingeschakeld.[11] Opvallend is daarin de herhaald voorkomende toepassing van schuiladressen, voor de Franstalige publicaties dikwijls de naam van een stad in Frankrijk; andere pamfletten verschenen zonder impressum. Al dit drukwerk moet vanuit bepaalde bronnen gefinancierd zijn - het efemere karakter van dergelijke politieke geschriften maakte een ongesubsidieerde uitgave voor een drukker in het algemeen weinig aantrekkelijk. Ook dit vormt een aanwijzing voor een gecentraliseerde actie.

In de zomer van 1580 kwam een einde aan Silvius' Antwerpse activiteiten en daarmee aan zijn samenwerking met Houweel; hij kreeg of nam zijn ontslag en trok zich terug op Leiden, liet zich daar inschrijven bij de Academie en vervulde zijn taak als Statendrukker en universitair boekhandelaar tot hij een jaar later kwam te overlijden. In beide functies werd hij, zoals vooraf overeengekomen, opgevolgd door zijn zoon Karel. Deze wist echter het zwaar belaste bedrijf niet in stand te houden en in 1582 kwam het tot een faillissement, waarbij de drukkerij geliquideerd werd[12] en Plantin de boekhandel overnam. Deze werd, als opvolger van de jonge Silvius, in 1584 ook benoemd tot drukker voor de Academie.

In Antwerpen werd, voorzover dit thans valt na te gaan (berichten hierover zijn uiterst schaars) de propaganda van de Oranje-partij voortgezet onder leiding van Marnix van St. Aldegonde. Deze, sinds december 1577 lid van de Raad van State en inmiddels secretaris van de Prins, was zelf zeer actief in het opstellen van politieke pamfletten. Zijn strijdschriften en die van diverse medestanders verschenen natuurlijk anoniem en zonder impressum en blijken in toenemende mate afkomstig

11 Uitvoeriger hierover in schr. dezes, 'Willem Silvius, Christiaen Houweel and anti-Spanish propaganda, 1577 to 1579' (n. 1), *passim*.

12 Zie P. VALKEMA BLOUW: *The Leiden 'Afdrucksel'*. A type specimen of the press of Willem Silvius in its last days (1582). A facsimile with an introduction and notes. Leiden 1983.

van de pers van Radaeus. Deze werkte ook voor de Antwerpse calvinisten en was bv. de drukker van Datheens vertaling van de Psalmen die in 1579 zonder uitgeversnaam verscheen.[13] Het jaar daarop zou hij de Psalmvertaling van Marnix uitgeven.[14]

Hoewel het vaststellen van wat van Radaeus' pers kwam doorgaans weinig problemen oplevert, is een groot deel van zijn ongesigneerd drukwerk tot dusver niet aan hem toegeschreven; daardoor is zijn plaats in de Antwerpse uitgeverswereld nog onvoldoende duidelijk. Politieke en andere riskante uitgaven die zonder impressum bij hem verschenen zijn meestal als zijn werk herkenbaar aan de gebruikte initialen of de vignetten op de titelbladen (en soms achteraan; in enkele gevallen beide). Veel van de initialen zijn terug te vinden in zijn Noordnederlandse uitgaven van na 1585, toen hij Antwerpen ontvlucht was en in Franeker een veilige wijkplaats had gevonden als drukker voor zowel de pas gestichte Franeker academie als de Staten van Friesland.[15] Op enkele theologische publikaties na - in die jaren ook in het Noorden soms een riskant terrein - verschenen daarna zijn uitgaven openlijk met vermelding van zijn naam en uit zijn drukwerk blijkt dan dat hij al zijn materiaal uit de Scheldestad had meegenomen. Allerlei boekversiering toegepast in anonieme publikaties van voor 1586 vinden we in zijn gesigneerde Noordnederlandse produktie zeer herkenbaar terug. De lettertypen - Radaeus had een groot letterbestand -

13 BT 7897bis (met het Gentse adres); C.A. HÖWELER & F.H. MATTER, *Fontes hymnodiae neerlandicae impressi 1539-1700.* De melodieën van het Nederlandstalig geestelijk lied 1539-1700; een bibliografie van de gedrukte bronnen. (Nieuwkoop 1985): Dath 1579^{d} en [1572]^{a}1 (sic); W. HEIJTING, *De catechismi en confessies in de Nederlandse Reformatie tot 1585.* (Nieuwkoop 1989), B. 12.42 en 47. - Ook de duodecimo-uitgave uit dit jaar (H & M Dath 1579^{e}) is waarschijnlijk een druk van Radaeus, maar ik heb het boekje niet onder ogen gehad.

14 BT 495; HÖWELER & MATTER (zie vorige noot) Marnix 1580 en de daar opgegeven literatuur; R. WATSON, 'The privilege for Philip van Marnix' *Het Boeck der Psalmen* Antwerp 1580, and the translation of the Psalms into Dutch verse in the 16th century', in *The Book Collector*, 27 (1978), pp. 191-204.

15 Van Radaeus' Franeker uitgaven bestaat een bibliografisch kaartsysteem: J.J. KALMA, *Het fonds van academiedrukker Aegidius Radaeus, Franeker 1586-1613.* Het wordt bewaard bij de Fryske Akademy te Leeuwarden. Verschillende bibliotheken beschikken over fotokopieën van deze belangrijke materiaal-verzameling.

zijn in het algemeen voor identificatie te weinig significant, maar zij vormen natuurlijk wel een controlemiddel op de toeschrijvingen.[16]

Ik heb geen poging gedaan alle ornamenten die Radaeus heeft gebruikt te achterhalen maar me beperkt tot het thuis brengen van vignetten en initialen in anoniem drukwerk dat op grond van dat materiaal aan Van den Rade kan worden toegeschreven. Het hierna volgende heeft dan ook niet de pretentie een volledig overzicht van zijn oeuvre te geven - ook al omdat door Van den Rade in Antwerpen gedrukte uitgaven die op naam van een collega uitkwamen, hier (op een enkele uitzondering na) buiten beschouwing blijven. Voor zijn *gesigneerde* uitgaven zie men de titels in het registerdeel van *Belgica Typographica.*

Godsdienstige en politieke publikaties

De eerste opdracht die Van den Rade als opvolger van de combinatie Silvius-Houweel voor de Oranjepartij uitvoerde, was, voorzover ik kan nagaan, de *Sendtbrief* van 1 augustus 1579 van Willem van Oranje over het zojuist gesloten verdrag tussen Parma en de afvallige provinciën. Dit bericht verscheen zowel in het Frans als het Nederlands (*BT* 4886 en 4891/2; Kn. 476 en 477). Voordien, in 1578, drukte Radaeus reeds een politieke tekst voor de calvinisten in Antwerpen: en wel de *Supplicatie* aan Matthias en de Raad van State, opgesteld in opdracht van de Dordse synode door Gaspar van der Heyden, Taffin, Villiers en Dathenus (*BT* 4443, Kn. 363). Het Franse origineel (*Requeste*, *BT* 4148, Kn. 365/6) kwam nog van de pers van Hauwelius, die er tevens een vermeerderde herdruk (*BT* 4149, Kn. 367) van liet volgen.

Van Pierre L'Oyseleur dit de Villiers is ook *Ministrorum qui verbum Dei in reformatis in Belgio ecclesiis concionantur... Epistola* (*BT* 2127) door Radaeus gedrukt - evenals diens *Ratio ineundae concor-*

16 Een uitzondering mag misschien gemaakt worden voor Granjon's *Immortel*, van welke letter Radaeus een beperkte hoeveelheid lood bezat. Het type was ook in het bezit van Plantin (die het echter niet gebruikt schijnt te hebben), maar komt verder in de Nederlanden zelden voor.

diae inter ecclesias reformatas (Kn. 515). Beide geschriften verschenen in 1579 zonder impressum. De *Ratio* is tot dusver niet als Antwerpse druk onderkend, wat begrijpelijk is omdat de drukker (op aanwijzing van Marnix?) getracht heeft het stuk een Duits aanzien te geven; dit vermoedelijk in navolging van diens in Worms uitgesproken en uitgegeven redevoering. Verder drukte Radaeus voor de Antwerpse gereformeerden in 1579 een *Vriendelijcke waerschouwinghe aen de Staten van Artois, van Henegouwe ende van Douay* (*BT* 4826, Kn. 422), in een poging de afval van deze gewesten te verhinderen. Ook *BT* 4825 (*Een vriendlijcke vermaninghe tot allen liefhebbers der vryheyt...* Kn. 426) uit dat jaar zou van onze drukker kunnen zijn, maar het lettermateriaal van het pamflet geeft onvoldoende aanwijzing voor een vaststaande toeschrijving. Wel is zeker dat hij in de zomer van 1579 in twee talen de *Remonstrance* van de stad Antwerpen drukte, samen met een rekest aan Willem van Oranje om de inhoud ervan uit te vaardigen (*BT* 4126, 4128; Kn. 474/5). Bovendien drukte hij van 1575 af, al dan niet met vermelding van zijn naam, diverse muntpublikaties voor Guillaume van Parijs. Deze had octrooi voor deze uitgaven als houtsnijder van de muntafbeeldingen maat kon blijkbaar, althans in die jaren, niet steeds over voldoende eigen drukcapaciteit beschikken.[17]

Een jaar later publiceerde Radaeus dus Marnix' *Psalmen* en een herdruk van de Nederlandse geloofsbelijdenis van Guy de Brès, deze laatste op kosten van de uitgever Jaspar Troyens. Het boekje was lang onvindbaar, maar sinds enkele jaren bezit de Vrije Universiteit te Amsterdam een exemplaar.[18] Uit 1580 heb ik geen ongesigneerde druk van Radaeus aangetroffen; de politieke situatie was in dat jaar blijkbaar zodanig dat het mogelijk was al zijn uitgaven onder zijn naam te publiceren.

Dat gold in 1581 begrijpelijkerwijze niet voor een uitgave van de *Apologie ou deffense de... Guillaume, Prince d'Orange*, (Kn. 554) die met het fictieve adres 'Delft' bij Van den Rade verscheen. Van

17 De vraag of, en zo ja wat, Guillaume van Parijs zelf drukte, verdient nader onderzoek.

18 Het ex. is nog niet vermeld in HÖWELER & MATTER, op. cit. (n. 13) Marnix 1580 (p. 40), en in HEIJTING, Catechismi, nr. D. 12.4.

dit beroemde geschrift, dat zeer waarschijnlijk werd opgesteld door Villiers, bestaan verschillende edities. Deze nadruk heeft men tot dusver op naam gesteld van de Delftse uitgever (en latere Statendrukker) Albrecht Hendricksz. Maar hoewel die naderhand in het bezit blijkt van de wapenhoutsnede die hier op p. 86 is afgedrukt, wijst de typografie onmiskenbaar naar Radaeus. Dit zal dus een van de roofdrukken zijn geweest waar de jonge Silvius zich tevergeefs tegen teweer stelde.

In 1582 kreeg Radaeus, voorzover bekend, geen opdrachten van politieke aard, behalve wellicht voor de *Histoire des troubles* die hij toen drukte (waarover hierna meer). *Belgica Typographica* vermeldt voor dit jaar overigens in totaal slechts vier uitgaven met zijn impressum. Wel kwamen van zijn pers, ongesigneerd, een *Warachtigh verhael* van de aanslag in Juli te Brugge op het leven van de Prins en enkele anderen (*BT* 7156, Kn. 602); verder een Franse uitgave daarvan (*BT* 4805/6, Kn. 605); en, eveneens in beide talen, een verslag van het verraad van kapitein William Semple die in Liere met zijn Schotse garnizoen overliep naar de vijand (*BT* 5301, 6121; Kn. 615/6). Bovendien drukte hij zonder datum in dit (of mogelijk het voorgaande) jaar Gerardus Goossen's *Dialogus van drije vroukens*, vermoedelijk in opdracht van de auteur.[19]

Terwijl hij in 1583 volgens *Belgica Typographica* slechts een enkel boek onder zijn naam publiceerde, drukte hij anoniem verschillende politieke verhandelingen, waaronder een die vrij algemeen aan Marnix wordt toegeschreven: *Ernstighe vermaninghe vanden standt ende gheleghentheyt der Christenheyt* (*BT* 6289, Kn. 627).[20] Van dit belangrijke geschrift bestaat van dezelfde pers ook een Franse editie, onder de titel: *Remonstrance serieuse* (*BT* 4131, 6290;

19 *Een dialogus van drije vroukens, te weten: Papistische leere, Sweerelts wreetheyt, Schriftuerlijck bewijs...* Z.pl. en dr., 1582 (recte 1581?). Het enig bekende ex. (uit de collectie Meulman) berust in Leiden UB. Geschreven tegen Johannes Engelram. De auteur, 'Doctoor in de Medecijnen ende Poëet modern' wordt in 1567 te Londen vermeld. Vandaar ging hij in 1570 of 1571 naar Canterbury. Als gevolg van moeilijkheden wegens bovenstaand boekje vertrok hij naar Londen, waarschijnlijk in 1583. Zie Jan VAN DER NOOT, *Het Bosken en Het Theatre.* Ed. W.A.P. SMIT en W. VERMEER (Amsterdam 1953), pp. 360-62; K. BOSTOEN in Dokumentaal 11 (1982) pp. 78-86 nr. 1.4 (p. 82).

20 P.A.M. GEURTS, op. cit. (n. 10) geeft op p. 218 een samenvatting van de inhoud.

Kn. 628).[21] Bij een ander pamflet dat bij onze drukker verscheen: *Responce d'un bon patriot... au libelle... Avis d'un bourgeois de la ville de Gand...* (*BT* 4140, 6629; Kn. 633/4) is het auteurschap van Marnix omstreden. Het werd door Van Toorenenbergen als van zijn hand gepubliceerd,[22] maar de toeschrijving is niet algemeen aanvaard. Radaeus drukte de tekst twee keer; op de titel van een van die uitgaven wordt Champagney genoemd als de auteur van het aangevallen 'libelle fameux' - een vermelding die in de andere ontbreekt. Een verder tegen Champagney en de Spanjaarden gericht geschrift dat Radaeus tweemaal drukte is *Een claer vertooch* (*BT* 1708, Kn. 661/2), gericht aan 'de goede patriotten der stede van Ghent' - dat dus niet, zoals Vanderhaeghen meende, een Gentse druk is. Anti-Spaans is ook *BT* 1888, *Lettre d'un gentilhomme de Haynaut... touchant les affaires de l'estat present du Pays bas* (Kn. 667/8). Verder gaf Radaeus in 1583 een fel anti-katholiek boek uit, een vertaling in dichtvorm uit het Frans van Simon Rosario's *Antitheses Christi et Antichristi* (in 1578 te Genève verschenen): *Teghenstellinghe oft verghelyckinghe der wercken Jesu Christi ende des Paus* (*BT* 4468).

In 1584 was onze drukker ook weer actief in het drukken van politieke pamfletten, op instigatie of in opdracht van Marnix; daaronder diens *Ad potentissimos... reges principes [etc.]... conmonefactio* (van Someren 105, niet in *BT*; *BT* 2047 is een uitgave van Schilders in Middelburg). Ook publiceerde hij een zeer afwijzende *Ondersoeckinghe ende examinatie vande middelen... door de welcke de inghesetene... met... den Coninck van Spaignen... souden moghen accorderen* (*BT* 2247, Kn. 677),[23] een antwoord op een Gents voorstel. Verder een *Discours d'un gentil- homme amateur de la patrie... sur le fait de la paix...* (*BT* 918, Kn. 705) dat mogelijk ten onrechte aan Marnix is toegeschreven en waarvan bij Radaeus ook een Nederlandse vertaling verscheen: *Een bedencken by eenen edelman liefhebber*

21 Een Latijnse vertaling verscheen in hetzelfde jaar te Middelburg (Kn. 626).

22 J.J. VAN TOORENENBERGEN, *Marnixiana anonyma. Nieuwe verscheidenheden uit en over zijn nalatenschap.* 's-Gravenhage 1903, pp. 25 vv.; een herdruk aldaar pp. 39-61. Men zie ook GEURTS (n. 10) pp. 121-2. De toeschrijving is door G. OOSTERHOF, *La vie litteraire de Marnix de Sainte-Aldegonde et son 'Tableau des differens de la religion'* (Kampen 1909), p. 46 n. 2 vrijwel verworpen.

23 UB Gent heeft een variant met enkele spellingsverschillen (Meul. 597), zie VANDER HAEGHEN (*Bibl. Gant.*) 14019 noot.

des vaderlantds (sic)... (*BT* 279, Kn. 709). Een andere editie zag zonder impressum bij Jan van Brecht te Brussel het licht (*BT* 5171). Ook in de Noordelijke Nederlanden verscheen [bij Albrecht Hendricksz] een uitgave, onder een andere titel: *Een goet advijs opt stuck vande vrede ende oorloghe...* (*BT* 1284, Kn. 708; *BT* 1283 en Kn. 706/7 zijn 17e-eeuwse herdrukken daarvan).

Van geheel andere aard is het *Waerachtich verhael* dat Radaeus in 1584 drukte *van de eertbevinghe gheschiet in sommige dorpen... in Switserlandt* (*BT* 7152), van welk bericht hij ook een Franse uitgave in de handel bracht (*BT* 5667). In dit laatste gebruikte de drukker een grote initiaal P, een spectaculair ornament dat afkomstig was van zijn vroegere leermeester. Uit de vignetten in *BT* 6729 (Kn. 685a), *Sententie... jeghens Walter Sethon* blijkt dat ook dit een druk van Radaeus is. In 1585 tenslotte, zijn laatste jaar te Antwerpen, drukte hij voor Marnix diens anonieme *Bref recit de l'estat de la ville d'Anvers, du temps de l'assiegement et rendition d'icelle*, waarin de auteur zijn beleid verdedigt (*BT* 2247, Kn. 677).[24]

Chronynck historie - Histoire des troubles

Eerder is door B.A. Vermaseren in dit tijdschrift een studie gewijd aan 'Gilb. Roy, alias Theophilus, auteur van de anonieme "Chronyc Historie..." of (in de vertaling) "Histoire des troubles... des Pays Bas" (1582).'[25] Deze *Chronyc Historie* bestaat uit drie gedeelten, waarvan de eerste twee een vrijwel woordelijke vertaling geven van een in 1575 te Basel verschenen geschiedwerk *Niderlendischer ersten Kriegen, Empörungen, Zweitrachten Ursprung, anfang und end.* Aan de hand van vooral Duitse en Franse bronnen, waaronder gedrukte nieuwstijdingen en officiële publicaties die de auteur geheel of gedeeltelijk in zijn verhaal opnam, geeft het boek een beschrijving van de gebeurtenissen in de eerste fase van

24 Behalve Leiden heeft ook de UB Utrecht hiervan een exemplaar. - Reproductie titel in *Gedenkboek Marnix* p. 46.

25 B.A. VERMASEREN, 'Gilb. Roy, alias Theophilus, auteur van de anonieme "Chronic Historie..." of "Histoire des troubles... des Pays-Bas" (1582)' in *De Gulden Passer 36* (1958), pp. 91-111.

de strijd tegen Spanje, van 1566 tot October 1568. Als samensteller vermeldt het titelblad van de Nederlandse versie: Adam Henricipetri, jurist en hoogleraar te Basel.[26]

Waar mogelijk verving de ongenoemde Nederlandse vertaler het Duits van de dikwijls uitvoerig geciteerde stukken door de oorspronkelijke Nederlandse teksten. Bovendien gaf hij het werk een aanzienlijke uitbreiding: hij zette de kroniek op een analoge manier voort tot begin Maart 1580 en verdubbelde daarmee de omvang. Het geheel vormt zo het eerste doorlopende geschiedverhaal dat in de Nederlanden tot stand kwam. Voor een gehele generatie van landgenoten die slechts hun eigen taal kenden, was het boek het enige voorhanden overzicht van de veelbewogen gebeurtenissen in de voorgaande jaren.

Wie was nu degene die als voortzetting van het werk van Henricipetri het verdere verloop van onze vrijheidsstrijd beschreef? In de vorige eeuw wees men als zodanig ten onrechte Jean-François Le Petit aan of ook Marnix van St. Aldegonde[27] - deze laatste een toeschrijving die nog te vinden is in de nieuwe uitgave van de Engelse *STC*.[28] Later werd de predikant Carel Rijckewaert als auteur naar voren geschoven, een uitgeweken Vlaming die in 1567 voorganger werd van de Nederlandse emigranten te Norwich.[29] Die stadsnaam staat namelijk als (fictief) impressum op het titelblad van het boek: 'Gedruckt tot Noordwitz na de Copie van Basel'. Een verder argument voor deze toeschrijving zag men in het feit dat de auteur van het vervolg zich meermalen Theophilus noemt,

26 Over de schrijver en zijn werk zie: B.A. VERMASEREN, 'Dr. Adam Henricipetri uit Basel en zijn boek over het begin van onze opstand', in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 13 (1959), pp. 189-216, waarin ook verwijzingen naar oudere literatuur.

27 W.J.C. MOENS, 'Bibliography of 'Chronyc Historie der Nederlandtscher oorlogen, etc.' in: *Archaeologia*, 51 (1888), pp, 205-12 (pp. 207 vv).

28 *A Short-Title Catalogue of Books printed in England, Scotland & Ireland and of English Books printed abroad, 1475-1640.* Second edition, revised and enlarged... completed by Katherine F. PANTZER. Vol. II (London 1976), p. 140 no. 17450.

29 Zie over hem en zijn veronderstelde auteurschap: Ch. RAHLENBECK, 'Notes sur les auteurs, les imprimeurs et les distributeurs des pamphlets politiques et religieux du 16e siècle, XVIII: Théophile', in *Bulletin du bibliophile belge*, 18 (1862), pp. 416-20; P.J. BLOK, 'Theophilus - Henricpetri' in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 4e Reeks 7 (1909), pp. 195-207; A.A. VAN SCHELVEN, *De Nederlandsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland...* ('s-Gravenhage 1909), pp. 196-8, 202.

een naam die Rijckewaert niet zelden, ook in zijn correspondentie, als pseudoniem gebruikte. Hoewel deze laatste toeschrijving vrij algemeen werd aanvaard, bracht Vermaseren een andere oplossing.[30] Hij kwam langs een spitsvondige redenering tot een toeschrijving aan Gilbert (Le) Roy (Regius), een Fransman die in verbinding stond met Willem van Oranje en juist in deze tijd te Antwerpen verbleef.

Geen van deze opvattingen kan echter stand houden nu gebleken is dat het Nederlandse boek niet, zoals men dacht, in Norwich of Antwerpen is gedrukt, maar ver van het politieke strijdtoneel - in Leeuwarden. Een typografisch onderzoek wijst namelijk uit dat het een produkt was van de pers van Peter Hendricksz van Campen, een toen nog onbekende uitgever die juist in dat jaar 1579 zijn voorganger Isbrant ter Steghe was opgevolgd als drukker voor het Hof van Friesland.[31] Wel is met die herkomst de persoon van de bewerker nog niet achterhaald, maar op grond van diens kennis van allerlei regionale bijzonderheden lijkt de kans groot dat het iemand uit Friesland zelf was. Trouwens, wie anders zou zijn manuscript toevertrouwen aan een pas beginnende drukker in die uithoek van het land?[32]

Twee jaar na het verschijnen van de *Chronyc Historie* zag een Franse editie het licht: *Histoire des troubles et guerres civiles du Pays-Bas...*[33] 't Lijkt niet onwaarschijnlijk dat deze vertaling is verschenen ter beïnvloeding van de Franstalige bevolking in de Zuidelijke Nederlanden. Het boek blijkt een uitgave van Gillis van den Rade te zijn; het is gedrukt in lettertypen van zijn drukkerij met o.a. vijf houtsnee-initialen die hij exclusief bezat. Ook aan deze uitgave heeft men de naam van Roy willen verbinden, ditmaal als

30 B.A. VERMASEREN, 'Dr. Gilbert Roy of Regius, een gunsteling van Prins Willem van Oranje', in *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 11 (1956), pp. 40-68.

31 P. VALKEMA BLOUW: 'Van Friese herkomst: de Chronyc Historie, Noortwitz 1579', in: *Philologia Frisica Anno 1984. Lezingen en neipetearen fan it tsiende Frysk Filologekongers, Oktober 1984* (Ljouwert 1986), pp. 96-112.

32 Voor enkele andere argumenten die op een herkomst van het boek uit Friesland wijzen zie *ibidem* pp. 99-100.

33 Voor een beschrijving van boek en mogelijke auteur zie: *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*. Fondée par Ferdinand VAN DER HAEGHEN. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse LENGER, vol. 3 (Bruxelles 1964), p. 818, no. L 54.

vertaler. Er zijn echter geen aanwijzingen dat hij in die jaren zo direct was ingeschakeld bij de propaganda van de Oranjepartij en het is ook zeer de vraag of hij het Nederlands voldoende beheerste om een taak als deze te kunnen uitvoeren.

Wel wordt bericht dat hij werkte aan een generale historie van de Nederlanden en daarvoor 'autentieke memorien ende originele stucken' bijeenbracht.[34] Deze activiteiten zullen echter in verband hebben gestaan met zijn ambitie om door de Staten-Generaal benoemd te worden tot officieel historiograaf - een poging die geen succes had. De Antwerpse archivaris Prims heeft een omvangrijk handschrift, de *Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas, 1565-1580* (zoals de titel van de tekstuitgave luidt) op zijn naam gesteld.[35] Daarin bevat de berichtgeving uit Antwerpen van na Mei 1578 zoveel details, dat we vrijwel zeker te maken hebben met het werk van een in die stad verblijvende auteur - en bekend is dat Roy er sinds de lente van dat jaar woonde. Hij komt dus zeker in aanmerking als schrijver van deze *Mémoires*. Prims publiceerde de toeschrijving overigens als een onbewezen hypothese. Vermaseren verwierp haar,[36] maar zijn bezwaren lijken te moeten vervallen nu de *Chronyc Historie* niet van Roy blijkt te zijn. Vermaseren grondde zijn afwijzing van diens auteurschap namelijk vooral op het verschil in politieke inzichten in het boek vergeleken met die van het handschrift - moeilijk te verklaren wanneer het een en dezelfde auteur zou betreffen. Deze afwijkingen zijn echter allerminst vreemd wanneer het, zoals nu blijkt, niet om één maar om twee verschillende samenstellers gaat, die ieder hun eigen visie op de gebeurtenissen hadden. Prims' vermoeden heeft dus een redelijke kans juist te zijn.

Gillis van den Rade blijkt zo een niet onbelangrijke plaats te hebben ingenomen in de propaganda tegen het Spaanse opperge-

34 Dit meldt een kroniekje van Philip Galle (*Een cort verhael...* 1579; Voet 1230). Geciteerd naar B.A. VERMASEREN, 'De Antwerpse graveur Filips Galle en zijn kroniekje over de opstand (1579)', in *De Gulden Passer 35* (1957), pp. 139-47.

35 F. PRIMS, 'Dr. Gilbert Roy, schrijver der "Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas"', in: *Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen*, Klasse der Letteren... IV 2 (Antwerpen 1942), p. 8.

36 B.A. VERMASEREN, 'Rond het auteurschap der Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas', in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 11 (1956), pp. 200-34.

zag. Het is dus begrijpelijk dat hij na de val van Antwerpen gebruik maakte van de toestemming van hogerhand om de stad te verlaten en dat hij de kans greep zijn loopbaan in het bevrijde Noorden voort te zetten. Ook zijn zoons zouden daar hun bestemming vinden.

Liaisons dangereuses: Peter Heyns en Abraham Ortelius

Ad Meskens

Vaak is het zo dat over de relatie tussen twee wetenschappers, of gewoon tussen historisch belangrijke figuren, slechts iets bekend is via hun bewaard gebleven briefwisseling. Als die twee in dezelfde stad woonden en elkaar bij wijze van spreke dagelijks zagen is er weinig hoop dat zo'n correspondentie bestaat. Men moet zich dan verlaten op andere bronnen, zoals vermeldingen in de briefwisseling met derden. Dit geldt a forteriori voor de zestiende eeuw, waar het aantal geschreven bronnen reeds zeer beperkt is.

Zo hangt nog steeds een waas van onduidelijkheid over de relatie tussen de geograaf Abraham Ortelius en de rekenmeester annex toneelschrijver Peter Heyns.[1] Toch was het deze vriendschap die Abraham Ortelius in een lastig parket bracht na de Val van Antwerpen (1585). In wat volgt willen we enkele elementen toevoegen aan onze kennis over deze relatie die vooral betrekking hebben op vastgoed-transacties.

Peter Heyns werd geboren in 1537. Hij was lid van de Berchemse rederijkerskamer. In 1555 opende hij een kostschool voor meisjes, *De Lauwerboom*, in het huis *De Rode Leeuw* in de Augustij-

1 Voor een biografie van Peter Heyns verwijzen we naar A. MESKENS, 'Peter Heyns', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* XV, Brussel, 1996, k. 338-342 en M. SABBE, *Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom*, Antwerpen-Den Haag, s.d. Over Abraham Ortelius raadpleegt men bijv. C. KOEMAN, *Abraham Ortelius*, Lausanne, 1964 of D. IMHOF (ed.), *Abraham Ortelius, cartograaf en humanist*, Antwerpen, 1998. Voor details over Peter Heyns in Noord-Nederland zie J.G.C.A. BRIELS, 'Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noord-Nederland 1570-1630', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 14 (1972), p. 89-169, m.n. p. 103 en J.G.C.A. BRIELS, 'Biografische aantekeningen betreffende Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noord-Nederland 1570-1630', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 14 (1972), p. 277-298 en 15 (1973), p. 103-149 en p. 263-297, m.n. p. 117-119.

nenstraat rechtover de St-Andrieskerk.[2] Peter Heyns was eigenaar van dit huis, maar we weten niet wanneer het in zijn bezit kwam.[3] Later zou hij een ander pand verwerven dat hij eveneens *De Rode Leeuw* doopte dat gelegen was in de Cloosterstraat tegenover het St-Michielsklooster.[4]

In 1566 woedde de Beeldenstorm over de Nederlanden. In Antwerpen leken de Lutheranen de overhand te krijgen.[5] Nadat deze opstand was onderdrukt, werd menig onderwijzer uit Antwerpen verbannen omdat hij (of zij) werd verdacht van luthers onderricht. Hoewel Peter Heyns nergens vermeld staat als Lutheraan, noch dat er enige klacht tegen hem geuit werd, menen we toch dat hij de protestantse zaak toen reeds genegen was. Na de onderdrukking van de Opstand, toen de repressie in volle gang was, verliet hij Antwerpen en trok naar Duitsland, waar hij van 1568 tot 1570 een school openhield.[6] Heyns zelf beweert eerst naar Danzig te zijn getrokken, maar het is niet duidelijk of en hoelang hij daar bleef.[7] Volgens Van Roosbroeck zou hij een tijdlang in Keulen hebben gewoond.[8]

Dat hij Antwerpen in deze periode verliet is natuurlijk niet voldoende om hem ervan te verdenken protestant te zijn geweest, maar het is wel opvallend dat hij slechts terugkeerde na het *Generaal Pardon* van Alva. Hij heropende zijn school in 1571.[9] In dat

2 Stadsarchief Antwerpen (voortaan SAA) A4550, p. 69-85 en 87-99; over Peter Heyns' school SAA A4528, f103r, 104r. M. SABBE (n. 1), *Peeter Heyns*, p. 12.
3 SAA R2225, f13r, R2243, f15v.
4 SAA R2225, f109v.
5 Over de godsdienstige troebelen te Antwerpen in deze periode zie G. MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, Amsterdam-Antwerpen, 1996.
6 R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten: Nederlandse vluchtelingen in Duitsland* (1550-1600), Leuven, 1968, p. 138, 255, 305.
7 M. SABBE (n. 1), *Peeter Heyns*, p. 11.
8 R. VAN ROOSBROECK (n. 6), *Emigranten*, p. 131 en 138. Te Danzig bestond inderdaad een Nederlandse kolonie, inclusief een calvinistische gemeente. Dit laatste overigens tegen de wil van de lokale bevolking. Een brief van Heyns aan Ortelius, tijdens diens verblijf in Londen, lijkt Heyns' reizen door Europa te beschrijven, maar moet volgens H. Meeus uitgelegd worden als de mogelijkheid om door kaarten te bekijken en de bijschriften te lezen in gedachte een reis te maken. J.H HESSELS, *Abrahami Ortelii...et ad Jacobum Colium Ortelianum... Epistolae... (1524-1628)*, Ecclesia Londino-Batavae Archivum I (Cambridge 1887). H. MEEUS, *Abraham Ortelius en Peeter Heyns* in D. Imhof, *Abraham Ortelius* (n. 1), p. 157.
9 Museum Plantin Moretus (voortaan MPM) M394, 1v-2r.

jaar vertaalde hij Ortelius' *Theatrum* in het Nederlands.[10] Mogelijk hielp Plantin hem hiermee uit de financiële nood want in 1571 werden alle scholen, wegens een pestepidemie, gesloten. Heyns' school bleef vier maanden dicht.[11]

Op verzoek van Benito Arias Montanus, biechtvader van Filips II, werd Abraham Ortelius op 17 november 1573 tot koninklijk cosmograaf benoemd. Ter gelegenheid hiervan ontving hij van de koning een gouden medaille en een gouden halsketting.[12] Peter Heyns schreef hiervoor een gelegenheidsgedicht in Ortelius' *album amicorum.* Net als Ortelius had Heyns het monogram van de christelijke vrede als motto gekozen. Heyns plaatste dit monogram bovenaan een piramide en stelde dat dit Ortelius' ideaal was. Onder de piramide schreef Heyns een lofdicht.[13] Heyns is één van de weinige personen die twee keer in het album voorkomen. In zijn ander, niet gedateerd, gedicht spreekt hij over zijn eeuwige vriendschap met Abraham Ortelius, net zoals de laurierboom (= lauwerboom, een verwijzing naar zijn school) eeuwig groen blijft. In 1579 schreef ook Heyns' dochter Catharina een lofdicht in het album en veel later, in 1590, ook Zacharias.[14]

Na de Spaanse Furie in 1576 ontvluchtten veel van Heyns' leerlingen Antwerpen.[15] Hoewel Peter Heyns niet onbemiddeld was lijkt hij op dat moment toch berooid te zijn achtergebleven. Op vraag van Christoffel Plantin en Philips Galle bewerkte hij Ortelius' *Theatrum* tot een kortere Nederlandse versie. De kaarten werden door Philips Galle, die ook als uitgever optrad, gegraveerd. De kwaliteit van deze kaarten kon echter niet tippen aan die van het *Theatrum.* De teksten werden door Christoffel Plantin

10 D. IMHOF in F. DE NAVE, D. IMHOF & E. OTTE, *Gerard Mercator en de geografie in de Zuidelijke Nederlanden*, Publikaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet nr. 29, Antwerpen, 1994, p. 147.

11 M. SABBE (n. 1), *Peeter Heyns*, p. 11-12.

12 J. DENUCÉ, *Oud-Nederlandsche Kaartmakers in betrekking met Plantijn*, dl. 2, Antwerpen, 1912-13, p. 61-62.

13 Dit gedicht is gedateerd 15 januari 1573, maar dit is omdat men op dat moment nog steeds de zgn. paasstijl gebruikte, waarbij een nieuw jaar op Pasen begon. 15 januari 1573 oude stijl is dus 15 januari 1574 nieuwe stijl. J. PURAYE et al., 'Abraham Ortelius: Album Amicorum', *De Gulden Passer* 46 (1969) p. 1-99, m.n. p. 17.

14 J. PURAYE et al. (n. 13), 'Album Amicorum', p. 80, p. 91.

15 MPM M394, f1-2.

gedrukt. Het boek werd uitgegeven als *Spieghel der Werelt, ghestelt in Ryme* (1577). Ortelius, die op dat moment in Londen verbleef, had voor deze uitgave geen toestemming gegeven, maar in het voorwoord lieten de auteurs het uitschijnen dat hij geen bezwaar tegen deze uitgave zou hebben gemaakt indien hij het wel had geweten.[16] Deze eerste 'pocket'-atlas werd door Heyns ook in het Frans vertaald en er werd ook een Latijnse editie, *Epitome theatri orbis terrarum*, op de markt gebracht. De originele Nederlandse versie werd nog dikwijls herdrukt, maar alleen de uitgave van 1583 draagt Heyns' naam nog.

Na de eeuwwisseling verschenen nog steeds uitgaven van het *Epitome.* Nieuwe versies werden verzorgd door Michiel Coignet en gedrukt door Jan van Keerbergen.[17] Ongeveer tegelijkertijd bracht de drukker Jan Baptist Vrients concurrerende edities uit met vroegere platen die verschenen waren in de Heyns-Galle uitgave van de jaren tachtig. Vrients had in 1601 uit de nalatenschap van Ortelius de koperplaten van het *Theatrum*, het *Parergon* en het *Epitome* gekocht.[18] Na de dood van Vrients in 1612 werden de resterende exemplaren opgekocht door Jan Moretus. Hij voorzag deze exemplaren van een nieuwe voorpagina met het drukkersmerk van het huis Plantin.[19]

Tussen de families Heyns en Ortelius lijken banden te hebben bestaan die niet steeds even duidelijk zijn. Rond 1576 was Martynken Heyns, de zuster van Peter, naar Engeland gegaan waar ze waarschijnlijk Abraham Ortelius heeft bezocht. In de reeds genoemde brief van 1577 schrijft Peter Heyns aan Ortelius dat Martynken terug veilig thuis is, maar dat ze tijdens de overtocht werd beroofd.[20] Martynken was getrouwd met de Antwerpse schoolmeester Jan Borrekens. Zij hadden een tijdje ingewoond bij Peter in *De Lauwerboom*, maar openden later een school in een ander deel

16 D. IMHOF (n. 10), *Gerard Mercator*, 147.

17 Zie A. MESKENS, *Familia Universalis: Coignet*, Antwerpen, 1998.

18 O. VANDEVIJVER, 'De Wetenschappen', in: *Antwerpen in de XVII^{de} eeuw*, Antwerpen, 1989, p. 251-273, m.n. p. 255. Voor een lijst met platen uit deze verkoop zie MPM Arch 182.

19 MPM M324, f55v. Deze boeken komen niet voor in de inventaris van de werken die bij Moretus gedrukt werden (MPM M39).

20 J.H HESSELS (n. 8), *Abrahami Ortelii...Epistolae...*

van de stad. Ortelius was peetvader van hun zoon Abraham Borrekens.[21]

Reeds in 1577 was Peter Heyns luitenant van de Burgerwacht geworden. Deze burgerwacht bestond uit alle weerbare mannen jonger dan 60 en diende om de reguliere troepen bij te staan bij de verdediging van de stad. Het is mogelijk dat dit een reactie was op de Spaanse Furie die in november 1576 Antwerpen in rep en roer zette. De Staten-Generaal eiste daarna de onvoorwaardelijke terugtrekking van de Spaanse troepen uit de Nederlanden. In het Eeuwig Edict, gesloten tussen de Staten-Generaal en de landvoogd don Juan, ging deze laatste hiermee akkoord. De terugtrekking gebeurde aanvankelijk ook, maar toen de troepen Luxemburg hadden bereikt verwierpen de Spanjaarden het verdrag en onder leiding van Alexander Farnese, hertog van Parma begonnen ze hun herovering van de Lage Landen. Parma slaagde in zijn opzet o.a. dankzij de hulp van de provincies die zich bij de Unie van Atrecht aangesloten hadden. Parma's offensief was in eerste instantie gericht tegen Antwerpen, op dat moment de verblijfplaats van de Prins van Oranje en het symbool van de Opstand tegen Spanje. De belangrijkste vijand van de Burgerwacht zouden dus de Spaanse troepen zijn.

In 1579 werd te Antwerpen de *Religionsvrede* geproclameerd, die voor vrede tussen de verschillende religieuze gezindten moest brengen. In feite was het een calvinistische machtsgreep.[22] Peter Heyns was het nieuwe regime zeer gunstig gezind. In 1580 werd hij *wijkmeester.* Een wijkmeester was een soort verbindingsman tussen het stadsbestuur en de bevolking. Hij moest de bevolking inlichten over nieuwe reglementen, verslag uitbrengen bij het stadsbestuur over de ‘publieke opinie’, hij moest lijsten van belastingplichtigen opstellen, hij moest troepen bij burgers legeren enz...[23] Als dusdanig was hij ook lid van de Brede Raad, een raad

21 A. MESKENS, *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, Publikaties Stadsbibliotheek Antwerpen en Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven 41-43, Antwerpen, 1994, p. 35. F. DONNET, *Genealogische nota's* 161D (handgeschreven nota's van de voormalige stadsarchivaris, bewaard op het Stadsarchief).

22 Zie hierover F. PRIMS, *De Religionsvrede 1578-1581*, Antwerpen, 1942.

23 R. BOUMANS, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing*, Brugge, 1965, p. 52-53.

die geacht werd de bevolking te vertegenwoordigen. In maart 1581 maakte Peter Heyns deel uit van een delegatie die naar Prins Willem van Oranje in Amsterdam werd gestuurd.[24] Het stadsbestuur keurde de keuze van de Prins van de nieuwe 'colonellen' (= bevelhebbers) van de wacht niet goed.

Heyns' drukke politieke bezigheden weerhielden hem niet ook nog poëzie en toneel te schrijven. In 1581 schreef Heyns een lofdicht voor Gillis Hooftman naar aanleiding van het huwelijk van diens zoon.[25] Hooftman was een van de rijkste kooplui van Antwerpen en een reder wiens schepen alle Europese wateren bevoeren. Het is zijn verzameling kaarten die model stond voor Ortelius' *Theatrum.* Hooftmans zoon was schepen in de protestantse schepenbank van Antwerpen en vluchtte later naar Bremen.[26] Heyns schreef ook enkele toneelstukken die opgevoerd werden bij speciale gelegenheden. De gedrukte versies van deze stukken bevatten enkele uitgesproken anti-katholieke passages, maar het is onduidelijk of deze passages origineel zijn of later toegevoegd werden.[27]

Hoewel het troebele tijden waren ging het leven dikwijls ook gewoon zijn gang. Anna Ortels, Abrahams zuster, kocht het huis *De Vlasbloem* in de *Lange Gasthuisstraat.*[28] Dit huis was berent door Henrick Quinget en Marie Gamel (de echtgenote van de rijke koopman Jacob della Faille)[29]. Abraham en zijn zuster zouden een tijd in dit huis wonen. Een woordje uitleg is hier nodig over het eigendomsrecht in zestiende eeuws Antwer-

24 A. GIELENS, 'Brieven en bescheiden van en over Willem van Oranje', *Antwerpsch Archievenblad* 38 (1933), p. 217-239; F. PRIMS, *De kolonellen van de 'Burgersche Wacht' van Antwerpen 1577-1585* Antwerpen, 1942, p. 153-161.

25 MPM R 37.4(18).

26 A. MESKENS, 'Michiel Coignet's Nautical Instruction', *The Mariner's Mirror* 78/3 (1992) p. 257-276, p. 261 and C.E.H.J. VERHOEF, *Philips van Marnix. Heer van St-Aldegonde, Erflater* (Antwerpen 1985), p. V.

27 Over deze controverse leze men M. SABBE (n. 1), *Peeter Heyns* en C.P. BURGER, 'Nieuwe bijzonderheden over Peter Heyns en zijn school "Den Lauwerboom"', *Het Boek* 18(1929), p. 91-96.

28 SAA SR 367, f406v-407r; SR368, f237r, f459v.

29 SAA SR 367, f459v en SR368, f237r.

pen.[30] Dikwijls werd een huis berent met een erfrente. Een erfrente was een periodieke en eeuwigdurende betaling in geld of natura van een vastgesteld bedrag in ruil waarvoor een persoon (de erfgever) een onroerend goed, met alle rechten eraan verbonden, aan een andere persoon (de erfnemer) verkocht. De betaling van de erfrente was niet afhankelijk van het in leven zijn van de erfgever. Omdat bij de koop van een gebouw de koopsom op relatief korte termijn voldaan moest worden, moest men op het ogenblik van de koop zowel voldoende koopkrachtig zijn als voldoende contant geld bezitten. Bij in erfneming bezat men dezelfde rechten als een koper (voortverkopen, verhuren...) terwijl men aan de erfgever slechts een relatief kleine jaarlijkse uitkering (de rente) schuldig was.

De verhouding tussen de rente en de koopsom werd aangegeven in penningen, voor Antwerpen in de zestiende eeuw was dit 'penning zestien'. Dit wil zeggen dat de jaarlijks te betalen rente gelijk was aan 1/16 van de koopsom. De rentevoet was dus 6,25%. Het is deze rentewaarde die bijna steeds terug te vinden is alle documenten zoals schepenregisters (waarin koop en verkoop geakteerd werden), belastingkohieren en dergelijke meer.

Tijdens de tachtiger jaren werd een personenbelasting, de zgn. *maandelijkse quotisatie*, en een belasting op onroerend goed ingevoerd. Dit waren belastingen geheven om de kosten van de verdediging tegen de Spaanse troepen te kunnen betalen. Dit betekende dat alle huizen, hun eigenaars en hun bewoners geïnventariseerd moesten worden en dat het pand een geschatte waarde meekreeg. Uit deze lijsten leren we dat de *Rode Leeuw* in de Augustijnenstraat op een rentewaarde van 100 gl.[31] werd geschat en de *Rode Leeuw* in de Cloosterstraat op 120 gl.[32] Dit duidt aan dat we

30 Voor een bespreking van de mogelijkheden van erfrenten en de eraan gekoppelde voorwaarden en een vergelijking met andere vormen van onroerend-goedverwerving zie H. SOLY, 'De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Regime. Een concreet voorbeeld: de Antwerpse immobiliënmarkt in de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 87(1974), 521-544, m.n. 523-527 en H. SOLY, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw; de stedebouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*, Historische Uitgaven Pro Civitate, reeks in 8°, nr. 47, Brussel, 1977, p. 54-59.

31 SAA R2225, f13r, R2243, f15v.

32 SAA R2225, f109v.

hier niet met kleine woningen te maken hebben, maar ook geen zeer grote woningen. Toch moeten we hier ook opmerken dat de wijk waarin ze gelegen waren één van de armste binnen Antwerpen was[33] en ze gunstig afsteken tegenover de andere huizen in deze wijk.

In 1582 verkocht Peter Heyns een erfrente van 60 gl. op zijn huis *De Rode Leeuw* in de Augustijnenstraat[34] aan Anna Ortels. Dit betekent dat hij zijn huis hypothekeerde voor meer dan de helft van zijn waarde, maar het is niet bekend waarom hij op dat moment geld nodig had. Het lijkt er immers op dat hij zijn vroegere status min of meer teruggewonnen had. Naast zijn twee huizen bezat hij nog vier kleinere huisjes in de aanpalende Ridderstraat[35], die hij verhuurde. Toch zou hij in 1583 Anna Ortels weer een erfrente op zijn huis verkopen.[36] Het huis in de Augustijnenstraat werd nu bewoond door Heyns' dochter Catharina en zijn schoonzoon Kerstiaan Offermans, die eveneens onderwijzer was en in de school van Heyns werkte.[37] Offermans schijnt een vurig protestant te zijn geweest.[38]

Na de Val van Antwerpen (17 augustus 1585) verliet Peter Heyns de stad onmiddellijk.[39] De capitulatievoorwaarden van de hertog van Parma, waaronder de stad zich 'reconcilieerde' waren zeer mild, protestanten kregen vier jaar de tijd om 'terug te keren naar het ware geloof' of de stad te verlaten. Heyns wachtte echter niet af, waarschijnlijk omdat hij te zeer bij het protestantse bestuur van de stad betrokken was wenste hij niet in handen van de

33 J. VAN ROEY, 'De zeventiende eeuw', in L. VOET e.a., *De stad Antwerpen van de Romeinse Tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, Historische Uitgaven Pro Civitate, reeks in 4°, nr. 7, Brussel, 1978, p. 121-132, p. 124 en A. MESKENS (n. 21), *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, p. 36-39.

34 SAA SR370, f148r.

35 SAA R2209, f49r-v; A4833, f371r; A. MESKENS (n. 21), *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, p. 88-90.

36 SAA SR407, f83v-84r.

37 SAA A4833, f377v. Over Offermans zie H.L.V. DE GROOTE, 'De 16de eeuwse Antwerpse schoolmeesters', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 3de r., 19(1967), p. 179-318 en 20(1968), p. 5-52, m.n. p. 290-291 en J.G.C.A. BRIELS (n. 1), *Biografische aantekeningen*, p. 140.

38 SAA A4830(1), f248r, zie ook A. MESKENS (n. 21), *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, p. 43-46 en p. 86-87.

39 SAA A4529, f97r, A. MESKENS (n. 21), *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, p. 46.

Spanjaarden te vallen. Op 15 oktober werd zijn vrouw Anna Smits bevolen alle officiële stukken die Heyns in zijn bezit had over te maken aan stadssecretaris Hendrik de Moy.[40] Via Delft ging Heyns naar Frankfurt, waar hij een school opende.[41] Ironisch genoeg volgde zijn katholiek gebleven schoonbroer Jan Borrekens Heyns op als deken van de St-Ambrosiusgilde, de gilde der onderwijzers.[42]

Heyns' betrokkenheid bij het protestantse stadsbestuur lijkt voor Abraham Ortelius een periode van problemen te hebben ingeluid. Ortelius' geloof stond boven elke verdenking tijdens de zeventiger jaren toen hij, zoals we reeds schreven *koninklijk cosmograaf* werd. Op 27 mei 1587 stelde de *Geheime Raad*[43] het stadsbestuur enkele vragen over Ortelius' geloofsovertuiging en zijn gedrag[44]: waarom werden Ortelius' wapens geconfisqueerd na de Reconciliatie, werd hij in de lijsten van de Burgerwacht vermeld als Lutheraan en werd hij nog steeds verdacht een heiden te zijn?[45]. Waarom de *Geheime Raad* deze vragen stelde is niet bekend. Boumans suggereert dat Ortelius een nieuw boek wou uitgeven en omdat de Geheime Raad geruchten over zijn geloofsovertuiging had opgevangen wou ze deze eerst controleren.[46] Or-

40 SAA Pk558, f22r; A. MESKENS (n. 21), *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, p. 48.

41 MPM Arch 63, 13v, 40v, 118v; H. Meeus, 'Zacharias Heyns, een leerjongen van Jan Moretus', *De Gulden Passer* 66-67(1988-89), p. 599-611, m.n. p. 607. A. MESKENS (n. 21), *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, p. 48.

42 A. MESKENS (n. 21), *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, 87. Jan Borrekens was ook Honderdman van de Burgerwacht. Zie SAA Pk 2566, f26r en A4830 (1), f380r.

43 De *Geheime Raad* werd ingesteld in 1531. Hij was belast met de juridische supervisie en met wetgevende en administratieve taken in de regering der Nederlanden. Deze Raad kende ook drukoctrooien toe. De Raad bestond uitsluitend uit juristen.

44 De vraag naar de religie van Abraham Ortelius is reeds behandeld in R. BOUMANS, 'Was Abraham Ortelius katholiek of protestant?', *Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 6(1952), p. 109-127. Over eventueel lidmaatschap van het 'Huis der Liefde' (zie verder) wordt hierin geen uitsluitsel gegeven.

45 Dit antwoord van stadssecretaris de Moy vindt men terug in SAA Pk278 en werd uitgegeven door R. BOUMANS (n. 45), *Was Abraham Ortelius...*, p. 125-126.

46 R. BOUMANS (n. 45). *Was Abraham Ortelius...*, p. 118. L. VAN DEN BRANDE, 'Drukoctrooien toegekend door de Raad van Brabant tot 1600', *De Gulden Passer* 68(1990), p. 5-88, vermeldt geen aanvraag voor een privilege door Ortelius, maar we moeten ook toegeven dat deze lijst, hoewel zeer gedetailleerd, niet volledig is.

telius was duidelijk niet gerust in de afloop. Nadat hij geprobeerd had om Simon de Grimaldi, één van de invloedrijke leden van de Raad, voor zijn zaak te winnen en hierin mislukte, bood hij alle leden van de Raad een exemplaar aan van één van zijn bekendste en meest gewilde kaarten, die van Spanje.[47]

Meer dan driekwart jaar later, op 10 februari 1588, beantwoordde de stadsmagistraat eindelijk de vragen van de Geheime Raad. Stadssecretaris Hendrik de Moy moest toegeven dat Ortelius, net als alle andere verdachten, zijn wapens na de Reconciliatie had moeten inleveren en dat hij als een verdachte werd behandeld. Maar dit was het gevolg van een spijtig misverstand en eens dit was opgehelderd had hij zijn wapens teruggekregen. De stadssecretaris voegde er ook nog aan toe dat de lokale commandant Ortelius als verdachte behandelde vanwege zijn vriendschap met Peter Heyns.[48] In de lijsten van de Burgerwacht, die na de Reconciliatie opgemaakt werden en waar bij ieders naam ook melding gemaakt werd van zijn religie wordt Ortelius als een trouw katholiek vermeld, zodat hij van alle blaam werd gezuiverd.[49]

47 R. BOUMANS (n. 45), *Was Abraham Ortelius*, p. 121, J.H. HESSELS (n. 9), *Abrahami Ortelii... Epistolae*, p. 377-378.

48 SAA Pk278, dd. 10-2-1588. Over Heyns schrijft de Moy 'au paravant ayan este fort catholicq (...) depuis il sest precipite au labirinthe de calvin et suivy sa doctrine perverse' en ook 'par cy devant este bien catholicq, estoit devenu es derniers troubles calviniste et comme tel il sest absente de ceste ville depuis la reconciliation dicelle'

49 SAA A4830(1), f305r. De lijsten van de Burgerwacht werden na de Reconciliatie in november 1585 opgemaakt door de honderd- en tienmannen. In de marge werd aangeduid het geloof van de betreffende persoon aangeduid met een + voor katholiek, M(artinist) voor lutheraan en R (gereformeed) voor calvinist of wederdoper. Dit werd gedaan om een betrouwbare Burgerwacht te kunnen samenstellen met katholieken en gereconcilieerde protestanten (d.w.z. zij die naar het katholieke geloof wensten terug te keren). Calvinisten en wederdopers werden uit de Burgerwacht en de gewapende gilden 'gezuiverd'. Zie R. BOUMANS, 'De getalsterkte van katholieken en protestanten te Antwerpen in 1585', *Belgische Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis* 30(1952), p. 741-798, J. VAN ROEY, *De sociale structuur en de godsdienstige gezindheid van de Antwerpse bevolking op de vooravond van de Reconciliatie met Farnese (17 augustus 1585)*, niet-gepubliceerde doctoraatsthesis RUG, Gent, 1963 en J. VAN ROEY, 'De "zuivering" van de Antwerpse gewapende gilden na de val van de stad (17-8-1585)', *Taxandria* 57 (1985), p. 99-206.
R. BOUMANS (*Was Abraham Ortelius...* (n. 45), p. 123-124) argumenteert dat Ortelius wel een devoot katholiek bleef, maar toch beschouwd dient te worden als een tolerant iemand die alle zeloten, katholiek of protestant, verafschuwde.

Deze kortstondige maar pijnlijke episode uit Ortelius' leven lijkt geen andere onprettige gevolgen voor hem te hebben gehad; hij bleef *koninklijk cosmograaf* en bleef atlassen publiceren.[50]

Wie dacht dat de relatie tussen Heyns [51] en Ortelius hiermee ten einde liep komt verkeerd uit. Hoewel er slechts één brief bekend is, is het duidelijk dat ze met elkaar contact gehouden hebben. Eén kanaal langs waar informatie tussen de twee kon uitgewisseld worden was Heyns' zoon Zacharias, die leerjongen was bij Plantin en later Moretus, en die vaak naar Frankfurt werd gezonden naar aanleiding van de *Buchmesse.* Zoals we reeds vermeld hebben schreef Zacharias twee gedichten in Ortelius' *Album Amicorum* in 1590.[52]

In een niet gesigneerde brief, waar Ortelius de naam Peter Heyns bijgevoegd heeft, wordt hij op de hoogte gebracht van het lot van een jood die zich niet tot het christendom wenste te bekeren. Hoewel Heyns zelf het slachtoffer was van religieuze onverdraagzaamheid toont hij weinig begrip voor het lot van de jood. Slechts nadat de onfortuinlijke man meer dan twee dagen ondersteboven had gehangen werd hem wat water gegeven. Uiteindelijk stierf de jood.[53]

In 1588 besloot Peter Heyns zijn huis *De Rode Leeuw* in de Cloosterstraat, samen met de huisjes in de Ridderstraat te verkopen voor de som van 1600 gl. aan zijn dochter Susanna en haar man Hendrik Dens.[54] Zij zouden ook de erfrente aan Anna Ortels jaarlijks betalen.

50 J. DENUCÉ (n. 13), *Oud-Nederlandsche kaartmakers*, dl. 2, p. 122.

51 Over Zacharias Heyns zie H. MEEUS (n. 41), *Zacharias Heyns*; H. MEEUS, 'Zacharias Heyns: een "drucker" die nooit drukte', *De Gulden Passer* 73(1995), p. 107-128; H. MEEUS, 'Zacharias Heyns', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* XV (Brussel 1996), p. 342-346

52 J. PURAYE (n. 14), *Album Amicorum*, p. 80.

53 J.H HESSELS (n. 8), *Abrahami Ortelii...Epistolae*, nr. 159, p. 373-374.

54 SAA SR396, f160r-v. In 1584-85 werd *De Rode Leeuw* op een erfrente van 120 gl. geschat (SAA R2225, f109v), de kleine huisjes elk op 16 gl. (SAA R2209, f49r-v) wat neerkomt op 184 gl., verminderd met de 60 gl. erfrente aan Anna Ortels vinden we 124 gl. Vermenigvuldigen we dit met 16 dan vinden we voor de (benaderde) waarde van het huis 1884 gl. Het verschil tussen de echte waarde en de verkoopprijs werd door Peter Heyns als bruidsschat beschouwd, hoewel we ook moeten toegeven dat de prijzen van onroerend goed na 1585 duidelijk gezakt waren. Zie H. SOLY (n. 30), *De schepenregisters*, p. 521-544.

In 1592 emigreerden Hendrik Dens en zijn vrouw naar Keulen.[55] Op 27 juli 1592 verkochten zij het huis in de Cloosterstraat en de huisjes in de Cloosterstraat aan Anna Ortels en haar broer Abraham voor een niet-bekende prijs en lichtten de erfrenten die erop rustten.[56] In Keulen, in aanwezigheid van de burgemeester, bevestigden Hendrik Dens en Susanna Heyns de verkoop van hun huis aan Abraham Ortelius en gaven de opdracht de sleutels van het huis aan een door Ortelius aan te duiden persoon te geven. Hun vertrouwensman Niclaes Sterck overhandigde de sleutels op 8 september 1592 aan Anna Ortels. Op 13 juli 1595 kochten Anna en Abraham Ortelius het huis naast *De Rode Leeuw* en gingen er wonen. *De Rode Leeuw* werd nu ingericht als Abrahams museum.[57]

Verder is niets geweten over de verhouding tussen Ortelius en Heyns, hoewel het niet onmogelijk is dat archiefstukken bestaan die nog andere banden blootleggen. Heyns ging van Frankfurt naar Stade in Noord-Duitsland. Hier zou hij ook als catechismusleraar voor de communicanten optreden en dit van 1590 tot 1592.[58] In 1595 trok hij naar Haarlem, waar hij zijn dochter Catharina en zijn schoonzoon Kerstiaan Offermans vervoegde. Deze laatste hield in Haarlem reeds van 1586 school, toepasselijk genaamd 'De Lauwerboom'. In februari 1598 stierf Peter Heyns.[59] Ortelius stierf in datzelfde jaar.

In het voorgaande hebben we onze tot controleerbare feiten beperkt, maar toch rijst de vraag of er nog andere banden waren tussen o.a. Peter Heyns en Abraham Ortelius. Een eerste voor de hand liggende conclusie zou de humanistische geleerdenkring rond Christoffel Plantin kunnen zijn. Het is echter reeds door

55 H. MEEUS (n. 41), *Zacharias Heyns*, p. 607.
56 SAA SR407 f83r-84r.
57 C. KOEMAN (n. 1), *Abraham Ortelius*, p. 20.
58 C.H.W. SILLEM, *Die wallonische Gemeinde in Stade*, Geschichtsblätter des Deutschen Hugenotten-Vereins (1893), p. 3-32, hier p. 15. Heyns werd door de ouders van de gemeente opgedragen zes thaler aan de drukker van de Nederlands-Franse catechismus te betalen. Het is niet duidelijk of Heyns bij deze uitgave als auteur of redacteur betrokken was.
59 A. MESKENS (n. 1), *Peter Heyns*, p. 341 en J.G.C.A. BRIELS (n. 1), *Biografische aantekeningen*, p. 118-119.

L. Voet opgemerkt dat een aantal namen van vooraanstaande Antwerpse geleerden, zoals o.a. Michiel Coignet, opvallend ontbreken in deze kring.[60] Zodoende kunnen we een tweede mogelijkheid opperen, waarin zowel Plantin als Ortelius passen, met name de godsdienstige secte rond Hendrik Niclaes, het *Huis der Liefde.*[61]

Hendrik Niclaes was een rijk koopman afkomstig uit de streek tussen Munster en de Nederlandse grens. Hij had de bedoeling een secte op te richten die haar inspiratie zou putten uit *Theologia Germanica* en de *Imitatio Christi.*[62] Om vervolgingen vanwege machthebbers te vermijden conformeerden de leden zich uiterlijk aan de overheersende religie. De periode 1550-1600 was voor de Nederlanden echter zeer woelig met, naast ontelbare secten, drie grote religieuze stromingen. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat we onder de (vermoedelijke) leden van het *Huis der Liefde* zowel katholieken, lutheranen als calvinisten aantreffen.

Hendrik Niclaes had goede contacten met de Antwerpse humanisten, maar de dagelijkse leiding had Hendrik Barrefelt. Hoewel ze aanvankelijk dezelfde doeleinden nastreefden begon zich toch een schisma af te tekenen tussen Niclaes en Barrefelt. Deze laatste stond veel toleranter tegenover de Reformatie dan Niclaes. Vanaf ongeveer 1580 begon Barrefelt religieuze geschriften te produceren die verschenen onder de naam Hiël (het 'Leven van God').[63] De kring rond Barrefelt zou ook minder sectarisch en opener geweest zijn dan deze rond Niclaes.

In de Antwerpse kring rond het *Huis der Liefde* treffen we onder andere Plantin en Ortelius aan. Voor zover er sprake is van enig lidmaatschap gaan we ook niet in op de vraag of dit uit overtuiging was dan wel uit overwegingen van 'goed koopmanschap'. Hendrik Niclaes' eigen motieven waren immers ook niet vrij van mercantiele overwegingen, zoals het leggen van handelscontacten in andere steden. Ook Ortelius' motieven lijken, voor zover hij

60 L. VOET, *The Golden Compasses*, Amsterdam, 1969, p. 369.

61 Zie hierover A. HAMILTON, *The Family of Love*, Cambridge, 1981 en over Antwerpen in het bijzonder A. HAMILTON, 'The Family of Love in Antwerp', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 70 (1987), p. 87-96.

62 Over Hendrik Niclaes zie A. HAMILTON (n. 60), p. 24-39, over de inspiratiebronnen ibid., p. 6-23.

63 A. HAMILTON (n. 60), *The Family of Love*, p. 86-88.

contacten had met het *Huis der Liefde*, in die richting te wijzen.

Indien we nu de vermeende leden en sympathisanten van het Antwerpse *Huis der Liefde* op een rijtje zetten, dan komen we verbazend dikwijls in kringen rond Peter Heyns, wat niet noodzakelijk impliceert dat hijzelf lid was of sympathiseerde.

Hendrik Niclaes oudste zoon François woonde in Antwerpen en was getrouwd met Clara Dens, haar broer Adriaan was één van de eerste volgelingen van Niclaes.[64] Heyns' dochter Susanna huwde met Hendrik Dens.[65] Na de dood van Martynken Heyns huwde Jan Borrekens met Susanna Cuypers. Twee van de zussen Cuypers waren in de familie Dens ingetrouwd.[66] Heyns' zoon Zacharias trad, ondanks zijn vaders openlijk protestantisme, als katholiek in dienst van Plantin.[67] Barrefelts dochtertje liep in 1583 school bij Heyns[68], waar overigens ook dochters van andere vooraanstaanden, zowel katholiek als protestant, schoolliepen.

Is het onredelijk te veronderstellen dat de leden van een geheim genootschap zoals het *Huis der Liefde*, elkaar steunden? En was dit dan ook met Peter Heyns het geval? Ortelius door het kopen van renten op zijn huizen om financieel soelaas te bieden, Plantin door hem werk te verschaffen? Is dit dan al niet onredelijk, het is verre van zeker. Per definitie kennen we de leden van een geheim genootschap niet, zodat bovenstaande verklaring tot nader order als speculatief moet worden beschouwd.

64 A. HAMILTON (n. 60), 'The Family of Love in Antwerp', p. 89.
65 SAA SR396, f156r en 160r, A. MESKENS (n. 21), *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, p. 35.
66 Ibid.
67 H. MEEUS (n. 40), 'Zacharias Heyns, een leerjongen'
68 M. SABBE (n. 1), *Peeter Heyns*, 23.

‘Bij de dood van een kind’: Justus Lipsius aan Martine Plantijn

Jeanine De Landtsheer

Van de omvangrijke briefwisseling van Justus Lipsius (Overijse, 18 oktober 1547 - Leuven, 23 maart 1606) bleven meer dan 4300 brieven bewaard.[1] Wanneer men de lijst van de correspondenten overloopt, valt op dat niet eens één procent hiervan aan vrouwen was gericht of van hen afkomstig was.

Vanuit Jena schreef Lipsius tweemaal aan Dorothea Suzanna, hertogin van Saksen, naar aanleiding van de lofrede die hij er op 21 maart 1573 had uitgesproken ter nagedachtenis van haar echtgenoot, hertog Johann Wilhelm († 2 maart 1573) (ILE I, 73 05 16; 73 06 03). De brief waarin de hertogin hem vroeg om deze *laudatio* te publiceren is niet bewaard. Ook aartshertogin Isabella Eugenia wordt tweemaal vernoemd: ILE XIII, 00 04 12 is de opdrachtbrief aan haar en haar echtgenoot, aartshertog Albrecht van Oostenrijk, van de *Dissertatiuncula apud principes: item C. Plini Panegyricus liber Traiano dictus, cum eiusdem Lipsi perpetuo commentario* (Antwerpen: Jan Moretus, 1600), de neerslag van het college dat

1 Zie de chronologische inventaris van A. Gerlo - H.D.L. Vervliet, *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse, 1564-1606*, Antwerpen, 1968 (verder afgekort tot GVi), met een alfabetische index pp. 517-536. Intussen zijn echter verschillende onbekende brieven of nieuwe versies opgedoken. Het correspondentienetwerk wordt behandeld in J. De Landtsheer, ‘From Ultima Thule to Finisterra: Surfing on the Wide Web of Justus Lipsius' Correspondence', in *Lipsius in Leiden. Studies in the Life and Works of a great Humanist*, ed. K. Enenkel - C. Heesakkers (Voorthuizen, 1997), pp. 47-69. Er wordt volop gewerkt aan een kritische editie met commentaar van het volledige briefouvre; in deze reeks *Iusti Lipsi Epistolae* (verder afgekort tot ILE) zijn volgende delen verschenen: I (1564-1583), ed. A. Gerlo, M.A. Nauwelaerts en H.D.L. Vervliet (Brussel, 1978); ILE II (1584-1587), ed. M.A. Nauwelaerts en S. Sué (Brussel, 1983); ILE III (1588-1590), ed. S. Sué en H. Peeters (Brussel, 1987); ILE V (1592), ed. J. De Landtsheer en J. Kluyskens (Brussel, 1991); ILE VI (1593), ed. J. De Landtsheer (Brussel, 1994); ILE VII (1594), ed. eadem (Brussel, 1997). De delen VIII (1595), ed. eadem, IX (1596), ed. H. Peeters, en XIII (1600), ed. J. Papy zijn voltooid of al ter perse.

Lipsius had gehouden in aanwezigheid van de aartshertogen bij hun Blijde Inkomst te Leuven op 26 november 1599; ILE 05 04 17 I is de dedicatie van Lipsius' mirakeltraktaat gewijd aan O.-L.-Vrouw van Scherpenheuvel, de *Diva Sichemiensis sive Aspricollis. Nova eius Beneficia et Admiranda* (Antwerpen: Jan Moretus, 1605). Verder bleven zes brieven bewaard aan en van Marie de Gournay, de geestelijke pleegdochter ('fille d'alliance') van Michel de Montaigne. Zij zorgde voor de herziene en aangevulde 1595-uitgave van diens *Essais* (ILE III, 89 00 00 G; VI, 93 04 25; 93 05 24; ILE 96 05 02 G; 96 11 15 en 97 05 05). Toen Lipsius in Luik verbleef (einde juni 1591 - begin augustus 1592), vroeg Marie de Brimeu, de gewezen echtgenote van Karel van Croÿ, prins van Chimay, hem een goed woordje voor haar te doen bij de secretaris van de Luikse prins-bisschop (ILE 91 08 08 B, in het Frans). Ten slotte zijn er nog drie Nederlandstalige brieven: een zakelijk kattebelletje van de humanist aan zijn nicht Francisca Backx (ILE VII, 94 03 29)[2], de ontroerende klacht die Elizabeth van Zuylen, echtgenote van Janus Dousa, schreef als reactie op Lipsius' vertrek uit Leiden (ILE 91 06 30 Z)[3] en een troostbrief van Lipsius aan Martine Plantijn, op 4 juni 1570 gehuwd met Jan Moretus, naar aanleiding van de plotse dood van hun dochter Adriana (ILE 02 09 08 P).

Op laatst genoemde brief willen wij hier nader ingaan en aantonen hoe Lipsius, ook in een Nederlandstalige brief aan een niet-humanist trouw blijft aan het gedachtengoed van de Oudheid. Een vergelijking met de woorden die Lipsius bij diezelfde gelegenheid richtte aan de vader en de broer van het meisje ligt voor de hand.

Achtergrond

Adriana zag het levenslicht op 16 juni 1586 als negende kind van Martine Plantijn en Jan Moretus. Bij haar geboorte waren al drie

2 In GVi is de correspondente niet geïdentificeerd; de brief is er 94 03 29 NN.

3 Cf. hierover C.L. HEESAKKERS, 'Justus Lipsius and the Dousa Family', in *The World of Justus Lipsius: A contribution towards his intellectual biography. Proceedings of a colloquium held under the auspices of the Belgian Historical Institute in Rome (Rome, 22-24 May 1997)*, ed. M. LAUREYS, Bulletin van het Historisch Instituut te Rome, 68 (1998), pp. 255-271, met de Engelse vertaling van de brief pp. 260-261.

kinderen overleden: de oudste zoon Caspar (° 4 december 1571) was onverwachts gestorven op 1 september 1583, toen hij met zijn moeder een bezoek bracht bij zijn grootvader, Christoffel Plantijn die dan in Leiden verbleef (cf. ILE I, 83 09 11 M van Lipsius aan Jan Moretus). Ook twee oudere zussen, Henrica (14-22 juni 1578) en Elisabeth sr. (29 november 1582 - 11 juni 1584) waren ten grave gedragen. Na Adriana kreeg het echtpaar nog één zoon, Christophorus (° 4 juni 1588) die echter een half jaar later al overleed (15 december 1588).[4]

Midden augustus 1602 kwamen Jan en Martine Moretus samen met Adriana op bezoek bij Lipsius in Leuven. Uit een brief die Moretus op 17 augustus schreef na hun thuiskomst in Antwerpen, weten we dat het echt hondenweer was tijdens die uitstap en dat Martine op weg naar huis zelfs ziek werd:

> Wij zijn ongedeerd in Antwerpen aangekomen, al was ik wel even bang dat mijn echtgenote ons wat langer in Brussel zou ophouden, want haar gezondheid was niet te best.... Overigens moeten niet Leuven of Brussel de schuld krijgen, als ze zich wat minder goed voelde, maar eerder het vreselijke weer dat wij hebben gehad van bij ons vertrek uit Antwerpen tot we terug thuis waren. Het verbaast me dat het tengere lichaam van mijn vrouw al die plensbuien, de wind en het heen-en-weer geschud van de koetsen zo dapper heeft verdragend.[5]

Veertien dagen later, op 4 september, overleed Adriana; de oorzaak van haar dood is niet bekend. Had het slechte weer tijdens hun tochtje naar Leuven ook van haar zijn tol geëist? Lipsius werd meteen op de hoogte gebracht door een - niet bewaarde - brief van Balthasar. Hij reageerde onmiddellijk en zond drie troostbrieven naar Antwerpen, twee in het Latijn, voor de vader en de broer, en één in het Nederlands, voor de moeder van het meisje. Jan Moretus noteerde naast het adres dat Lipsius' antwoord Antwerpen bereikte op 12 september. De Latijnse brieven kregen nadien een plaatsje in de postuum uitgegeven *Epistolarum*

4 B. VAN DER STRAELEN, *Geslagt-lyste der nakomelingen van den vermaerden Christoffel Plantin* (Antwerpen, 1858), pp. 18-19.

5 ILE 02 08 17 (= GV *corr.*, 135). Met GV *corr.* wordt verwezen naar A. GERLO, H.D.L. VERVLIET en I. VERTESSEN, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus* (Antwerpen, 1967).

selectarum centuria miscellanea IVa, kortweg Cent. misc. IV (Antwerpen: Jan Moretus, 1607).[6]

Tekst en verklarende noten

De originele brief aan Martine bleef bewaard in MPM; het gaat om een dubbelgevouwen vel dat aan vier zijden beschreven is (de vierde zijde bevat het adres). De eerste pagina is vrij moeilijk leesbaar omdat de inkt erg is vervaagd; vooral de regel op de vouwlijn is haast verdwenen. De middelste bladzijden zijn echter veel duidelijker, tenminste wat de inkt betreft, want paleografisch blijft het handschrift van Lipsius toch wel een minimum aan vertrouwdheid vragen.

o: Antwerpen, MPM Arch. 86, f. 568-568c; **d**: GV *corr.*, 165-167, nr. 137.

[1] Eersaeme en[de] bemiende Jouffrow.

[2] Ick hebbe met droefheyt verstaen, wuijt de brieven van uwe sone
[3] Balthazar, het overleeden van Adriana, uwe dochter. Ende is mij
[4] geweest een onverwachte tijdinge aengesien sommige weecken te
[5] vooren sij hier bij ons wel te passe en[de] kloeck geweest was. Ick
[6] en twijffel niet het is een swaericheyt (die natuere naegesien) voor
[7] u l[ieden] die haer moeder waert en[de] troost en[de] behulp aen
[8] haer daegelyckx hadt en[de] noch meer waert verwachtende. Ma-
[9] er wildt gij mede den loop der Naetueren insien, en is geen nieu-
[10] wicheyde, t'ghebeurt die en[de] die daegelyckx, en[de] den op-
[11] persten Heere die u die selve gegeven heeft, heeft oick behouden
[12] het recht en[de] macht die t'eijschen en[de] wedromme tot Hem
[13] te trecken. Ick segge tot Hem te trecken en[de] dat moet u l[ie-
[14] den] troosten. Sij heeft die werelt en[de] alle troubles verlaeten

6 Namelijk *Cent. misc.* IV, 29 aan Jan en *Cent. misc.* IV, 30 aan Balthasar, zie infra. De Latijnse tekst is in een Nederlandse vertaling toegevoegd in appendix. Voor de Latijnse versie maakte ik gebruik van de editio princeps van *Cent. misc.* IV. Met dank aan Dr G. Partoens die enkele interessante opmerkingen maakte bij deze vertaling.

[15] en[de] is nu (alsoo wij hopen) in het suijver licht en[de] vrede, da-
[16] er geen quellinge oft verstooringe in kan komen. Dit moet u l[ie-
[17] den] dencken, en[de] mede voor oogen nemen, die STANDVASTI-CHEYDT van haeren vaeder (saeliger) die in sulcken dingen en[de]
[19] voercompsten een bijsonder exempel van starckheijdt en[de] wijs-
[20] heijdt altijdt heeft gegeeven. Gelijck een klipje in de zee staedt
[21] vast tegen allen tempeesten en[de] golven, alsoo was hij teegen al-
[22] len wuijtwendige saecken en[de] aenkomen. Wildt dat bedenc-
[23] ken: ghij sijdt PLANTIJNS dochter, en[de] oudtste dochter: schickt
[24] u naer sijn exempel, en[de] naer den wille des Heeren diet alles re-
[25] geert. Ick hope u l[ieden] sal dat doen, en[de] in een teer lichaam
[26] eenen grooten moedt toenen, oick tot stichtinge van die andere.
[27] Ghij hebt noch kinderen die u dienst en[de] genuecht moogen
[28] bewijsen; den Heere die wildse u bewaeren, en[de] uwen troost
[29] aen die selve geven. Ick bidde u l[ieden] dat te doene, en[de] die
[30] oogen en[de] gedachten te trecken van de geene die nu saelich is
[31] en[de] de selve te keeren tot die bij u daegelijckx sijn, en[de] u
[32] noch ander steunsels, als neven en[de] nichten, mogen geven.

[33] Voirts, bemiende Jouffrow, soo bedanckt u l[ieden] mijn vrouwe
[34] sonderlinck vande Tourt-pannen die u l[ieden] haer heeft niet al-
[35] leen gesonden, maer geschonken, teegen haer meijninge, en[de]
[36] bekendt gehouden aen u te sijne, en[de] die beleeftheijdt, met ge-
[37] legentheijdt, te verdienen oft immers te bekennen. Godt gaeve
[38] dat den tijdt toeliete altemals bijden anderen te komen, ick soude
[39] meijnen, iae betrouwen, wij souden in vrientschap en[de] vroli-
[40] cheijdt met malckanderen verkeeren, d'welck nu te wenschen
[41] meer is als te hopen.

[42] Eersaeme ende bemiende Jouffrow sal u l[ieden] den Oppersten be-
[43] veelen, biddende hij uwen trooster sij, en[de] oick bewaerder voor
[44] de reste van u kinderen, uwen lieven man, en[de] heele familie.

[45] Tot Loven, deesen 8en September, 1602. U l[ieden] dienstwilli-
[46] gen vriendt en[de] gants toegedaen J. Lipsius.

[47] Mijn huijsvrow gebiedt haer zeer tot u l[ieden] en[de] uwen man.

[Adres:] Eersaeme en[de] voorsienige Jouffrow Moretus, mijn bemiende vriendinne tot Antwerpen.

9 nieuwicheyde: wtsonderinghe **d** 17 nemen; houden **d** 34 heeft: *ontbreekt in* **d** 41 meer: maer **d**

2 wuijt... Balthazar] Niet bewaard.
17 Standvasticheydt] Allusie op het devies van Christoffel Plantijn, *Labore et Constantia.* Meteen kan men hierin ook een toespeling zien op Lipsius' eerste filosofisch traktaat, *De Constantia libri duo. Qui alloquium praecipue continent in publicis malis* (Leiden-Antwerpen: Plantijn, 1584, maar al in september 1583 beschikbaar), dat Jan Moretus, waarschijnlijk op aansturen van zijn schoonvader, onmiddellijk in het Nederlands vertaalde en dat begin september 1584, nauwelijks een jaar na het verschijnen van de *editio princeps*, van de persen van het Antwerpse filiaal rolde onder de titel *Twee Boecken vande Stantvasticheyt eerst int Latijn gheschreven door I. Lipsius*, *ende nu overgheset inde Nederlantsche taele door I. Mourentorf* (cf. ILE II, 84 09 09, 14-15).
23 oudste dochter] De oudste dochter van Christoffel Plantijn en Jeanne Rivière was Margareta (^{o}1547); zij was gehuwd met Franciscus Raphelengius die vanaf 1586 het Leidse filiaal van de *Officina Plantiniana* zou overnemen van zijn schoonvader. Zij stierf in april 1594. Martine was geboren in 1550 en overleed op 17 februari 1616. Cf. L. VOET, *The Golden Compasses: a history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp,* 2 dln. (Amsterdam etc., 1969-1972), 1, p. 138.
33 mijn vrouwe] Lipsius was in augustus-september 1573 gehuwd met Anna van den Calstere, weduwe van Hendrik Lottijns, cf. H.D.L. VERVLIET, *Lipsius' jeugd*, *1547-1578: Analecta voor een kritische bibliografie*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 31, 7 (Brussel, 1969), pp. 37-43.

Analyse

In deze brief kan men drie delen onderscheiden. In de openingsregels betuigt Lipsius zijn deelneming met het overlijden van Adriana. Vooral het onverwachte van haar dood heeft hem getroffen; hij begrijpt heel goed dat het gebeuren een zware klap betekent voor de moeder van het meisje (r. 1-8).

In het middendeel (r. 8-32) tracht de Leuvense humanist zijn correspondente enkele gedachten van troost aan te reiken: sterven is iets natuurlijks, wat dagelijks voorkomt: de Heer geeft, maar de Heer neemt ook. Martine moet zich voor ogen houden dat haar dochter nu in de vrede en de vreugde van de Heer is, ver van alle menselijke leed en beslommeringen. Ze moet zich de evenwichtige persoon van haar vader herinneren en op haar beurt een voorbeeld van standvastigheid worden voor anderen, een idee die wordt benadrukt door de vergelijking met een klip

waarop het geweld van stormen en golven tevergeefs inbeukt. Martine mag niet vergeten dat ze nog andere kinderen heeft die ze kan helpen en troosten, om op die manier haar eigen leed draaglijk te maken. Ze kan ook rekenen op haar andere familieleden.

In het besluit van zijn brief keert Lipsius terug naar het leven van elke dag: zijn vrouw dankt Martine voor het onverwachte geschenk, een stel taartvormen. Hij eindigt met de wens dat beide echtparen elkaar weldra opnieuw zouden ontmoeten, een wens waarvan hij beseft dat hij voorlopig niet haalbaar is.

Voor de lezer van vierhonderd jaar later kan deze condoleancebrief hard, zelfs bijna ongepast overkomen, zeker wanneer Lipsius de gedachte hanteert van 'Je hebt nog andere kinderen' (r. 27-29), of wanneer hij zijn rouwbetuiging afsluit met een verwijzing naar taartvormen en vrolijkheid. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat Lipsius zich ook in deze Nederlandstalige brief aansluit bij een genre dat sterk verspreid was in de Oudheid. Hierbij neemt hij een aantal elementen van antieke Griekse en Latijnse auteurs over, die hij eventueel aan christelijke opvattingen aanpast.[7]

Uit de Oudheid bleef vooral Latijnse troostliteratuur bewaard: van Lucius Annaeus Seneca (Córdoba, ca. 4 v. C. - Rome, 65) de *Consolatio ad Helviam matrem,* de *Consolatio ad Marciam* en de *Consolatio ad Polybium*; van Anicius Manlius Severinus Boëthius (ca. 480 - ca. 524) *De Consolatione Philosophiae.* Het is bekend dat ook Marcus Tullius Cicero (106-43) een troostbrief aan zichzelf richtte naar aanleiding van het overlijden van zijn dochter Tullia († 45 v. C.); dit geschrift is jammer genoeg alleen fragmentarisch overgeleverd in Cicero's *Tusculanae Disputa-*

7 Een grondige en verhelderende studie over *consolatio* (troost) vindt men bij P. VON MOOS, *Consolatio. Studien zur Mittellateinischen Trostliteratur über den Tod und zum Problem der christlichen Trauer*, Münstersche Mittelalter-Schriften, 3, 4 vol. (München, 1971-1972).

tiones en bij de vroeg-christelijke auteurs Lactantius en Hiëronymus.[8]

Het genre was echter al veel vroeger en ook bij de Grieken bijzonder geliefd. In zijn *Περ π νθους (Over rouw)*, een brief waarin hij zijn medeleven betuigde aan een vriend die zijn kinderen had verloren, gaf de filosoof Crantor (ca. 335 - ca. 270 v. C.) een overzicht van alle elementen van troost die auteurs vóór hem hadden bedacht.[9] Natuurlijk vindt men ook heel wat getuigenissen van rouw en vertroosting in poëzie, te beginnen met Homerus, in epigrafische getuigenissen en in brieven en preken van Griekse en Latijnse kerkvaders.

Heel belangrijk voor het onderwerp zijn verder Cicero's al vermelde *Tusculanae Disputationes*, een traktaat in vijf 'boeken' (delen) dat ontstaan was kort na de dood van Tullia en de vorm kreeg van een reeks gesprekken tussen Cicero en enkele vrienden op zijn landgoed te Tusculum.[10] Meer bepaald in het derde boek, 'De overwinning op de neerslachtigheid', zoals Cornelis Verhoeven het omschrijft, gaat Cicero in op de therapeutische waarde van de filosofie waarbij hij meteen teruggrijpt naar zijn recente, persoonlijke ervaring met verdriet. Naar het einde van dit boek toe omschrijft hij de taak van een trooster als 'het verdriet met wortel en tak wegsnijden, het tot rust brengen, of het zoveel mogelijk lenigen en stuiten, en niet dulden dat het verder uitdeint of zich naar elders verplaatst' (Cic. *Tusc.* 3, 75). Dan volgt een overzicht van

8 Begin 1583 dook in Venetië een volledige tekst op, uitgegeven door Carlo Sigonio samen met Andrea Patricio onder de titel *M. Tullii Ciceronis Consolatio. Liber, quo se ipsum de Filiae morte consolatus est. Nunc primum repertus et in lucem editus.* Vrij spoedig bleek echter dat het om een vervalsing ging, afkomstig van Carlo Sigonio zelf. Ook Lipsius geloofde niet in de authenticiteit van de publicatie (cf. ILE I, 83 09 11 R, 16-24). In een brief aan Plantijn zette hij zijn visie op het werk uiteen (ILE II, 84 07 00 P: *M. Tullii Ciceronis Consolatio.... De quo indicium Iusti Lipsii subiunctum)* en besluit met een collectie *Fragmenta germana ex ipso libro M. Tullii Ciceronis, quae adiunximus ad discrimen et ad usum lectoris.* Deze brief werd vanaf 1600 toegevoegd aan de *Opera Omnia quae ad criticam proprie spectant*, de verzameling tekstkritsche geschriften van Lipsius die voor het eerst verschenen was in 1585.

9 Ook van dit geschrift, dat in de Oudheid erg op prijs werd gesteld, bleven alleen enkele fragmenten bewaard.

10 In het Nederlands goed toegankelijk dankzij *Marcus Tullius Cicero, Gesprekken in Tusculum*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Cornelis VERHOEVEN, (Baarn: Ambo, 1980).

de essentie van troost, zoals die door verschillende filosofische strekkingen wordt aangereikt: wat men beschouwt als iets heel ergs, is dat in werkelijkheid niet (Cleanthes); de ramp is niet onoverkomelijk, maar moet in het juiste perspectief worden gezien (de Peripatetici); wat reden tot verdriet lijkt, kan reden tot vreugde worden (Epicurus); wat gebeurd is, viel te verwachten, en dus kan het ook niet erg zijn (de Cyrenaeci), en ten slotte: men moet degene die troost behoeft afhelpen van zijn vooroordeel dat treuren een plicht is (Chrysippus). Sommige filosofen, zo vervolgt Cicero, probeerden zelfs al deze verschillende elementen met elkaar te verweven tot één geheel, zoals hij dat zelf trouwens in zijn *Consolatio* had gedaan. In ieder geval is het belangrijk dat men bij het genezen van de ziel, net als van het lichaam, ruim de tijd neemt (Cic. *Tusc.* 3, 76). Met andere woorden, men moet ervoor zorgen dat de rede *(ratio)* de gevoelens *(affectus)* de baas blijft. Bij wijze van conclusie omschrijft de Latijnse redenaar en filosoof troosten als volgt:

> Bij het troosten moet het begin van de therapie dus hierin bestaan, dat men aantoont dat er geen sprake is van iets ergs of toch niet iets heel ergs. Vervolgens dient er gewezen op de aard van het menselijk leven in het algemeen en van degene die treurt in het bijzonder, wanneer dat ter sprake moet komen. Ten derde dat het een toppunt van dwaasheid is om zo maar weg te kwijnen van verdriet, als je begrijpt dat het toch niets oplevert.

Elders, in zijn antwoord op de condoleancebrief die zijn vriend Sulpicius aan hem schreef na de dood van Tullia, had Cicero al te verstaan gegeven dat men diende te vermijden dat de persoon die rouwt, zou wegzinken in zijn verdriet; men moest zijn aandacht afleiden naar vaderland, vrienden, collega's.[11]

Wanneer men de brief aan Martine Plantijn herleest vanuit deze achtergrond, wordt onmiddellijk de sterke band met de Oudheid duidelijk.

In de inleiding zijn drie elementen aanwezig: de auteur van de brief betuigt niet alleen zijn sympathie, maar bekent meteen ook persoonlijk getroffen te zijn; hij heeft alle begrip voor het verdriet

11 Cf. Cic. *Fam.* 4, 6.

van Martine: als moeder heeft zij het volste recht om te treuren; het onverwachte van het gebeuren maakt het leed nog scherper.

Ook in het middendeel vindt men drie klassieke ideeën terug, die eventueel een persoonlijke interpretatie krijgen. Eerst is er de heel evidente topos dat dood een natuurlijk gegeven is, inherent aan het menselijk leven. Vervolgens grijpt Lipsius terug naar de zienswijze van de Peripatetici en van Epicurus: de redenering dat het gebeuren (veel) minder erg is dan op het eerste moment lijkt, wordt hier nog sterker in de verf gezet door ze te plaatsen in een christelijk perspectief: het meisje is nu bij God, in de wereld van zuiver licht en vrede die elk gelovig mens ooit hoopt te bereiken. Er is dus geen reden om ongelukkig te zijn en te blijven treuren over wat haar is overkomen. Een derde element is de verwijzing naar de wijsheid waarmee elke mens zijn lot of wat hem overkomt, moet aanvaarden. Die wijsheid wordt hier meteen 'vertaald' in 'standvastigheid' en betrokken op één groot voorbeeld: Christoffel Plantijn. Martine moet in de stappen van haar vader treden: zij heeft nog andere kinderen van wier gezelschap ze mag genieten en die zij door haar moedige houding kan troosten en sterken.

In zijn conclusie sluit Lipsius aan bij de gedachte dat men moet trachten te verhinderen dat een rouwende wegzinkt in zijn verdriet, door zijn aandacht te richten op andere naastbestaanden en vrienden. Zo zijn deze slotregels meer dan wat oppervlakkig gepraat over potten en pannen. In feite schuilt hierin nog een laatste, sterke uitdrukking van medeleven: dankzij de warme vriendschap die bestaat tussen de families Lipsius en Moretus kan het onherroepelijke gebeuren wat milder en draaglijker worden. In feite geeft de Leuvense humanist hier een variant op het in troostbrieven vaak voorkomende: 'Ik wou dat ik bij jou kon zijn, om je door mijn aanwezigheid te steunen en te troosten'.[12]

12 Bijvoorbeeld de openingslijnen van de bekende troostbrief die Sulpicius schreef aan Cicero naar aanleiding van het overlijden van zijn dochter Tullia in februari 45 v. C. (Cic. *Fam.* 4, 5). Zie ook Von Moos, 3, pp. 30-31.

Vergelijking met de brieven aan Balthasar en Jan Moretus

Zoals reeds gezegd richtte Lipsius terzelfdertijd ook (Latijnse) brieven aan de vader en de broer van het overleden meisje.[13] Wanneer men die vergelijkt met wat hij aan Martine schreef, herkent men qua inhoud en structuur een aantal gemeenschappelijk elementen, al veronderstelt hij wel dat de moeder misschien dieper getroffen was en ook meer geneigd om zich aan haar emoties over te geven.

Vooraleer echter deze brieven (in vertaling) onder de loep te nemen en na te gaan hoe ook zij nauw aansluiten bij de stoïcijnse thematiek, vooral dan bij Seneca's *Brief aan Lucilius*, 63, en welke parallellen en verschillen er zijn met de rouwbetuiging aan Martine, dient gewezen op een fout die vermoedelijk bij het zetten in de datering is geslopen. Het lijkt ons namelijk logisch dat de drie troostbrieven op dezelfde dag werden geschreven. De brief aan Martine en het origineel van de brief aan Jan Moretus zijn allebei gedateerd op 8 september (wat in het Latijn zou zijn: *VI Idus Septembres*). In de gedrukte versies, aan vader en zoon, vindt men echter *VII Idus Septembres*, dus 7 september. Vandaar de suggestie om GVi aan te passen: GVi 02 09 07 M aan Balthasar wordt dan ILE 02 09 08 M^1; GVi 02 09 08 M aan Jan wordt ILE 02 09 08 M^2, terwijl GVi 02 09 08 P aan Martine Plantijn zo behouden moet blijven in ILE.

De brief aan Balthasar begint op dezelfde manier als die aan Martine: de eerste zin, waarin Lipsius zijn verdriet uitdrukt, is in feite een woord-voor-woord vertaling (‘Ick hebbe met droefheyt verstaen het overleeden van Adriana, uwe dochter’ - ‘Met droefheid heb ik het overlijden vernomen van Adriana, je zus’)[14]. Dan volgen twee retorische vragen waarin het plotse karakter en de vroegtijdigheid van de dood worden benadrukt.

13 Beide Latijnse brieven zijn met nog twee andere besproken in J. DE LANDTSHEER, ‘Lipsius's Letters of comfort: a Tribute to *Consolatio* in Cicero and Seneca’, in *Justus Lipsius, Europae Lumen et Columen. Proceedings of the International Colloquium Leuven-Antwerp 17-20 September 1997*, ed. G. TOURNOY, J. DE LANDTSHEER en J, PAPY, Supplementa Humanistica Lovaniensia, 15 (Leuven, 1999), pp. 17-33 (vooral pp. 21-25).

14 In het origineel: ‘Tristis audivi de morte Hadrianae, sororis tuae’.

In het middendeel borduurt Lipsius verder op het premature van Adriana's overlijden: de dood volgt geen logische orde, zal niet eerst wegmaaien wie eerst geboren is, maar spaart vaak krakende wagens. Hiermee sluit hij aan bij Seneca, *Ep. ad Luc.* 63, 14. Dit voert Lipsius naar de topos dat de dood een natuurlijk gegeven is in het leven van een mens, een gedachte die ook in de brief van Martine aanwezig is, maar die in de Latijnse versie sterk aanleunt bij Seneca, *Ep. ad Luc.* 63, 15. Daarop volgt een beschouwing over de bondigheid van het leven, geïllustreerd met een verwijzing naar een specifiek taalgebruik bij de Egyptenaren. Dan krijgt men opnieuw een gelijkaardige idee als in de Nederlandse brief: Balthasar moet zelf troost zoeken in dergelijke overwegingen én ze ook aan zijn ouders voorhouden, vooral aan zijn moeder die door het verlies van haar dochter totaal van streek is. Het woordspel met de Latijnse begrippen *dolere - maerere (treuren - totaal van streek zijn)* komt ook terug in de brief aan Jan Moretus. De zin waarmee Lipsius zijn rouwbetuiging afsluit, is opnieuw een letterlijke weergave van wat in de Nederlandse brief staat (‘en[de] troost en[de] behulp aen haer daegelijckx hadt en[de] noch meer waert verwachtende’ [r. 7-8] - en ze had veel troost en hulp aan het meisje, en verwachtte er nog meer van[15] [r. 17-18]).

Ook de slotzin komt overeen met de brief aan Martine: Lipsius grijpt terug naar iets uit heel concreets: hij dankt zijn oud-leerling en jonge vriend voor een boek, waarmee hij impliciet weer verwijst naar de hechte relatie die hem met het Plantijnse huis verbindt.

In de brief aan Jan Moretus gaat Lipsius op een gelijkaardige manier te werk: enerzijds vindt men dezelfde gedachten terug als in de brief aan Martine; anderzijds is er een sterke verwijzing naar passages uit Seneca, *Ep. ad Luc.* 63, 14.

De openingsregels zijn bijzonder bondig: met twee retorische vragen, die telkens bevestigend worden beantwoord door de herhaling van één woord, het werkwoord, erkent Lipsius dat zijn

15 In het origineel: ‘et solatium vel auxilium in hac habebat maiusque sperabat’.

vriend terecht rouwt om het verlies van zijn dochter.

Dan volgt onmiddellijk een verwijzing naar God: hij moet Adriana's dood geduldig dragen, want het is de wil van de Heer. Hij behoudt het recht van te geven en te nemen, een idee die ook in de brief aan Martine Plantijn voorkomt (‘en[de] den oppersten Heere die u die selve gegeven heeft, heeft oick behouden het recht en[de] macht die t'eijschen en[de] wedromme tot Hem te trecken’ [r. 10-13]). Ook de verwijzing naar de andere kinderen vindt men in de Nederlandse brief; hier volgt echter - in een sterke reminiscentie aan Seneca, *Ep. ad Luc.* 63, 7-8 - de waarschuwing dat het lot tegenover hen hetzelfde vermag, dat men zich dus moet voorbereiden op de dood, en dat men zijn goede herinneringen als iets kostbaars moet koesteren. Lipsius herhaalt zijn verwijzing naar andere kinderen, en zelfs kleinkinderen, als een troost die God hem heeft gegeven. De vergelijking met een kledingstuk komt voor een moderne lezer bijzonder ruw over. In feite grijpt Lipsius hier opnieuw terug naar zijn Latijnse voorbeeld (Seneca, *Ep. ad Luc.* 63, 11: ‘Als een man beroofd werd en zijn enige tunica verloor, en hij verkiest zichzelf te beklagen, in plaats van om zich heen te kijken hoe hij aan de kou kan ontsnappen en iets kan vinden om om zijn schouders te slaan, zou je hem niet superdwaas vinden?’).

Dit leidt Lipsius tot de conclusie van zijn brief: Jan mag treuren, maar mag niet totaal van streek zijn - een houding die Lipsius, zoals blijkt uit de brief aan Balthasar, dus wel kan verstaan voor de moeder van het meisje -; via een laatste referentie aan Seneca (‘lacrimare, sed non plorare’ - ‘je mag wenen, maar niet jammeren’, cf. Seneca, *Ep. ad Luc.* 63, 1) verwijst hij Jan naar het voorbeeld van zijn schoonvader, zoals dat ook in de brief aan Martine gebeurde: in gelijkaardige omstandigheden vond Lipsius hem niet alleen moedig, maar op het harde af, zoals hoorn of ijzer, het laatste een citaat van Homerus, *Od.* 19, 211. Jan moet dus in het voetspoor treden van Plantijn en zijn vrouw troosten, zoals Lipsius met zijn brief probeerde. Het postscriptum is een puur zakelijke mededeling.

Conclusie

Uit de analyse van Lipsius' troostbrief aan Martine Plantijn en de vergelijking met die aan haar echtgenoot en haar zoon blijkt duidelijk dat Lipsius, ook in de Nederlandse brief, de raadgevingen van Cicero in het derde boek van zijn *Tusculanae Disputationes* heeft toegepast. Bovendien is ook Seneca, *Ep. ad Luc.* 63 voortdurend aanwezig in de Latijnse brieven.

De Leuvense humanist had alle begrip voor het verdriet van zijn vrienden bij het plotse overlijden van het zestienjarige meisje en leefde met hen mee. Vandaar trouwens het feit dat hij drie aparte brieven schreef. Anderzijds wilde hij, conform het stoïcijnse principe dat een wijs mens boven toevallige gebeurtenissen staat en zijn gevoelens de baas blijft, voorkomen dat (één van) zijn vrienden door het trieste gebeuren te diep in de put geraakten of depressief bleven. Niettemin kan hij in dit opzicht aannemen dat Martine haar verdriet intenser beleeft dan beide mannen (het contrast tussen *dolere* - *maerere*).

In de drie brieven benadrukt hij dat het onverwachte en voortijdige karakter van Adriana's overlijden het afscheid des te pijnlijker maken; toch hoort de dood bij het leven en niemand kan eraan ontsnappen.[16] Lipsius suggereert zijn drie correspondenten dat ze verlichting kunnen vinden voor het eigen leed door de andere familieleden te troosten: Martine haar kinderen, Jan en Balthasar in de eerste plaats hun vrouw of moeder.

In de brieven aan beide ouders verwijst Lipsius nadrukkelijk naar de stoïcijnse deugd bij uitstek, de *constantia*, standvastigheid[17], die een concreet voorbeeld vindt in Christoffel Plantijn. Hierin ook situeert hij het gebeuren expliciet in christelijk perspectief: de dood van het meisje is de wil van God; ze is nu deelgenoot in Zijn vrede[18], een thema dat vooral in het schrijven aan Martine wordt uitgewerkt, maar helemaal niet aan bod komt in de brief aan Balthasar.

16 Von Moos 3, pp. 113-114 (topos: het overkomt niet jou alleen), pp. 118-119 (topos: je moet het onvermijdelijke aanvaarden), pp. 122-125 (topos: wie als mens geboren is, is onderworpen aan de broosheid van het menselijk bestaan).

17 Von Moos, 3, pp. 237-238 (topos: moed en standvastigheid van de wijze).

18 Von Moos, 3, p. 137 (topos: de wil van God).

In de slotregels van zijn brieven probeert Lipsius inderdaad, zoals Cicero voorhield, de aandacht van zijn vrienden op heel praktische zaken te richten, al vindt men ook hierin een stilzwijgende verwijzing naar de vriendschap die beide gezinnen voor elkaar voelden.

In zoverre een stilistische vergelijking überhaupt mogelijk is tussen een Latijnse en een Nederlandse brief, springt natuurlijk meteen in het oog dat Lipsius in het laatste geval veeleer bij spreektaal aansluit, terwijl hij in zijn 'adoptieftaal' bijzonder economisch met zijn woorden omspringt. Tezamen met deze typisch Lipsiaanse bondigheid leent de soepele woordplaatsing van het Latijn zich bij uitstek tot een kernachtige, indringende formulering van de gedachten.

Appendix

ILE 02 09 08 M[1] Lipsius (Leuven) aan Balthasar Moretus (Antwerpen)

d: Cent. misc. IV, 30.

[1] Mijn beste Balthasar.

[2] Met droefheid heb ik het overlijden vernomen van je zus, Adriana. Van haar die
[3] enkele weken geleden nog fit en vrolijk hier in Leuven was? Die zo liefelijk de eer-
[4] ste bloesem van haar volwassenheid toonde? Inderdaad. Je ziet, mijn beste Moretus,
[5] hoezeer het lot lak heeft aan logica en dat mensen die volgens onze wensen en ver-
[6] wachtingen een lang leven waren beschoren, worden weggerukt, terwijl anderen,
[7] zwak of oud, blijven verder leven. Laat ons dit als wijze mensen opnemen en ook op
[8] onszelf toepassen: dat vandaag nog kan gebeuren, wat normaal binnen tien, vijftien
[9] jaar toch gebeurt. Niets is zo zeker als de onzekerheid van de dood. En dus getuig-
[10] den de Oude Egyptenaren van wijsheid, die eertijds wat voor ons *huizen* zijn, *gastver-*
[11] *blijven* noemden, en de term *huizen* reserveerden voor onze *graven.* Want hoe kort is
[12] vaak de tijd die wij in onze aardse woonsten doorbrengen? Hoe zeker en eeuwig on-
[13] ze laatste rustplaats? Wij zijn op weg naar onze dood en zullen sterven: slechts wei-
[14] nigen denken hierover na, tenzij ze de eindmeet bereiken en hun tocht al hebben
[15] beëindigd. Deze en soortgelijke overwegingen moet je jezelf en je ouders voorhou-
[16] den, vooral dan je moeder, want ik weet dat zij treurt om dit verlies, of eerder, dat

[17] ze totaal van streek is. Het is haast alsof ze zelf gestorven is. Ze had veel troost en
[18] hulp aan het meisje, en verwachtte er nog meer van. Ik heb het zesde deel van de An-

nales[19] ontvangen en voor dat gebruikelijke geschenk dank ik je hartelijk. Tot ziens.
[20] Leuven, 8 september 1602.

ILE 02 09 08 M2 Lipsius (Leuven) aan Jan Moretus (Antwerpen)

o: Antwerpen, MPM Arch. 86, f. 565-567a; **d:** *Cent. misc.* **IV**, 29; **d1**: **GV** *corr.* 164-165, nr. 136.

[1] Mijn beste Jan.

[2] Is het echt zo dat je dochter is heengegaan? Inderdaad. Dat ze je dat verdriet
[3] heeft aangedaan? Jazeker. Toch moet je dit dragen, mijn goede vriend, zoals alles
[4] wat ons van Gods wege wordt gezonden. Je moet jouw wil ootmoedig onderwerpen
[5] aan Zijn eeuwige wet. Geen mens heeft haar weggerukt, geen vorm van geweld of
[6] toeval. Hij alleen was het, tegen wie je niet kan vechten en over wie je evenmin ge-
[7] gronde reden toe klagen hebt. Hij behoudt het recht te geven en te nemen. Je hebt
[8] verschillende kinderen, maar ook tegenover hen kan en vermag het Lor hetzelfde: ge-
[9] niet van hun gezelschap, zolang het je gegund is (en dat is heel lang, hoop ik). Ge-
[10] niet van hen, alsof je op het punt staat ze te verliezen; en als je ze verloren hebt, laat
[11] het dan zijn, alsof je ze nog steeds hij je hebt. Hoe moeten we dat doen? Wij moe-
[12] ten een zoete herinnering aan hen bewaren, en precies het feit dat wij van hen heb-
[13] ben genoten, moeten we als winst en weldaad rekenen. Ondankbaar is hij die wat
[14] voorbij is, vergeet en alleen denkt aan wat nu is of zal zijn. Sterker nog, zoals de fi-
[15] losofen zegden: het allerzekerste verlangen is dat wat voorbij is. En bovendien, mijn
[16] beste Moretus, de Heer laat je niet alleen achter zonder troost: zij was nier je enige
[17] dochter. Zoals je, wanneer je een kledingstuk bent kwijt geraakt, een ander grijpt

19 Hiermee bedoelt Lipsius het zesde deel van de *Annales Ecclesiastici* van Cesare Baronio (Sora, 31 oktober 1538 - Rome, 30 juni 1607). De eerste uitgave verscheen in Rome tussen 1588 en 1607; meteen werd een tweede editie ter perse gelegd bij de *Officina Plantiniana* (Antwerpen, 1589-1612, op 950 exemplaren). Cf. L. VOET - J. GRISOLLÉ, *The Plantin Press*, 1555-1589: *a Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 vol. (Amsterdam, 1980-1983), 1, 252. Vermoedelijk koos Baronio voor een heruitgave bij Plantijn, omdat hij dan kon rekenen op kwalitatief hoogstaand werk met een correcte tekst en een verzorgde presentatie, waarbij het privilege van de Spaanse koning en de goede contacten van het drukkershuis een ruime verspreiding garandeerden.

[18] en om je heen slaat, zo moet je ook nu doen; stel voor de ene dochter die je hebt ver-
[19] loren, een andere in de plaats, ja ook je zonen en je kleinkinderen, die je verderleven
[35] verzekeren. Je hield van het meisje dat gestorven is, maar je hebt nog andere kinde-
[36] ren van wie je kan houden. En dus, en hiermee zou ik willen besluiten, mag je wel
[37] droevig zijn (wie zou dat recht aan een vader ontzeggen?), maar niet totaal van
[38] streek; je mag wenen, maar niet jammeren. Stel je als enig voorbeeld van moed
[39] Plantijn voor ogen, die jou en mij dierbaar was, en die ik in zulke gevallen niet al-
[40] leen moedig, maar op het harde af vond, zoals *hoorn of ijzer.* Volg zijn voorbeeld na;

[41] troost je vrouw, wat ook ik trachtte te doen met bijgevoegde brief. Leuven, 8 sep-
[42] tember 1602.

[43] Het Hof was hier en voorzitter Richardot[20] is bij mij thuis langs geweest.

Katholieke Universiteit Leuven
Seminarium Philologiae Humanisticae
Blijde-Inkomststr. 21, B-3000 Leuven.

20 De jurist Jean Richardot (Champlite, 1540 - Atrecht, 3 september 1609) was sinds ca. 1564 lid van de Grote Raad te Mechelen en sinds 1583 ook lid van de Raad van State. In 1597 werd hij door koning Filips II aangesteld tot voorzitter van de Geheime Raad, een functie die men best kan vergelijken met het premierschap nu. Cf. *Biographie Nationale* (Brussel, 1866 -), 19, kol. 274-280.

Lettergieter Franchois II Guyot (1545 - c. 1612) en muzieknoten voor Bogardus- en Phalesiusdrukken

Guido Persoons

Inleiding

Die artikel is gewijd aan FRANCHOIS II GUYOT (1545 - c. 1611), opvolger in Antwerpen van Franchois I (+ 1570) als *lettergieter (en lettersteker)*. Hierin wordt enerzijds de genealogie en biografie samengevat in overzichtelijke stamboom, en anderzijds wordt bijzondere aandacht besteed aan zijn muzieknoten-typen voor de drukkers Robert I Maudhuy te Arras en Johannes I Bogardus en Jean II Bogard te Leuven en te Douai.[1] Dit zal ook inzicht verschaffen in het muziekdrukmateriaal van Petrus Phalesius.

De rol van Antwerpen als drukkerscentrum van de westerse wereld in de voor haar zo welvarende zestiende eeuw en eerste helft van de zeventiende eeuw is welbekend. Bij de toeleverende beroepen zijn de lettergieters en vooral de lettersnijders zeer belangrijk omdat hun drukmateriaal, ondermeer via de Buch-Messe van Franklurt, ook bij drukkers in het buitenland werd verspreid.

Door de publicaties van H. Carter[2] en vooral van H.D.L. Ver-

NOTA: SAA, betekent Stadsarchief, Antwerpen, achter het fondsnummer volgt het folionummer.
MPM, staat voor archief Museum Plantin-Moretus, Antwerpen.
Liggeren, verwijst naar de Liggeren van de Antwerpse Sint-Lucasgilde, Oud archief, Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, Antwerpen.

1 Zie ook G. PERSOONS, *Johannes I Bogardus, Jean II Bogard en Pierre Bogard als muziekdrukkers te Douai van 1574 tot 1633, en hun betrekkingen met de Officina Plantiniana.* Ex Officina Plantiniana, Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589), *De Gulden Passer,* 66-67, 1988-1989, 613-666.

2 H. CARTER, *A view of early typography up to about 1600.* The Lyell lectures 1968, Oxford, 1969. Alsook H. CARTER, *Plantin's types and their makers*, *De Gulden Passer,* 54, 1956, 136-137.

vliet[3] en zijn *Sixteenth century printing types of the Low Countries*, kennen wij *Franchois I Guyot* (overleden te Antwerpen in 1570), als lettergieter en lettersnijder voor Christoffel Plantin van 1558 tot 1570. Hij werkte ook in 1568 te Londen bij de drukker John Day, die zijn lettertypen overnam. Zelf had hij zich al vanaf 1534 in Antwerpen gevestigd[4]. Dat is vijf jaar vroeger dan men dacht, toen men zich nog foutief enkel steunde op 1539, datum van zijn inschrijving als poorter van de Scheldestad. In 1536 was hij dan ook reeds twee jaar ingewerkt om na de dood van de Antwerpse lettersnijder De Keyser volwaardig de opvolging te nemen en zijn Franse origine als bijdrage te stellen tot de ontplooiing van het letterbeeld voor de drukkerswereld in de Nederlanden. In navolging van A.F. Johnson[5] en H. Carter, hebben H.D.L. Vervliet en H. Parker, na doorgedreven wetenschappelijk onderzoek in het *Museum Plantin Moretus* het zesvoudig lettervoorbeeld c. 1565-1568 met Vlaamse bijschriften uit de Folger Shakespeare Library Washington definitief aan Franchois I Guyot toegewezen. Voortaan staan zes of zeven alfabetten (T 34?, R 7, R 17, R 27, It 2, It 9, It 10)[6] op naam van de *Antwerpse lettergieter / lettersnijder Franchois I Guyot*, en ook enkele toeschrijvingen, maar geen muzieknoten.

Zijn zoon *Franchois II Guyot* zette het atelier lettergieten voort in de Scheldestad. Zijn dochter Jeanne Guyot huwde daar met boekdrukker *Anthonis I Coppens Van Diest.*

Twee andere kinderen met name de lettergieter / boekdrukker *Gabriel Guyot* en de letterzetter / boekdrukker *Christoffel Guyot*,

3 H.D.L. VERVLIET, M. PARKER, K. MELIS, *Early inventories of punches, matrices and moulds in the Plantin-Moretus archives* (Typographica Plantiniana, II), *De Gulden Passer,* 38, 1960, 12-138. H.D.L. VERVLIET, art. *Guyot* (I), *NBW*, 1, 1964, 582-583. H.D.L. VERVLIET, *Sixteenth century printing types of the Low Countries,* Amsterdam, 1968, met name de nummers T34?, R7, R17, R27, It2, It9, It10.
Wij willen deze eminente collega bedanken voor het overmaken van fotokopijen van Bogardus-muziekdrukbladen. Ook nemen wij de gelegenheid te baat om conservator Dr. F. de Nave met de stafleden van het MPM, alsook stadsarchivaris Lic. I. Schoeps en de staf van het SAA, waaronder G. Degueldre, onze erkentelijkheid te betuigen.

4 Zie *Bijlage 1*.

5 T.B. REED, A.F. JOHNSON, *A history of the old English letter foundries,* London, 1952, 91-93.

6 H.D.L. VERVLIET, *Printing types.*

vestigden zich respectievelijk in Middelburg & Rotterdam en in Leiden. Zij werden bestudeerd door J. Briels[7], die zich hiervoor in hoofdzaak steunde op onderzoek in de Noord-Nederlandse archieven.

In het voetspoor van wijlen Dr. Lode Van den Branden hebben wij driekwart eeuw Antwerps Stadsarchief opnieuw doorgenomen om *de genealogie Guyot* op te maken en de familiale verwevenheid met de Antwerpse drukkerswereld aan te wijzen, tot ver over de grenzen.

A. Stamboom van lettergieter Franchois II Guyot

Volgens de Antwerpse costuimen aangaande de Weesmeesterskamer moesten de momboiren van minderjarige kinderen alle transacties van beheerde goederen per officiële acte verlijden vóór notaris of stadsschepenen. Het merendeel van onze meer dan tweehonderd archiefvermeldingen *Guyot* komt voort uit zulke vier verplichtingen.

A. De erfenis in 1567 van *cremer* JAN LIEVENS, de echtgenoot van Elisabeth Alleyns (+ vóór 1572), met vruchtgebruik aan zijn dochter *Anna Lievens*, *de eerste vrouw van Franchois II Guoyt*, en met volle erfenis later voor haar kinderen. Elisabeth Guyot (^{o}1566) was daar de oudste van. Zij overleefde haar twee zusters, maar is amper twintig jaar oud in 1586 gestorven[8].

B. JAN LIEVENS bedacht ook zijn overleden schoonzus *Cornelia Alleyns* (+ 1547) bij monde van haar weduwnaar, de *boekdrukker Jan I Gymnicus* (c. 1502-1568)[9]. Blijkbaar vreesde hij voor het on-

7 J.G.C.A. BRIELS, *Zuid-Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630,* Nieuwkoop, 1974.

8 Samenvattende archiefvermelding voor minderjarige ELISABETH GUYOT, de kleindochter van Jan Lievens x Elisabeth Alleyns, en de dochter van Anna Lievens x Franchois II Guyot. SAA, *SR 398 / 12-13*, 25 mei 1589.

9 Samenvattende archiefvermelding voor minderjarige JAN / HANSKEN III GYMNICUS, achterneef van Jan Lievens x Elisabeth Alleyns, kleinzoon van Cornelia Alleyns x Jan I Gymnicus, en zoon van Severijn I Gymnicus. SAA, *SR 313 / 189-193,* 30 juni 1567. SAA, *SR 436 / 146,* 18 apr 1600.

middellijk verbrassen van de gelden door de drie kinderen Jan II, Severijn I en Henrick Gymnicus, die zijn neven waren. Dat vruchtgebruik werd daarom aan eigen dochter Anna Lievens (+ c. 1574) en haar man *Franchois II Guoyt* toevertrouwd. Alzo zouden pas de achter-kleinkinderen Gymnicus in het volle bezit van de erfenis worden gesteld[10]. Dat werden Cornelia Gymnicus (+ 1578), later de derde vrouw van Franchois II Guyot zelf, en Hansken III Gymnicus (1563-1582), schildersleerjongen bij Merten Alleyns, Aertszoon.

C. Het overlijden van lettersnijder FRANCHOIS I GUYOT in 1570 zorgde op zijn beurt voor archiefdocumenten aangaande eigen minderjarige kinderen *Christoffel* (° 1559), *Andries* (° 1562) en *Anne Guyot* (° 1568). Samen met moeder Anna De Groote (+ 1579), traden hun broers *Franchois II Guyot* en Gabriel I Guyot als momboir op, samen met hun zus Jeanne I Guyot, die geflankeerd werd door haar man Anthonis I Coppens van Diest. Als mede-momboir voor zijn minderjarige broers en zuster gaf genoemde Gabriel meestal een officieel geschreven procuratie, omwille van zijn verblijf in het buitenland[11].

D. *Franchois II Guyot* was ook momboir van de zoon van zijn schoonbroer ANTHONIS I VAN DIEST[12]. Door het veelvuldig optreden van Franchois II Guyot in deze louter administratieve archiefdocumenten en citaten in de parochieregisters, werd het speuren naar gegevens over het *drukkersbedrijf* zelf zo moeilijk.

Bovendien mogen Antwerpse lettergieters Franchois Guyot niet worden verward met volgende naamgenoten.

10 Jeanne I Guyot weduwe van Anthonis I Coppens van Diest stipuleerde een soortgelijke erfenisformule bij haar testament van 20 april 1622. Zowat al haar goederen laat zij na aan haar zoon Anthonis II van Diest: *zijn leven gedurende maar nyet langhere. Ende naer Anthonis(II) doodt zelen alle de zelve goederen wederomme comen ende versterven oick voor die tocht ende by tleven op zyn Anthonis wettich kind ofte kinderen / latende ende maekende die proprieteyt ende erftelyckheyt daeraff aen zijn Anthonis(II) kints-kinderen.* SAA, *Not. 3376,* 20 april 1622.

11 Zie *Bijlage 2,* SAA, *SR 356 / 39-40,* 31 juli 1579.

12 SAA, *Not 3376,* 20 april & 28 jun 1622.

a. 1567. Franchois Guihot koopman, die met zijn zoon Philip Guihot dringend naar Engeland wil reizen om schulden te innen, zonder zich daar te vestigen[13].
b. 1512-1588. Jean Guyot Guidonis Castileti / Châtelet, zangmeester te Luik en nadien zangmeester van Keizer Ferdinand te Wenen.
c. 1580. Zelfs Franchois Guyot, de burgerwacht-kapitein van de Lombaerdevest in zesde wijk, die op 19 aug 1580 vraagt om brouwerij te mogen houden in het huisje naast de watermolen bij de Watermolenbrug, kan onze lettergieter Franchois II niet zijn.
   Deze lettergieter woonde toen helemaal niet op de Lombaerdevest in het oudershuis *De Gulden Voet* (1561-1579). Bij het overlijden van moeder Anna de Groote was dit huis trouwens onmiddellijk in 1579 tegen rente verkocht, dat was negen jaar na de dood van vader Franchoys I, en overduidelijk een jaar vroeger dan 1580.
   Onze lettergieter Franchoys II Guyot zelf huurde al jaren -tot minstens 1571 - *Het Schild van Basel* in de Korte Cammerstraat, tegen de Cammerpoortbrug. Niettemin verblijft hij even opnieuw in Lombaerdevest, wanneer op 23 okt 1578 wederzijds testament wordt opgemaakt met zijn pasgehuwde, derde vrouw Cornelia Gymnicus die vóór 17 november 1578 zal overlijden. Mogelijk was dat een huis van de familie Gymnicus, waar toen de schijnbaar doodzieke Cornelia verbleef.
   Nog geen maand later koopt Franchoys II Guyot op 10 dec 1578 *De Roucappruyn*, in de Steenbergstraat. Hij woont daar nog in 1584 en in 1587. Dit huis wordt door zijn weduwe Sara Boulaerts verkocht in 1615. Deze woonst ligt duidelijk in de zevende wijk, en niet in de zesde wijk waar hogergenoemde kapitein van de burgerwacht in 1580 het bevel voerde[14]. De lettergieter en de kapitein zijn twee onderscheiden personen.
d. 1597. Franchois Wyot, procureur te Douai[15].
e. 1638-1641. Franchois Guyot, zijdeverkoper, 1° x Ida Backers, 2° x Magdalena van Roy[16].
f. 1663-1673. Franchois Guyot, juwelier, x Barbara Burchaut. Bij testament begiftigt hij ondermeer Daniel Guyot wonende te Amsterdam; maar Jan van Roij / van Raeye, geseyt Guiot, zal zijn enige erfgenaam worden[17].

13 SAA, *SR 313 / 217,* 3 okt 1567.
14 SAA, *Pk 658 / 64*, 19 aug 1580; *SR 356 / 39-40,* 22 dec 1561 & 31 jul 1597; *Pk 646 / 227,* 27 apr 1571 n.s.; *Not 1329 / 313-314,* 23 okt 1578; *SR 353/364,* 17 nov 1578; *SR 352 / 296,* 10 dec 1578; *V 1405 Borgtocht,* 29 jan 1587; *DE BURBURE, 1 / 46,* 1584.
15 SAA, *Cert 58 / 30.*
16 SAA, *V 1791,* paspoort 5 mei 1638; Duverger, *4 / 1156,* inventaris sterfhuis 2 sep 1641.
17 SAA, *Not. 3780,* testament 16 jun 1663, MPM, *Arch 20,* 1663, MPM, *Arch 61,* 1673.

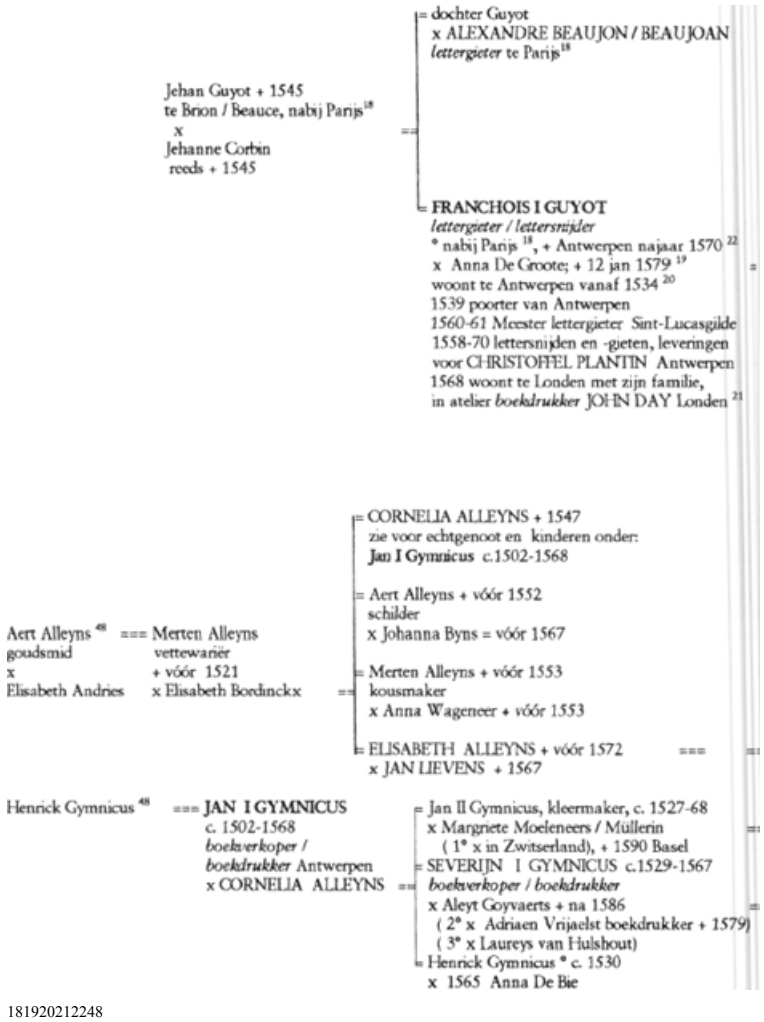
= dochter Guyot
x ALEXANDRE BEAUJON / BEAUJOAN
lettergieter te Parijs[18]
Jehan Guyot + 1545
te Brion / Beauce, nabij Parijs[18]
x
Jehanne Corbin
reeds + 1545
= FRANCHOIS I GUYOT
lettergieter / lettersnijder
° nabij Parijs [18], + Antwerpen najaar 1570 [22]
x Anna De Groote; + 12 jan 1579 [19]
woont te Antwerpen vanaf 1534 [20]
1539 poorter van Antwerpen
1560-61 Meester lettergieter Sint-Lucasgilde
1558-70 lettersnijden en -gieten, leveringen
voor CHRISTOFFEL PLANTIN Antwerpen
1568 woont te Londen met zijn familie,
in atelier boekdrukker JOHN DAY Londen [21]
= CORNELIA ALLEYNS + 1547
zie voor echtgenoot en kinderen onder:
Jan I Gymnicus c.1502-1568
= Aert Alleyns + vóór 1552
schilder
x Johanna Byns = vóór 1567
Aert Alleyns [48] === Merten Alleyns
goudsmid vettewariër
x + vóór 1521
Elisabeth Andries x Elisabeth Bordinckx
= Merten Alleyns + vóór 1553
kousmaker
x Anna Wageneer + vóór 1553
= ELISABETH ALLEYNS + vóór 1572 ===
x JAN LIEVENS + 1567
Henrick Gymnicus [48] === JAN I GYMNICUS
c. 1502-1568
boekverkoper /
boekdrukker Antwerpen
x CORNELIA ALLEYNS
= Jan II Gymnicus, kleermaker, c. 1527-68
x Margriete Moeleneers / Müllerin
(1° x in Zwitserland), + 1590 Basel
= SEVERIJN I GYMNICUS c.1529-1567
boekverkoper / boekdrukker
x Aleyt Goyvaerts + na 1586
(2° x Adriaen Vrijaelst boekdrukker + 1579)
(3° x Laureys van Hulshout)
Henrick Gymnicus ° c. 1530
x 1565 Anna De Bie

181920212248

18 SAA, *SR 218/279,* 22 sep 1545.

19 SAA, *Wk 11 / nr. 7,* 7 jun 1579.

20 SAA, *Pk 1502 / 96,* 9-16 jul 1552. Zie A. THIJS, *De Fransen te Antwerpen in 1552.* (Bronnen voor de studie van de migratie, 1), *Vlaamse Stam,* 4, 1968, 82-96.

21 H. CARTER, *Foreword*, H.D.L. VERVLIET, *Sixteenth century printing types of the Low Countries,* Amsterdam, 1968, VII.

22 SAA, *SR 356 / 39-40,* 31 jul 1579; *SR 356/34,* idem.

48 Archiefgegevens aangaande Guyot in Noord-Nederland, stammen van J. BRIELS, *Zuid-Nederlandse boekdrukkers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630,* Nieuwkoop, 1974, 292-304. De genealogie Alleyns - Lievens - Gymnicus is ontleend aan LODE VAN DEN BRANDEN, *De Antwerpse boekverkoper en drukker Jan Gymnicus (c. 1502-1568), ABB, Archief en Bibliotheekwezen in België,* 51, 1980, 203-257, verder aangevuld voor de nazaten van Jacques Van Steenstraeten. Zie ook LODE VAN DEN BRANDEN, *De Antwerpse Boekverkoper-Drukker Severijn Gymnicus c. 1529-1567*, in: *Liber alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts,* (Werken op het gebied van de geschiedenis van de filologie, 5:5), Leuven, K.U.L., 1968, 148-159.

FRANCHOIS II GUYOT
lettergieter, noemt zich ook klerk-Oudkleerkopers (-1585), vettewarier. * Antwerpen 1544-1545 [23], + na 27 sep 1612 [28]
woont in 1568 wel te Antwerpen, niet te Londen [21]
1577 Meesterzoonlettergieter in Sint-Lucasgilde
1° x ANNA LIEVENS 18 feb 1566 [24], + c.1574
2° x Cornelia van Wyck 24 okt 1575 [25]
3° x CORNELIA GYMNICUS 11 mrt 1578 [26] testament 23 okt 1578 [27]
4° x Clara / Sara Boulaerts, + na 1615 [28]
wederzijds testament Antwerpen 27 sep 1612 [28]

= ELISABETH GUYOT
* Antwerpen 1566, testament 1586 [38]
= JOHANNA II GUYOT
* Antwerpen 16 mei 1568 [39]
=== MARIA GUYOT
* Antwerpen 26 mei 1574 [40]

=== **FRANS III GUYOT** (* 1578) *lettergieter* [43] * 25 mrt 1577 [41] eerste klerk Oudkleerkopers 1611 [42] liefhebber in Sint-Lucasgilde, + 1633

Frans IV * c.1597[4] === in 1649 eerste klerk Oudkleerkopers

GABRIEL I GUYOT * Antwerpen, + Rotterdam 1610
lettergieter te Londen 1568,1576, Middelburg 1580-81, Londen 1583-88 [29], Dordrecht 1591, Rotterdam 1591-1610 (sterfhuis-letterinventaris). *Boekdrukker* Middelburg 1580,
1° x Johanna/Janneken Busero, test. Dordrecht 3 aug 1591
2° x Jeanneken Cremer uit Antwerpen, Baltendochter te Rotterdam 6 sep 1591 (solemptisatie van huwelyk)

= Anna II Guyot * Antwerpen 15 mei 1572 [32]
= zoon Guyot, onmondig * Londen 13 okt 158[3]
= Jeanneken II Guyot
* Londen 9 apr 1587
x DIRK FRANSZ. in okt 1610
lettergieter Rotterdam
=== GABRIEL II GUYOT
lettergieter * Rotterdam vóór 1608

JEANNE I GUYOT * Antwerpen [30], + 28 jun 1622 [31]
in 1568 te London (aldaar foutief vermeld als John Guyot)
1° x ANTHONIS I COPPENS van DIEST 20 sep 1572 [33] *boekdrukker* Antwerpen 1562-1574, testament 1576 [34]
2 °x Arnout van Roy [31]

=== ANTHONIS II VAN DIEST * 1574
inktmaker [34]
x Judith Berger [31]

Anne I Guyot * Antwerpen
1568 in Londen [21], 1612-22 te Rotterdam [31]
x Jacques van Wyck [22]

=== Elisabeth van Wyck [31]

CHRISTOFFEL GUYOT
* Antwerpen *1559* [35], + Leiden *1605*
letterzetter te Londen 1568, 1576; Antwerpen bij Plantin 1582-85 [36]; Leiden bij Raphelengius 1586-
boekdrukker Leiden 1598-1605. Zijn vrouw + na 1622 [31]

Andries Guyot * Antwerpen 1562 37[20], minderjarig 1579 [22]
niet vermeld in 1568 te Londen [21]

= Jacques II, + vóór 1617 === Jacques III
= Elisabeth === Philip van Boven
x Jan van Boven
= Maria van Boven

Elisabeth Lievens
x Jacques I van Steenstraeten vettewariër 29 aug 1564 [44]
compagnon van Arnout Conincx (c.1548-1617)
boekdrukker en *-verkoper* Antwerpen [45]

=== Magdalena
x Guilliam van Camfort
= Margriete, + 21 aug 1617 [47]
= Anna, + 17 aug 1617 [47]

ANNA LIEVENS (+ c.1574), zie voor echtgenoot en kinderen onder : **Franchois II Guyot**
Hans Lievens kousmaker en cremer + 1603 [46]
Merten Lievens
Cornelis Lievens
= CORNELIA GYMNICUS (+ 1578), zie voor echtgenoot en kind onder : **Franchois II Guyot**
= Hans III Gymnicus * 1563 + 1582
schilder-leerjongen bij Merten Alleyns, Aertzoon (+ 1583)

Cornelia Gymnicus + vóór 1580
Jan IV Gymnicus * 1564 + voor 1574
Severijn Gymnicus * 1568 + vóór 1580

23 SAA, *Cert 60 / 53,* 6 mei 1599; *SR 437 / 346,* 26 jan 1600.
24 SAA, *Par 191 / 368.*
25 SAA, *Par 195 / 985; Par 232 / 10.*
26 SAA, *Par 192 / 617.*
27 SAA, *Not 1329 / 913,* 23 okt 1570.
28 SAA, *SR 517 / 264b,* 25 apr 1615. Volgens notarisakte te Londen van 13 dec 1583, worden Franchois II Guyot x Clara Boelaerts gemachtigd voor de kinderen van Peter Gillis de jonge x Katelyne Boelaerts. Adam Boelaerts, schoonvader van Franchois II Guyot, had volgende kinderen: Kathelijne x Peter Gielis de jonge (beiden + vóór 30 aug 1584), Pauwel, Hans, Jacques, Barbara x Alaert Merckelinck, Clara/Carla x Franchois II Guyot, en Eva x Peter Jens. SAA, *SR 377/38,* 30 aug 1584. Ook SAA, *SR 380 / 560; SR 381 / 232; SR 387 / 388.*
29 '*Gabriel Gayot est typoglaphus, lettersteker vulgo*' vermeld door Abraham Ortelius in brief vanuit Antwerpen 9 januari 1586 aan Jacobus Colius te Londen. HESSELS, *Abraham Ortelii Epistulae,* 1887, 332.
30 MPM, *Arch 61 / 61, 187,* 17 sep 1583, Jeanne I Guyot levert letters aan Asconius de Rialme, boekverkoper te Londen. Zie H.D..L. VERVLIET, *Printing types,* 27.
31 SAA, *Not 3376,* 20 apr & 28 jun 1622.
32 SAA, *Par 98,* 15 mei 1572.
33 SAA, *Par 215,* 20 sep 1572. In 1582 heeft Franchois II Guyot een proces lopen tegen Jeanne Guyot. Hij wil hiervoor processtukken meegeven en laten tonen *in Engelant.* SAA, *Pk 661 / 22,* 14 sep 1582.
34 SAA, *Pk 658 / 246,* 29 dec 1580; A. ROUZET, *Dictionnaire,* 45.
35 SAA, *Cert 40 / 577,* 11 mei 1579.
36 SAA, *GA 4833 / 119,* 1584 Christoffel Guyot huurt en bewoont *de Yseren Cordewagen* in Hoogstraat.
37 SAA, *SR 379 / 449-450,* 2 jul 1584.
38 SAA, *SR 398 / 12,* 25 mei 1589.
39 SAA, *Par 6,* 16 mei 1568.
40 SAA, *Par 7,* 26 mei 1574.
41 SAA, *Par 7,* 25 mrt 1577.
42 SAA, *Pk 701 / 30,* 7 apr 1611.
43 SAA, *Pk 701 / 48,* 23 sep 1611. Ook SAA, *GA 4284,* Gesworen clercken van de Oude-Cleercoopers binnen Antwerpen: Franchois Guyot, verniewt den eersten december 1649 (Eerste van de tien namen van deze lijst, die is gekleefd op een aankondigingspaneeltje).
44 SAA, *Par 191 / 33,* 29 aug 1564.
45 A. ROUZET, *Dictionnaire,* 85.
46 SAA, *Par 195, Doodboek 1589-1606,* 27 dec 1603; (Gebeds-intentielijst voor overledenen, gevoegd tussen dit Huwelijksregisrer *Par. 195*).
47 E. DUVERGER, *Inv. 256, Not. van Cantelbeeck* 1617.

B. Over letterstempels van Franchois I Guyot

Op 12 januari 1579, bij de dood van de stammoeder Anna de Groote weduwe van Franchois I Guyot, die zelf jarenlang (1558-1570) lettergieter voor Plantin was geweest, wordt ten behoeve van het nog minderjarig kind Andries Gyuot (° 1562), ten gunste van de Weesmeesterskamer op 5 juni 1579 drukkersalaam uit het oudershuis officiëel verkocht. Als lettermateriaal worden in de afrekening hiervan door gezworen oud-kleerkoper Roelant Willemsen enkel de lettermatrijzen vermeld en de gietflessen, waarin en waarmee de loden letters gegoten worden.

... Item aangaande de matryssen ende letteren metten instrumenten daer toe dienende, zyn inschelycx byden voirseyden (gezworen oudcleercoopere deser stadt) Roelant Willemssen vercocht, bedragende luyt den vercoopboecke daer aff zynde 145 £ 10 s. 10 gr[49].

Het meest precieuse alaam bestaat echter uit de stalen letterstempels of poinsoenen. Hiermee kon de lettersnijder in het warme koper lettermatrijzen slaan. In reeksen van hetzelfde lettertype werden deze dan aan lettergieters of aan welvarende boekdrukkers vrij duur verkocht. Deze laatsten verkozen uit eigen matrijzen hun loden letters te gieten of te laten gieten omdat dit op termijn kostenbesparend was. Om de kwaliteit nog meer te garanderen leverden zijzelf daarvoor soms lood van eigen legering.

De autografe brief aan Plantin door Franchois I Guyot, juist vóór zijn dood, bevat een rekening voor het gieten van (*gregoriaans of) simpel-sanck in dubbeldruk*, met de zwarte muzieknoten en met de rode muzieklijnen afzonderlijk. Hiervoor lijken eerder de matrijzen van Plantin zelf te zijn gebruikt, dan wel die van Franchois I Guyot.

49 SAA, *WK 11 / 7, 7* jun 1579.

1570 den 7ten dach Julius. Voor myn compeer Christoffel Plantijn. Ten eersten gelevert simpel sanck 200 £ ende een 1/2.
Noch gelevert 14 £ ende een 1/2;... 10 £ 1/2;... 07 £ 1/2.
Somme tsamen 233 £
Voor elck pont {lood} 3 st.
compt toe 34 gl. 19 st.
Voor dinsterment te heirstellen ende al die failkens te maken ende alle die stucken matrysen te iusteren met een nieu hout.
Hier voor 06 gl.
Somma tesamen 40 gl. 19 st.
Myn comper goede vrindt.
Ick bidde u dat ghy my nou wilt helpen want ick grootelyck van doen hebbe.

Hetwelck myn huysvrouwe u mondelinck wel seggen sal de oorsake.
U g.l. dinaer wat ick vermag, ende u vrindt altoos.[50]

Vermits in het sterfhuis van de weduwe van Franchois I Guyot geen typestempels worden vermeld, ligt het voor de hand te onderstellen dat zijn oudste zoon Franchois II, als meesterszoon lettergieter sinds 1577 zijn opvolger in Antwerpen, deze reeds in bezit had.

Wel staat vast dat Franchois II Guyot op 23 januari 1580, door lening van 396 gulden, zijn broer Gabriel Guyot in staat stelt zich volledig te equiperen als lettergieter en drukker van Middelburg. In de schepenbrief wordt weerom geen woord gerept over stalen letterstempels om matrijzen mee te slaan, maar worden enkel Gabriels matrijzen en gietflessen, instrumenten, drukpersen en letters vermeld:

sekere gereetschap van druckeryen, alle ende yegelen syne matryssen ende instrumenten, mitsgaders syn gereetschap van de druckerye soo perssen, letteren als anderssins...[51].

50 MPM, *Arch 153 / 99, Fondeurs de caractères 16me,* 7 jul 1570. Het is een autograaf, maar handtekening of naam van Franchois I Guyot ontbreekt.

51 Zie Bijlage 4.
Deze obligatiebrief, maar dan verminderd tot 348 gl., veranderde in 1583 nog driemaal van eigenaar: Op 31 jan 1583 van Franchois II Guyot naar Peter Bom; op 5 mei 1583 van boekverkoper Arnout 's Conincx naar Franchois II Guoyt; op 1 juni 1583 van Franchois II Guyot naar Arnout 's Conincx.

Dat wordt bevestigd bij het overlopen van de inventaris uit 1610 van het sterfhuis van dezelfde Gabriel Guyot, nu te Rotterdam[52]. Niet de letterstempels, maar wel de reeksen lettermatrijzen van niet minder dan negenentwintig verschillende types worden opgesomd, waaronder *Groot musyck, Cleyn noten, Middelbaer musyck.* Het geïnventariseerde alaam wijst veeleer op de werkplaats van een lettergieter, waar men loden letters kan kopen of laten gieten, dan wel op die van een lettersnijder[53]. Toch citeert Abraham Ortelius hem in een brief uit 1586 als typoglaphus, *lettersteker vulgo*[54]. Het is bekend dat Dirk Franz. de lettergieterij verder zette en huwde met de dochter des huizes[55].

De andere broer Christoffel Guyot (Antwerpen 1559 - Leiden 1605) was eerst letterzetter bij Plantin, dan lettergieter te Leiden - waar hij ondermeer werkt voor Raphelengius - om in 1598 boekdrukker te worden in deze stad. De antwoordbrief met datum van 1 oktober 1592 van Raphelengius aan Jan Moretus die op zoek is naar een bekwaam lettergieter, is zeer expliciet. Lettergieter Christoffel verkoopt zelf geen gietmatrijzen. Dit sluit in dat ook hij geen letterstempels had.

Tot slot wordt vermeld dat lettergieter Franchois III Guyot 1578-1633), zoon van Franchois II, matrijzen in bezit had, zoals blijkt uit zijn klacht tegen Joachim Trognesius, wegens het bedriegelijk aankopen ervan bij zijn minderjarige zoon Franchois IV in 1611[56].

52 Zie Bijlage 7.

53 Toch wordt bij *Gereetschap tot het lettergieten behoorende* ook nog tot slot en echt zijdelings vermeld: *zes pensioenen; een doosken met pensoenen; een mediaen ongeiusteert diemen nyet ende weet oft vol is of nyet.* Wijst dit er niet op dat Gabriel Guyot slechts bij uitzondering letterstempels bezat? Uit J. BRIELS, *Zuidnederlandse boekdrukkers,* 299-300, leren wij dat Gabriel Guyot *een stel matricen van de letter Descendiaen Duyts (heeft) jeiusteert.* Dit sluit in dat hij ook matrijzen in gebruik kon hebben die van elders kwamen.

54 J. BRIELS, *Zuid-Nederlandse boekdrukkers,* 298-299. Bron: GA Rotterdam, *Schepenarchief 940 / 95-96,* 15 dec 1610.

55 H.D.L. VERVLIET, *Printing types,* 28.

56 Zie Bijlage 8.

C. Muzieknoten-typen voor Robert I Maudhuy te Atrecht en Johannes I Bogardus te Leuven door Franchois II Guyot in 1597-1599

De getuigenis van Franchois II Guyot dat hij in het voorjaar 1597 aan Robert I Maudhuy uit Arras meedeelde voor Johannes I Bogardus te Leuven muziekdrukmateriaal te hebben aangemaakt is belangrijk voor de geschiedenis van de muziekdruk in de Nederlanden.

Op 31 maart 1597 had Robert I Maudhuy, boekhandelaar en drukker te Arras, aan Franchois II Guyot prijs gevraagd *voor sekere noten en linien.* Die bedroeg evenveel *gelyck Jan Van den Bogaerde boeckvercooper tot Loeven* (hem) *betaelt heeft.* Maudhuy ging hier op in en stuurde 18 gulden voorschot. Samen met vermelding dat de opdracht meer werk vraagt dan voorzien, werd hem het *monster* opgestuurd. Na ontvangst en goedkeuring hiervan ging Maudhuy een jaar later per brief van 1 juli 1598 akkoord om 36 gulden te betalen. Deze werden door de vertegenwoordiger Gielis de Masières in Antwerpen voorgeschoten en gewoon aan Guyot betaald, maar zonder levering. Blijkbaar ging Maudhuy niet akkoord met de prijsverhoging en weigerde het voorgeschoten geld aan zijn vertegenwoordiger terug te betalen. Daarom legde Guyot tien maanden later op 6 mei 1599 certificatie af. Hierin verklaart hij het geld te hebben ontvangen en overhandigt officieel de autografe bestelbrieven aan Gielis de Masières. Ook blijft hij bereid tot oplevering mits eindbetaling[57].

De Atrechtse uitgeverij Maudhuy *Au nom de Jesu* bezorgde van 1592 tot 1619 drie en zeventig werken. Robert I Maudhuy, die het bedrijf erfde van zijn oom Claude de Buyens werd, allicht bij overlijden, rond 1600 opgevolgd door zijn zoon Robert II Maudhuy († 19 juli 1632)[58]. De boeken werden dikwijls gedrukt op de persen van Willem Rivius. In 1548 geboren te Caen, woonde Rivius in Antwerpen waar hij vanaf 1569 drukker was bij Christoffel Plantin. Hij huwde Marie Moulyn en werd meester van de

57 SAA, Cert. 60 / 53-54, 6 mei 1599. Zie Bijlade 6.

58 A. LABARRE, *Arras,* in *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au 16e siècle, 9* (BBA 4). Baden-Baden, 1971, 33-35 en suppl. 8-10.

Sint-Lucasgilde in 1576. Pas in 1591 vestigde deze Guillaume Rivière zich als boekhandelaar en drukker te Arras, waar hij 1627 à 1634 stierf.

Met als vertrekdatum de Antwerpse certificatie door Franchois II Guyot werden na 1599 zomin mensurale als gregoriaanse muziekdrukken in de bibliografie van Mauduy en die van Rivius teruggevonden. Wel vermelden wij hier twee uitgaven uit 1592, gedrukt in zwart en rood, en een heruitgave uit 1602 waarbij noten zouden kunnen passen indien men alleen voortgaat op de titels ervan.

psalmi davidis / vvlgata editione / Mendis innumeris repurgati / et distinctionibus ad usum / Ecclesie insigniti. / Quibus accesserunt Hymni totius anni ab / Ecclesia recepti / ET / Commendationes defunctorum cum Indice / Psalmorum qui singulis ferijs solem- / nioribus festis in Ecclesia legi solent.
(drukkersmerk Maudhuy)
a(t)trebati / Apud Robertum Maudhuy sub signo / Nominis Iesu. / 1592.
(in fine:) atrebati / turris fortis / sima nomen do / mini. proverbio / rum xviii. / Ex officina Gulielmi Riuerij, / m.d.xcii.
8°, (6), 196, 84 p., (8) f. (Geen muziek, geen notenbalken).
Exemplaar in Mons, Universiteitsbibliotheek, 1000/773.
(In 1611 volgde hiervan een nieuwe uitgave: Atrebati, ex officina Guill. Riverii).[59]
Robert Obrize: hymnorvm / libri septem / in christi iesv, virginis / deiparae, divorvmque / gloriam. / qvibvs accesservnt epistola-/ rum Libri duo: Itemque Coemeterium, quo Artesiae Comitum / ad quorundam Virorum litteris Illustrium, necnon Auctoris / Parentum, ac propinquorum Epitaphia continentur. / avctore / roberto obrizio, / apvd atrebates pastore.
(drukkersmerk Rivius)
regiaci atrebativm / Ex officina Guilielmi Riuverij, / m.d.xcii.
8°, 32, 391 (p. 201-208 werd overgeslagen) (De feestdagenkalender loopt van 1590 tot 1614) (Geen muziek, geen notenbalken).
Exemplaar in Antwerpen, Stadsbibliotheek, C 1495.[60]

59 A. Renier, *La bible imprimée dans les collections de l'université de Mons-Hainaut, 15e* - 20e *siècle* (Ed. universitaires de Mons Répertoires, 3). Mons, 1995, 181.

60 A. Labarre, *o.c.*, 30-32.

Muziekdruk in dubbeldruk met zwarte noten en rode notenbalken komt ook bij Bogardus niet voor. Al de muziekdrukken van Johannes I Bogardus, Jean II Bogard en van Pierre Bogard in Douai van 1575 tot 1633 zijn allen in enkeldruk in hetzelfde lettertype van muziek middelbaar canon gedrukt[61].

D. Guyot-muziekmatrijzen van het Museum Plantin-Moretus of 'Nocte de Lovain à longue queue'

Uit voorgaande uiteenzetting leiden we af dat Franchois II Guyot letterstempels van zijn vader Franchois I bezat. Wij passen dit toe op de muziek-lettersoort *Musyck Middelbaer Canon.* Deze is wereldbekend gebleven door de talloze muziekdrukken van *Phalesius.* Het Museum Plantin-Moretus bewaart hiervan een onvolledige set matrijzen.

> Guyot-muziekmatrijzen MA 101 b
> *2-line Great Primer Moyen Canon, Middelbaer Canon (Middelbaer Musyck), Moyenne musique. Enkeldruk.* 11.0:12.0:11.5.

Onvolledige set met negentien roodkoperen Guyot-muziek-matrijzen. Museum Plantin-Moretus *(MA 101 b)*, *(Vervliet, Printing types, M 14)*.

Bestemd voor enkeldruk, is elke noot op een stukje notenbalk geplaatst om alzo de notenbalken als één stippellijn tot notenbeeld samen te voegen en de muziek in één drukgang te kunnen drukken. Deze matrijzen hebben aflopende zijranden.

61 Voor de muziekbibliografie van Bogardus en Bogard zie G. PERSOONS, *o.c.*

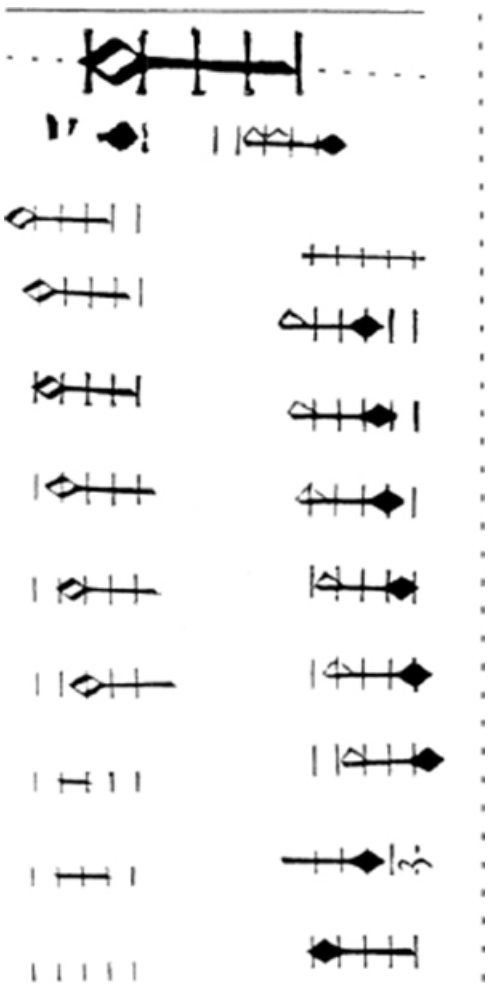

Fig. 1: *Monster afgenomen van de matrijzen van Guyot's Musyck Middelbaer Canon.* De uitvergroting toont duidelijk aan dat de notenstokken niet gelijnd zijn. De in makelij afwijkende *semifusa* en de misslag staan afgezonderd. Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, *MA 101b.*

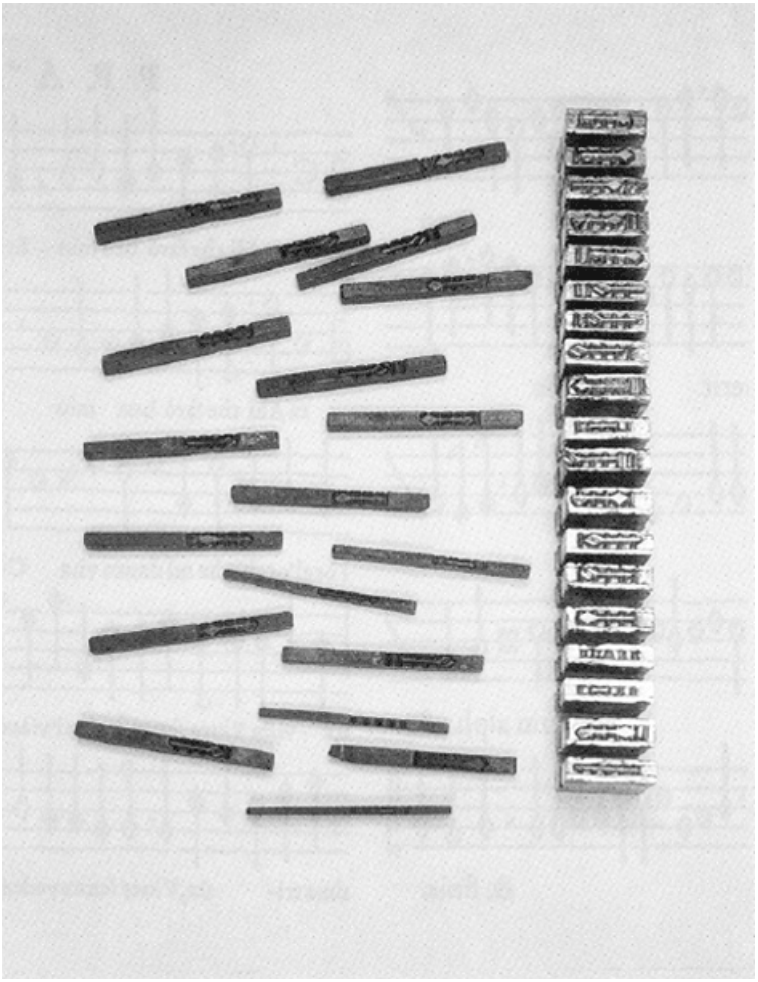

Fig. 2: *Roodkoperen matrijzen met hun proef-afgeut in lood van Guyot's Musyck Middelbaer Canon.* Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, *MA 101b.*
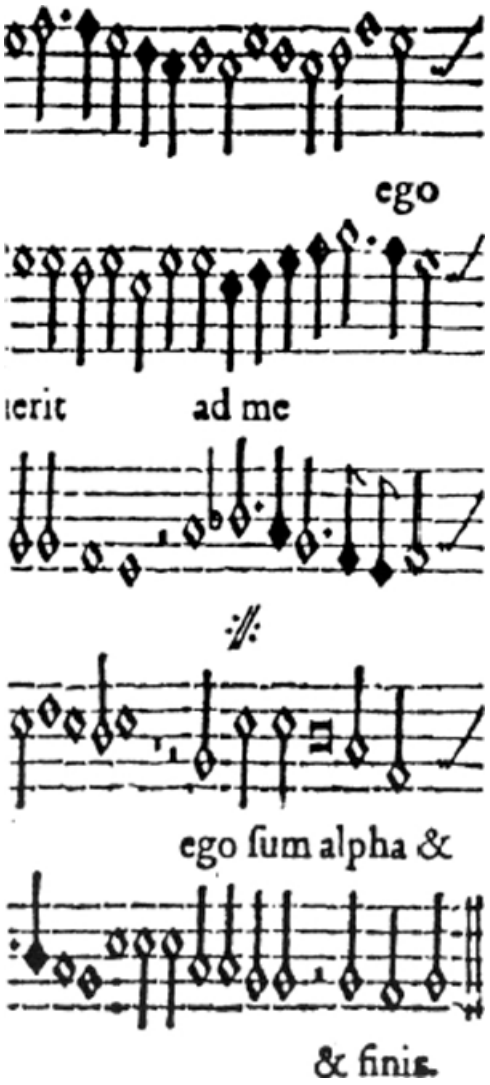
ego
ierit ad me
ego ſum alpha &
& finis.
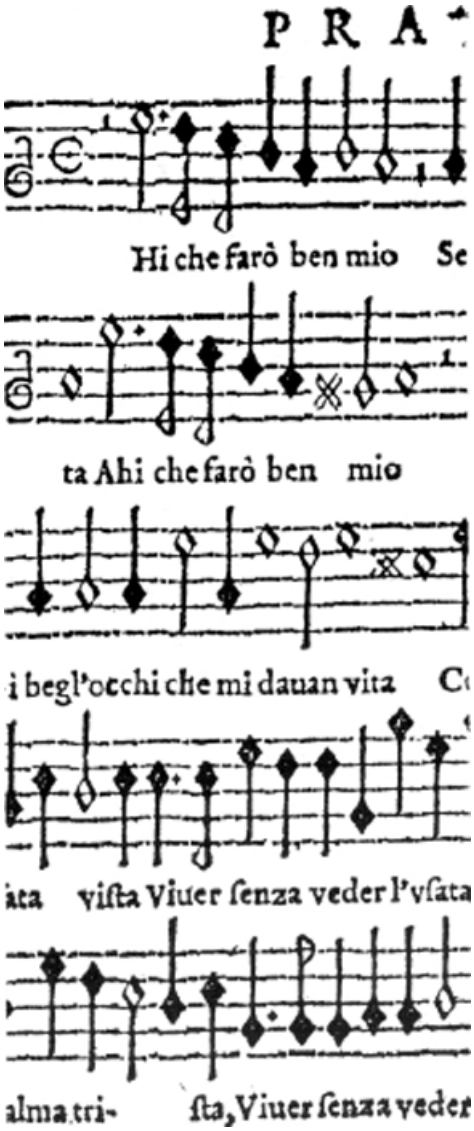
P R A
Hi che farò ben mio Se
ta Ahi che farò ben mio
i begl'occhi che mi dauan vita C
ata viſta Viuer ſenza veder l'vſata
alma tri- ſta, Viuer ſenza veder

Fig. 3: *Vroege en Late Phalesius-muziekdruk naast elkaar geplaatst, toont het verschil tussen de achtste muzieknoot 'fusa' met open haak, en die met ronde gesloten haak.* Links: *Liber quartus cantionum sacrarum.*, Leuven, P. Phalesius, 1557. Rechts: E. Adriaenssen, *Pratum musicum*, Antwerpen, P. II Phalesius, 1600.

Dit matrijzenstel omvat:

1. *Notenbalk:* zeer smal fragment van vijflijnige notenbalk, geschikt om te voegen tussen de notentekens zelf.

2.-3. *Rustteken:* dubbel brevis, brevis.

4.-18. *Noot: (elke afzonderlijke noot - met haar waarde - wordt gelezen als in de solsleutel; de inkeping voor de haak van de gietfles is naar boven gekeerd):*

4.-9. Minima: si^1 do^2 re^2 mi^2 fa^2 sol^2.

10.-11. Semiminima: mi^2 en si^1. (Onder deze si^1 - waarvan de matrijs weinig gebruikt overkomt - staat de trioolaanduiding 3.).

12.-17. Fusa: re^1 mi^1 fa^1 sol^1 la^1 si^1.

18. Semifusa: re^1. (De tekening van het *letterbeeld* sluit perfect aan bij die van de fusae. Op de keerzijde zijn in het koperblok nog sporen merkbaar van een ineengedrukte *misslag* van een soortgelijke muzieknoot. Het *lijf* van deze semifusa-matrijs is van afwijkende makelij: de vorm hiervan verschilt van de regelmatige lange balkvorm bij de andere matrijzen. Het veel kortere grondvlak versmalt hier naar onder. Bovenaan wordt het uiteinde naar binnen gebogen. Dit alles komt stuntelig over. Waar de andere matrijzen, onderaan genoemde balk, alleen maar hoekbraampjes hebben om het *valkoordje* te beletten af te glijden, is bij deze semifusa-matrijs hiervoor een inkeping volledig rondom ingevijld.

19. *Maatstreep.*

Afmeting van de muziektypen zelf:
11.0 / 12.0 / 11.5, hetzij 11 mm hoogte van de *notenbalk*;
12.0 mm voor de minima *fa^2* en 11.5 mm voor de hoogte van de minima *mi^2*.

Besluit

Auteurschap

Het verschil tussen het muziekdrukmateriaal Middelbaer Canon (Middelbaer Musyck) van de *vroege* Phalesiusdrukken (1552 tot 1574) en de *latere* Phalesiusdrukken (1574 tot 1673) ligt enkel en alleen in de vorm van de fusa of achtste noot. In de vroege drukken heeft de *fusa* een rechte haak, die als het ware afgeknakt is en schuin wegloopt van de stok. De latere drukken

moderniseren *enkel* de fusa, door de haak rond ce buigen en terug tegen de stok te laten aansluiten. Ook is bekend dat de noten-typen van de vroege Phalesiusboeken en die van de Bogardusdrukkerij van 1573 tot 1623 identiek zijn. Hierbij dient vermeld dat reeds in de letterinventaris van Godefroy Beringer van 1556 dit muziektype benoemd werd als zijnde specifiek voor de Leuvense drukken van Phalesius: *Nocte de Lovain à longue queue.*

Vermits Robert I Maudhuy en Johannes I Bogardus rond 1597 hetzelfde muziekdrukmateriaal hebben gekocht bij Franchoys II Guyot en de latere Phalesiusboeken datzelfde materiaal blijven gebruiken met uitzondering van de gemoderniseerde *fusa*, kan men onderstellen dat vader Guyot rond 1552 de typen heeft gesneden en dat zijn zoon in 1574 enkel de fusa heeft bijgemaakt.

Alzo kan Franchois I Guyot (+ 1570) de *lettersnijder* zijn van de *Musyck Middelbaer Canon, 2-line Great Primer Moyen Canon*, of *Middelbaer Musyck* die is gebruikt in de vroegere Phalesiusdrukken en in de Bogardus/Bogard-uitgaven. Na zijn dood behield Franchois II (1545-c. 1612) er de stempels van en sneed er enkel de gemoderniseerde *fusa* als supplement bij. Zulke versie werd aangewend in latere Phalesiuspublicaties en is identiek met de onvolledige set matrijzen MA. 101b uit het Museum Plantin-Moretus.

Op typografisch vlak vertoont dit lettermateriaal een vakkundige eigenheid. De *notenstok* heeft voor alle typen niet rigoureus dezelfde hellingshoek ten overstaan van de notenbalklijntjes. Bij vergelijking van de uitvergrote *minima* of halve noot mi^2, met de *semiminima* of vierde noot mi^2, en met de *fusa* of achtste noot re^1, stellen wij vast dat de eerste naar rechts, de tweede pal recht en de derde naar links is gekeerd. Voeg daarbij dat voor het gieten dezelfde matrijs geldt voor noten met hun stok naar boven zowel als naar beneden (re^1 kan ook sol^2 worden, enz.). Alzo is meteen verklaard waarom het notenbeeld van een Phalesiusdruk vrij onrustig is.

Verspreiding

Deze Musyck Middelbaer Canon van Guyot verspreidde zich in de Nederlanden, Lyon en het Rijnland. Voor het opmaken van de lijst van de drukkers die zulke muzieksoort hebben gebruikt steu-

nen wij op de studies van H. Van Hulst, L. Guillo en D.W. Krummel[62].

1552-1578	Leuven	*Petrus Phalesius I en II*
1554	Maastricht	*Jacob Bathen*
1555-1557	Düsseldorf	*Jacob Bathen*
1556	Lyon	*Godefroy Beringer* geen drukken, maar enkel in lerter-inventaris van 1556 als *Nocte de Lovain à longue queue.*
1567	Lyon	*Antoine Cercia*
1568	Düsseldorf	*s.n.* drukt Psalmboeken voor C. Boscoop
1575-1633	Douai	*Johannes I Bogardus, Jean II Bogard, Pierre Bogard*
1581-1673	Antwerpen	*Petrus Phalesius II en de erven Maria en Magdalena*
1589	Düsseldorf	*Albert Buyss*
1590	Brussel	*Rutger Velpius*
1593-1603	Keulen	*Gerhard Greuenbruch*
1619	Antwerpen	*Hendrik I Aertssens*
1651	Gent	*s.n.* drukt Cantiones natalitiae
1676-1684	Antwerpen	*Lucas De Potter*
1688-1708	Antwerpen	*Hendrik III Aertssens*
1689	Gent	*Henricus Saetreuver*

De Antwerpse lettergietersfamilie Guyot heeft inderdaad de brede spreiding van het muziekrepertorium uit binnen- en buitenland in de 16de maar ook in 17de eeuw in Europa materieel mee mogelijk gemaakt. In de Nederlanden hebben vooral de uitgevers Phalesius, vanuit Leuven en Antwerpen; maar hebben ook de muziekdrukkers Bogardus/Bogard vanuit Douai hun stempel

62 H. VAN HULST, *Catalogue des Editions de musique publiées à Louvain par Pierre Phalèse et ses fils 1545-1578* (Académie royale de Belgique, Mémoires de la classe des beaux-arts 2e série, 16,2). Bruxelles, 1990.
L. GUILLO, *Les éditions musicales de la Renaissance lyonnaise,* (Domaine musicologique, 9). Paris, 1993, p. 392. ID., *Les caractères de musique utilisés des origines à environ 1650 dans les anciens Pays-Bas,* in *Yearbook of the Alamire Foundation,* 2, Leuven/Peer, 1997, p.206-208.
D.W. KRUMMEL, *Early German Partbook Type Faces. Gutenberg Jahrbuch,* 1985, 80-98.
B.J. SALEMANS, *Jacob Bathen, printer, publisher, and bookseller in Louvain, Maastricht ans Düsseldorf c. 1545 to c. 1557. Quaerendo*, 1989(19), 3-47.

gedrukt op de humanistische cultuur van hun tijd, door de verfijning van deze levensstijl dankzij de muziek breeduit aan te bieden.

Katholieke Universiteit Leuven Afdeling Musicologie
Blijde Inkomststraat 21, B 3000 Leuven.

Bijlagen

Bijlage 1

9-16 juli 1552. *Lettergieter Franchois I Guyot op de lijst van Franse inwijkelingen te Antwerpen, in uitvoering van stadsordonnantie Antwerpen 8 juli 1552.*

SAA, *Pk 1502,* nr. 96. Cfr. A. THIJS, *De Fransen te Antwerpen in 1552.* Bronnen voor de studie van de migratie, 1, *Vlaamse Stam,* 4, 1968, 82-96.

Franchois Guiot Janssone van bij Parijs, letterghieter, verclaert binnen dese stadt gehouden te zijne ende alhier gewoont te hebbene omtrent xviij jaeren ende alnoch te woonen met wijf ende kinderen opt Schelleken in de *Maecht van Ghendt* aldaer ende seegt poirter deser stadt geworden te zijne omtrent xiii, sed non patuit {? esse civem per litteris}...

Bijlage 2

7 juni 1579. *Rekeningen vóór de Weesmeesterskamer na de dood op 12 januari 1579 van Anna De Groote, weduwe van lettergieter Franchois I Guoyt en moeder van de minderjarige Andries Guyot.* (Uittreksel).

SAA, *WK 11 / 7.*

- Item aangaende *de matryssen ende letteren metten instrumenten daer toe dienende* zyn inschelycx byden voorseyden Roelant Willemssen {gesworen oudecleercoopere deser stadt} vercocht bedragende luyt den vercoopboecke daer af zynde een hondert vyenveertig ponden thien schellingen thien grooten den munten brabants. Compt in guldenen de somme van v^{c}lxxxij gulden iij st. j d. iij s.

- Item gegeven Isaack vander Roeren notaris {^{o} Antwerpen 1549 en geadmitteerd in 1573, volgens SAA, *PK 1510*} van den huselycken goeden te inventariseren de some van 3 g. 8 st....

Bijlage 3

31 juli 1579. *Franchois II, Gabriel, Christoffel, Jehanne, Anne en Andries Guyot, kinderen van wijlen Franchois I Guyot en Anna De Groote verkopen het (sinds 1561) oudershuis* Den Gulden Voet *op de Lombaardenvest, in erfgift aan (plaatsnijder) Baptista Vrients echtgenoot*

van Marie Van Parijs.
SAA, *SR 356 / 39-40,* 31 juli 1579.

Franchois Guyhot franchoissone wylen pro se, *Jehanne Guyot* syn sustere weduwe wylen Anthonis Van Diest cum tutore ende *Anne Guyot* hen suster met Jacques Van Wyck eius marito et tutore beyde et pro se. De voors. Franchois Guiot inden name ende als volcomelyck gemechticht van *Christoffel Guiot* synen broeder, wesende de selve Christoffel by Borgemeesteren en Schepenen deser Stadt volcomelyck geautoriseert omme tgene des nabescreven is te mogen doene, breeder blyckende by eender procuratien gepasseert voor Schepenen deser Stadt van daten des xj^{en} daechs van meye lestleden. Jan Van Horick creemer inden name ende als volcomelyck gemechticht van *Gabriel Guyot* voor hem selven ende als momboir metten rechte gelevert van *Andries Guyot* synen broeder {*doorschrapt:* omme tgene des nabescreven is te mogen doen breeder} blyckende by eender procuratie insgelycx gepasseert voor scepenen deser stadt van date des ij^{en} daechs van meye lestleden. Byde welcke procuratien vidimus ende daer aff den teneur int protocolle achter dese contracte geinsereert staat. Ende de vrs. Franchois Goyhot {*doorschrapt:* ende Jan Van Horick in de qualiteyt als voore} inden name ende als momboer metten rechte gelevert van de vrs. Andries Guyhot synen broeder, ende vrs. Jan Van Horick inden name ende als gemechtigt als voer quem respective susceperunt by consente vande weesmeesteren deser stadt.

Gaven terve ende in erflicken rechte *Baptista Vrients* ende *Marien Van Parys* eius uxor, een huys metten plaetsen, borneputte, regenbacke, achtercueckene, fundo et pertinentiis *den* Gulden *Voet,* gestaen ende gelegen opde *Lombaerde veste* alhier tusschen thuys genaemt Sint Hubrecht ex uno ende thuys genaemt Sint Anthonis ex altera. Gelyck ende in alle der manieren den vrs. erfgeveren inder qualiteyt als voere tvs. huys cum pertinentiis predictis toecomen bleven ende verstorven is midts der doot ende aflivicheyt vande vrs. wylen *Franchoise Guyhot* ende *Anna De Groote* heulen vader ende moeder op alsulcke conditien ende servituten van lichtscheppingen als de selve hen vadere ende moeder dat opden xxij^{en} dach decembris anno xv^{c} ende lxj gecregen ende terve genomen hebben jegens joncker Jacobe van Loyerhagen cum suis. Ende gelyck voorts de vrs. erfgeveren inder qualiteyt als voore dat tot diverse vrijdagen ter vruyer vrydachs merct deser stadt openbaer hebben doen vuytroepen ende veylen te coope eenen yegelyck enen naerby Peteren Engels gesworen outcleercoper der selver stadt, den xxiiij^{en} dach april lestleden... (voor de som van 25 L. iij st. 1 d. brabants erflyck, boven 20 car. g. 16 st. 1 gr. brabants erflyck afgelost). Ult. Julij 1579.

Bijlage 4

23 jan 1580. *Gabriel Guyot, lettergieter en boekdrukker van Middelburg leent 396 gulden van lettergieter Franchoys II Guyot voor drukkerij-equipement.*
SAA, *SR 360 / 1,* 23 jan 1580.

-Sub sigullo expediturum - Pape / De Voocht 23 januarij 1580 - Kiefelt -

Gabriel Guyhot Franchoissone wylen, *lettergieter ende boeckdrucker der Stede van Middelborch in Zeelant,* debet *Franchoise Guyhot* oick lettergieter de somme van drye hondert sessentnegentich carolus gulden eens tot xx st. tstuck toecomende van geleenden gelde by hem tsynen contentemente vanden voors. Franchois Guyhot gehadt ende ontfangen ende by hem comparant besteet ende geemployeert aen *sekere gereetschap van druckeryen*

welcke voors. somme van iij^{c} xcvj car. guld. de voors. comparant geloeft heeft ende geloeffde mits desen te betaelene en te voldoene den voirs. Franchoise Guyot aut harum latere binnen vier jaren naestcomende ende dat inder manieren naervolgende...

Verbindende de voer al tselve ende stellende in handen van voors. Franchois Guyhot harum latere als patet metten minnen *gegeven alle ende ijegelen syne matryssen ende instrumenten, mitsgaders syn gereetschap vande druckerye soo perssen letteren als anderssins.*

Et ulterius se et sua ende dit al op hewlicke relle ende parate executie ende opt vonnisse ende al oft by vonnisse alsoe gedoempt en gecondempneert ende gelyck wy hem tsynen ernstigen versuecke alsoe daer inne gedoempt ende gecondempneert hebben, doemende ende condempnerende midts desen, xxiij^{a} Jan^{rij} 1580.

Bijlage 5

2 jul 1584. *Andries Guiot, op 22 jaar volwassen verklaard, kwijt hij contract zijn momboiren.*

SAA, *SR 379 / 449-430,* 2 jul 1584.

Andries Guiot Francoyssone wylen, oudt berth van xxij jaren, alvoor dat gene nabescreven staat behorelyck consent hebbende ende geauthoriseert wezende by myne E. heeren Borgemeesteren Schepenen ende raedt deser stadt, nader blyckende byder appostillen op de marche van sekere requeste gestelt byden vrs. Andries aen mynen E. heeren vrs. gepresenteert van date des xiij^{en} ende xxj junij anno lxxxiiij lestleden ondertekend respective Van Uffelen ende Baccart, quem vidimus.

Ten byzyne oeck van *Franchoysen Guiot* zynen momboir ende dezelve Franchois oock als gemechtiche van *Gabriel Guiot* zynen medemomboir, die hem gemechticht heeft omme te compareren voor wethouderen oft weesmeesters deser stadt ende aldaerden vrs. Andries *vuyt mombarden te doen ende zyn eygen man te maken* gelyck tzelve al nader ende breder blyckende by eender openbaer procuratien in franchyne gescreven ende gepasseert voor Paulus Hypoots als openbaar notaris in presentien van seker getuighen *tot Londen* in Engelant residerende van date des iij^{n} mey lestleden quem solvendum vidimus. Vercocht inder vsc. qualiteyt ende lieten affquyten *Baptista Vrients figuersnyder* tweelff carolus gulden v st. ende xviij m. brabants erffelyck. Daeraff noch dry carolus guide erffelyck van te voren afgequeten waren de vrs. Andries Guyot gecompeteert hebbene inde xxv carolus gulden tjaers erffelycken renten, ende ommen welcke vrs. geheele erffrent de vrs. Franchoys Guihot cum vrs. opden lesten july anno xv^{c} lxxix terve gegeven hebben den vrs. Baptista Vrients ende Marie Van Parys eius uxor / Een huys metten plaetsen, borneput, regenback, fundo et omnibus pertinentiis genaempt *den gulden voet* gestaen ende gelegen opde Lombaerde veste alhier, tusschen thuys genaemd Sint Huybrecht aen deen zyde ende thuys genaempt Sint Anthonis ex altera, verschynende jaerlycks opden xxiiij^{en} aprilis als prout litteris, droegh oppe te waerne van alle commer ende verlaetingen.

Secunda july anno 1584.

De voors. Andries Guiot utque in precedenti contractu bekende ende verclaerde hem volcomelyck daer al verneucht gepaeyt gecontenteert ende wel voldaen te zyne van Franchoyse Guyot ende Gabriel Guyot die zyne momboirs geweest zyn...

Bijlage 6

6 mei 1599. *Lettergieter Franchois II Guyot deponeert de autografe bestelbrieven door Robert Maudhuy boekverkoper te Atrecht voor* sekere noten ende linien. *Hij certifieert ook hiervoor voorschotten te hebben ontvangen van courier Gielis de Masieres.*

SAA, *Cert. 60 / 53-54,* 6 mei 1599.

SAA, *SR 432 / 16-17,* 29 apr à 19 mei, waarschijnlijk ook 6 mei 1599.

Ten versuecke van Gielis de Masieres, omtrent Atrecht gewoont hebbende.

Franchois Guyot, lettergieter, oppidanus, out 54 jaeren, juravit ierst ende warachtich te syn dat *Robrecht Maudhuy, boeckvercoopere, woonende tot Atrecht* vs. tot diverse reysen aen hem, deponent, gescreven heeft gehadt om te hebben *sekere noten ende linien* ende wat de selve souden gelden oft bedragen, daer op hy, deponent, hem antwoorde gescreven heeft dat hy soude geven ende betalen *gelijck Jan Van den Bogaerde, boeckvercooper tot Loeven, betaelt heeft.* Welcke volgende heeft de voers. Robert aen hem deponent gescreven om den monster ende metten vs. Gielis de Masieres gesonden gehadt achtien car. gul. die hy deponent bekende ontfangen te hebben, maer alsoe de voers. deponent mette voers. cleyne somme nyet te vreden en was, midts dien dat het werck te swaer was, ende tselve aen den vs. Robert scryvende ende *hem syndende den monster,* soe heeft de voors. Robert aen hem gescreven dat hy den monster ontfangen hadde ende noch hadt gegeven, gelyck den vs. brieff was inhoudende, te tellen den vs. Gielis lxxxvj car. gul. (sic; niet: xxxvj) die hy deponent bekent van den vs. Gielis ontfangen te hebben, des is omtrent x maenden geleden. Ende alsoe de voors. Robert den voors. Gielis syn verschoten gelt nyet en wilde wedergeven, soe hy deponent verstaen hadde, soe is de vs. Gielis wederomme herwaerts gecomen ende aen hem, deponent, versocht om de vs. missive van hem te hebben ende den vs. Robert tselve met syn eygen handt te bewysen dat hy hem, Gielis, de vs. xxxvj {sic} guldens soude restitueren, gelyck hy hem de vs. xviij guldens gerestitueert hadde. Welcken volgende hy deponent hem de vs. missyfbrieff in handen gelevert heeft, hebbende daerenboven noch hy deponent den voers. Gielis alsnu mede overgegeven twee van des vs. Roberts missiffbrieven in date den eenen van den xxvij^{en} dach Meerte anno xc^{c} ende xcvj, ende den anderen van den i^{en} dach July anno xcviij, ten eynde de vs. Gielis te beter aen syn verschoten gelt soude geraken, ende waervan hy deponent behoeden heeft copie autentick. Verclarende voorts hy deponent bereedt te sijn het voors. werck voorts op te maken, midts hebbende versekeringe van syne resterende penningen.

Die vj^{a} maij 1599.

Franchois Guyot fondeur de lettres opidanus recognait et confesse par cestes avoir eu et recue de Gilles des Masières pour et au nom de *Robert Maudhui* libraire demourant a Arras, de somme de trente six florins carolus a xx pat. la pieche., delaquelle ledit comparant a donne sa libre missive {doorschrapt: quitante de sa main propre passe} environ neuf mois. Et ce a bon compte et en diminution de plus grande somme que ledit Robert doibt a luy comparant a cause de *certaines notes* que ledit comparant {doorschrapt: est tenue de} *a fondue* pour et {doorschrapt: au proffit} a

l'instance dudit Robert Maudhuy suyvant la monstre audit Robert envoyé, comme appairait par la libre missive dudit Robert en date du premier jour de juillet l'an xv^{c} xcviij escrite et adressee a luy comparant, laquelle ledit comparant a bailler oultre avec Gilles de Masieres. Quitant promectant etc.

(Geen datum).

Bijlage 7

10 nov 1610. *Inventaris van letter- en muziekmatrijzen, en van lettergietersgereedschap, in het sterfhuis van Gabriel I Guyot lettergieter te Rotterdam* (fragment).

Gemeentearchief Rotterdam, *Weeskamer 387 / 180-192*. Cfr. J. BRIELS, *Zuid-Nederlandse boekdrukkers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*, Nieuwkoop 1974, 295-296.

Inventaris van alle de goederen roerende onroerende in ende vuytschulden die *Gabriel Guiot lettergijeter* metter doot heeft ontruijmpt ende naegelaeten. Over gelevert by Janneken Balth. Cremers dochter weduwe vande zelve Gabriel Guiot ter Weescamer der Stede Rotterdam. Present Jacobes Janssen van Wyck smit ende Reynier van Vlierden als geordineerde voochden over de voordochter vande voorm. Gabriel Guiot, geprocreert bij Janneken Busero zyn overleden huijsvrouwe, ende oick over het naekindt vande zelve Guiot daer moeder aff is de voorn. Janneken Balthen Cremers dochter. Actum voor G. Tromper ende Aeriaen Reymbrandtsz., Weesmeesteren, opden thynden Novembris Anno Sestijen-hondert thijen.

...

Gereetschap dijenende tot het lettergieten, matrijsen ende anders

Eerst de matrijsen die altsamen voll zijn

Een descendiaen Hoochduijts
met een desendiaen Neerduyts
Een brevier Romain
Mediaen Duyts
Mediaen Romain
ende Mediaen Ceursyff
Garamonde Romeyn
Een text Romain
Een text Ceursyff
Augustyn Romeyn
Een descendiaen Romeyn
Een Canon Duyts tytel Romain
Groote Musyck
Augustyn Duits
Augustyn twee regulen
Non pareille Hoochduyts
ende Neerduijts
Groote capitalen
Canon Romain
Cleyn noten
Middelbaer musyck
Mediaen twee regulen
Ende Bourgoys Duyts
Ascendonica Romain
Dubbel xyclaem cursive

Brevier Duyts
Brevyer Coursyff
Augustyn Cursive
Text duyts off missael

Andere gereetschappen tot het lettergieten behoorende:
Vyff ende vyftich instrumenten om letteren in te gieten...
... Ses pensioenen
Een doosken met pensoenen ende een doos met (?)
Een mediaen *ongeiusteert* diemen nyet ende weet oft vol is ofte nyet...

Bijlage 8

23 sep 1611. *Franchois III Guyot klaagt Joachim Trognesius aan wegens oneerlijke aankoop* van sekere matryse *bij zijn minderjarige zoon.*
SAA, *Pk 701 / 48-49*, 23 sep 1611.

Verthoont *Franchois Guiodt* hoe dat eenen *Joachim Trognesius* hem heeft verwoordert van des suppliants *minderjarige sone* te coopen *sekere matrysen* den suppliant toebehoorende ende dat sonder weete, Jae in dabsentie des suppliants, voor de somme van hondert dertich guldens, daer nochtans deselve weert syn duysent guldens. Salvo justo iure ist soo dat den suppliant gerne de voors. Trognesius soude te rechte betrecken om te hebben restitutie vande voors. matrysen ende hoewel hy het selve soude vermogen te doen op extraordinarisse rolle aangesien dat het is effect in deze saeck van spolieren ende dat oick de voits. *matrysen* duysterrurende te zyn daermede dat de suppliant ad abundantionem tuchtel. geraedt sonder den rade daertoe te versuecken het consent van U.E. Biddende seer oitmoedelyck dat het U. Ew. U.heeren wille den suppl. te consenteren de voorgehaelde saecke te intenteren ende voorts totten eynde toe t'instrueren op dextraordinarisse rolle. Dwelck doende etc.

23 sept. 1611.

Fiat ut petitur. Jacobin.

Acroamata Nuptialia (1645) voor Balthasar II Moretus en anna goos: Jacobus Caterus s.j. in plaats van Casperius Gevartius?

Dirk Sacré

Vóór twee jaar haalde Marcus de Schepper, de onvermoeibare bibliograaf en voortreffelijke kenner van het humanisme in de Nederlanden, een gelegenheidspublicatie van onder het stof, waarvan hij terecht vond dat ze een reproductie verdiende.[1] Het betrof een verzameling gedichten die op de pers was gelegd naar aanleiding van het huwelijk, in 1645, van Balthasar II Moretus met Anna Goos, een huwelijksgeschenk aan een drukker, aangemaakt in zijn eigen drukkerij. Het bundeltje vermeldde geen auteursnaam.

In de fictie van de man die we voorlopig gemakshalve de projectleider van de publicatie noemen, is de plaquette een eerbetoon van de *Officina Plantiniana* zelf aan Balthasar II, de man die de reputatie van die drukkerij en uitgeverij hooghield. De publicatie kreeg de geleerde titel *acroamata* mee, die eigenlijk 'concert' betekent: bedoeld wordt, zoals uit de prosopopee van het Plantijnse huis blijkt, het concert van het op- en neergaan van alle persen van de drukkerij en de symfonie van polyglotte gedichten ter ere van het bruidspaar.

Tijdens het huwelijksfeest (zo mogen we misschien veronderstellen) zijn die poëtische stukken effectief voorgelezen in aanwezigheid van de schare uitgelezen gasten. Er was immers tijd genoeg. Uit de dagboeknotities van Balthasar II Moretus blijkt dat op de huwelijksmis, ingezegend door pastoor Robertus Sweertius (een man die niet afkerig was van de Latijnse mu-

1 M. DE SCHEPPER, '*Acroamata nuptialia* (1645): een typografisch epithalamium voor Balthasar II Moretus en Anna Goos', *De Gulden Passer* 74 (1996), pp. 377-402.

ze)[2], een feest van twee dagen volgde in het huis van vader Goos, waarbij pakweg negentig genodigden aanzaten. Na een 'honeymoon' van een tiental dagen werd dan nog uitgebreid getafeld met vrienden en familieleden van beide kanten - in totaal zowat vierenveertig personen - op 6, 7 en 8 augustus 1645:

> [1645] Adi 23 Julij ben ghetrouwt met mijne huysvrouwe Iouffe Anna Goos in het trouwchoorken in ons Lieve Vrouwe Kerk in presentie van de vrienden van bijde zijden voor den pastoor Robertus Sweertius. Den selven dag ende 2 naevolgende is de bruyloftsfeest gehouden ten huyze van mijn schoonvader op de welcke omtrent de 90 personen te feest gheweest hebben.
> [1645] Adi 6 Augustus ben met mijne huisvrouwe t'huis ghekoomen ende den selven dagh met de twee navolghende dagen eene maeltijd onder de vrienden van het magschap van beyde de sijden ghehouden op de welcke omtrent 44 persoonen te gast gheweest hebben.[3]

Het lijkt weinig waarschijnlijk dat één enkel dichter alle teksten en gedichten van de *Acroamata*, dus zowel de Nederlandse en Latijnse, als de Hebreeuwse, Griekse, Spaanse, Italiaanse en Franse zou geschreven hebben. De correspondentie van Balthasar II sterkt ons in ons vermoeden: de manager van de *Officina* heeft het meermaals over 'geleerde lieden' die hem bruiloftsliederen hebben aangeboden:

> (18 augustus 1645) (...) nuperrime enim uxorem duxi. Epitalamia quae a viris doctis mihi oblata sunt his adiungo, ut Reverentiam Vestram eorum participem reddam.

2 Antwerpen 1570-1646; was de broer van Franciscus Sweertius. Hij was een uitgetreden jezuïet, die in zijn levensavond kanunnik en pastoor was van de Onze-Lieve-Vrouw-kathedraal te Antwerpen. In 1596 had hij een lovend testimonium van Lipsius ontvangen. Tot zijn werk hoort o.a. een Latijns drama dat in 1600 werd opgevoerd bij de blijde inkomst van de aartshertogen Albrecht en Isabella te Antwerpen. *Zie Biographie Nationale*, 24 (Bruxelles, 1926-1929), kk. 372-373 (P. BERGMANS).

3 MPM, Arch. 213, f. 13^{r-v}.

(16 september 1645) Adiungo epitalamia quibus viri docti nuptias meas cohonestarunt (...).[4]

Zo hebben we vooralsnog geen zekerheid over de auteurs van de teksten en verzen in het Hebreeuws, Grieks, Frans, Spaans en Italiaans. Wel valt nog te achterhalen wie de Latijnse en Nederlandse verzen - die het leeuwendeel van de bundel uitmaken - heeft geschreven en wie de leider van het gehele project was. Wie kwam daarvoor meer in aanmerking dan Caspar Gevartius, toen ontegensprekelijk de leidende humanist in Antwerpen? Zoals bekend, was Gevartius griffier van die stad (1621-1662) en redigeerde hij b.v. de uitgebreide verslagen van festiviteiten in het Latijn, maakte in eigen naam of in die van het stadsbestuur opschriften en elogia, die meer dan eens in de *Officina* werden gedrukt.[5] Het lag dan ook voor de hand dat Marcus de Schepper voorzichtig de veronderstelling opperde dat Gevartius de auteur van de gedichten zou kunnen geweest zijn.

Toch werd de bundel niet op het getouw gezet door Gevartius. De feitelijke editor en co-auteur was een jezuïet die dat jaar in het Antwerpse professenhuis leefde, P. Jacob de Cater of Caterus (Antwerpen, december 1593 - Brussel, april 1657). Zowat alle bio- en bibliografische notities over Caterus vermelden de *Acroamata* als het werk van deze pater.[6] Voor deze veronderstelling gaan ze terug op de zeventiende-eeuwse jezuïetenbibliografie van P. Nathanael Sotuellus, waarin Caterus als de auteur van de bundel wordt vermeld: '[Edidit] Tacito suo nomine magnam partem a se composita *Acroamata nuptialia Baltha-*

4 MPM, Arch. 150, p. 245 (aan Th. Koninch) en p. 246 (aan P. Sfrondratus); zie b.v. ook pp. 246-247 aan L. Ramirez de Prado: '(...) doctiores plerique, quorum vota, nuptiis meis oblata, his adiungo (...)'.

5 *Zie Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas fondée par F. Van Der Haeghen* rééditée sous la direction de Marie-Thérèse LENGER, III (Bruxelles, 1964), G 369, G 371 - G 378. Het fundamentele werk over Gevartius blijft dat van M. HOC, *Le déclin de l' humanisme belge. Etude sur Jean-Gaspard Gevaerts philologue et poète (1593-1666)* (Bruxelles, Paris, Londres, 1922).

6 Cfr. infra, noot 11.

sari Moreto. Ibidem [= Antverpiae] 1645. in 4.'[7]. Een handschriftelijke nota, bewaard in het Algemeen Rijksarchief[8], geeft ons nog wat concretere informatie en onthult dat met name de Latijnse en Nederlandse teksten van de bundel van zijn hand waren. Deze losbladige nota werd te Antwerpen opgesteld in 1649[9] en naar Rome gestuurd met het oog op een nieuwe jezuïetenbibliografie - de vorige, samengesteld door Philippus Alegambe, was in Antwerpen in 1643 verschenen -; het anonieme velletje bevat nog meer aantekeningen over Caterus, die Sotuellus niet heeft overgenomen.[10] Voor ons onderwerp is echter volgende zin van belang:

> 'edidit nomine officinae plantinianae *Acroamata nuptialia* balthasari Moreto, quae nempe in ijs latina et flandrica sunt in 4° Antverpiae typis plantinianis.'

Dankzij deze mededeling wordt het corpus teksten dat ons van de jezuïet Caterus rest, substantieel uitgebreid. Laten we even het zoeklicht richten op de mens en de schrijver Jacob de Cater.

7 *Bibliotheca scriptorum Societatis Iesu. Opus inchoatum a R.P. Petro Ribadineira (...)*, *continuatum a R.P. Philippo Alegambe (...)*, *recognitum*, *& productum ad annum Iubilaei M.DC.LXXV a Nathanaele Sotuello* (Romae, 1676), p. 361; zie voor een korte situering van dit werk en enige bibliografie D. SACRÉ (ed.), *Sidronius Hosschius (Merkem 1596 - Tongeren 1653) jezuïet en Latijns dichter. Publicatie n.a.v. zijn vierhonderdste verjaardag* (Kortrijk, 1996), p. 127.

8 Brussel, Algemeen Rijksarchief, Jezuïeten, Flandro-Belgica, L 1117: 'Addenda et Corrigenda in bibliotheca P. Philippi Alegambe Missa Romam A^{o} 1649'.

9 We lezen er immers '(...) rector fuit Cortraci, pluribus annis concionatus vernacule, latine vero per annos tredecim in primaria sodalitate litteratorum, quam bruxellae et Antverpiae direxit, *pergitque hic etiamnum eodem in munere hoc anno 1649.*' Van 1641 tot 1654 leefde Caterus te Antwerpen.

10 B.v. het feit dat Caterus een leerling was van P. Hermannus Hugo en in zijn retorica bijdroeg aan een dichtbundel ter ere van de Antwerpse bisschoppen (Antwerpen, 1611); dat hij een deel van de brieven uit Japan en China van 1606 naar het Latijn vertaalde (Antwerpen, 1611) (cfr. infra).

Caterus[11] werd in december 1593 te Antwerpen geboren als zoon van Pieter-Frans en van Maria Malcot. Hij studeerde aan het Antwerpse jezuïetencollege van 1605 tot 1611; Scribani was toen de Antwerpse jezuïetenoverste; in de poësis en de retorica genoot De Cater het voorrecht de befaamde latinist P. Hermannus Hugo als klasleraar te hebben. En één van zijn klasgenoten was... de een paar maanden jongere Caspar Gevartius! In 1611 beëindigde hij zijn middelbare studies en trad vrijwel onmiddellijk in bij de jezuïeten. Hij kwam in het Mechelse noviciaat aan op 24 september 1611, twee dagen nadat de aartshertogen Albrecht en Isabella de Mechelse jezuïeten en het net geopende noviciaatshuis hadden bezocht en er op toespraken en op de voordracht van Latijnse verzen waren vergast. In 1613 werd hij naar het Leuvense jezuïetenhuis gestuurd om er filosofie te studeren. Daarop volgden de gebruikelijke jaren in het onderwijs: van 1614 tot 1616 gaf hij les in de twee hoogste jaren van het Kortrijkse jezuïetencollege; van 1616 tot 1618 was hij leraar van de retorica te Mechelen; tijdens die twee schooljaren maakte hij kennis met Jan Berchmans, die in de herfst van 1616 na zijn humaniorastudies in het Mechelse noviciaat trad: De Cater zette later een getuigenis over hem op papier.[12] Hoogst waarschijnlijk leerde hij in Mechelen ook Sidronius Hosschius kennen, die er in diezelfde jaren als novice leefde. Van 1618 tot 1622 studeerde Caterus theologie te Leuven (hij moet er o.a. de talentvolle dichter Wallius - die toen nog repetent was - hebben leren kennen). Tijdens zijn laatste jaar werd hij tot pries-

11 Voor het volgende curriculum vitae maakte ik vooral gebruik van archivalia van de jezuïeten: Rome, Archivum Romanum Societatis Iesu, Fl.-B., 43-45, 45a; Germ., 132; Heverlee, Archief van de Vlaamse jezuïeten, Album novitiorum 1609-1618, p. 77; Brussel, Algemeen Rijksarchief, Jezuïeten, Flandro-Belgica, L 1113; L 957-958; L 1117; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 6485. Beknopte informatie over Caterus' levensloop en werk vindt men o.a. in J.N. PAQUOT, *Mémoires pour servir à l' histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas (...)*, 8 (Louvain, 1766), pp. 48-49; A. en A. DE BACKER en C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, I, 2 (Bruxelles-Paris, 1891 - Héverlé-Louvain, 1960), kk. 876-878; E.-H.J. REUSENS, in *Biographie nationale (...) de Belgique*, 4 (Bruxelles, 1873), kk. 862-863; J. ANDRIESSEN, *De jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648* (Antwerpen, 1957), passim.

12 Cfr. A. PONCELET, 'Documents inédits sur Jean Berchmans,' *Analecta Bollandiana*, 34-35 (1915-1916), 1-227 (p. 58). Caterus haalt kort twee puntjes aan om Jan Berchmans' levenswijze te Mechelen te illustreren.

ter gewijd te Brussel (12 maart 1622). Na een extra jaar in Leuven, werd hij aangesteld tot studieprefect, eerst te Brugge (1623-1625) en vervolgens te Brussel (1625-1631), waar hij zijn oud-leraar H. Hugo terugvond. Zijn vier geloften legt hij af te Brussel op 21 september 1627. In 1631 keerde hij voor twee jaar naar Brugge terug (hij heeft daar zeker goede contacten gehad met de dichter Sidronius Hosschius), waar hij o.a. als predikant werkzaam was. Van 1633 tot 1641 vinden we hem in verschillende colleges terug: na een jaar (1633-1634) als predikant en biechtvader te Antwerpen en opnieuw een jaar in Brugge (1634-1635), leefde hij in Aalst (1636-1638) voor hij rector werd van het Kortrijkse jezuïetenhuis (1638-1641)[13]; in het West-Vlaamse college werd hij betrokken bij de werkzaamheden aan de *Imago primi saeculi Societatis Iesu*, het prachtige gedenkboek naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van de jezuïetenorde, en moest hij stelling nemen tegenover de reacties die dat boek en zijn Nederlandstalige versie in de streek uitlokten; hij volgde ongetwijfeld de poëtische productie van Sidronius Hosschius, die eveneens in Kortrijk leefde en intensief schreef aan de *Imago primi saeculi*, op de voet. Na zijn rectoraat te Kortrijk[14] verhuisde hij in 1641 naar het professenhuis te Antwerpen, waar hij tot het einde van het schooljaar 1653-1654 vertoefde en verschillende taken vervulde - o.a. de Latijnse Mariacongregatie leidde. In de loop van zijn Antwerpse jaren leefde hij samen met o.a. Pater Poirters, met de Latijnse dichters Cabillavius en Fremault, met Pater Bollandus. Zeker in november 1648 ontmoette hij Constantijn Huygens, die een bezoek bracht aan het professenhuis. In het najaar van 1654 werd hij naar Brussel gezonden, waar hij o.a. opnieuw als studieprefect werkzaam was en ten slotte van Pater Zylius de taak van bibliothecaris overnam; tot zijn huisgenoten hoorden o.a. de Latijnse dichter Robertus Fremault en de emblematadichter Gulielmus Hesius, die een tijdlang predikant was aan het hof van de

13 Cfr. C.F. WALDACK, *Historia provinciae Flandro-Belgicae Societatis Iesu (...). Annus unus, speciminis causa 1638*^{us} (Gandavi, Bruxellis, 1868), pp. 23-24 (over Kortrijk).

14 In een Kortrijks handschrift (Stadsbibliotheek, JB 131, f. 11r) lezen we dat Caterus Kortrijk verliet op 17 juni 1641 en eerst naar Mechelen trok.

aartshertog. Hij overleed te Brussel in de nacht van 5 op 6 april 1657 aan de gevolgen van een beroerte.[15]

Ofschoon Caterus geen dichterlijk oeuvre heeft nagelaten van de omvang van dat van zijn bekende tijdgenoten en confraters Hoschius, Wallius en Becanus, zouden de verzen van deze leerling van Herman Hugo beslist een grondig onderzoek verdienen. Zulk onderzoek valt buiten het bestek van deze bijdrage. Hier geef ik enkel een overzicht van de productie van Caterus en wijs ik op de literaire en persoonlijke contacten die de pater heeft gehad, in de hoop dat iemand een diepgaander studie onderneemt. Ik vestig er overigens de aandacht op dat Caterus, in tegenstelling tot Hosschius, Wallius en Becanus, ook de Nederlandse muze niet ongenegen was en dat er specimina van zijn Nederlandse dichtkunst bewaard zijn.

Als jongeman is Caterus beslist sterk onder de indruk gekomen van de persoonlijkheid en van het dichterlijke enthousiasme van zijn poësis- en retoricaleraar Hugo. Een flink gedeelte van zijn productie dateert uit het laatste jaar van zijn humaniora. In 1611 droeg hij heel wat verzen bij aan een duidelijk contrareformatorisch bundeltje, een verzameling lofdichten op de vroegere bisschoppen van Antwerpen, met nadruk op de strijd die die bisschoppen tegen de ketterij hadden geleverd. De bundel was het collectief werk van de laatstejaars van het jezuïetencollege en werd uiteraard kritisch nagelezen door Herman Hugo voor hij aan de druk werd toevertrouwd en een titel meekreeg die doet denken aan de in 1607 bij Jan Moretus gepubliceerde lofdichten ter ere van Justus Lipsius: *Fama postuma praesulum Antverpiensium*, *vulgata a Rhetoribus Collegii Societatis Iesu eiusdem civitatis* (Antwerpen, weduwe en zonen van Jan Moretus, 1611).[16] Caterus was één van de meest actieve dichters van zijn klas: hij ondertekende een tiental gedichten (klasgenoot Gevartius slechts een vijftal[17]) en werd alleen overtroffen door Theodorus Middelton, een Antwerpenaar

15 A. PONCELET, *Nécrologe des jésuites de la province flandro-belge* (Wetteren, 1931), p. 76 geeft 5 april als datum van overlijden, J. FEJÉR, *Defuncti secundi saeculi Societatis Jesu 1641-1740, 1: A-C* (Romae, 1985), p. 238 6 april. Zie appendix.

16 Gedrukt kort na 14 juli 1611 (datum van het privilege; de approbatie dateert van 30 juni). Wij zagen het exemplaar van de bibliotheek van de UFSIA in.

17 M. HOC, *Gevaerts, o.c.*, pp. 134-135 lijkt zich niet bewust van deze bundel met werk van Gevartius; hij citeert een onuitgegeven gedichtje van Gevartius aan Malderus (bisschop sinds 1611) als allereerste pennenvrucht van de humanist.

van Schotse origine, die nòg meer verzen toeleverde.[18] Caterus' gedichten zijn zowel in lyrische dichtmaten gesteld als in dactylische hexameters; merkwaardig is een antiprotestantse satire n.a.v. de dood van bisschop Johannes Miraeus; Caterus genoot trouwens het voorrecht het allerlaatste gedichtje te mogen schrijven als eerbewijs aan de nieuwe bisschop van Antwerpen, Malderus.

Nog in de loop van datzelfde jaar wenste de sterke retorica-klas een steentje bij te dragen in de polemiek tussen pater Johannes van Gouda (Utrecht 1571 - Brussel 1630) en de gereformeerde predikant Henricus Boxhornius (Brussel ca. 1545 - Leiden 1631): Caterus, Gevartius en de uit Brussel afkomstige Aegidius Ten(n)ier smukten een werkje van Pater Gouda op met Latijnse gedichten, waarin ze de afvallige Boxhornius onder verwijten bedolven.[19]

Eveneens in 1611 vertaalden de laatstejaars van het college recente brieven van jezuïetenmissionarissen uit Japan en China naar het Latijn; Gevartius en Caterus schreven de liminaire verzen in Romes taal.[20] Caterus vertaalde ook een deel van de missiebrieven.

Na deze uitgebreide jeugdproductie moeten we twintig jaar wachten voor we Caterus' Latijnse pen weer aan het werk zien - althans, voor we een gedicht met zekerheid aan hem kunnen toewijzen. O.i. verdienen enkele anonieme bundels nader onderzoek. Neem nu de gedichten van het jezuïetencollege die in 1617 te Mechelen verschenen naar aanleiding van het priesterjubileum van bisschop Hovius[21]: als men weet dat deze bundel vrij veel

18 Zie over de bundel ook J. DELÉE, 'Liste d' élèves du collège des Pères jésuites à Anvers, I: de 1575 à 1640', *De Schakel*, 22 (1967), 1-93 (inz. pp. 21-26); J. ANDRIESSEN, *De jezuïeten*, pp. 211-222. Er is dus geen reden om te twijfelen aan de authenticiteit van Caterus' verzen, zoals De Backer en Sommervogel, *Bibliothèque*, k. 876 nr. 1, deden: het gaat wel degelijk om jeugdwerk van onze auteur.

19 J. GOUDA, *Port voor den Voor-bode Henrici Boxhornii woorden-dienaers in Breda* (Antwerpen, 1611); zie J. ANDRIESSEN, *De jezuïeten*, p. 222.

20 *Litterae Japonicae anni MDCVI*, *Chinenses anni MDCVI et MDCVII* (Antwerpen, 1611); cfr. N. GOLVERS, 'The XVIIth-Century Jesuit Mission in China and its 'Antwerp Connections', I. The Moretus Family (1660-1700)', *De Gulden Passer*, 74 (1996), 157-188 (inz. pp. 168-169 en noot 25).

21 *Plausus in sacerdotale iubilaeum illustrissimi ac reverendissimi Dni D. Matthiae Hovii archiepiscopi Mechliniensis. Acclamati a iuventute collegii Mechliniensis Societatis Iesu* (Mechliniae, 1617). Exemplaar in Antwerpen, bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap. Zie ook D. SACRÉ, *Hosschius*, *o.c.*, p. 25.

oden bevat, waaronder een alcaeïsch gedicht voor de Antwerpse bisschop Malderus, die door Caterus al bezongen was in de *Fama postuma* van 1611, en als men rekening houdt met het feit dat Caterus tijdens de schooljaren 1616-1618 klasleraar van de retorica was, ligt het vermoeden voor de hand dat hij voor medewerking werd aangezocht, net zoals de dichterlijk begaafde novice Sidronius Hosschius. Reeds de oude jezuïetenbibliografieën stellen dat de bundel onder de supervisie van Pater Jacobus de Codt (+ 1621) tot stand kwam.

In 1632 kwam door bemiddeling van Pater Bollandus bij Balthasar Moretus een werk van Pater Otho Zylius (1588-1655) over de mirakelen van O.-L.-V. van 's-Hertogenbosch van de pers; de auteur had het werk al grotendeels voltooid in 1630. Tijdens het schooljaar 1630-1631 leefden Zylius en Caterus te Brussel: Caterus werd dan ook om een drempelgedichtje gevraagd[22]: 'In Divam Silvaducensem miraculis nobilissimam (...) ode panegyrica (...)'.[23]

In het najaar van 1631 verhuisde Caterus voor twee schooljaren naar het jezuïtenhuis van Brugge. De Brugse dominicaan Pieter Dufay (1585-1639)[24] gaf daar in 1633 bij Nicolaus Breyghelius een theologisch en historisch traktaat uit over het Heilig Bloed.[25] Voor de obligate liminaire verzen werd een beroep gedaan op de humanistische kringen in de stad en inzonderheid op de religieuze orden, augustijnen en jezuïeten. P. Caterus leverde een Horatiaanse ode[26]; tot de bekende andere drempeldichters hoorden de

22 Benevens Sidronius Hosschius, die in Antwerpen woonde toen het boek op de persen van de *Officina* werd gelegd: zie D. SACRÉ, *Hosschius*, pp. 38 en 105-106.

23 *Othonis Zylii Soc. Iesu Historia miraculorum B. Mariae Silvaducensis, iam ad D. Gaugerici Bruxellam translatae* (Antverpiae, 1632), ff. ***[1]^{r}-***2^{v}.

24 Zie over hem o.a. *Biographie nationale*, 6 (Bruxelles, 1878), kk. 249-250 (A. VANDER MEERSCH); S. AXTERS, *Bijdragen tot een bibliographie van de Nederlandsch Dominikaansche vroomheid* (s.l.a.), pp. 186-187.

25 *De pretiosissimo sanguine Salvatoris nostri Iesu Christi, qui Brugae Flandriae servatur: tractatus theologicus & historicus* (...) authore Reverendo Patre Fratre Petro Dufay, S.Th. Doctore (...) (Brugis Flandrorum, 1633): gedrukt kort na 2 november 1633 (datum van één van de approbaties).

26 'In sacrosanctum Domini cruorem, unà cum reliquiis sanctissimae crucis, Brugis Flandrorum asservatum, cultumque; ab eximio Domino ac Magistro P. Petro Dufayo, venerandi ordinis PP. Praedicatorum S. Theologiae doctore, historice theologiceque celebratum' (ff. f[i]^{r}-ii^{v}).

humanist Oliverius Vredius (een uitgetreden jezuïet) en de tweetalige dichter Lambertus Vossius (oud-leerling van de jezuïeten en in dienst van Vredius).

Na een onderbreking van één jaar keerde Caterus in het najaar van 1634 terug naar Bugge. Begin 1635 nam Ferdinand van Spanje, kardinaal en aartsbisschop van Toledo, het bestuur van de Nederlanden op en hield in verschillende steden een blijde inkomst. De jezuïeten hielpen meer dan eens mee aan de voorbereiding van de plechtige feestelijkheden en werden ook aangezocht om ze nadien in boekvorm te vereeuwigen. Zo publiceerde Gulielmus Becanus in 1636 te Antwerpen het relaas van de blijde intrede van de kardinaal-infant te Gent (27 januari 1635), met daarbij Latijnse gedichten van zichzelf en van zijn ordegenoot Hosschius.[27] Ook van de blijde inkomst in Brugge bestaat een geschreven neerslag, waarin Caterus alvast een poëtisch aandeel heeft gehad.[28]

Uit de Kortrijkse periode (1638-1641) bezitten we enkel enige brieven en documenten, geen bellettristisch werk.[29] Wellicht verhinderden talrijke praktische beslommeringen de Kortrijkse rector tijd vrij te maken voor het schrijven of publiceren van Latijnse verzen.

De lange Antwerpse periode van Caterus (1641-1654) bracht hierin verandering, hoewel hij ook daar belangrijke taken vervulde als predikant en als voorzitter van de Latijnse Mariacongregatie. In het professenhuis had Caterus niet alleen de gelegenheid intensief van gedachten te wisselen met wetenschappers als P. Bollandus, met Latijnse literatoren als de dichters Johannes Tollenarius en Ca-

27 Zie J. PAPY, in D. SACRÉ, *Hosschius*, pp. 112-115; J. LANDWEHR, *Splendid Ceremonies: State Entries and Royal Funerals in the Low Countries*, *1515-1791. A Bibliography* (Nieuwkoop, Leiden, 1971), pp. 100-108.

28 DE BACKER-SOMMERVOGEL, *Bibliothèque, o.c.*, k. 877, nr. 4. Ik heb dit boek niet kunnen inkijken.

29 Uit Caterus' Kortrijkse periode dateert een briefje van 17 augustus 1639 over de dood van P. Johannes Joostens (Brussel, Kon. Bib., hs. 3265, f. 454). Verder is er enige correspondentie (in Caterus' naam door Hosschius verzorgd) betreffende de *Imago primi saeculi* en haar Nederlandstalige versie: zie D. SACRÉ, *Hosschius*, pp. 125-126. Ten slotte kennen we nog een nota van Caterus met betrekking tor de financiële situatie van de repetenten te Kortrijk (zie D. SACRÉ, *Hosschius*, pp. 120-121).

billavius, en met letterkunstenaars in de volkstaal als Pater Poirters, maar mocht hij zich ook tot de intimi rekenen van gereputeerde kunstenaars als de jezuïetenbroeder en schilder Daniël Seghers (Antwerpen, 1590-1661). Misschien had Caterus Seghers al leren kennen toen de eerste voor de retorica-klas te Mechelen stond (1616-1617) en de tweede in het noviciaat vertoefde; in elk geval werden de contacten intenser tijdens Caterus' eerste verblijf te Antwerpen (1633-1634) als predikant, biechtvader en verantwoordelijke voor de jonge Carolus-Borromaeus-kerk - Seghers had overigens bijgedragen aan de verfraaiing van die kerk.

Toen Caterus in 1641 naar Antwerpen terugkeerde, was Seghers een internationale beroemdheid geworden: de werken van de 'Fenix der Bloemschilderen', zoals Vondel hem noemde, waren erg in trek bij de groten van de aarde, die zijn atelier in het professenhuis graag met een bezoek vereerden.[30] Tot diegenen die werk van Seghers wensten te verwerven hoorden ook de prinsen van Oranje; en in de dienst van Frederik Hendrik vinden we de beroemde dichter Constantijn Huygens. Van Huygens zijn enkele aan Seghers gerichte epigrammen, zowel Nederlandse als Latijnse, bewaard; ze dateren uit de jaren 1645-1646 en uit het voorjaar van 1652. Daarin zwaaide de dichter de lof van Seghers' kunst; enkele verzen begeleidden de geschenken (paternosters, schilderstokken) die Huygens in naam van de prins van Oranje of later van diens weduwe Amalia aan Seghers overmaakte.[31] Ver-

30 B.v. aartshertog Leopold-Willem in maart 1648 (niet 6 april 1648, zoals J. LANDWEHR, *Splendid Ceremonies*, p. 113 beweert) (met zeer veel vertoon te Antwerpen ontvangen: zie L. BROUWERS, *Het hof van Liere van patriciërshuis tot universitaire instelling te Antwerpen 1516-1975* (Antwerpen, 1976), pp. 44-45); Karel II van Engeland in februari 1649; Vondel in de zomer van 1651. We mogen gerust aannemen dat Caterus aan de voorbereiding van deze gelegenheden actief deelgenomen heeft, c.q. bij de ontvangst aanwezig was.

31 Zie J.A. WORP, *De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven*, 4: *1644-1652* (Groningen, 1894), pp. 25-26 (Latijns epigram op rozen geschilderd door Seghers, 23 januari 1645); p. 43 (Latijns epigram op bloemen door Seghers geschilderd, 14 februari 1645); p. 46 (Latijns epigram op Seghers' schilderkunst, 19 februari 1645); pp. 46-47 (Latijns epigram aan Seghers, met een paternoster, 22 februari 1645); p. 51 (Nederlands gedicht aan Seghers, 10 maart 1645); p. 68 (twee Latijnse gedichten aan Seghers, met een gouden kruis, 18 januari 1646); p. 75 (Nederlandse versie van een gedicht van 18 januari, 5 maart 1646); 5: *1652-1656* (Groningen, 1895), p. 25 (twee Nederlandse gedichten van 15 februari 1652, met een 'gouden mael-stock' of schilderstok).

mits Seghers naar alle waarschijnlijkheid het Latijn onvoldoende beheerste en minder beslagen was in de Nederlandse verskunst, werden de poëtische replieken te Antwerpen opgesteld door Seghers' huisgenoot Caterus[32]; Zo bezitten we van Caterus een Nederlands gedichtje dat hij namens Seghers aan Huygens richtte in april 1645. Huygens antwoordde dan weer aan de Antwerpse jezuïeten in het algemeen, of aan Caterus in het bijzonder[33], aan wie hij o.a. een exemplaar van zijn *Momenta desultoria* (1644^1; 1655^2) cadeau deed. Hoogst waarschijnlijk hebben Caterus en Huygens elkaar meermaals in het Antwerpse jezuïetenhuis ontmoet; het staat in elk geval vast dat Huygens op 29 november 1648 bij de paters in de Scheldestad heeft gedineerd.[34]

Nadat Caterus in 1654 Antwerpen voor Brussel had geruild, bleef hij corresponderen met Daniël Seghers. In een brief aan Seghers, die Caterus aanvatte op 24 januari en afrondde op 8 februari 1656, sprak hij niet alleen over zijn zwakke gezondheid, over Christina van Zweden en haar bekering, en over een bezoek dat hij in juli 1655 aan Antwerpen had gebracht[35], maar

32 Zie J. VAN VLOTEN en G. LE GRELLE, 'Constantijn Huygens en de paters jezuïeten', *De Dietsche warande*, 4 (1858), 463-473; H.J. Allard, 'Broeder Daniël Seghers, S.J.', *Volks-almanak voor Nederlandsche katholieken*, 1870, 114-154; P.P.M. ALBERDINGK THIJM, 'Eenige gedichtjes ter eere van Daniël Seghers, Br. S.J., bloemschilder', *De Dietsche Warande*, N.R. 1 (1876), 5-16.

33 Zie J.A. WORP, *De gedichten van Constantijn Huygens*, 4: *1644-1652*, pp. 45-46 (Latijns epigram aan Caterus die in Seghers' naam geschreven had, met een exemplaar van de *Momenta desultoria*, 19 februari 1645); p. 56 (brokstuk van een Latijns gedicht aan Caterus over de eenheid en onenigheid van de Nederlanden, 1645); pp. 74-75 (Latijns epigram aan de Antwerpse jezuïeten, met een gouden kruis voor Seghers, 17 januari-2 maart 1646); p. 82 (Latijns gedicht aan de Antwerpse jezuïeten, over de vraag of Seghers broeder of pater moet genoemd worden, 10 december 1646).

34 Zie o.a. M. SABBE, 'Constantijn Huygens en Zuid-Nederland', in ID., *De Moretussen en hun kring. Verspreide opstellen* (Antwerpen, 1928), pp. 79-111.

35 J. VAN VLOTEN en G. LE GRELLE, 'Huygens', pp. 465-468: 'U.E. is genoegh indachtigh, hoe dat ick t' Antwerpen was op het eynde van Julio, ter oorsaecke van de solemniteyt der reliquiën in onse kercke, daer ock oock eenighe vaerskens op maeckte.' Het laatste stuk van de zin is belangwekkend: het doet ons vermoeden dat één van de gelegenheidspublicaties die de Antwerpse jezuïeten in juli 1655 in het licht hebben gegeven, werk van Caterus bevat; we hebben deze bundeltjes evenwel nog niet kunnen inkijken (DE BACKER-SOMMERVOGEL, *Bibliothèque*, 1, k. 453, nrs. 61 en 62 (*Lof-dicht in de verheffinge der HH. Lichamen, van de Heylige Rufina maeghet, ende martelaeresse; en de heylige martelaeren Pontianus*, *Cerealis (...) in de kercke van het Professie-huys der Societeyt Iesu binnen Antwerpen*, *den 25. Iulij 1655* (Antwerpen, C. Woons, 1655; 8 ff.); *Epinicia sanctis martyribus victoribus triumphatoribus, quorum sacra corpora solemni pompa thronis marmoreis splendidissimi templi Domus Professae Societatatis Iesu Antverpiae fuere reposita*, *festo apostolorum protomartyris die magni apostoli Iacobi* [= 25 juli] (Antwerpen, weduwe Jan Cnobbaert, 1655; 4 ff.).

sloot hij ook een Latijns gedicht voor Huygens in. Een tweede brief van Caterus aan Seghers dateert van 16 maart 1656 en bevat een Nederlands vers voor Huygens (24 februari 1656). In de brief is op een omfloerste wijze sprake van een licht meningsverschil tussen Caterus en Huygens, dat eerstgenoemde wenst uit de weg de ruimen.[36] In een postscriptum schrijft Caterus aan Seghers: 'Ick en twijffel niet, oft ghy sult de poësie van de PP. Wallius, Sidronius, Becanus, aen den Hre van Zuylichem overghesonden hebben'. In de oudere literatuur wordt deze zin geïnterpreteerd alsof de drie paters samen een Nederlands gedichtje voor Huygens zouden geschreven hebben in verband met diens verzen aan Seghers.[37] In de dichtwerken van de drie grote dichters is daar evenwel geen spoor van te vinden; Hosschius, Wallius en Becanus waren bovendien uitsluitend Latijnse dichters; ten slotte ligt deze

36 Dit dient zonder twijfel in verband gebracht te worden met een brief van Huygens aan Caterus van 7 februari 1656 (J.A. WORP (ed.), *De briefwisseling van Constantijn Huygens* (1608-1687), 5: *1649-1663*, Rijks Geschiedkundige Publicatën, Grote serie, 28 ('s-Gravenhage, 1916), nr. 5457). Hieruit kan worden opgemaakt dat Caterus enkele verzen uit de *Momenta desultoria* van Huygens (2de editie in 1655) had becritiseerd, tot ongenoegen van Huygens, die de jezuïet Caterus minder apprecieerde dan de mens en dichter Caterus: 'Haec Iesuitae dicta sunto, non Catero, cuius ego et eruditionem suspicio et amicitiam usque colui et culturus sum.' Daarom schreef Caterus in zijn brief van 16 maart 1656 aan Seghers met betrekking tot Huygens (zie o.a. J. VAN VLOTEN en G. LE GRELLE, 'Huygens', pp. 468-469): 'Ick en hadde niet ghemeynt, dat den Heere van Zuylichem soo soude opghenomen hebben, het ghene ick in synen boeck hadde aengeteeckent, als vrient ende als Jesuït; want Cate[r]us ende Jesuït niet en konnen ghescheyden worden, ende beyde tsaemen maecken éénen vrient, al is 't dat hy de Jesuïten sich anders verbeelt.' Caterus staat erop dat de meningsverschillen bijgelegd worden: 'Voorders soude ick alles wel konnen beantwoorden, maer staecke dat, om de ghemoederen niet te verweeken, die ick in alle redelijckheit soecke te vergelijcken; waerom ick oock niet en sal laeten de oude kennisse te ververschen, met hetghene daertoe streckende sal voorvallen; ghelijck de H^{re} van Zuylichem oock besluyt de vrientschap te willen onderhouden.' We signaleren ook dat in Huygens' brief aan Caterus sprake is van Pierre Chanut (die ertoe bijdroeg dat Christina van Zweden zich bekeerde tot het katholicisme): Caterus zou hem verdedigd hebben toen Chanut na een kortstondig ambassadeurschap de Nederlanden verliet; zie over Chanut A. TRIN, in *Dictionnaire de biographie française* (...), 8 (Paris, 1959), kk. 402-403.

37 J. VAN VLOTEN en G. LE GRELLE, 'Huygens', p. 469; H.J. ALLARD, 'Seghers', pp. 145-146; P.P.M. ALBERDINGK THIJM, 'Eenige gedichtjes', pp. 7-8 (deze laatste schrijft een Latijns vers, dat wellicht van Caterus is, aan Hosschius, Wallius en Becanus toe). We hebben het Antwerpse handschrift met de Segheriana opnieuw bekeken, maar konden er geen nieuwe gegevens uit puren.

samenwerking historisch moeilijk: Hosschius was al in 1653 overleden: het gedicht zou dus een aantal jaren vroeger moeten geschreven zijn. In feite ligt het voor de hand dat met het postscriptum van Caterus iets anders wordt bedoeld. In 1656 waren bij Balthasar II Moretus te Antwerpen zowel de *Elegiarum libri sex* van Sidronius Hosschius als de *Poematum libri novem* van Jacobus Wallius van de persen gekomen; de dichtwerken van Hosschius werden vaak ingebonden met de Latijnse poëzie van Gulielmus Becanus, die één jaar eerder bij dezelfde uitgever was verschenen[38]: ongetwijfeld rekende Caterus erop dat Seghers vanuit Antwerpen een exemplaar van de twee boeken aan Huygens had bezorgd of eerlang zou bezorgen. Deze interpretatie lijkt te worden gestaafd door een brief die Constantijn Huygens op 17 november 1656 aan Wallius[39] schreef en waarin hij naar aanleiding van de ontvangst van de boeken stelde dat hij de jezuïetendichters alledrie evenzeer waardeerde.[40]

Maar keren we nog even terug naar Caterus' Antwerpse jaren. Nu de priester-dichter verlost was van de algehele leiding van een school en dus over wat meer vrije tijd beschikte, beperkte hij er zich niet toe enkele gelegenheidsverzen te schrijven. Hij ontwierp en redigeerde een boekje met emblemata naar aanleiding van de recente promotie van Franciscus Kinschotius tot ridder van de militaire orde van de H. Jacobus[41] - Kinschotius was een oud-leerling van de Brusselse jezuïeten. Het boekje verscheen anoniem bij Balthasar II Moretus, kort na 1 juni 1645, maar de opdrachtsbrief is ondertekend door Caterus en laat er geen twijfel over bestaan dat de pater zelf het hele werkje concipieerde. Volgens de bibliografieën van de emblemataliteratuur zijn de exemplaren van deze bundel uiterst zeldzaam: J. Landwehr kent er slechts in de univer-

38 Zie G. TOURNOY en D. SACRÉ, in D. SACRÉ (ed.), *Hosschius*, pp. 156-158.

39 Die van 1654 tot 1662 in Antwerpen leefde, eerst in het professenhuis, vanaf 1656 in het convict.

40 Cfr. J.A. WORP (ed.), *De briefwisseling*, nr. 5517; J. DE LANDTSHEER, in D. SACRÉ (ed.), *Hosschius*, pp. 158-159.

41 Zie over deze orde o.a. Aubert LE MIRE, *Origine des chevaliers et ordres militaires* (Brussel, 1685), pp. 22-26; B. SCHWENK, 'Jacobusorden', *Lexikon des Mittelalters*, V (München, Zürich, 1991), kk. 262-263.

siteitsbibliotheek van Glasgow en in het Koninklijk Huisarchief in Den Haag.[42] In feite zijn er meer exemplaren bewaard: de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bezit er een aantal, sommige met, sommige zonder afbeeldingen.[43] De titel van het boekje luidt:

> VIRTVTES/ CARDINALES/ ETHICO EMBLEMATE/ EXPRESSAE. / AD PRAENOB. ET GENEROS./ DOMINVM/ D. FRANCISCVM/ DE KINSCHOT, / EQVITEM/ ORDINIS S. IACOBI, ETC. / Antverpiae, ex Officina Plantiniana. M.DC.XLV.[44]

Het voorwoord van deze bundel is bijzonder belangwekkend: het staat namelijk toe een verband te leggen met de jaarlijkse emblemata-tentoonstellingen in het Brusselse jezuïetencollege. In dac voorwoord lezen we namelijk dat Franciscus Kinschotius, aan wie deze bundel is opgedragen, destijds in het Brusselse jezuïetencollege studeerde onder het directeurschap van Caterus, die Kinschotius zes jaar lang had gekend.[45] Caterus haalt herinneringen op aan de emblematische tentoonstelling of *affixio* van 1630: die handelde precies over de *virtutes cardinales*, de vier hoofddeugden! Bovendien had Kinschotius[46] destijds voor die tentoonstelling een groot schilderij bedacht en laten uitvoeren; dat prijkte volgens Caterus nog steeds in het jezuïetencollege.

De *affixiones* van het Brusselse college werden voor enkele jaren voortreffelijk ontsloten door Karel Porteman.[47] Met betrekking

42 J. LANDWEHR, *Emblem and Fable Books Printed in the Low Countries 1542-1813. A Bibliography* (Utrecht, 1988^3), nr. 868.

43 Ik raadpleegde V.B. 7262 A (met afbeeldingen) en II 40316 A (zonder afbeeldingen). Een fraai exemplaar van dit werk vindt men ook in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel ('O 111.c Helmst. 4°').

44 Het exemplaar V.B. 7262 A behoorde blijkens een handschriftelijke toevoeging sinds 1658 tot de bibliotheek van het Mechelse jezuïetencollege.

45 De informatie klopt: van 1625 tot 1631 was Caterus *praefectus scholarum* van het Brusselse college; Kinschotius was leerling van de poësis in 1629-1630 en van de retorica in 1630-1631.

46 Het was de gewoonte dat de *adolescentes praenobiles* of *perillustres*, de meest vooraanstaande leerlingen, als mecenassen optraden voor de *affixiones*.

47 K. PORTEMAN, *Emblematic Exhibitions* (affixiones) *at the Brussels Jesuit College (1630-1685). A Study of the Commemorative Manuscripts (Royal Library, Brussels).* With Contributions by E. Cockx-Indestege, D. Sacré, M. de Schepper (Brussels, Turnhout, 1996).

tot de tentoonstelling van 1630 wisten we dat het commemoratieve handschrift erg onvolledig was en dat men in juli 1631 begonnen was met het bewerken van de vier grote schilderijen tot gravures, die elk één van de hoofddeugden voorstelden.[48] Van die gravures ontbrak tot dusverre elk spoor: 'No trace has yet been found of these prints'.[49] Welnu, dit boekje uit 1645 bevat de gravures van die schilderijen, dat van de *Fortitudo* of Moed, dat ontworpen en bekostigd werd door Kinschotius, en dat van de drie overige hoofddeugden. De verloren gewaande gravures zijn terecht! Het voorwoord van 1645 zegt immers: 'Herken je, Kinschotius, deze hoofddeugden, waarmee je al erg lang grondig vertrouwd bent, en niet alleen op grond van afbeeldingen? Toen ik destijds het college liet opsmukken[50] met de grote, voortreffelijk geschilderde emblematische afbeeldingen van de kardinale deugden, om de nodige uitstraling aan de plaats te verlenen en de eruditie van de leerlingen duidelijk te maken, heb jij, die toen in de poësis zat, de uitbeelding van één dezer deugden voor je rekening genomen; dat schilderij hangt daar nog steeds, zodat men er niet kan naar kijken zonder aan jou te denken. Hoe het schilderij er uit zag, zal je makkelijk weer voor de geest komen, wanneer je het in dit boek opnieuw afgebeeld ziet. Het gaat om *Fortitudo.* (...) Voor mij was het niet genoeg dat ik die deugd en de andere destijds kon aanschouwen als kleurrijke schilderijen: ik wou ze ook later nog kunnen bekijken, gegraveerd in brons. Daarvoor heb ik gezorgd, met de bedoeling dat die afbeeldingen een ruimere verspreiding zouden kennen en, eens op papier afgedrukt, langer de tand des tijds zouden trotseren (...).'[51]

De vraag rest wanneer de gravures werden aangemaakt. In juli 1631 was men daarmee begonnen. Is de onderneming stilgelegd toen studieprefect Caterus op het einde van het schooljaar Brussel verliet? Of beschikte hij heel die tijd over de gravures, hield hij ze vijftien jaar in portefeuille?

48 K. PORTEMAN, *Exhibitions*, pp. 32-33; pp. 82-83.

49 K. PORTEMAN, *Exhibitions*, p. 82.

50 Deze zinsnede impliceert dat de studieprefect een belangrijke inbreng had bij de keuze van het thema van de jaarlijkse *affixio.*

51 F. *3^{v}.

De laatste mogelijkheid kan zeker niet uitgesloten worden. Nu één van zijn illustere oud-leerlingen, die destijds een schilderij bekostigd had, nog een stapje hoger op de maatschappelijke ladder was geklommen, greep Caterus de gelegenheid aan om die *patronus litterarum et artium* wat nauwer aan zich te binden.[52] Hij liet zowel aan zijn oud-leerling als aan een ruimer publiek uitschijnen dat Kinschotius zijn opvoeding aan de jezuïeten en aan Caterus te danken had; hij bezong nu zelf het thema dat hij de adressaat in zijn schooltijd had laten bezingen; tevens spoorde hij de voorname man aan de beoefening van de hoofddeugden niet te veronachtzamen: hij bedoelde dit boekje expliciet als een *livre de chevet* voor Kinschotius.

Het werkje zelf telt maar een dertigtal bladzijden. Afgezien van de interessante inleiding en de prenten bevat het een gedicht van Caterus over de genoemde militaire orde van de H. Jacobus en een inleidend gedicht; dan komen de vier deugden aan bod, volgens een vast stramien: afbeelding; een soort *arguta inscriptio*, een elegante en spitsvondige vorm van poëtisch proza in de vorm van een inscriptie, waarin de kern van de deugd fraai wordt verwoord - een genre dat toen erg in de mode was-; citaten uit Cicero's *De officiis* met betrekking tot de behandelde deugd; telkens een gedicht van Caterus over de schijndeugd. Zoals er een inleidend gedicht is, is er nog een slotvers.

Toen Caterus' emblemataboek bij Moretus uitkwam, was de dichter ook al bezig met de voorbereidingen van de dichtbundel voor het huwelijk van Balthasar II Moretus, die de aanleiding vormde tot dit artikel.

Ruim een jaar later schreef Caterus nog een Latijns gelegenheidsvers voot de eerste mis van de jezuïet Matthaeus Voochts[53] en werkte hij samen met Pater Poirters[54] aan een ander, bescheiden project. De Antwerpse jezuïeten waren veel verschuldigd aan

52 Kinschotius' promotie vormde voor meerdere humanisten een aanleiding om zich op een goed blaadje bij hem te plaatsen: Valerius Andreas b.v. droeg de tweede editie van zijn *Bibliotheca Belgica* aan hem op (Leuven, 1643).

53 Zie DE BACKER en SOMMERVOGEL, *Bibliothèque*, I, 1, kol. 452 n. 54 (anoniem en zonder datum verschenen bij Balthasar II Moretus); voor Matthaeus Voochts: A. PONCELET, *Nécrologe*, p. 112 (overleden in 1686).

54 Poirters leefde in het Antwerpse professenhuis tijdens de schooljaren 1646-1649.

de de familie Houtappel, die in de loop van de zeventiende eeuw honderdduizenden florijnen aan de Orde schonk.[55] In oktober 1646 vierde Maria Houtappel haar gouden jubileum als godvruchtige maagd. Caterus publiceerde naar aanleiding hiervan enkele Nederlandse gedichten (*Viiftich-jaerich jubilé van de weerdighe ende godtvruchtige Jouffrouwe Maria Houtappel in haeren devoten staet* (Antwerpen, 1646; 14 blz.)).[56] Kort daarop schreef Poirters enkele bespiegelingen in dicht en proza, die hij aan Maria Houtappel opdroeg (*Alder-heylichsten noem voor een Nieu-Jaar gift*, *geschonken aen de Jonkheit*, *Ghehoude*, *Weduwe ende Gheestelyke* (Antwerpen, weduwe en erven Jan Cnobbaert, 1647)).[57]

Meer getuigenissen over Caterus' Antwerpse jaren hebben we vooralsnog niet. Het ligt voor de hand dat Caterus in betrekking is gebleven met Gevartius, zijn oud-klasgenoot, thans toonaangevend Antwerps humanist. Een bewijs hiervan vormt een onuitgegeven brief van Gevartius aan de jezuïet Jacobus de Rassinghem (5 mei 1651), waaruit blijkt dat Caterus en Gevartius met elkaar overleg hadden gepleegd nopens een bij Gevartius bestelde funeraire inscriptie.[58]

Van 1654 tot aan zijn dood leefde Caterus te Brussel; aanvankelijk had hij er opnieuw een zware taak als *praefectus scholarum.* Hoeveel vrije tijd hem restte om de muze te dienen, is niet duidelijk. Hij werd ongetwijfeld van nabij betrokken bij de emblematische tentoonstellingen, die in juli 1655 en 1656 handelden over respectievelijk de opvoeding van de jeugd en de lof van de oude dag, en over de eucharistie.[59] In die jaren publiceerde het Brussel-

55 Godfried Houtappel en zijn vier dochters. Cfr. A. PONCELET, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas* (...), 1: *Histoire générale* (Bruxelles, 1927), p. 547 noot 3. DE BACKER en SOMMERVOGEL, *Bibliothèque*, I, kol. 453, nr. 60 (onder 'Anvers') vermelden nog een anonieme Nederlandse publicatie uit juli 1652, opgedragen aan Anna en Christina Houtappel.

56 Vgl. ook C. SOMMERVOGEL, *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes publiés par des religieux de la Compagnie de Jésus* (...) (Paris, 1884 = Amsterdam, 1966), kol. 1056.

57 Cfr. E. ROMBAUTS, *Leven en werken van Pater Adriaan Poirters s.j. (1605-1674). Bijdrage tot de studie der didactisch-moraliserende letterkunde in de XVIIe eeuw in Zuid-Nederland* (Ledeberg/Gent, 1930), pp. 72-73.

58 Brussel, Kon. Bib., hs. 3581-2, f. 58 (Gevartius aan de Rassinghem): 'Exhibuit mihi diebus proxime elapsis R.P. Caterus fragmentum epistulae (...)'.

59 Cfr. K. PORTEMAN, *Exhibitions*, pp. 128-131.

se college ook enkele anonieme gelegenheidsbundels, waarin Caterus een aandeel kan hebben gehad. Het meest komt daarvoor allicht in aanmerking een publicatie uit mei 1655 naar aanleiding van de pausverkiezing van Alexander VII Chigi:[60] in een brief van Caterus aan Seghers, gedateerd 24 januari - 8 februari 1656, zond Caterus immers enkele werkjes over Alexander VII mee voor Constantijn Huygens, waaronder een door hem vervaardigd chronogram op de pausverkiezing.[61] Verder verleende Caterus zijn medewerking aan jezuïetenprojecten als de *Acta Sanctorum*[62] en het bijhouden van de jezuïetenbibliografie.[63] Misschien was zijn gezondheid intussen fel achteruitgegaan: in een brief aan Seghers (voorjaar 1656) klaagde hij over maandenlange pijn in de arm. Hij overleed op 63-jarige leeftijd in de lente van 1657.

60 *Ad festos ignes qui ob auspicatissimam electionem S.D.N. Alexandri VII Pont. Opt. Max. Romae factam VII. Aprilis MDCLV Bruxellae structi fuerunt, flammula a Collegio Societatis Iesu ibidem addita III. die Maii MDCLV* (Brussel, G. Scheybels, 1655; 32 pp.); vgl. De Backer en Sommervogel, *Bibliothèque*, I, kol. 284. Ik heb van dit en van andere gelegenheidspublicaties alsnog geen exemplaar teruggevonden.

61 Cfr. J. van Vloten en G. Le Grelle, 'Huygens', pp. 465-467.

62 Bewaard is een brief van Caterus (Brussel, 28 oktober 1655) met betrekking tot relikwieën in de Zavelkerk te Brussel (Brussel, Kon. Bib., hs. 7569, pp. 277-278).

63 Brussel, Algemeen Rijksarchief, Jezuïeten, Flandro-Belgica, L 1117: bevat o.a. een briefje van Caterus, Brussel 17 augustus 1656 (aan Bollandus?). Daaruit blijkt o.a. dat Caterus voor de jezuïetenbibliografie addenda heeft geschreven met betrekking tot P. Johannes Tollenarius (in L 1117 bevindt zich effectief en lange nota over Tollenarius). Hij vestigt de aandacht op het feit dat de *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu* van Philippus Alegambe (Antwerpen, 1643) aan herziening toe is: sommige auteurs zijn er te karig behandeld (o.a. Cabillavius, Zylius en Hosschius) (vgl. D. Sacré, *Hosschius*, p. 127); zelf beschikt hij niet over voldoende accuraat bibliografisch materiaal om over een hele groep jezuïetenauteurs afgewerkte supplementen op te sturen.

Appendix

Gulielmus de Wael (Brussel) over de dood van Jacobus Caterus aan Aegidius Vander Beke (Mechelen), 6 april 1657.[64]

Reverende in Christo Pater,
Pax eiusdem. Placuit divinae bonitati ex hac misera vita ad beatam, uti speramus, evocare Patrem Jacobum Caterum, gravi apoplexia obrutum, qua quinta huius ad duodecimam noctis, sacramentis quibus potuit munitus, extinctus est. Dignabitur Reverentia vestra pro anima eius solita Societatis suffragia suis indicere meque in sanctis sacrificiis habere commendatum. Bruxellis 6 Aprilis 1657.
Reverentiae vestrae servus in Christo
Guilielmus de Wael

[een andere hand voegde na de aanspreking toe: 'P. Jacobus Caterus 1657']
[adres: Reverendo Patri in Christo Patri Aegidio vander Beke Societatis Jesu rectori. Mechliniam. pro mortuo]
[een andere hand voegde toe: 'Obiit Pater Jacobus Caterus Bruxellis quinta Aprilis 1657']

K.U. Leuven
Seminarium Philologiae Humanisticae
Blijde-Inkomststraat 21
B-3000 Leuven

64 Brussel, Kon. Bib., hs. 6485, f. 282. Onuitgegeven. De spelling van de brief werd bewaard, maar het gebruik van de hoofdletters en de interpunctie werden aan de hedendaagse normen aangepast en de afkortingen stilzwijgend opgelost.

Verdere bibliografische sprokkelingen met betrekking tot de dichter Sidronius Hosschius s.j. (1596-1653)

Dirk Sacré

De Latijnse dichter Sidronius Hosschius, alias de Hossche (Merkem, 1596 - Tongeren, 1653) heeft zijn populariteit niet alleen te de danken aan de kwaliteit van zijn werk: hij genoot ook het voorrecht te mogen publiceren in de toen nog steeds prestigieuze *Officina Plantiniana:* op één van haar persen werd al in 1635 een elegie ter ere van de kardinaal-infant Ferdinand samen met gelegenheidswerk van Hosschius' confrater Gulielmus Becanus (of Vander Beken) gelegd; dat was nog onder Balthasar I Moretus. Onder diens neef en erfgenaam Balthasar II Moretus werd dan in 1656 de eerste verzamelde uitgave van de dichtwerken van Hosschius te Antwerpen gedrukt, een postume editie, geredigeerd door een andere confrater, Jacobus Wallius (of Vande Walle): deze laatste vijzelde het internationale prestige van zijn overleden vriend extra op door de meest gereputeerde latinisten rond paus Alexander VII Chigi te vragen een vers ter ere van Hosschius te plegen; de kwestieuze dichtkrans werd vòòr het eigenlijke werk van Hosschius gevlochten en straalde af op de volgende boeken elegieën.

De drie genoemde jezuïetendichters, Hosschius, Wallius en Becanus, vormen de trots van onze 17de-eeuwse Latijnse letterkunde; tot op het einde van vorige eeuw was de reputatie van de *tres Patres Belgae* allicht even stevig als die van de *tres fratres Belgae* uit de zestiende eeuw, Janus Secundus en zijn twee dichtende broers. Van de drie jezuïeten heeft Hosschius de grootste invloed uitgeoefend; zijn werk is het vaakst herdrukt en gebloemleesd, bewerkt en vertaald. Voor de lezer van vandaag is die vrome poëzie misschien verouderd; vroegere lezers bewonderden vooral de klassieke zegging, de vormgaafheid van zijn werk. In wezen

klinkt in Hosschius' verzen het classicistisch ideaal van het vroege zeventiende-eeuwse Collegio Romano van de jezuïeten door, waar een leraar als Famiano Strada[1] gepleit had voor een terugkeer naar de klassieke vorm, geënt op een religieuze inhoud: het Latijnse proza moest komaf maken met de gekunstelde eenvoud en met het Senecaans-Taciteaanse stijlideaal van Lipsius (+ 1606) en zich opnieuw inspireren naar Cicero; de poëzie moest zich afwenden van de imitatie van dichters uit de zilveren en latere latiniteit en weer zweren bij Vergilius, Horatius en Ovidius, uiteraard zonder de heidense overtuigingen van die klassieken over te nemen. Paus Urbanus VIII Barberini (1623-1644) was een kwekeling van de jezuïeten en bovendien een begenadigd Latijns dichter; hij had zich volkomen achter de visie van de latinisten van het Collegio Romano geschaard en haar uitgezongen in zijn bijzonder populaire Latijnse gedichten- talloze keren heruitgegeven, ook te Antwerpen, waar Balthasar I Moretus in 1634 een prachtuitgave produceerde. Het eerste gedicht van Urbanus' *Poemata* kan men al zonder meer programmatisch noemen. Daarin beklaagt Barberini zich over het verval van de Latijnse dichtkunst, biedt een staalkaart van wat de dichters plegen te bezingen - de liefdesavonturen van Jupiter en van Orpheus bijvoorbeeld -, trekt de aandacht op het zedelijke bederf dat van die thema's uitgaat en breekt een lans voor stichtende onderwerpen, bezongen in een taal en stijl die voor de grootste klassieke dichters niet hoeven onder te doen: waarom zouden we zingen over Orpheus die de onderwereld trotseerde om er zijn geliefde Eurydice te gaan halen, als Christus zelf terwille van de mensheid neergedaald is ter helle, verrezen en opgestegen naar de hemel?

Dit ideaal - religieuze poëzie in een puntgave, klassieke taal - is in ons land verwezenlijkt door de drie West-Vlaamse jezuïetendichters. De nieuwe norm werd niet meteen gerealiseerd; wie zich daarvan wil vergewissen, kan b.v. Hosschius' poëzie leggen naast dat van zijn orde- en tijdgenoot Cabillavius (of Cabilliau, Ieper 1568 - Antwerpen, 1652): toegegeven, het gros van zijn produc-

1 Zie hierover b.v. J. IJSEWIJN, 'Latin Literature in 17th-Century Rome', *Eranos*, 93 (1995), 78-99; ID., 'Scrittori latini a Roma dal barocco al neoclassicismo', *Studi romani*, 36 (1988), 229-249.

tie was rond 1625 al klaar, al werd het goeddeels pas later uitgegeven.[2] Hoe dan ook, waar Hosschius met klassieke maat schrijft, produceert Cabillavius oeverloze gedichten, doorspekt met allegorieën, weinig klassieke woorden en wendingen, vaak stroeve verzen en een onklassiek pathos. Wie Hosschius leest, heeft bijwijlen de indruk een tweede Ovidius te lezen: hier heersen orde, maat, klaar- en doorzichtigheid, een beheerste retoriek. Voeg daar een opmerkelijk inlevingsvermogen in de personages en een gelukkige keuze van universele thema's aan toe - denk slechts aan cycli als *Het lijden van Christus, De tranen van Petrus* of *De loop van het menselijke leven* - en je begrijpt waarom Hosschius zo succesvol is geweest en ook voor schoolgebruik zo goed in aanmerking is gekomen. Zelfs bepaald gelegenheidswerk van Hosschius was zo voortreffelijk gemaakt, dat het de tijd heeft getrotseerd en meermaals bewerkt is geworden: zo bijvoorbeeld een in 1650 bij Balthasar II Moretus gedrukt bundeltje met drie ontroerende elegieën over twee boezemvrienden die tijdens een militaire expeditie van aartshertog Leopold-Willem in Frans-Vlaanderen en Picardië waren omgekomen.

Om precies te kunnen inschatten hoe verreikend de invloed van Hosschius is geweest, is bibliografisch onderzoek van primordiaal belang. Toen we in 1996 naar aanleiding van de vierhonderdste verjaardag van de geboorte van Hosschius met een groep neolatinisten een tentoonstelling en een publicatie over de dichter voorbereidden[3], mochten we een beroep doen op Marcus de

2 Zie b.v. D. SACRÉ, 'Een Latijns jezuïetendichter uit de zeventiende eeuw: Balduinus Cabillavius', *De zeventiende eeuw*, 14 (1998), 107-117.

3 D. SACRÉ (ed.), *Sidronius Hosschius (Merkem 1596 - Tongeren 1653) jezuïet en Latijns dichter. Publicatie n.a.v. zijn vierhonderdste verjaardag* (Kortrijk, 1996). Sindsdien verschenen nog *D. Sacré*, 'A Forgotten Autograph Poem by Sidronius Hosschius S.I. (1596-1653)', *Ziva antika*, 45 (1995 [1997]), 271-285; ID., 'Verkenningen in een 17de-eeuws handschrift uit de recente aanwinsten van de Gentse universiteitsbibliotheek: poëzie van Aloysius Lauwenbach S.J.?', *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 50 (1996 [1998]), 115-139; enkele items in H. MEEUS (red.), *Ad maiorem Dei gloriam. Jezuïeten in de Nederlanden in de zeventiende eeuw. Catalogus bij de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek van de UFSIA 1 september - 4 oktober 1997* (Antwerpen, 1997); vooral J. IJSEWIJN, 'Sidronius Hosschius (1596-1653), Latijns dichter', *De zeventiende eeuw*, 13 (1997), 401-410.

Schepper, die een lijst samenstelde van gedrukte edities van Hosschius die in Belgische bibliotheken voorhanden zijn.[4] Daarnaast was en is de oude bibliografie van De Backer en Sommervogel een alleszins rijke en doorgaans betrouwbare gids.[5] Na afloop van de Hosschius-herdenking vonden we nog een vijftal onbekende uitgaven van werk van Hosschius en een negentiende-eeuwse Latijns-Italiaanse editie van één van zijn dichtbundels.[6]

Twee recente vondsten ter gelegenheid van bibliotheekbezoeken in Zuid-Duitsland voegen nog wat materiaal toe waaruit blijkt hoe intens de verspreiding van Hosschius' oeuvre is geweest; ze stellen ons tevens in staat de chronologie van de 'nieuwe' Hosschiana nauwkeurig te bepalen.

In de bibliotheek van Dillingen vonden we een totnogtoe onbekende Hosschius-uitgave, die merkwaardigerwijze nog tijdens het leven van de dichter van de pers is gekomen - het boekje werd in de paastijd van 1653 gepubliceerd, kort vóór 10 april; Hosschius overleed te Tongeren op 4 september van datzelfde jaar. De titel luidt als volgt:

> SIDRONII // HOSSCHII // E // SOCIETATE IESU // ELEGIAE // DE // CHRISTO PATIENTE.// OBLATAE // DD. SODALIBUS MAIORIS // CONGREG. ACADEM. // B.M.V. ANNUNCIATAE // AD DOMINICAM PASSIONIS[7] // DILINGAE, // Formis Academicis // Cum Facultate Superiorum. // ANNO M.DC.LIII.[8]

4 M. DE SCHEPPER, 'Gedrukte edities van Sidronius Hosschius S.J.: een voorlopige Belgische checklist', in D. SACRÉ (ed.), *Hosschius*, *o.c.*, pp. 81-91.

5 Aug. et Al. DE BACKER, C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, I: *Bibliographie*, IV (Bruxelles, Paris, 1893 = Héverlé-Louvain, 1960), kk. 473-479 (met aanvullingen in het *Supplément*).

6 D. SACRÉ, 'Some Unexplored Editions of Sidronius Hosschius's (and of Becanus's) Poetry (with a Forgotten Poem)', *Humanistica Lovaniensia*, 47 (1998), 350-357.

7 Geconfirmeerd door het voorwoord aan de lezer (f. A2r): 'in eorum praesertim mentibus, qui sacratiore hoc tempore *Patientis Domini* salutari memoria occupantur'.

8 Exemplaar in de bibliotheek van Dillingen: XII. 823. Bovenaan de titelpagina werd hieraan toegevoegd: 'Collegij Soc. IESV Dilingae. An. 1663'. Hosschius' bundel werd ingebonden met werk van twee zeer belangrijke Duitse jezuïetendichters, nl. de *Heroidum epistolae* van J. Bidermannus (Dilingae, Formis Academicis, 1642) de *Sylvarum libri septem* van J. Balde (Monachii, haeredes Corn. Leyserii, 1643).

De cyclus over het lijden van Christus[9] verscheen voor het eerst bij Jan Mommaerts te Brussel rond Pasen 1649 (het *imprimatur* dateert van 19 en 20 maart 1649; Pasen viel op 25 maart); Hosschius leefde toen in het Brusselse jezuïetencollege en gaf tevens lessen geschiedenis aan de pages van het hof van aartshertog Leopold-Willem. De cyclus bevatte in de eerste editie twaalf elegieën; na de dood van de dichter kon zijn uitgever Wallius de hand leggen op vijl bijkomende elegieën, zodat de *opera omnia*-edities vanaf 1656 steevast zeventien *Elegiae de Christo patiente* bevatten. 'Onze' druk uit Dillingen gaat aan deze verzamelde werken vooraf en bevat dus slechts twaalf gedichten. Hij opent met een voorwoord aan de lezer, waarin gesteld wordt dat deze elegieën vier jaar eerder te Brussel waren verschenen ('ab Authore abhinc quadriennio Bruxellis editas') en pas recentelijk in Duits gebied bekend waren geraakt ('nuper e Belgio allatas'). De thans aan het licht gekomen editie droeg ongetwijfeld bij aan de doorbraak van Hosschius in het Duitse taalgebied: Dillingen was een belangrijke universiteitsstad; het hoger onderwijs was er in handen van de jezuïeten[10], die er tevens een gymnasium hadden.[11] Aan omzeggens alle jezuïetenhuizen waren Mariacongregaties verbonden. De gedichten van Hosschius werden, zoals de titelpagina verraadt, gedrukt ten behoeve van de grote Maria-congregatie, nl. die van de hogeschoolstudenten. Wie in deze periode de universitaire pers ('Formae Academicae') te Dillingen leidde, is onbekend: omdat voor de periode 1640-1654 namen van druk-

9 Zie J. De Landtsheer, in D. Sacré (ed.), *Hosschius, o.c.*, p. 144.

10 Tijdens het academiejaar 1652-1653 was P. Sigmund Schnuremberger (Schuernberger) universiteitsrector.

11 Zie voor de Dillinger universiteit, school en congregaties T. Specht, *Geschichte der ehemaligen Universität Dillingen (1549-1804) und der mit ihr verbundenen Lehr- und Erziehungsanstalten* (Freiburg/Br., 1902), inz. pp. 354-359 voor de congregaties.

kers ontbreken, wordt aangenomen dat de jezuïeten zelf de onderneming volledig in handen hadden genomen.[12]

Deze Dillinger editie staat aan het begin van een hele rij van herdrukken van Hosschius' *Elegieën over het lijden van Christus*, waarvan geen enkele in de jezuïetenbibliografie van De Backer en Sommervogel wordt vermeld: ze stammen alle uit München (1654; 1685; 1712).[13] Eén van die zeldzame herdrukken vonden we in de bibliotheek van Augsburg:

> SIDRONII // HOSSCHII // E // SOCIETATE JESU // ELEGIAE // DE // CHRISTO PATIENTE. //
> *Cum Facultate Superiorum, & Privi- // legio Serenissimi Electoris Bavariae, &c.*// Sumptibus JOANNIS
> HERMANN a GELDER, // Bibliopolae Aulici. // MONACHII, // Typis SEBASTIANI RAUCH. // ANNO M.DC.LXXXV.[14]

12 Vgl. J. BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts in deutschen Sprachgebiet, Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen*, 12 (Wiesbaden, 19822), p. 85. Van 1654 tot 1668 leidde Ignaz Mayer de Universitaire Pers. Zie o.a. O. BUCHER, 'Ignaz Mayer als Buchdrucker in Dillingen/Donau', *Gutenberg-Jahrbuch*, 32 (1957), 200-206; Id., 'Bibliographie der Druckwerke Johann Mayers und seiner Witwe Barbara zu Dillingen 1601-1619', *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 10 (1970), kk. 889-944; ID., 'Melchior Algeyer als Buchdrucker in Dillingen (Donau) 1619-1621. Mit einem Verzeichnis aller Dillinger Buchdrucker von 1550-1829', *Gutenberg-Jahrbuch*, 35 (1960), 261-265.

13 Cfr. D. SACRÉ, 'Unexplored Editions', 350-351. Vgl. Bayerische Staatsbibliothek, *Alphabetischer Katalog 1501-1840. Voraus-Ausgabe*, 17 (München enz., 1987), p. 252.

14 Exemplaar in de bibliotheek van Augsburg: NL 543. Op de titelpagina werd toegevoegd wat volgt: 'Collegij S. Crucis Aug. Dilingae comparavit F. Ignatius Kistler Can. Reg. praef. ad S. Crucem sub Rev^{mo} et Ampliss^{mo} D.D. Praesule Felice'. Het gaat ongetwijfeld om de in 1758 overleden augustijn Kistler van 'Kloster zum H. Kreuz' te Augsburg (vgl. J.G. MEUSEL, *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, 7 (Leipzig, 1808 = Hildesheim, 1967), pp. 41-42). Zie voor de jezuïetendrukker Rauch (1668-1695) J. BENZING, *Buchdrucker, o.c.*, p. 337; boekhandelaar en uitgever J.H. von Gelder wordt vermeld door D.L. Paisey, *Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701-1750. Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen*, 26 (Wiesbaden, 1988), p. 75. Het exemplaar van Dillingen is ingebonden met het bekende leerdicht van de Vlaamse jezuïetendichter Livinus Meyerus (*De ira libri tres* (Monachii, 1695)) en een tragedie van P. Stephanus Tuccius (*Tragoedia Christus Judex* (Monachii, 1697)).

Merkwaardig genoeg hebben de uitgevers na 1656 geen rekening gehouden met de intussen verschenen *Opera omnia* van Hosschius, waarin de betrokken cyclus met vijf gedichten was uitgebreid: ze bleven niet alleen de twaalf gedichten van de *editio princeps* zonder meer overnemen, maar copieerden bovendien, meestal zonder één enkele wijziging, het voorwoord uit de hierboven beschreven Dillinger uitgave. Zo leest men ook in het bericht aan de lezer van de editie München, 1712 dat Hosschius' *Christus patiens* 'vier jaar tevoren' te Brussel was uitgegeven![15]

Katholieke Universiteit Leuven
Seminarium Philologiae Humanisticae
Blijde-Inkomststraat 21
B - 3000 Leuven

15 Ten slotte nog een klein addendum bij de checklist van M. de Schepper in D. SACRÉ (ed.), *Hosschius, o.c.*, pp. 81-91. Op p. 82 (nr. 1) wordt daar Hosschius' bundeltje *Excellentissimo Francisco de Moncada Aytonae marchioni... Ganda* (Antwerpen, Balthasar I Moretus, 1635) aangehaald, met één Belgisch exemplaar, nl. in de Gentse universiteitsbibliotheek. Recent had ik inzage in een ander exemplaar, nl. in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (V.H. 27655 A L.P.). Tijdens de voorbereiding van de aan Hosschius gewijde tentoonstelling had ik niet de gelegenheid de afzonderlijke plaquette in te kijken en behielp ik me met de teksten zoals ze afgedrukt waren in de verzamelde gedichten van Hosschius (D. SACRÉ, *Hosschius, o.c.*, pp. 47-49). De autopsie van de afzonderlijke bundel is evenwel leerrijk: zij maakt duidelijk dat een bundeltje van G. Becanus, *Serenissimo Ferdinando Hispaniarum Infanti... Gandae Vota* (Antwerpen, Balthasar I Moretus, 1635) en dit bundeltje van Hosschius bedoeld waren als een samenhorend tweeluik: de titelpagina van beide werkjes vertoont dezelfde versiering en typografie; in beide bundeltjes worden de elegieën genummerd en volgt op elk gedicht de naam van de dichter (de *Gandae Vota* bevatten vijf elegieën van Becanus en één van Hosschius; de *Ganda* vier elegieën van Hosschius). Waarschijnlijk zijn beide bundels dus op korte tijd ontworpen en gerealiseerd, om samen aan de nieuwe en aan de aftredende landvoogd te worden overhandigd. Hosschius' voorwoord beklemtoont de continuïteit van het voortreffelijke bewind; aangezien dit voorwoord in fraai proza niet is opgenomen in Hosschius' verzamelde werken en de oorspronkelijke plaquette erg zeldzaam is, citeer ik deze inleidende zinnen in extenso. 'In communi gaudio, quod Ferdinandi adventus fecit, gratissima tui recordatio, vir excellentissime, laetitiam nostram auxit. Ferdinandum rex nobis, tu nos Ferdinando tradis. Quos ille reget, tu servasti. Quem ille hostem subiget, tu sustinuisti, fregisti. Igitur res tuas, quas celebravimus dum gereres, pauculis hisce pagellis repraesentamus. Virtus tua maius monumentum meretur et habet: bonorum omnium animos et gratae memoriam posteritatis.' (ommezijde van de titelpagina)

Het toneel van de Antwerpse Augustijnen (1671-1783)

Goran Proot

I. Inleiding

Een verloren gewaand convoluut

Tijdens het opzoekingswerk over het Vlaamse jezuïetentoneel kwam ik in de Koninklijke Bibliotheek op het spoor van een verloren gewaand convoluut met augustijnentoneel. Sinds het laatste signalement van Floris Prims in 1936 werd het als vermist opgegeven.[1] Om de een of andere reden was de verzamelband onvindbaar geworden, ofschoon hij al die tijd netjes op zijn plaats stond: op een rek in de magazijnen van de Koninklijke Bibliotheek. Niet het ongeoorloofd bruikleen van de Antwerpse stadshistoricus[2], maar een gebrekkige catalogisering van het verzamelwerk lag aan de basis van deze ongelukkige verdwijning. In de anders goed voorziene kaartcatalogi vindt men thans maar één fiche terug die naar de bundel verwijst.

Waarom is deze vondst zo bijzonder? De bundel is qua omvang en samenstelling zonder meer uniek. Van geen enkel college uit die periode bestaat er een verzameling met zoveel toneelprogramma's. Door zijn homogeniteit[3] kan dit convoluut als geen ander een beeld schetsen van het toneel op een klassiek college vanaf het

1 Cfr. PRIMS 1936. De voornaamste literatuur over het toneel bij de augustijnen: CLAEYS 1892, I, blz. 32-39, T. de RONDE 1930, PRIMS 1936, PRIMS 1946, blz. 60-61, TEEUWEN 1950 en LEYDER 1996, blz. 112-115. Op blz. 291-294 vindt men de volledige titels waarnaar ik hier beknopt verwijs.

2 Cfr. LEYDER 1996, blz 114.

3 In tegenstelling tot andere verzamelingen toneelprogramma's zijn alle stukken van één instelling afkomstig. Gewoonlijk treft men in verzamelingen van die omvang ook stukken van andere gezelschappen of scholen aan.

eind van de 17de eeuw. Een beschrijving van de bundel kan als uitgangspunt dienen voor een nauwkeurige vergelijking van het toneel aan andere colleges. Bovendien bevatten de programma's zeer veel informatie die de geschiedenis van de Antwerpse augustijnen kan bijkleuren.

In dit artikel wil ik dieper ingaan op het toneel bij de Antwerpse augustijnen. Omdat er zoveel gelijkenissen zijn aan te wijzen, zal ik daarbij regelmatig het toneel van de jezuïeten betrekken. Na een korte situering van de Antwerpse augustijnen zal ik het uitzicht van de teruggevonden toneelprogramma's schetsen. Vervolgens komen het tijdstip van de opvoeringen, de auteurs en de uitwisseling van teksten aan bod. Dan ga ik dieper in op de rollen en de acteurs, muziek en dans in het toneel, en bespreek daarna de opvoeringstaal. Voor ik tot een besluit kom, bespreek ik de gedwongen overgang van toneel naar openbare examens op het einde van de 18de eeuw.

Ik wijs de lezer erop dat het leeuwendeel van dit artikel bestaat uit een bibliografische beschrijving van het convoluut (II.). De registers achteraan (III.), die ik tevens toelicht, bieden toegang tot de lange lijst beschrijvingen van de programma's en een bijdrage tot de prosopografie.

De Antwerpse Augustijnen[4]

De augustijnen openden in 1608 een klooster in Antwerpen. De stichting ging met moeilijkheden gepaard, maar uiteindelijk moesten de kerkelijke en de wereldlijke overheid de positieve bijdrage van de paters in de strijd tegen de reformatie onderkennen. Het onderwijs, een contrareformatorisch middel bij uitstek, was daarbij een niet te onderschatten troef. In de eerste jaren kreeg het klooster, net zoals andere kloosters in de stad, een stevige financiële steun van de overheid. De paters bouwden in de loop der jaren een groot klooster op, dat wat het aantal professies betreft kon wedijveren met Gent en Brussel.

4 Ik baseer me voor dit gedeelte op Leyder 1996 en Leyder 1998.

Op het einde van de 18de eeuw, onder Jozef II, moesten de reguliere gemeenschappen een heleboel beperkingen ondergaan. De augustijnen konden hun klooster nog een tijdlang handhaven dankzij hun activiteiten in het secundair onderwijs. Maar met de komst van de Fransen werden ook de deuren van het Antwerpse augustijnenklooster gesloten. De paters slaagden erin om na 1797 elders in de stad nog onderwijs aan te bieden. Op 24 november van dat jaar werd hen het verbod opgelegd om nog langer de jeugd te onderrichten.

Onderwijs vormde vanaf het begin een belangrijk onderdeel van hun activiteiten. Samen met de jezuïeten, die reeds een groot netwerk van colleges hadden uitgebouwd, zijn de augustijnen voor een groot deel verantwoordelijk geweest voor de opleiding van de jeugd. In Antwerpen hebben de beide kloosterorden steeds met elkaar in concurrentie gestaan. De organisatie en de doelstellingen van hun onderwijs liepen erg gelijk, de methoden die ze hanteerden eveneens. Het toneel werd in beide scholen voor pedagogische doeleinden aangewend. Desondanks hebben de augustijnen steeds een kleinere aantrekkingskracht uitgeoefend, en ze moesten genoegen nemen met een tweede plaats.

De toneelprogramma's

Hoe zien de toneelprogramma's of *periochen* eruit?[5] Zij tellen doorgaans maar enkele bladzijden. Op het titelblad vindt men de titel van de tragedie terug en aan wie ze plechtig werd opgedragen. Daaronder vermeldt het programma (de plaats en) de datum van het optreden. In de regel zijn de stukken anoniem, waardoor ze in catalogi moeilijk terug te vinden zijn. Onderaan het titelblad (soms ook op de laatste bladzijde) staat het drukkersadres. Gewoonlijk vindt men op de tweede bladzijde het *argumentum* (of korte inhoud) van het toneelstuk. Het *argumentum* geeft soms informatie over de voorafgaande gebeurtenissen, of schetst de alge-

5 Dit is een algemene beschrijving, bedoeld als inleiding in de materie. Gemakshalve noem ik de op het titelblad aangekondige titel ‘tragedie’ en het tussenspel ‘komedie’. Niet alle stukken zijn tragedies (er zijn ook tragikomedies etc.), en ook enkele programma's kondigen alleen een komedie aan.

mene context van het toneelstuk. Heel dikwijls wordt het argumentum van de tragedie gevolgd door een titel of een korte samenvatting van de komedie. In tegenstelling tot wat nu gebruikelijk is, wisselde men in het collegetoneel de tragedie af met een kluchtig tussenspel. Op de tweede bladzijde staan de namen van de rollen en de acteurs. Op de derde en vierde bladzijde wordt opnieuw de korte inhoud van de tragedie (en de komedie) gegeven, nu echter bedrijf per bedrijf en scène per scène. De gegevens over het tussenspel komen ook wel op de derde of de vierde bladzijde voor. Het toneelprogramma besluit steeds met een spreuk, vaak 'Omnia gloria in Dei'.[6]

Toneel op het college

Bij het bekijken van de teksten stelt men vast dat het toneelspelen een wezenlijk onderdeel van het onderricht was. Het college had nauwelijks zijn deuren geopend[7], of de leerlingen vertoonden in het bijzijn van de magistraat en andere vooraanstaande burgers hun eerste *comoedia publica.* In de loop van dat schooljaar volgden er nog twee komedies, en in september 1609 sloten de leerlingen het jaar opnieuw met een komedie af. Daarbij was het stadsbestuur aanwezig, en waarschijnlijk werden bij die gelegenheid voor het eerst de prijzen uitgereikt.[8]

De leerlingen traden in de achttiende eeuw minstens twee keer per jaar op. Er zijn aanwijzingen voor dat het in de zeventiende eeuw net zo was.

6 De afsluitende spreuk varieerde wel eens en vermeldde regelmatig de patroon(s) van het convent. In het programma nr. 76 gebruiken de paters de spreuk die de jezuïeten op hun publicaties vermeldden ('Ad maiorem Dei gloriam').

7 Op 30 sept. 1608. De eerste opvoering vond zes weken later al plaats. Hier en daar vindt men nog aanwijzingen voor een snelle productie van spektakels, bv. bij de Brusselse jezuïeten (*Gedeon moralizé*, 1628, cfr. PROOT 1998, nr. 58) of bij de Brusselse augustijnen (cfr. Brussel KB L.P. 732: *Teli-Lvdivm...*, 1651).

8 Zoals dat gebruikelijk was aan het eind van het schooljaar. Deze gegevens onttrok ik aan het *Diarium Augustinianum, in quo describitur Ingressus et Progressus Ordinis FF. Eremitarum S.P. Augustini in Urbe Antverpiensi ab Anno 1607. Collectore F. Franc. Bellot anno 1760*, zoals geciteerd door TEEUWEN 1950, blz. 9.

Tijdstip van de opvoeringen

Gewoonlijk viel de eerste voorstelling rond carnaval, de tweede op het einde van het schooljaar, eind augustus-begin september. De eerste periode noemde men toen ook *ludi bacchanales* (de spelen vóór de vasten). Bij de opvoeringen tijdens de *ludi autumnales* (herfstspelen) was de magistraat present. Zij kwam meestal tussen voor de bekostiging van de prijsuitreiking.[9] Daarvoor werd ze eervol op de titelbladen van de programma's vermeld.

Omdat de twee klassieke colleges bij dezelfde gelegenheden optraden, gebeurde het dat tegelijk de augustijnen en de jezuïeten een stuk vertoonden. Dat was het geval op vrijdag 17 februari 1719. Terwijl de leerlingen van de *poësis* in de Prinsstraat[10] de tragedie *Aristobulus* opvoerden[11], brachten hun jaargenoten bij de augustijnen samen met de *retores* een stuk over *Frechreddus* (nr. 144[12], zie afbeelding 1). Een andere keer vond een gelijktijdig optreden plaats ter gelegenheid van de *ludi bacchanales* van 1740[13], het jaar dat de jezuïeten hun tweede eeuwfeest vierden.

Eigenaardig genoeg is het samenvallen van de voorstellingen in beide colleges eerder uitzondering dan regel. Andere voorbeelden trof ik niet aan. Daarom lijkt het wel dat de scholen rekening hielden met elkaars culturele agenda. De opvoeringen bij de prijsuitreiking en het aanbreken van de veertigdagentijd vinden in de twee Antwerpse colleges dikwijls met een tussenpoze van enkele dagen tot een week plaats.

In de periode 1722-1724 stellen we een erg hoge activiteit vast, met telkens zes stukken per jaar.[14] De *retorica* trad in februari

9 Gewoonlijk deed de stad een gift voor de aankoop van de prijzen. Soms vroegen de paters geld voor buitengewone kosten die ze door het toneel hadden opgelopen, cfr. CLAEYS 1892, I, blz. 36 en TEEUWEN 1950, blz. 5.

10 Cfr. MOEHLIG 1988, blz. 46.

11 Antwerpen UFSIA CRD Ren Dra nr. 27.

12 De nummers verwijzen naar het tweede onderdeel van dit artikel (II., vanaf blz. 202), waar een gedetailleerde lijst van de programma's is te vinden.

13 Op vrijdag 26 februari, zie nr. 87. De *perioche* van het jezuïetenstuk bevindt zich in Antwerpen, Museum Plantin-Moretus (A 4157 3).

14 Van andere jaren zijn meestal niet meer dan twee of drie programma's gevonden. Dat wil niet zeggen dat de leerlingen voor of na deze periode minder hebben opgetreden; we hebben er alleen geen bewijzen voor.

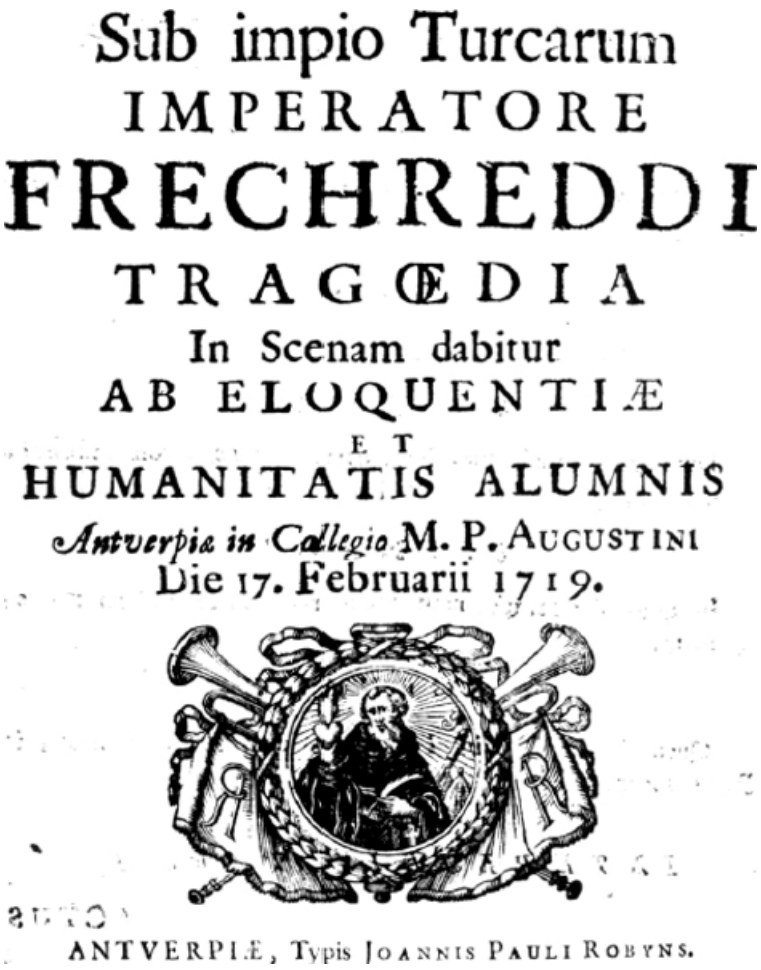
Sub impio Turcarum
IMPERATORE
FRECHREDDI
TRAGŒDIA
In Scenam dabitur
AB ELOQUENTIÆ
ET
HUMANITATIS ALUMNIS
Antverpiæ in Collegio M. P. Augustini
Die 17. Februarii 1719.

ANTVERPIÆ, Typis Joannis Pauli Robyns.

Afb. 1: Terwijl de jezuïeten de tragedie *Aristobulus* opvoeren, treden de augustijnen ook op.

samen met de *poësis* op. Na Pasen beklommen de leerlingen van de *syntaxis* het podium, en in mei volgde de *grammatica.* In de zomermaanden toonden de kleintjes (*figura* en *rudimenta*[15]) wat ze ervan konden.

Het schooljaar werd afgesloten met een stuk waaraan leerlingen uit alle klassen deelnamen. Wat mogen we uit deze gegevens afleiden? Was het uitzonderlijk dat elke klas apart een toneel op poten zette, zodat er bijna maandelijks vertoningen waren? Of werden die voorstellingen louter door medeleerlingen bijgewoond zodat *periochen* niet echt nodig waren? Men kan ook van het drukken hebben afgezien omdat dat bijvoorbeeld teveel kostte. Een andere verklaring is dat in andere jaren ook veel programma's zijn gemaakt, maar dat er toevallig alleen van deze periode zoveel zijn overgebleven.[16]

Auteurs

Interessant zijn de notities in handschrift op vele *periochen.* De Antwerpse augustijner programma's delen namelijk op ondubbelzinnige wijze mee wie het stuk geschreven heeft.[17] Iemand heeft de namen van de auteurs (of regisseurs) op de programma's geschreven. De standaardformule die hij gebruikte begon met ‘Per R(everendum) P(atrem)’, gevolgd door de naam van een leraar of de prefect van het college en zijn huidige of vroegere functie. Ik

15 De *grammatica* werd ook *etymologia* of *grammatica superiora* genoemd. De *figura* werd ook met *figura maiora, de rudimenta* met *figura minora* aangeduid.

16 Een ander voorbeeld: tussen 1699 en 1701 verzorgden de jezuïeten van Aalst 21 verschillende stukken. Dit cijfer kwam slechts tot stand door de gelukkige ontdekking van een bundel toneelprogramma's door Steven Vinckier (cfr. PROOT 1997). Er zijn nog andere uitschieters onder de jezuïetencollege's bekend, men sla er de lijsten in BOOGERD 1961, blz. 222vv. maar op na.

17 De opdrachten of *dedicaties* op jezuïetenprogramma's zijn doorgaans minder duidelijk en voor meerdere interpretaties vatbaar. De jezuïeten stuurden vaak programma's naar andere colleges op. De pater die ze verzond, groette de geadresseerde(n) doorgaans met een standaardformule en ondertekende met zijn naam vooraan op de *perioche.* Dat de pater die de programma's opstuurde de stukken ook schreef staat niet vast, al wordt daar in de literatuur gewoonlijk wel van uitgegaan.

verwijs hier naar de auteurslijst.[18] De prefect was blijkbaar het actiefst, gevolgd door de leraar van de retorica. De leraren van de poësis en de syntaxis bezorgden het minst stukken. Een aantal toneelstukken werd blijkbaar door paters-leraren uit andere colleges geschreven. Er zijn namen bij uit Gent, Hasselt en Roeselare. Soms zetten de leerlingen zelf een toneelstuk op poten wat dan op het titelblad werd vermeld (bv. nr. 148).

Netwerken

Niet alleen de namen van de externe leraren op de programma's wijzen op uitwisseling van toneelstukken. Het gebeurde vaker dat stukken achtereenvolgens in verschillende scholen werden opgevoerd. De paters bekleedden regelmatig functies in andere kloosters[19] en namen de teksten met zich mee. Misschien stuurden de augustijnen ook teksten naar elkaar op zoals bij de jezuïeten gebruikelijk was, maar daarvan trof ik geen bewijzen aan. In elk geval waren ze wel enigszins op elkaar aangewezen: er waren in de handel niet genoeg toneelteksten verkrijgbaar die aan de specifieke eisen van het onderwijs voldeden. Daarnaast vereiste het hoge opvoeringsritme een groot repertoire om al te snelle herhalingen te voorkomen.

Binnen de verzameling Antwerpse programma's treffen we al een aantal hernemingen aan. In 1769 grijpt men terug naar een stuk dat in 1719 ook al in het college werd opgevoerd.[20] In 1745 (nr. 75) hernemen de Antwerpse augustijnen een stuk uit 1724 (nr. 120). Het bijbelse stuk *Esther* werd zowel in 1762 als in 1777 op de planken gebracht. Sommige toneelstukken maakten een rondreis langs de colleges. De *Fides Christiana...* (1720) werd het jaar ervoor in Brussel opgevoerd, en ook het stuk *Austriae pietas in Carolo V. triumphans* (1732) werd eerst in de hoofdstad (1727) en

18 In de bijlage (blz. 287-289) vindt de lezer een lijst terug van de auteurs en de functies die ze op dat ogenblik bekleedden. Deze lijst is van groot belang voor de bestudering van het college van Antwerpen, omdat veel gegevens erin uniek zijn, vgl. LEYDER 1996, blz. 85.

19 Cfr. LEYDER 1996, blz. 186.

20 Het programma nr. 28 sluit inhoudelijk zeer dicht aan bij nr. 142. De titel wijkt enigszins af.

pas daarna in Antwerpen opgevoerd (nr. 102).[21] Datzelfde stuk werd overigens 25 jaar later nogmaals door de Gentse augustijnen vertoond. Het Gentse college hernam wel vaker toneel dat eerder in Antwerpen werd opgevoerd.[22]

De tussenspelen keren door de band veel vaker terug dan de tragedies.[23] *Den Gieregaerd* (nrs. 17 en 44) en *Den overlast der Rykdommen* (nrs. 18 en 19) werden twee keer geprogrammeerd. Het stuk met het motto *De Gekheyd verdryft het best de Swaermoedigheyd* kende drie opvoeringen (nrs. 14, 80 en 126), net zoals het stuk getiteld *Fide, sed cui, vide* (nrs. 33, 112, 119 en 141).[24] Deze titel treffen we overigens ook in een *perioche* van de Antwerpse jezuïeten (1732) aan.[25] Uitzonderlijk is dat niet: *Podagricus* (nr. 46) stond jaren eerder bij de jezuïeten van Oudenaarde en Bailleul op het programma, en ook de komedie *Medicus invitus* (nr. 39) werd vroeger al in het Ieperse jezuïetencollege vertoond.[26] Daar speelde men in 1727 een komedie naar een vers van Horatius dat de Antwerpse augustijnen al vijf jaar eerder brachten (nr. 137). Deze lijst kon nog veel langer zijn indien de titels van de tussenspelen door de bibliografieën werden opgenomen.

Het vermoeden dat N. Teeuwen in 1950[27] uitsprak kan worden bevestigd: de colleges gaven de toneelstukken aan elkaar door, en ook binnen de colleges hernam men ze geregeld. Hoe het met de tussenspelen precies is gesteld durf ik niet zeggen, want veel meer dan een titel hebben we meestal niet. Dekte de vlag steeds dezelfde lading? Een aantal komedies veroverde het land en werd gretig bij augustijnen en jezuïeten geprogrammeerd.

21 De Brusselse programma's waarnaar ik verwijs zitten in de Gentse Universiteitsbibliotheek.

22 Het nr. 155 werd in 1711 in Gent geprogrammeerd, en het nr. 145 in 1731 (cfr. CLARYS 1985, blz. 21, nr. 14, en blz. 56, nr. 90; VANDERHAEGHEN 1858-1869, II, blz. 233, nr. 1524 en 1525, en III, blz. 221, nr. 2912). Ik ben hier op de titels moeten afgaan omdat ik de programma's niet kon consulteren.

23 Hier volgt slechts een greep uit een geheel dat ik niet systematisch heb onderzocht.

24 Men vergelijke ook de tussenspelen van nrs. 19 en 22; nrs. 62, 89, 111 en 115; nrs. 45 en 69; nrs. 31 en 75; nrs. 29 en 63; etc.

25 Kortrijk, Stedelijke Openbare Bibliotheek, fonds Goethals-Vercruysse, GV 7832.

26 Deze programma's bevinden zich resp. in Antwerpen UFSIA CRD Ren Dra nr. 217, Kortrijk, S.O.B., GV 7866 en Antwerpen UFSIA CRD Ren Dra nr. 95 (tweede exemplaar in Kortrijk, S.O.B., GV 9554).

27 Cfr. TEEUWEN 1950, blz. 7.

Rollen en acteurs

Vanaf 1714 treffen we systematisch rolvermeldingen en acteurslijsten in de programma's aan. Dat maakt het niet alleen interessant voor genealogen, maar ook voor hen die meer over de toneelpraktijk willen vernemen. Wie de lijst bekijkt ontmoet er bekende namen: Joannes Grangé[28], Alexander Everaerts en Joannes Baptista Verdussen (1698-1773)[29] uit de drukkerswereld. Vooraanstaande families als Broeta, Moretus en Proli zijn eveneens met enkele familieleden in de lijst vertegenwoordigd.

Een gemiddeld stuk werd gedragen door een zestiental rollen, afgezien van figuranten en groepen. In 21 stukken traden een onbepaald aantal *daemones, ficti mortui, Romani* of *milites* op. Vermoedelijk bestond zo'n groep *(turba)* niet uit meer dan tien leerlingen.[30] De tussenspelen kenden gemiddeld genomen een iets kleinere bezetting. In elf gevallen werd de *cast* met figuranten versterkt.

Alhoewel er alleen jongens meededen, wordt de scène door de beide geslachten bevolkt. In de tragedieën blijft het aandeel van de vrouwen tamelijk beperkt. We treffen er vooral keizerinnen, koninginnen en hun dochters aan wanneer zij voor de handeling onontbeerlijk zijn. Mijn indruk is dat in de tussenspelen heel wat meer vrouwen van allerlei pluimage optreden. Maar zoals ik al zei is de informatie die we over de kluchtige *intermezzi* bezitten erg gering.

Er rijzen vragen waarop niet meteen een antwoord kan worden gegeven. Wie waren bijvoorbeeld de uitverkoren leerlingen die mochten meespelen? Het is duidelijk dat er met maximaal dertig acteurs geen plaats is voor alle leerlingen, beslist niet tijdens de septemberopvoeringen.[31] Vinden we in de lijsten de beste leerlingen terug? Speelde de afkomst mee, of primeerden artistieke kwa-

28 Over deze Antwerpse boekdrukkers, cfr. GROOTE 1961.
29 Cfr. R. BAETENS in het *Nationaal biografisch woordenboek*, deel 12, kol. 784v.
30 Dat blijkt uit enkele gevallen waar de leden van zo'n groep afzonderlijk worden opgesomd.
31 In de periode 1773-1797 liepen er gemiddeld 152 leerlingen school bij de augustijnen (cfr. LEYDER 1996, blz. 185).

liteiten? Vermoedelijk zijn meerdere factoren in het geding. Anderzijds weten we ook niet wie van de leerlingen uit de boot vielen.

Een andere vraag is die naar de grote verschillen die het acteursregister tussen de optredende leerlingen onthult. Terwijl sommigen meer dan tien rollen werden toebedeeld (bv. Cornelius vanden Nieuwenhuysen of Cornelius Tibé (15!)), moesten anderen zich met veel minder tevreden stellen. De verschillen zijn intrigerend, en de vraag naar het waarom dringt zich op. Het viel me bijvoorbeeld op dat enkele leerlingen keer op keer een hoofdrol speelden. Dat is het geval voor Joannes Baptista Molyn (nrs. 29, 31, 33 en 34), Walterus van de Venne (nrs. 96, 97 en 95), Joannes Baptista vande Zanden (nrs. 138, 139 en 140), Joannes Verdussen (nrs. 83, 84 en 85), en vele anderen. Welke wetmatigheden zijn er bij de toewijzing van de rollen aan het werk?

De acteurslijsten roepen niet alleen vragen op, maar helpen er ook beantwoorden. Uit een gedetailleerde studie van de acteurslijsten kan men afleiden hoelang een leerling gemiddeld over zijn vorming deed. Moest hij af en toe een jaar overdoen, of onderbrak hij zijn studies wel eens? Een vergelijking met leerlingenlijsten van andere scholen kan inzicht in het verloop van leerlingen geven.[32] Het spreekt vanzelf dat voor dergelijk onderzoek zeer veel materiaal nodig is om representatieve resultaten te behalen.

Indirect vernemen we uit de *curricula* van de acteurs ook meer over de geschiedenis van het Antwerpse college. Het valt bijvoorbeeld op dat vele leerlingen die in 1779 in een bepaalde klas zaten, pas in 1783 naar het volgende jaar opschoven.[33] Daar kon ik nergens een verklaring voor vinden. Zou het kunnen dat de lessen om de één of andere reden voor een tijd zijn opgeschort?

32 Daar zijn beslist voorbeelden van terug te vinden. Jacobus Wellens ging bv. in 1762 van de augustijnen over naar de jezuïeten, cfr. noot 53.

33 Zie bv. in de acteurslijst onder Josephus Bals, Ludovicus D'or, Franciscus van Eupen, Ludovicus Hermans, Thomas Heyliger, Petrus Lievens, Franciscus de Meulder, Henricus Moretus, Josephus Pauwels, Joannes Baptista Pector en Joannes Baptista Wachters.

Muziek en dans

In de literatuur over het collegetoneel wordt steeds gewezen op het vrome karakter van de toneelstukken. De auteurs, meestal paters-leraren, hadden een voorliefde voor religieuze thema's. Meestal grepen ze terug naar teksten uit de bijbel (vooral het oude testament) of de gewijde geschiedenis (Romeins-Byzantijnse geschiedenis) die ze uit de grote verzamelwerken van die tijd haalden (Baronius, Beyerlinck[34]). Dat sloot natuurlijk goed aan bij het religieus-pedagogische project in de ordescholen. Af en toe speelt men een stuk dat naar grote gebeurtenissen uit het recente verleden verwijst. Karel V is twee keer het onderwerp van de vertoning (nrs. 67 en 151, zie afbeelding 2), en de noodlottige dood van Thomas More in Engeland (nr. 96) of Jeanne d'Arcs (nr. 92) overwinningen op de Engelsen worden voor het toneel bewerkt. Het zal de lezer echter niet ontgaan dat het christendom en de katholieke waarden steeds min of meer expliciet aan de orde komen.

Maar de collegevoorstellingen gaan verder dan schools voorgedragen en uitgebeelde versies van gecanoniseerde verhalen uit de Schrift. Voor zover de programma's meedelen werden vele tragedies afgewisseld met *tableaux vivants* (nr. 77), muziek, dans en pantomime. In een aantal gevallen kennen we de zangers bij naam (nrs. 17, 19, 27). Naar de teksten die gezongen werden, hebben we het raden, maar dat ze nauw bij de tragedieën aansloten blijkt uit benamingen als *prologus musicus* (nr. 145), *scena musica* en *applausus musicus* (nr. 148). In een tiental programma's worden de leden van het koor apart vermeld.[35] Welke rol het koor in die stukken precies vervulde, is onduidelijk, maar de expliciete vermelding ervan lijkt op een speciale invulling te wijzen. In hoeverre werden de antieke voorbeelden hier nagevolgd?

Dans en pantomime doen hun intrede rond het midden van de 18de eeuw. Van dan af kondigen de programmaboekjes regelmatig ‘pantomime ende danssen’ aan, soms alleen met een titel, af

34 Laurentius Beyerlinck (1578-1627) auteur van o.a. de posthuum uitgegeven *Magnum Theatrum Vitae Humanae...*, Keulen, 1631 (cfr. IJSEWIJN in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*, deel 12, kol. 59vv.).

35 Zie de nrs. 15, 27, 29, 34, 35, 38, 40, 42, 44 en 46.

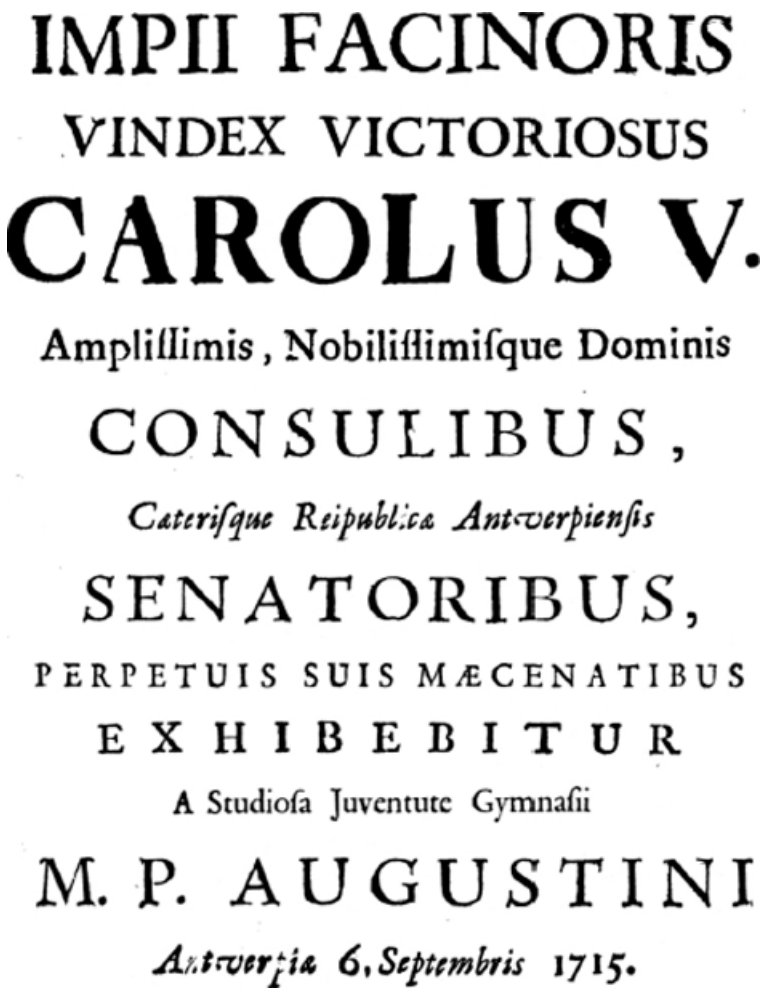
IMPII FACINORIS
VINDEX VICTORIOSUS
CAROLUS V.
Ampliſſimis, Nobiliſſimiſque Dominis
CONSULIBUS,
Cateriſque Reipublicæ Antverpienſis
SENATORIBUS,
PERPETUIS SUIS MÆCENATIBUS
EXHIBEBITUR
A Studioſa Juventute Gymnaſii
M. P. AUGUSTINI
Antverpiæ 6. Septembris 1715.

Afb. 2: *Carolus V*, 1715 (nr. 151).

en toe ook met een samenvatting van wat er op de scène te zien is (bv. nr. 42). Het ene jaar verbeelden de leerlingen ‘den somer ende den herft’, het andere ‘den winter ende de lente.’ Nadat de vier seizoenen aan bod zijn gekomen, zijn de vier oerelementen aan de beurt: in 1768 ‘de aerde ende de logt’, het jaar erop ‘het water ende het vuer’.

De term *repraesentatio* die we in een tweetal *periochen* aantreffen (nrs. 55 en 83) is waarschijnlijk het Latijnse equivalent voor de term *vertoog* die in nr. 77 wordt gebruikt, en waarmee wellicht een *tableau vivant* werd aangeduid. De vertogen wisselden de bedrijven af en stonden stil bij een centrale gebeurtenis in de handeling.

In de rolverdeling treft men geregeld een *magister musicus*, een *magister tripudii* of een schermmeester aan (bv. nrs. 26, 62, 88, 100 en 137), die erop wijzen dat men vaker spektakelementen inlaste dan op het eerste gezicht uit de *periochen* kan worden opgemaakt. Alles samen maakte de pater-regisseur creatief gebruik van diverse technieken om afwisseling te brengen in de vaak op elkaar lijkende stukken.

Opvoeringstaal

Men mag zich voor de opvoeringstaal niet laten misleiden door de taal of talen waarin de programma's zijn opgesteld.[36] Zoals bij de jezuïeten was het onderwijs bij de augustijnen erop gericht zich de klassieke talen en culturen eigen te maken, met nadruk op die van Rome. De lessen stonden geheel in het teken van de oude letteren. De antieke teksten werden in het Latijn onderwezen: de leraar gaf woordverklaring en toelichting van de grammatica in het Latijn. In de lagere jaren kon het gebeuren dat de *magister* de moedertaal gebruikte om de leerlingen op het juiste spoor te zetten.[37] De toneelstukken die met regelmaat werden ingeoefend en opgevoerd, droegen ertoe bij om de dode talen tot leven te wekken. Het verbod om tijdens de recreatie moedertaal te spreken diende

36 Cfr. TEEUWEN 1950, blz. 3: De studenten van de Latijnse colleges voerden toneelstukken op, ‘[...] meestal in de Latijnse taal volgens het doel en de geest van deze onderwijsinrichtingen.’

37 Cfr. LEYDER 1996, blz. 107.

hetzelfde doel als het toneel: het Latijn actief tot een taaleigen te maken, zowel in de les als daarbuiten.[38] Het mag dan ook niet verwonderen dat het merendeel van de toneelprogramma's in het Latijn is opgemaakt, te meer de toneelstukken eveneens in die taal werden opgevoerd.[39] De Nederlandstalige programma's (1671-1689) en de tweetalige programma's (vooral de jaren 1760-1777)[40] moeten als toegift en hulp voor het publiek worden beschouwd. Ze dienden als leiddraad voor degenen die niet met het Latijn of met het behandelde onderwerp vertrouwd waren. Het valt voor die laatste periode trouwens op dat de *periochen* van de vastenavondstukken steeds in het Latijn werden geschreven, terwijl de programma's voor de prijsuitreikingen ofwel tweetalig ofwel in het Nederlands werden gedrukt. De aanwezigheid van een breder publiek speelde daarbij een grote rol. Andersom rijst het vermoeden dat de stukken voor de veertigdagentijd, tijdens de *ludi bacchanales*, voor een beperkt publiek (alleen de leerlingen zelf?) was bestemd.

Voor de toneelstukken die de leerlingen van de catechismus opvoerden (nrs. 18, 26, 32, 36, 41) stonden de zaken anders. Het godsdienstonderricht dat de augustijnen verschaften, wilde de vroomheid ook buiten de collegemuren bevorderen. De godvruchtige stukjes door de catecheseleerlingen werden dan ook in het Nederlands ten tonele gevoerd zoals ondubbelzinnig uit de notitie op het nr. 36 mag blijken.[41] De taal van de programma's

38 Cfr. LEYDER 1996, blz. 106. Het algemeen schoolreglement voor de augustijnen-college's in de Provincia Flandro-Belgica, de *Leges scholarum augustinianarum*, dat de auteur bespreekt (blz. 102-104), bevestigt dit. Regel 6 van het reglement luidt: '[...] Vulgaris sermo sit latinus, honestus, & parcus.' (LEYDER 1996, bijlage VII, blz. 217.)

39 Vgl. noot 36. Op blz. 4 gaat TEEUWEN 1950 tot de bewering over dat men met het oog op het publiek en om propagandistische redenen '[...] dikwijls dezelfde stukken op verschillende dagen in het Latijn en in het Nederlands [werden] vertoond. Enige vertoningen waren zelfs uitsluitend in de landstaal.' Teeuwen baseert zich voor deze bewering uitsluitend op de taal waarin de programma's werden opgemaakt. De taal van de programma's is echter geenszins ondubbelzinnig interpreteerbaar. Bovendien is deze hypothese strijdig met alle andere aanwijzingen hieromtrent.

40 Vele programma's uit de periode 1760-1777 zijn in twee talen opgemaakt, Latijn en Nederlands naast elkaar.

41 Zie het titelblad bovenaan: 'Per Rdum P: Dom: Caudeliers Praefectum versibus Flandricis ex antiquo manuscripto latino translata, et prae-ac-postludio au[...]' (de rest is van het blad gevallen).

weerspiegelt hier, anders dan bij het collegetoneel, wél de opvoeringstaal.[42]

Er zijn redenen om aan te nemen dat de komedies die de tragische hoofdact afwisselden soms misschien wel in de volkstaal werden vertoond. De luchtige slaven-en-meesterstukken in de geest van Plautus (bv. nr. 156) en Terentius boden een tegengewicht voor de serieuze keizers tragedies.[43] Ofschoon de schalkse tussenspelen vaak met een vermanend of moraliserend motto werden aangekondigd -het geheel bleef in het teken van de belering staan -, uit de beknopte samenvattingen en de rollenopgave blijkt dat het meestal om 'klassieke' kluchtspelen ging. Of het Latijn in deze gevallen tot het doel kon bijdragen om het publiek met herkenbare situaties uit het gewone leven aan het lachen (en het nadenken) te brengen, is maar de vraag. Ik aarzel om ze te beantwoorden. Want noch hier noch elders trof ik onweerlegbare bewijzen aan van tussenspelen in de volkstaal. De programma's geven zelden ondubbelzinnige indicaties, en handschriften met volledige toneelteksten van de augustijnen zijn (nog) niet teruggevonden.[44]

De overgang van toneel naar 'openbare examens'

Na de opheffing van de jezuïetenorde in 1773 genoten de augustijnen tot de oprichting van het Theresiaans college in 1777 vier jaar lang het monopolie op het humaniora-onderwijs.[45] Het Ant-

42 Deze situatie stemt overeen met het catechesetoneel van de Vlaamse jezuïeten.

43 Bv. expliciet in nr. 54, waar de komedie als volgt wordt aangekondigd: 'Quos dedit in Tragicis *Daniël* per somnia Ludos; Comicus hos ponet *Rusticus Astrologus*.' Zie ook nr. 104, waar het tussenspel als volgt wordt samengevat: 'Actio dat Sanctum verum, Comoedia fictum.'

44 Het manuscript met Latijnse tragedies van de Gentse augustijnen (1650-1660) waar baron de Béthune in een voetnoot naar verwijst (*Béthune* [1910], blz. 1, noot 1), is helaas nog niet opnieuw opgedoken. De *gedrukte* uitgaven van volledige toneelstukken door augustijnenpaters die TEEUWEN 1950 (blz. 11-13), IJSEWIJN 1980 en IJSEWIJN 1981 vermelden zijn allemaal in het Latijn. Ik consulteerde de meeste van de door TEEUWEN 1950 geciteerde werken. De tussenspelen werden in deze tekstedities gewoonlijk niet opgenomen.

45 Cfr. PUT 1983, blz. 26. Het Theresiaans college is op zijn beurt afgeschaft in 1794 (cfr. LEYDER 1998, blz, 76).

werpse collegetoneel was zijn tegenspeler kwijt, de augustijnen traden uit de schaduw en zetten de toneeltraditie voort. Maar niet voor lang meer.

Na zijn wijding op 8 september 1776[46] deed Jacobus Thomas Josephus Wellens plechtig intrede in zijn geboortestad. Hij werd met de nodige luister onthaald.[47] 'Triumphaele Arken, Obelisçen, Zegenbogen, Praelstaken, Verligtingen, en ontelbaere Vreugdeteekenen', 'merkweerdige Inscriptien, Jaer-tellende Veerssen Zegenswenschen en andere'[48] getuigden van een verwachtingsvol Antwerpen. Ook de augustijnen namen deel aan de feestelijkheden. Ze overhandigden hun oud-leerling[49] bij die gelegenheid een embleemboek (nr. 15), dansten en zongen. Zoals gebruikelijk[50] vertoonden ze een toneelstukje dat op het verkrijgen van de bisschopshoed en het wapenschild van de gevierde alludeerde. Dat was waarschijnlijk niet echt naar de zin van de bisschop. In herderlijke brieven en als rector van de Leuvense universiteit had hij zich steeds heftig tegen toneelvoorstellingen verzet, en hij zou dit ook als bisschop blijven doen.[51] In de komende jaren bestreed hij zowel het wereldlijk als religieus toneel. Dat kon in zijn ogen veel te veel aanleiding geven tot allerlei uitspattingen en ongeregeldheden, hoe vroom het uitgangspunt ook was.[52] De bisschop, die als leerling bij de paters zelf talrijke rollen had vertolkt[53], kan al-

46 Cfr. C. de CLERCQ in *Bibliographie Nationale*, XXVII (1938), blz. 164 en PUT 1983, blz. 39.

47 De feestelijkheden, die echter in tragische omstandigheden werden beëindigd, werden uitvoerig verslagen, cfr. *Generalis collectionis...* 1784, II, blz. 2-45, en de noten bij PUT 1983, blz. 39.

48 Cfr. *Generalis collectionis...* 1784, II, blz. 45.

49 Cfr. PUT 1983, blz. 28. Zie ook de acteurslijst onder Wellens, en het nr. 16 in het convoluut.

50 Het aanbieden van een embleemboek aan de kersverse bisschop was gebruikelijk. Meesral maakten de teksten en afbeeldingen erin toespeling op resp. de wapenspreuk en het wapenschild van de betrokken promovent. In veel gevallen treft men achteraan in deze specifieke gelegenheidsboeken de korte inhoud van een toneelspel aan.

51 Cfr. PUT 1983, blz. 106vv.

52 Cfr. PUT 1983, blz. 111.

53 Zie de acteurslijst onder Wellens, Tussen 1736 -hij was toen 10 jaar- en 1741 trad hij 11 keer op, onder meer als princeps, Belisarius, Esther, Dilila en David. Jacobus Wellens rondde zijn humaniora af bij de jezuïeten in Mons, waar hij naar alle waarschijnlijkheid eveneens een aantal keer moest optreden.

leen maar hebben ingestemd met de beslissing van de overheid om vanaf 1778 de schoolvoorstellingen te vervangen.[54] Voortaan zouden de prijsuitreikingen vooraf gaan door een soort openbaar examen, waarbij voor elk vak de beste leerlingen een aantal vragen zouden beantwoorden. De aanwezige ouders en de andere genodigden kregen op die manier een doeltreffende voorstelling van de leerstof die hun kinderen bij de paters kregen aangereikt.

De *exercitationes scholasticae* duurden twee dagen. Achtereenvolgens kwamen de verschillende leerjaren aan bod. Leerlingen uit de hogere klassen luisterden de plechtigheid met redevoeringen in verschillende talen op, en op het het einde van de tweede dag ging men over tot de prijsuitreiking waarbij de beste leerlingen een aantal prijsboeken kregen. Het enige wat in deze plechtigheid nog aan het toneel van vroeger herinnert, is de vertoning door enkele eerstejaars van 'den zedelyken zin' in een zestal fabels van Phaedrus (nrs. 2 (afbeelding 3) en 3).

Besluit

De verloren gewaande bundel leert ons veel over de Antwerpse augustijnen: over de geschiedenis van het college zelf, de leerlingen, de leraren en het onderwijs. Een aantal nieuwe gegevens zijn aan de oppervlakte gekomen, andere wachten nog op verder onderzoek. Met de talrijke acteurslijsten kan nog heel wat worden gedaan. Op basis van de namen van de leerlingen kan bijvoorbeeld gepeild worden naar hun afkomst en hun loopbaan. Kwesties als rekrutering en reproductie kunnen nader worden onderzocht.[55]

Dat het toneel een centrale plaats innam in het onderwijsproject van de augustijnen hoeft geen betoog meer. De lange lijst toneelstukken toont dat duidelijk aan. Ze kan bv. naast de lijst van het Gentse college gelegd worden die Teeuwen bezorgde.[56] De uitwisselingen van teksten en mensen tussen de colleges kwamen

54 Cfr. TEEUWEN 1950, blz. 5, LEYDER 1996, blz. 111 en LEYDER 1998, blz. 77.

55 Vgl. LEYDER 1996, blz. 94-96. Van voor 1773 beschikken we nauwelijks over andere gegevens van leerlingen dan die uit het bijgaande acteursregister.

56 Cfr. TEEUWEN 1950.

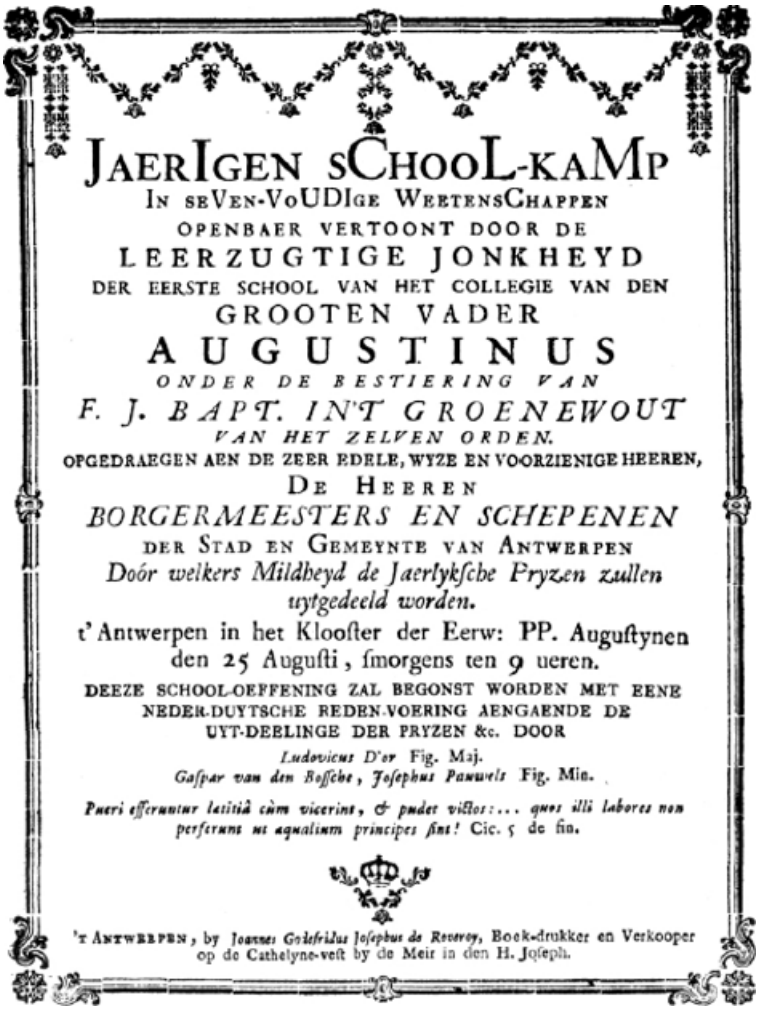

JAERIGEN sCHOOL-KAMP
IN SEVEN-VOUDIGE WEETENSCHAPPEN
OPENBAER VERTOONT DOOR DE
LEERZUGTIGE JONKHEYD
DER EERSTE SCHOOL VAN HET COLLEGIE VAN DEN
GROOTEN VADER
AUGUSTINUS
ONDER DE BESTIERING VAN
F. J. BAPT. INT GROENEWOUT
VAN HET ZELVEN ORDEN.
OPGEDRAEGEN AEN DE ZEER EDELE, WYZE EN VOORZIENIGE HEEREN,
DE HEEREN
BORGERMEESTERS EN SCHEPENEN
DER STAD EN GEMEYNTE VAN ANTWERPEN
Doór welkers Mildheyd de Jaerlykſche Pryzen zullen uytgedeeld worden.
t' Antwerpen in het Klooſter der Eerw: PP. Auguſtynen den 25 Auguſti, ſmorgens ten 9 ueren.
DEEZE SCHOOL-OEFFENING ZAL BEGONST WORDEN MET EENE NEDER-DUYTSCHE REDEN-VOERING AENGAENDE DE UYT-DEELINGE DER PRYZEN &c. DOOR
Ludovicus D'or Fig. Maj.
Gaſpar van den Boſſche, Joſephus Pauwels Fig. Min.
Pueri efferuntur lætitiâ cùm vicerint, & pudet victos: ... quos illi labores non perferunt ut æqualium principes ſint! Cic. 5 de fin.
't ANTWERPEN, by *Joannes Godefridus Joſephus de Reverey*, Boek-drukker en Verkooper op de Cathelyne-veſt by de Meir in den H. Joſeph.

Afb. 3: Vanaf 1778 worden de toneelstukken vervangen door *exercitationes scholasticae.*

reeds aan bod. Maar het is ook nodig om over de muren van de afzonderlijke instellingen te kijken. Er zijn erg veel gelijkenissen aan te wijzen met het jezuïetentoneel. Die gelijkenissen moeten op hun beurt worden bekeken in het bredere licht van het onderwijsconcept bij beide orden.

II. Beschrijving van het convoluut en de programma's

Bibliografische beschrijving van de band

Volgens Prims werd de verzameling door Hendrik Pieter Verdussen samengesteld, die zelf bij de augustijnen op school heeft gezeten. Na zijn dood werd zijn bibliotheek publiek verkocht en kwam het boek in het bezit van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.[57] De kalfslederen band (269 × 195 mm) draagt het nummer II 25982 A RP.

Het convoluut bestaat uit 164 onderdelen, bijna foutloos retro-chronologisch geordend en met rood potlood genummerd. Naast 162 gedrukte programma's bevat het 2 handschriften. Eén daarvan is een programma voor een toneelopvoering (nr. 81, zie afbeelding 4). Het andere handschrift, nr. 16, dat inhoudelijk bij het nr. 15 aansluit, kan doorgaan voor een schets van een verslag van de inhaling van bisschop Wellens. Het is niet gedateerd, maar de auteur -de prior van het college?- verwijst naar het jaar 1775.

Naast het boek met twaalf emblemen van L. Fruytiers[58] voor bisschop Wellens (nr. 15), bestaan de overige drukwerkjes in het convoluut uit toneelprogramma's (vóór 1778) en *exercitationes literariae* (na 1778). Op enkele nummers na die in octavo werden gezet (nr. 142, 146 en 147), zijn de *periochen* zoals dat elders ook gebruikelijk was, in quarto opgemaakt. Bijna geen van deze drukken, die telkens uit twee ongenummerde folia bestaan, dragen ka-

57 PRIMS 1936, blz. 237v. De bibliotheek van H.P. Verdussen werd van 21 VI - 3 VII 1858 geveild. De Koninklijke Bibliotheek verwierf de bundel echter op de eerste veiling (19-23 XI 1872) van de befaamde bibliotheek van C.-P. Serrure (nr. 942: 65 Fr.)

58 Lodewyck Joseph Fruytiers (Mechelen 1713-Antwerpen 1782), cfr. THIEME-BECKER [1907-1950], XII, blz. 539. Het embleemboekje staat niet in LANDWEHR 1988.

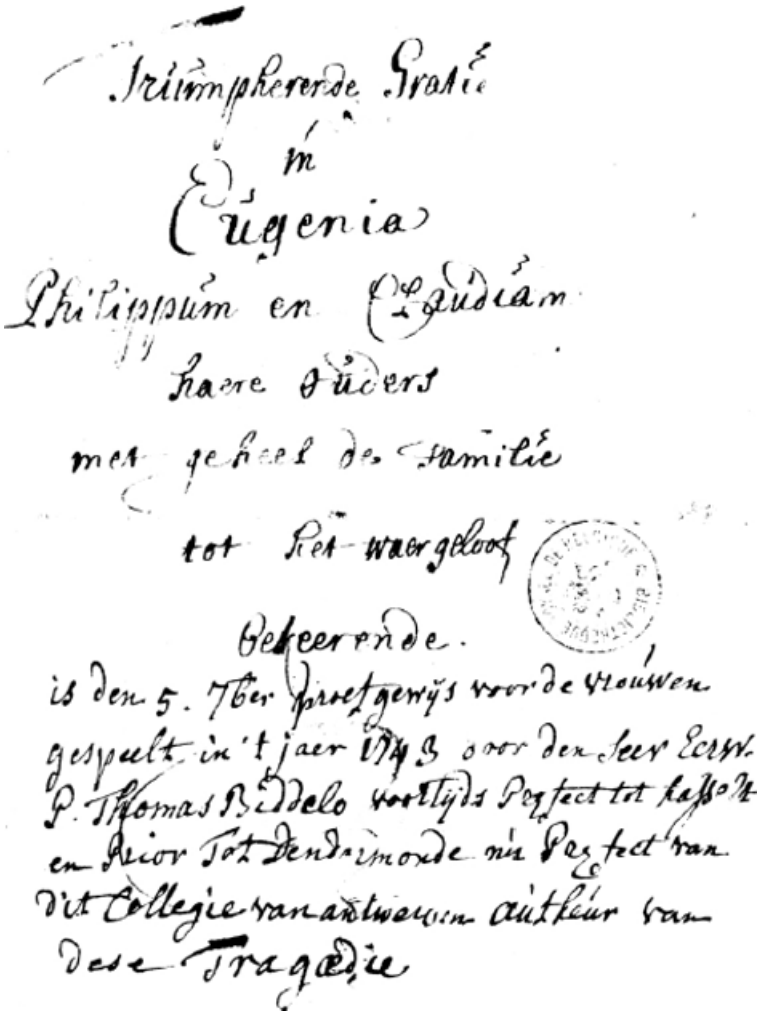
Triumpherende Gratie
in
Eugenia
Philippum en Claudiam
haare Ouders
met geheel de Familie
tot het waergeloof
Bekeerende.
is den 5. 7ber proefgewijs voor de Vrouwen
gespeelt in 't jaer 1714 onder den seer Eerw.
P. Thomas Riddelo voortijds Pastoor tot Kasselt
en Prior tot Dendermonde nu Pastoor van
't Collegie van Antwerpen in Autheur van
dese Tragedie

Afb. 4: Uit dit handschrift (nr. 81) blijkt dat het stuk voor een publiek van vrouwen werd uitgeprobeerd.

ternsignaturen. Uitzonderingen hierop zijn het uit 19 folia bestaande embleemboek en het nr. 157.

Slechts vier programma's waren mij reeds bekend. Van de nummers 22, 56, 102 en 160 in de onderstaande lijst zijn nog dubbels (zonder dedicatie) te vinden.[59]

Verantwoording

Zoals boven aangegeven hebben alle nummers betrekking op het college van de Antwerpse augustijnen. De volgorde in deze lijst komt overeen met de volgorde in het convoluut. Drukken en handschriften staan door elkaar. Na het volgnummer vindt men de precieze datum van opvoering. De toevoegingen van de weekdagen zijn van mij en staan daarom tussen vierkante haken. Wanneer voor de precieze opvoeringsdag een spatie werd gelaten, geef ik dat eveneens aan met vierkante haken. Handgeschreven toevoegingen van data staan tussen die vierkante haken. De titel en het drukkersadres zijn diplomatisch weergegeven met behoud van de kapitalen, kleinkapitalen en cursief. De lange s is overal door een korte vervangen, de ß door ss. Het einde van de regel wordt met een rechte streep (|) aangegeven. Indien een titel tweemaal in verschillende talen op het titelblad voorkomt, dan geef ik beide in een afzonderlijke paragraaf.

Na de opgave van het formaat en het aantal folia vindt men wie op het titelblad als uitvoerder wordt aangekondigd, de gelegenheid van de opvoering, en aan wie het stuk werd opgedragen. Onder het kopje BEZETTING geef ik het aantal rollen en of de acteursnamen worden opgesomd. Onder de aanduiding STOF *citeer* ik de bronnen waar het programma naar verwijst. Binnen het bestek van dit artikel kon ik die verwijzingen controleren noch becommentariëren. Het aantal bedrijven of delen, het voorkomen van prologen en epilogen leest men af onder de ingang OPBOUW.

De vermelding van voorkomende tussenspelen komt op een nieuwe, inspringende regel. Desgevallend vindt men er ook terug

59 Resp. te Antwerpen, Museum Plantin-Moretus A 2939, R 37.4 (72) en R 37.4 (76), en te Kortrijk, S.O.B., GV 9505.

of het was opgedeeld, en of er een *argumentum* (of korte inhoud) van is afgedrukt. Waar nodig herhaal ik de rubrieken die voor het 'hoofdtoneel' werden gebruikt. Naast de ingang TITEL gebruik ik soms ook het kopje MOTTO wanneer dat toepasselijker lijkt.

In de COMMENTAAR, die minder systematisch is opgevat, wijs ik op duidelijk *aparte* koren (vaak met een eigen acteurslijst), vertogen, balletten en andere elementen.

Afgeleide gegevens staan tussen vierkante haken en zijn van commentaar voorzien.

Lijst van de programma's

nr. 1	DATUM	[zondag] 24 en [maandag] 25 augustus 1783
	TITEL	TENTAMINA LYCAEI | AUGUSTINO-ANTVERPIENSIS | DEI AUSPICIO
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | TYPIS JOANNIS GODEFRIDI JOSEPHI DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 4 ongen. ff.
	GELEGENHEID	prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)
nr. 2	DATUM	[woensdag] 25 augustus 1779
	TITEL	JAERIGEN SCHOOL-KAMP | IN SEVEN-VOUDIGE WETTENSCHAPPEN | OPENBAER VERTOONT DOOR DE | LEERZUGTIGE JONKHEYD | DER EERSTE SCHOOL VAN HET COLLEGIE VAN DEN | GROOTEN VADER | AUGUSTINUS | ONDER DE BESTIERING VAN | F.J. BAPT. IN'T GROENEWOUT | VAN HET ZELVEN ORDEN.
	DRUKKER	'T ANTWERPEN, by *Joannes Godefridus Josephus de Roveroy*, Boek-drukker en Verkooper | op de Cathelyne-vest by de Meir in den H. Joseph.
	FORMAAT	4°, 3 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de eerste school
	GELEGENHEID	prijsuitreiking

	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)
nr. 3	DATUM	[woensdag] 25 augustus [[1779]]
	TITEL	OPENBAERE | SCHOOL-OEFFENING | WEGENS DE GRONDREGELS DER | LATYNSCHE TAELE | VOLGENS VEREPAEUS:
	DRUKKER	'T ANTWERPEN, by *Joannes Godefridus Josephus de Roveroy*, Boek-drukker en Verkooper | op de Cathelyne-vest by de Meir in den H. Joseph.
	FORMAAT	4°, 3 ongen. ff.
	GELEGENHEID	prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	het jaartal is af te leiden uit de plaats van het programma in het convoluut en de voorafgaande en volgende programma's
nr. 4	DATUM	[woensdag] 25 augustus 1779
	TITEL	EXERCITATIO | GRAMMATICALIS
	DRUKKER	ANTVERPIAE TYPIS JOANNIS G.J. DE ROVEROY,
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de grammatica
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)

nr. 5	DATUM	[woensdag] 25 augustus 1779
	TITEL	EXERCITATIO | IN SYNTAXIM
	DRUKKER	ANTVERPIAE TYPIS JOANNIS G.J. DE ROVEROY,
	FORMAAT	4°, 3 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de syntaxis
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)
nr. 6	DATUM	[donderdag] 26 augustus 1779
	TITEL	EXERCITATIO | POETICA
	DRUKKER	ANTVERPIAE TYPIS JOANNIS G.J. DE ROVEROY,
	FORMAAT	4°, 3 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de poesis
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)
nr. 7	DATUM	[donderdag] 26 augustus 1779
	TITEL	ARS | ORATORIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE TYPIS JOANNIS G.J. DE. ROVEROY,
	FORMAAT	4°, 4 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de retorica
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)
nr. 8	DATUM	[zaterdag] 29 augustus 1778

	TITEL	VERHANDELING | VAN DEN | VLAEMSCHEN FIGUER | VOLGENS VEREPAEUS: | *De welke zal beginnen met eene Vlaemsche* | REDEVOERING | DOÓR LUDOVICUS D'OR;
	DRUKKER	t' ANTWERPEN, by HUBERTUS BINCKEN, Boekdrukker en | Verkooper, op de Katte-vest, achter de Krygs-Schoól.
	FORMAAT	4°, 4 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de eerste school
	GELEGENHEID	prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)
nr. 9	DATUM	[zaterdag] 29 augustus 1778
	TITEL	VERHANDELING | VANDE | GRONDREGELS DER LATYNSCHE TAELE | VOLGENS VEREPAEUS:
	DRUKKER	t' ANTWERPEN, by HUBERTUS BINCKEN, Boekdrukker en | Verkooper, op de Katte-vest, achter de Krygs-Schoól.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)

nr. 10	DATUM	[zaterdag] 29 augustus 1778
	TITEL	EXERCITATIO | GRAMMATICALIS
	DRUKKER	ANTVERPIAE TYPIS JOANNIS G.J. DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de grammatica
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)
nr. 11	DATUM	[maandag] 31 augustus 1778
	TITEL	EXERCITATIO | IN SYNTAXIM
	DRUKKER	ANTVERPIAE TYPIS JOANNIS G.J. DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de syntaxis
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)
nr. 12	DATUM	[maandag] 31 augustus 1778
	TITEL	EXERCITATIO | POËTICA
	DRUKKER	ANTVERPIAE TYPIS JOANNIS G.J. DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de poesis
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)

nr. 13	DATUM	[maandag] 31 augustus 1778
	TITEL	EXERCITATIO | RHETORICALIS
	DRUKKER	ANTVERPIAE TYPIS JOANNIS G.J. DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 3 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de retorica
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	BEZETTING	(vermelding van acteurs)
nr. 14	DATUM	[dinsdag] 2 en [woensdag] 3 september 1777
	TITEL	ESTHER
		ESTHER
	DRUKKER	t'ANTWERPEN, | By *Joannes Godefridus Josephus de Roveroy.*
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Anrwerpen
	STOF	Esther cap. 1-8
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL
	TITEL	Stultitia languido | Remedium optimum. / De Gekheyd verdryft het best | de Swaermoedigheyd.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	tweetalig programma: Latijn-Nederlands

nr. 15

DATUM	1776
TITEL	ILLUSTRISSIMO | AC | REVERENDISSIMO | DOMINO | D. JACOBO THOMAE JOSEPHO | WELLENS, | QUONDAM IN ALMA UNIV. LOV. ARTIUM VOTIS OMNIUM | PRIMO, | POSTEA IN EADEM UNIV. SAC. THEOL. | DOCTORI REGENTI, | NUNC DECIMO SEPTIMO ANTVERPIENSIUM | EPISCOPO, | CUM PRIMUM IN CATHEDRAM SOLEMNITER INDUCERETUR, | APPLAUDEBAT METRICE. PALAESTRA LITERARIA | AUGUSTINO-ANTVERPIENSIS.
DRUKKER	ANTVERPIAE, | typis JOANNIS GODEFRIDI JOSEPHI DE ROVEROY.
FORMAAT	4°, 19 ongen. ff.
COMMENTAAR	musica; ode musica (2); ‘arma gentilitia tripudio genii erigunt’

vanaf f. 12 r.:

TITEL	ACCLAMATIO | EMBLEMATICA, | ALLUDENS | AD | ARMA | GENTILITIA | ILLUSTRISSIMI | AC | REVERENDISSIMI | DOMINI | D. JACOBI THOMAE JOSEPHI | WELLENS | DECIMI SEPTIMI ANTVERPIENSIUM | EPISCOPI | SUB HOC CHRONICO: | ACCLAMATIO EX SIDERIS NATURA | A GENIIS ANVERSANIS.
BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)

	COMMENTAAR	met 12 emblemen door L. Fruyders, zie afbeelding 5
nr. 16	DATUM	1775 [?]
	TITEL	Anno 1775 die [ ] gratam ad nos venit Nuntium | quod Jacobus Thomas Josephus Wellens Antverpiensis | Collegii nostri Alumnus et omnium votis in promotione | generali Lovaniensi Primus facultatis Artium | declaratus anno 1745; [...] handschrift, 253 × 178 mm, 1 ongen. ff.
	COMMENTAAR	kladversie voor een verslag van de feestelijkheden t.g.v. de inhaling van bisschop J.T.J. Wellens; de datum roept echter vragen op: de nieuwe bisschop werd pas in september 1776 onthaald (cfr. supra)
nr. 17	DATUM	[vrijdag] 6 en [zaterdag] 7 september 1776
	TITEL	ADOLPHUS | TEUTONUM COMES ADOLPHUS | GRAVE VAN DUYTSLAND
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS GODEFRIDI J. DE ROVEROY, viâ Coriariorum sub signo S. JOSEPH.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Georg. Steng. de devino judicio tom: 3. Cap: 34. §. 2. &c.
	OPBOUW	3 bedrijven

EMBLEMA V.
Et posuit eas in firmamento cœli, ut lucerent super terram,
& praessent diei ac nocti. Gen. I. V. 17. & 18.
CŒLESTIBUS AUSPICIIS
LEMMA. Non mobilis ordo.
DUm liquidum spisso secrevit ab aëre cœlum,
Qui movet aterno Numine cuncta, DEUS;
Sydera cœperunt, quorum non mobilis ordo,
Lumine perpetuo condecorare polum:
Non secùs immoto, PRÆSUL, fulgore coruscans
Exornas CHRISTI, condecorasque Gregem.

Afb. 5: Een embleem uit het bisschopsboek van J.T.J. Wellens (nr. 15).

	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
		mee een TUSSENSPEL
	TITEL	Comoedia. Avarus. / Den Gieregaerd.
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	er spelen 7 ‘cantores’ mee
nr. 18	DATUM	[donderdag] 15 en [vrijdag] 16 februari 1776
	TITEL	DE VERDULDIGE LIEFDE | VAN | JOSEPH | ZEGEPRAELENDE | OVER DEN BROEDERLYCKEN HAET,
	DRUKKER	t'ANTWERPEN, | By JOANNES G.J. DE ROVEROY, in de Huydevetter-straet.
	FORMAAT	4°, 4 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de catechismus
	GELEGENHEID	prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	Marcellus de Vos
	STOF	Lib. Gen. à Cap. 37. usque ad 45.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	32 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	TITEL	Den overlast der rykdommen.
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	er spelen 8 dansers mee

nr. 19	DATUM	[vrijdag] 1 en [zaterdag] 2 september 1775
	TITEL	RICHARDAE FIDELITAS | CORONATA AB | OTHONE III DE WAERE GETROUWIGHEYD VAN RICHARDA | AEN HAEREN MAN | ROBERTUS | GEKROONT VAN | OTHO III | DOOR DE DOOD VAN MARIA ZYNE VROUWE
	DRUKKER	Antverpiae, Typis Joannis G.J. DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Baron. ad annum 998. num. 12 & Alii.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	TITEL	Comoedia. Divitiarum onus. / Den last der Rykdommen.
	BEZETTING	22 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	er spelen 12 ‘cantores’ mee
nr. 20	DATUM	[vrijdag] 2 en [zaterdag] 3 september 1774
	TITEL	SANCTIUS | NAVARRAE ET CASTELLAE REX SANCTIUS | KONING VAN NAVARRE EN CASTILLIEN
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS GODEFRIDI J. DE ROVEROY, viâ Coriariorum sub signo S. JOSEPH.

FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.

	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Roder. Tolet. de rebus Hisp.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs)
nr. 21	DATUM	[maandag] 30 en [dinsdag] 31 augustus 1773
	TITEL	PETRUS I. | RUSSIAE MONARCHA
		PETRUS I. | MONARCH VAN RUSLAND
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS GODEFRIDI J. DE ROVEROY, viâ Coriariorum sub signo *S. JOSEPH.*
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	TITEL	Uxoria lis. / Het houwelyckx krakeel.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)

nr. 22	DATUM	[zaterdag] 29 en [maandag] 31 augustus 1772
	TITEL	THEOPHANE | TRAGOEDIA
		THEOPHANE | TREUR-SPEL
	DRUKKER	t'ANTWERPEN, | By *JOANNES GODEFRIDUS JOSEPHUS DE ROVEROY*, | in de Huydevetters-straet, op den Hoek van de Jode-straet.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ita Varii
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	TITEL	Comoedia. Divortium.
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
nr. 23	DATUM	[donderdag] 29 en [vrijdag] 30 augustus 1771
	TITEL	THEMISTOCLES | TRAGOEDIA
		THEMISTOCLES | TREUR-SPEL
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS GODEFRIDE J. DE ROVEROY, in platea vulgo de Cathelyne-vest sub signo S. JOSEPHI.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen

STOF

Valer. Max. Lib. 5. Cap. 6
/ Val. Max. 5 Boek 6. Cap.

	OPBOUW	proloog, 3 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	20 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	BEZETTING	21 (met vermelding van acteurs)
nr. 24	DATUM	[woensdag] 29 en [donderdag] 30 augustus 1770
	TITEL	REGNUM UNIUS DIEI, | SIVE | SEMIRAMIS | TRAGOEDIA HET RYK VAN EENEN DAG | OFTE | SEMIRAMIS | TREUR-SPEL
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS GODEFRIDI JOSEPHI DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ex Diodoro Siculo Lib. 3. Cap. 2 & 3. Sabellico Enn. 1. Lib; 1. & aliis. / Diodorus Siculus 3. Boek 2. en 3. hooftst. Sabellicus 1. boek, en andere
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
nr. 25	DATUM	[vrijdag] 23 februari 1770

	TITEL	NEANIAS | DIVINA VIRTUTE | AD FIDEM CONVERSUS, | AC GLORIOSO PRO EADEM MARTYRIO | AFFECTUS, | (ALIAS) | PROCOPIUS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis *Joannis Godefridi Josephi de Roveroy*, in platea | vulgo de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
		FORMAAT 4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Ex Synodo Necaena II. Act. 4., Sim: Metaphraste, Baronio ad Annum: 308. Nic. Caussin La Cour Sainte Tom. 3; Lippeloo Vitae Sanctor. Tom. 3. 8. Julii. & Aliis.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	11 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	BEZETTING	24 (met vermelding van acteurs)
nr. 26	DATUM	[woensdag] 11 en [donderdag] 12 oktober 1769
	TITEL	ELEAZAR | EN | SALOMONA | MET HAER ZEVEN ZONEN | DE MACHABEËN | KLOEKMOEDIGE VOORSTAENDERS | DER WET TEGEN DEN GOD- | DELOOSEN KONING | ANTIOCHUS | TREUR-SPEL
	DRUKKER	t'ANTWERPEN, | By JOANNES GODEFRIDUS J. DE ROVEROY, Boek-drukker ende Ver- | kooper op de

Cathelyne-vest by de Meir
in den H. JOSEPH.

	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de catechismus
	STOF	Getrocken uyt het I. Boek der Machab. Cap. I. en het II. Boek der Machab. Cap. 6 en 7. &c.
	OPBOUW	voorspel, 5 bedrijven
	BEZETTING	25, kinders van Mathathias en van Judas Machabaeus, soldaten (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	BEZETTING	14, twee knechten en een gevolg van Turken (met vermelding van acteurs)
nr. 27	DATUM	[vrijdag] 1 en [zaterdag] 2 september 1769
	TITEL	ROMANUS | DIOGENES
		DEN ROOMSCHEN DIOGENES
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS GODEFRIDI JOSEPHI DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Baronius, Chesneux aliique circa annum Christi 1068. & seq. / Bar. Chesn. en andere op het Jaer Christi 1068. en de volgende.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	22 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL

	TITEL	Paedagogus ludificatus / Den Bespotten paedagoge
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	met zang bij elk bedrijf; koren (12 acteurs); vertoning van pantomime en dansen: ‘de aerde ende de logt’ worden verbeeld
nr. 28	datum	[vrijdag] 3 februari 1769
	TITEL	ULFERUS | MERCIAE REX [DUX] | A NATORUM CAEDE AD VERAM | FIDEM CONVERSUS
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis Joannis GODEFRIDI JOSEPHI DE ROVEROY, in platea | vulgo de Cathlyne-vesr sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Ita Cambdenus in sua Britannia, & alii
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	TITEL	Defuncto ficto frustra medicina paratur: Ad mentem ut redeat, sufficit ipsa fames.
	BEZETTING	19, ficti mortui (met vermelding van acteurs)

nr. 29	DATUM	[donderdag] | en [vrijdag] 2 september 1768
	TITEL	JOSEPH | FRATRES AGNOSCENS
		JOSEPH | ZYNE BROEDERS HERKENNENDE
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Typis JOANNIS GODEFRIDI J. DE ROVEROY, in | platea vulgò de Cathlyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis aucumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Fen. 43. 44. 45. / Gen. 43. 44. 45.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	TITEL	Subdolus ut vixit, sit quamvis glande peremptus, Sic post fata redit, decipit usque senem. / Zoo listig als hy heeft geleeft, | Of dat hy schoon syn Geestjen geeft; | Komt hy weer levend', Vry en los, | En wyst den ouden Man den vos.
	BEZETTING	20 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	koor (14 acteurs); pantomime en dansen die 'het water ende het vuer' uitbeelden
nr. 30	DATUM	[vrijdag] 12 februari 1768

	TITEL	LUCTA AMORIS | PATREM INTER ET FILIOS, | SIVE | ADIATORIX | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS GODEFRIDI J. DE ROVEROY, in platea | vulgo de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	STOF	Vide L. Beyerlinck Tom 1. A. & alios.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	6, turba militum (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL (met argumentum)
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs)
nr. 31	DATUM	[zaterdag] 29 en [maandag] 31 augustus 1767
	TITEL	WAMBANUS | HISPANORUM REX
		WAMBANUS | KONING VAN SPAGNIEN,
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ita Baronius ad annum 680. / Baronius op't Jaer 680.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL

	TITEL	Quod dolus evincit, | juvenis dementia tollit. / 't Geen loosheyd listig had gestigt, | Maekt jonkheyds dwaesheyd onverrigt.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	'De pantomime ende danssen zullen verbeelden den winter ende de lente.'
nr. 32	DATUM	[dinsdag] 4 en [woensdag] 5 augustus 1767
	TITEL	CONSTANTINUS | DEN GROOTEN | EERSTEN CHRISTENEN KEYZER | OVER | DEN GODDELOOSEN | MAXIMIANUS | ZEGEN-PRAELENDE
	DRUKKER	T'ANTWERPEN, | By *Joannes Franciscus de Roveroy*, Boek-drukker ende Verkooper | op de Cathelyne-vest by de Meir in den H. Joseph.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de catechismus
	STOF	Baronius tom. 3. Op het Jaer. 307.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL (met argumentum)
	TITEL	Niet is'er dat dan Mensch meer smert, | Als dobbel loosheyt van het hert.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)

nr. 33	DATUM	[vrijdag] 27 februari 1767
	TITEL	JUSTINIANUS | IMPERATOR | DE | GILIMERE |
		WANDALORUM REGE | PER | BELIZARIUM | TRIUMPHANS
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea vulgò de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Ita Baronius Tom. 7. ad Ann. 527. & seq.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	12, turba militum (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL (met argumentum)
	BEZETTING	24 (met vermelding van acteurs)
nr. 34	datum	[dinsdag] 2 en [woensdag] 3 september 1766
	TITEL	SAÜL | REX ISRAËL | TRAGOEDIA
		SAÜL | KONING VAN ISRAËL | TREUR-SPEL
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Lib. 1. Reg. Cap. 28. & 31.
	OPBOUW	5 bedrijven

BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs)
	met een TUSSENSPEL (met argumentum)

	TITEL	Octo similes. / De acht gelycke.
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	koor (11 acteurs); ‘de dansen zullen verbeelden den somer ende den herft.’
nr. 35	DATUM	[dinsdag] 3 en [woensdag] 4 september 1765
	TITEL	SUPERBIA | SENNACHERIB | REGIS ASSYRIORUM | Á DEO PUNITA
		DE HOOVEERDIGHEYD | VAN | SENNACHERIB | KONING VAN ASSYRIËN | VAN GOD GESTRAFT
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY.
	FORMAAT	4º, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Lib. 4. Reg. Cap. 18. & 19. / Het 4. Boek der Koningen Cap. 18. en 19.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL (met argumentum)
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	koor (13 acteurs)

nr. 36	DATUM	[woensdag] 17 en [vrijdag] 19 juli 1765
	TITEL	DE WULPSCHE JONKHEYD | GESTRAFT ENDE VERBETERT | IN | MANASSES | KONING VAN JUDA
	DRUKKER	'T ANTWERPEN, | By *Joannes Franciscus de Roveroy*, Boek-drukker en Verkooper | op de Cathelyne-vest by de Meir in den H. Joseph.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de catechismus
	STOF	Lib. 2. Paralip. Cap. 23.
	OPBOUW	proloog, 3 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	20 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
nr. 37	DATUM	[vrijdag] 15 februari 1765
	TITEL	ALPHONSUS | VINCENS | IN | BONO MALUM
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea | vulgo de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Maffeius Hist. ind. Lib. 1.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen

BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)

nr. 38	DATUM	[dinsdag] 4 en [woensdag] 5 september 1764
	TITEL	ACHAB | REX ISRAËL | HUMILIATUS
		ACHAB | KONING VAN ISRAËL | VEROOTMOEDIGT
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Lib. 3. Reg. Cap. 21. / 3. Boek der Kon. 21. cap.
	OPBOUW	proloog, 5 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL (met argumentum)
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	koor (12 acteurs)
nr. 39	DATUM	[vrijdag] 2 maart 1764
	TITEL	LEONIS | ARMENI | GRAECORUM IMPERATORIS | PER | MICHAËLEM BALBUM | INTERITUS
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea | vulgò de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus

	STOF	Baronius ad ann. 820. Horat. Turs. &c.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	12, turba militum (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Medicus invitus.
	BEZETTING	11 (met vermelding van acteurs)
nr. 40	DATUM	[zaterdag] 3 en [maandag] 5 september 1763
	TITEL	COSRHOËS | PERSIAE REX | TRAGOEDIA
		COSRHOËS | KONING VAN PERSIEN | TREUR-SPEL
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Baronius ad Annum 627. Beyerlinck & c. / Baronius op het jaer 627. Beyerlinck &c.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	koor (16 acteurs); ‘de dansen zullen verbeelden den avond ende den morgend.’

nr. 41	DATUM	[woensdag] 25 en [vrijdag] 27 mei 1763
	TITEL	DE VERDULDIGE LIEFDE | VAN | JOSEPH | ZEGENPRAELENDE | Over den Broederlyken Haet,
	DRUKKER	'T ANTWERPEN, | By JOANNES FRANCISCUS DE ROVEROY Boek-drukker en Verkooper | op de Cathelyne-vest by de Meir in den H. Joseph.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de catechismus
	OPGEDRAGEN AAN	Dominicus Laurys, prior van de Nederlandse provincie van de augustijner orde
	STOF	Lib. Gen. à Cap. 37. usque ad 45.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	29 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen (met argumentum)
	BEZETTING	11 (met vermelding van acteurs)
nr. 42	DATUM	[maandag] 30 en [dinsdag] 31 augustus 1762
	TITEL	ESTHER
		ESTHER
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in | platea vulgò de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.

	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Esther Cap. 1-8
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	24 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	TITEL	Praecautio inutilis. / Onprofytige voorsorge.
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	koor (15 acteurs); twee dansen: 'Het Theater Verbeeld een Dorp' en 'Het Theater Verbeeld een Rotse'
		tweetalig programma: Latijn en Nederlands
nr. 43	DATUM	[vrijdag] 19 februari 1762
	TITEL	TRIUMPHUS | CHRISTIANAE FIDEI | PER | AUDAM EPISCOPUM | IN | SUENE ET HORMISDA | PERSIAE PRIMATIBUS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea | vulgò de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Vide Baron. Niceph. in Eccl. Hist. Theodor. & alios.
	OPBOUW	proloog, 4 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)

	met een TUSSENSPEL (met argumentum)
BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)

nr. 44	DATUM	[zaterdag] 29 en [maandag] 31 augustus 1761
	TITEL	CHA-ABAS	PERSIAE REX	TRAGOEDIA
		CHA-ABAS	KONING VAN PERSIEN	TREUR-SPEL
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY in platea	vulgò de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	L. Van den Bosch tom. 4. hist. 14., Tavernier & alii. / L. Van den Bosch 4. afdeel. 14. hist., Tavernier en andere.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	TITEL	Avarus / Den gierigaert.
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	koor (15 acteurs)
nr. 45	DATUM	[vrijdag] 30 januari 1761
	TITEL	PHRICODEMI	TYRANNIDEM IN PHILONE	VINDICANS	THEMISTO
	DRUKKER	ANTVERPIAE,	Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea vulgò de	Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.

	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Drolio Sylvester
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
nr. 46	DATUM	[maandag] 1 en [dinsdag] 2 september 1760
	TITEL	JEPHTE | TRAGOEDIA
		JEPHTE | TREUR-SPEL
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in | platea vulgò de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus/prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Lib. Judicum Cap. 11 / t'Boek der Recht. 11. Cap.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL
	TITEL	Podagricus. / Den flerecynist.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	koor (15 acteurs)

nr. 47	DATUM	[dinsdag] 4 september 1759
	TITEL	BALTASSARIS | PER CYRUM ET DARIUM | OCCASUS | à | DANIËLE | PRAEDICTUS
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY in | platea vulgò de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Dan. 5
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen (met argumentum)
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
nr. 48	DATUM	[vrijdag] 23 februari 1759
	TITEL	DURINGUS | PUNITUS | Á | GREZOMISLAO
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea vulgò de | Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Vide Beyerlinck Tom. 6. Fol. 408.
	OPBOUW	3 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)

		met een TUSSENSPEL in drie delen
	MOTTO	Vin vivas felix? Thesaurum quaerere noli.
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
nr. 49	DATUM	[dinsdag] 5 september 1758
	TITEL	STRATAGEMA AMORIS, | SIVE | TIMOCRATES | REX CRETAE, | IN AULA | BASILII | GRAECORUM IMPERATORIS | CLEOMENES
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in | platea vulgò de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
nr. 50	DATUM	[vrijdag] 3 februari 1758
	TITEL	DANIËL | IN | LACU LEONUM
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea vulgò | de Cathelyne-vest sub signo S. JOSEPHI.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus

	STOF	Dan. 6. v. 1. & seqq.
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	25 (met vermelding van acteurs)
nr. 51	DATUM	[dinsdag] 6 september 1757
	TITEL	SEDECIAS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in | platea vulgò de Cathelyne-vest sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	4. Reg. Cap. 25. v. 1. & seqq.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL
	TITEL	Fit comes ex Mopso; posthac fit ut ante colonus: | tunc ea, quae fecit, somnia Mopsus habet.
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs)
nr. 52	DATUM	[vrijdag] 18 februari 1757
	TITEL	IRENE | IMPERATRIX | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS FRANCISCI DE

		ROVEROY, in platea vulgò de | Cathelyne-vest, sub signo S. JOSEPHI.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Ita Cuspinianus, Theophanes, Cedrenus & alii
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL
	TITEL	Dum fueris felix, multos numerabis amicos; | tempora si fuerint nubila, solus eris. [Ovid., Trist. lib. 1. eleg.]
	BEZETTING	23 (met vermelding van acteurs)
nr. 53	DATUM	[dinsdag] 31 augustus 1756
	TITEL	SENNACHERIB | ASSYRIORUM REX | Á DEO PUNITUS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in | platea vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Reg. 4. Cap. 19. v. 36. & 37.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Modernus impostor comoediam dabit.

BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs)

nr. 54	DATUM	[woensdag] 25 februari 1756
	TITEL	DANIËL | SOMNII INTERPRES | à | NABUCHODONOSORE | SUBLIMATUS
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea (vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Dan. 2. v. 1 & seqq.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	15, turba militum (met vermelding van acteurs) met een gelieerd TUSSENSPEL
	TITEL	Quos dedit in Tragicis Daniël per somnia Ludos; Comicos hos ponet Rusticus Astrologus.
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs)
nr. 55	DATUM	[woensdag] 3 september 1755
	TITEL	IMPIETAS | PYRENEI | TYRANNI | PUNITA. | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in | platea vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ovid, libri 5ti Metam. Fabulae quarta & quinta.

	OPBOUW	proloog, repraesentatio, 3 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL
	TITEL	Delusus Gorgonius comoediam dabit.
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	‘Repraesentatio: Pegasus ungula Helicontem Beotiae montem percutit, inde fons emanat.’
nr. 56	DATUM	[woensdag] 5 februari 1755
	TITEL	RODERICUS | REX | ET | JULIANUS | COMES | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNES FRANCISCI DE ROVEROY, in | platea vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Beyerlinck tom. 2 c. fol. 575 Rodericus Archiep. Tol. 1. 4. c. 4.
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
nr. 57	DATUM	[maandag] 2 september 1754
	TITEL	PHAËTON. | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in

| platea vulgò de Wolstraet
sub signo S. Josephi.

	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ovid, in fine lib. 1. & initio lib. 2. Metamorp.
	OPBOUW	proloog, 5 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL
	TITEL	Turpe senex miles: turpe senilis amor.
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
nr. 58	DATUM	[woensdag] 20 februari 1754
	TITEL	DIVINAE JUSTITIAE TUBA, | SIVE | JUSTUM DEI JUDICIUM | IN | MAURITIO | ROMANO-GRAECORUM | IMPERATORE | TRAGOEDIA,
	DRUKKER	Antverpiae, Typis *JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY*, in platea | vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	C. Baronius ad A. 602. M. Chesneux Augus. in Speculo Chron. &c.
	OPBOUW	proloog, 5 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL
	TITEL	Vincitur in pugnis Hispanus ab Horspide Maphon: | Victor in

		infernas fugit hinc inglorius umbras.
	BEZETTING	10, turba daemonum (met vermelding van acteurs)
nr. 59	DATUM	[woensdag] 5 september 1753
	TITEL	SAMSON
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea vulgò | de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Jud. [passim]
	OPBOUW	proloog, 5 bedrijven, 5 repraesentationes, epiloog
	BEZETTING	17, turba militum (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Sosia languebat, melior tunc esse volebat: | Ast ubi convaluit, mansit ut ante fuit.
	BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs)
nr. 60	DATUM	[woensdag] 28 februari 1753
	TITEL	DOLUS | A | PHENENNA | CONCEPTUS, | AB | ALMIGERINO | PUNITUS | TRAGOEDIA,
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea | vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.

FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
OPBOUW	3 bedrijven

	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL (met argumentum)
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs)
nr. 61	DATUM	[maandag] 4 september 1752
	TITEL	MORS DARII | IN | BESSO | PER ALEXANDRUM | VINDICATA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis *JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY*, | in platea vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	14, turba Persarum en turba Macedonum (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL
	TITEL	Prima dabit Tactum, Visumque: secunda docebit | Olfactum: Auditum pars tertia: quartaque Gustum.
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
nr. 62	DATUM	[donderdag] 17 februari 1752
	TITEL	VARIA SORTIS ALEA | SIVE | SEVERINUS BOETIUS | À | THEODORICO | GOTHORUM REGE | EXALTATUS ET TRUCIDATUS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis *JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY*, in

		plateo | vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	S. Gregorius Dialog, lib. 4. cap. 30
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Fallitur is, faciles cunctis qui commodat aures.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
nr. 63	DATUM	[donderdag] 2 september 1751
	TITEL	TRAGICA | BELLI MITHRIDATICI | CORONIS.
	DRUKKER	Antverpiae, Typis *JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY*, | in platea vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Sex. Ruf. in Brev. Hist. Florus. L. III. cap. V. & L. IV. cap. II. & alii
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	16, turba militum (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Subdolus ut vixit, quamvis mergatur in undis, sic post fata redit, decipit usque senem.
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs)

nr. 64	DATUM	[vrijdag] 19 februari 1751
	TITEL	AUGUSTINUS | ECCLESIAE | PROPUGNATOR ACERRIMUS. | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea vulgò de Wolstraet | sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Baron., ad an. 398. & 410
	OPBOUW	proloog, 5 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	17, Mascezilis comites en Gildonis principes (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Pessimus est aeger, qui fertur imagine morbi.
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
nr. 65	DATUM	[dinsdag] | september 1750
	TITEL	FELICITAS. | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis *JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY*, in platea | vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	S. Greg, Mag. Hom. 3. in Evang. Baronius ad annum Christi 175. & alii
	OPBOUW	proloog, 5 bedrijven, epiloog

	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Castigat mores MOPSUS ridendo modernos.
	BEZETTING	22 (met vermelding van acteurs)
nr. 66	DATUM	[vrijdag] 6 februari 1750
	TITEL	MIRABILIS | CYRI ET ARIENNAE | FORTUNA | PER | ASTYAGEM MEDORUM | ET | CYAXAREM PERSARUM | REGES | AD OPTATUM FINEM PERDUCTA
	DRUKKER	Antverpae, Typis. *JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY*, in | platea vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Justus Salin.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	15, turba militum, turba pastores (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Inteliigentem non posse phantasimata Speculari, Docet Mopsus.
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)

nr. 67	DATUM	[vrijdag] 5 september 1749
	TITEL	NOVUS SAECULI ARISTIDES | SEU | CAROLUS | COGNOMENTO | AUDAX | Burgundiae, Brabantiae, &c. Dux, Hollandiae, | Zelandiae, & Flandriae Comes
	DRUKKER	Antverpiae, Typis *JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY*, | in platea vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	STOF	Franc. Haraeus in Annat. Ducum Braban. tom. 2
	OPBOUW	proloog, 3 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL
	BEZETTING	11 (met vermelding van acteurs)
nr. 68	DATUM	[vrijdag] 14 februari 1749
	TITEL	ALEXII ANGELI | IN | FRATREM ISAACIUM | GRAECIAE IMPERATOREM | INGRATITUDO PUNITA | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY, in platea | vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Baron, tom. 12. Chesneux in Spec. Chronog. Saec. 12. & alii.
	OPBOUW	5 bedrijven

	BEZETTING	22, milites (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Discordia conjugum.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
nr. 69	DATUM	[donderdag] 5 september 1748
	TITEL	CURAE CAESARUM | PRO DEO, ET POPULO, | SIVE | THEODOSIUS | MAGNUS, JUSTUS, ET PIUS | IMPERATOR | DE | EUGENIO | TYRANNO TRIUMPHANS
	DRUKKER	Antverpiae, Typis *JOANNIS FRANCISCI DE ROVEROY*, | in platea vulgò de Wolstraet sub signo S. Josephi.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ita Niceph. & alii.
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	25 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Drolio Sylvester
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
nr. 70	DATUM	[vrijdag] 23 februari 1748
	TITEL	JONATHAS MACHABAEUS | AMBITU | TRYPHONIS | CAPTUS, NECATUS, A FRATRE SUO | SIMONE | HONORIFICÈ | SEPULTUS

	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Apud *ALEXANDRUM EVERAERTS*, sub signo S. Ignatii.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Lib. I. Math. C. 9. 10. 11. 12. & 13.
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Civis Nobilitatem affectans.
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs)
nr. 71	DATUM	[dinsdag] 5 september 1747
	TITEL	PLAUTIANUS | INTIMUS | SEVERO | ROMANORUM CAESARI XXI. | TRAGOEDIA
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ita Dio testis oculatus in Severo, & Herodianus lib. 3, teste Baronio ad annum 206. num. 1.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vijf delen
	TITEL	Subdola centoculos juvenum fraus decipit Argos.
	BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs)

nr. 72	DATUM	[dinsdag] 7 februari 1747
	TITEL	SENNACHERIB | REX ASSYRIORUM | A DEO PUNITUS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis *ALEXANDRI EVERAERTS*, sub signo S. Ignatii.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	4. Reg. cap. 19 v. 36. 37.
	OPBOUW	proloog, 4 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Res, de quâ dua laborant, saepe tertio cedir.
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
nr. 73	DATUM	[vrijdag] 9 september 1746
	TITEL	FIDES | GETAE, | ET | PERFIDIA | ANTONINI | FRATRUM | IN | SEVERUM | PIUM PATREM | ROMANORUM IMPERATOREM | TRAGI-COMOEDIA
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ita Baronius Saeculo tertio, & alii.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vijf delen

	TITEL	... Quod displicet ausu, | Perplacet eventu...
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	'Pultiphagi quatuor saltatores'
nr. 74	DATUM	[vrijdag] 18 februari 1746
	TITEL	ROMANUS | DIOGENES | UTRIUSQUE FORTUNAE | SYNOPSIS
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Apud ALEXANDRUM EVERAERTS, sub signo S. Ignatii.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	BARONIUS, MATHIAS, CHEFNEUX aliique circa annum Christi 1068, & seq.
	OPBOUW	3 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	23, legati (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Fortunatus Sosia.
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
nr. 75	DATUM	[maandag] 6 september 1745
	TITEL	RICHARDAE | IN | CONJUGEM SUUM | ROBERTUM | PIA FIDELITAS, | AB | OTHONE III. | PER NECEM IMPERATRICIS | MARIAE | CORONATA,
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Apud *ALEXANDRUM EVERAERTS*.

	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Baron. ad ann. 998. num. 12., & Alii.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs) met een tussenspel in vijf delen
	TITEL	Quod dolus evincit, juvenis dementia tollit.
	BEZETTING	11 (met vermelding van acteurs)
nr. 76	DATUM	[dinsdag] 23 februari 1745
	TITEL	PARRICIDIUM | FATO PUNITUM | IN M. BRUTO et C. CASSIO | JULII CAESARIS | PATRAE PATRIS INTERFECTORIBUS
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Apud *ALEXANDRUM EVERAERTS*, sub signo S. Ignatii.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	STOF	Diod. Cass. in Hist. rom. plutar. in. vit.
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	23 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Fide inexpertâ hominibus credere, semper temerarium est.
	BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs)

nr. 77	DATUM	[woensdag] [2] [september] 1744
	TITEL	'T LICHTVEERDIG OORDEEL | DOOR | ADOLPHUS | Duytschen Graeve onrechtveerdigh uyt- | gevoert tegen sijne Gemaelinne | ROSIMUNDA, | ENDE VRINDT | PLACIDUS, | RECHTVEERDIGH HERSTELT DOOR DEN | H. UDALRICUS | BISSCHOP VAN AUGSPURGH | BLY-EYNDIGH TREUR-SPEL, | ALS OOCK HET BLY-SPEL OP DESEN SIN: | *Eydel is het waght te stellen,, En te breken liefdens handt: | Hoe meer kraght, hoe meerder quellen,, Want den list heeft d'overhandt.*
	DRUKKER	T' ANTWERPEN, | By *Alexander Everaerts*, op de Minderbroeders ruy in S. Ignatius.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPBOUW	3 bedrijven en 2 vertogen met een TUSSENSPEL in vijf delen
	MOTTO	Eydel is het waght te stellen,, En te breken liefdens bandt: | Hoe meer kraght, hoe meerder quellen,, Want den list heeft d'overhandt.
	COMMENTAAR	met twee ‘Vertogen’, waarschijnlijk *tableaux vivants*
nr. 78	DATUM	[donderdag] 3 september 1744

	TITEL	JUDICIUM TEMERARIUM | SIVE | ADOLPHUS | TEUTONUM COMES | TRAGI-COMOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE apud ALEXANDRUM EVERAERTS sub signo S. Ignatii.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Georg. Steng. de divino judicio tom. 3. Cap. 34. §. 2. &c
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vijf delen
	TITEL	In amore stabili vana sit Custodia: | Obesse quo vult gravius, hoc prodest magis.
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
nr. 79	DATUM	[zaterdag] [15] februari 1744
	TITEL	INDIVIDUUS AMOR | ANSBERTAE | LIBERANTIS MARITUM SUUM | É | DIRÂ SARACENORUM CAPTIVITATE
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Apud *ALEXANDRUM EVERAERTS*, sub signo S. Ignatii.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	STOF	Biderm. 1. 2. acroa. 2
	OPBOUW	proloog, 3 bedrijven
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen

BEZETTING	21 (met vermelding van acteurs)

nr. 80	DATUM	[vrijdag] 6 september 1743
	TITEL	GRATIA TRIUMPHANS | IN | EUGENIA | PHILIPPUM & CLAUDIAM | PARENTES SUOS, | TOTAMQUE FAMILIAM | AD FIDEM ORTHODOXAM MIRABILITER | CONVERTENTE,
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Apud *ALEXANDRUM EVERAERTS*, sub signo S. Ignatii.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Baron. A. 188. Sur. Tom. 6. Lippeloo Tom. 4. Mor. Dict. Hist. &c.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vijf delen
	TITEL	Stultitia languido remedium est optimum.
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	bij het tussenspel: ‘Mauri saltatores duo, & vigiles quatuor.’; men hield de dag ervoor een generale repetitie van dit stuk, vgl. nr. 81
nr. 81	DATUM	[donderdag] 5 september 1743
	TITEL	Triúmpherende Gratie | in | Eúgenia | Philippúm en Claúdiam | haere oúders | met geheel de Familie | tot het waer geloof |

		bekeerende. handschrift, 203 × 157 mm, 2 ongen. ff.
	OPBOUW	3 bedrijven met een TUSSENSPEL in vijf delen
	TITEL	Morio
	COMMENTAAR	op het titelblad staat o.a.: ‘proefgewijs voor de vrouwen gespeelt’, vgl. nr. 80
nr. 82	DATUM	[maandag] 3 september 1742
	TITEL	NABUCHODONOSOR | REX | BABYLONIS | É SUBLIMI, SUBMISSUS
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Apud MARTINUM VERDUSSEN.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Dan, Cap. 1
	OPBOUW	5 bedrijven, repraesentationes
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Mopsus Jupiter Imaginarius.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
nr. 83	DATUM	[maandag] 4 seprember 1741
	TITEL	SAMSON
	DRUKKER	ANTVERPIAE Apud MARTINUM VERDUSSEN, in Foro Calceo- | rum sub signo Aviarij.

	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Jud., 15-16
	OPBOUW	proloog, 4 bedrijven, 6 repraesentationes, epiloog
	BEZETTING	22, turba militum (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Modernus Filius prodigus.
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	met zes ‘repraesentationes’, waarschijnlijk ‘vertogen’ *(tableaux vivants)*
nr. 84	DATUM	[woensdag] 31 januari 1742
	TITEL	INCONSTANS | C. MARII | FORTUNA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Apud MARTINUM VERDUSSEN.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	STOF	Plutarch. flor. Beyerlinck & alii
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	20, en Tribuni Pleb. nuntii (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
nr. 85	DATUM	[woensdag] 8 februari 1741

	TITEL	ABSALOM | PATRI DAVIDI | REBELLIS
	DRUKKER	ANTVFRPIAE, Apud MARTINUM VERDUSSEN.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
nr. 86	DATUM	[maandag] 5 september 1740
	TITEL	ESTHER | SUB | REGE ASSUERO | JUDAEORUM | PROTECTRIX
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Apud MARTINUM VERDUSSEN.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Rom. 8 v. 28
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	23 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Mascarillus Medicus.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
nr. 87	DATUM	[vrijdag] 26 februari 1740
	TITEL	SUPERBIA | FRAUDULENTER | VINDICATA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Apud MARTINUM VERDUSSEN.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.

	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs) met een tussenspel in twee delen
	MOTTO	Mens fallax, sublata fides, perjuria furta | laudantur: Modus est hic mihi mundus ait.
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
nr. 88	DATUM	[donderdag] 3 september 1739
	TITEL	JUSTINIANUS | IMPERATOR | BELISARIUM | DE | CABADE | TRIUMPHANTEM | EXCAECANS
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Apud MARTINUM VERDUSSEN.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Baronius, Spondanus &c.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	21 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Civis nobilitatem affectans.
	BEZETTING	15, famulus sartoris (met vermelding van acteurs)
nr. 89	DATUM	[vrijdag] 6 februari 1739
	TITEL	AMBITIO FRAUDULENTA | SIVE | DEMETRIUS | GRISKA | TRAGOEDIA

	DRUKKER	ANTVERPIAE Apud Viduam PETRI GRANGE'
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Olearius in itinere Moscoviae, ad Ann. 1606.
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Decipitur crebro, faciles qui commodat aures.
	BEZETTING	8 (met vermelding van acteurs)
nr. 90	DATUM	[vrijdag] 5 september 1738
	TITEL	FIDES, ET AMOR | SIVE | THEMISTOCLES | EX | AMORE IN PATRIAM | AC | FIDE IN HOSTEM | GLORIOSE OCCUMBENS
	DRUKKER	ANTVERPIAE Apud Viduam PETRI GRANGÉ.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Valerius Max. lib. 5 Cap. 6 Plutarchus in suo Themistocle, & alii.
	OPBOUW	proloog, 4 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	25 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Pellitur è media sapientia, vi geritur res.
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)

nr. 91	DATUM	[vrijdag] 14 februari 1738
	TITEL	HUMFREDUS | NOBILIS | ANGLIAE | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE Apud Viduam PETRI GRANGE', Typographi | in Foro Ovorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	20 (met vermelding van acteurs)
nr. 92	DATUM	[donderdag] 5 september 1737
	TITEL	CAROLUS VII. | FRANCIAE REX | PER | JOANNAM | DARCIAM | DE | ANGELIS | TRIUMPHANS,
	DRUKKER	ANTVERPIAE Apud Viduam PETRI GRANGE', Typographi | in Foro Ovorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ita Cabass. in Notit. Eccles. ad saecul. XV, Byerlinck tom. 1. & alii.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	27 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen (met argumentum)

	BEZETTING	27 (met vermelding van acteurs)
nr. 93	DATUM	[woensdag] 27 februari 1737
	TITEL	MAGNUS | ATHANASIUS
	DRUKKER	ANTVERPIAE | Ex Typographia Viduae PETRI GRANGE', Typographi in | Foro Ovorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Ita Cabassut. in Notit. Ecclesiast.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	23 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	29 (met vermelding van acteurs)
nr. 94	DATUM	[donderdag] 6 september 1736
	TITEL	JOSEPH | IN | FRATRES PIUS
	DRUKKER	ANTVERPIAE Ex Typographia Viduae PETRI GRANGE', Ty- | pographi in Foro Ovorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Gen. 43. 4. 5.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen (met argumentum)
	STOF	Terentius

BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)

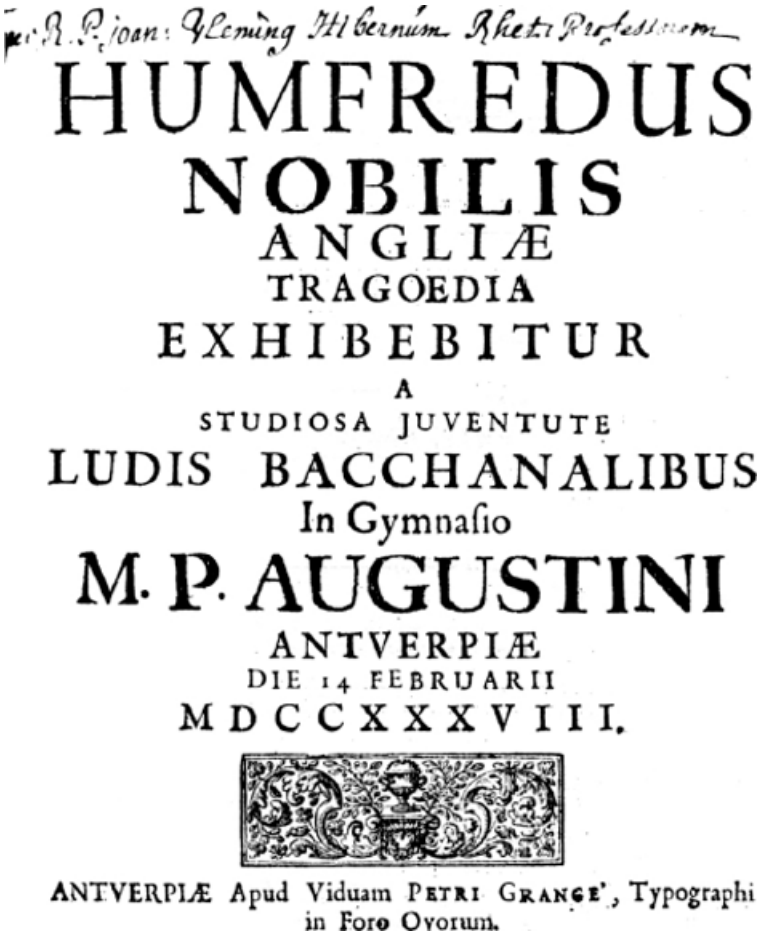

per R. P. Joan: Gleming Hibernum Rhetr: Professorem

HUMFREDUS
NOBILIS
ANGLIÆ
TRAGOEDIA
EXHIBEBITUR
A
STUDIOSA JUVENTUTE
LUDIS BACCHANALIBUS
In Gymnasio
M. P. AUGUSTINI
ANTVERPIÆ
DIE 14 FEBRUARII
MDCCXXXVIII.

ANTVERPIÆ Apud Viduam PETRI GRANGE', Typographi in Foro Ovorum.

Afb. 6: *Humfredus*, 1738, gedrukt door de weduwe van Petrus Grangé (nr. 91)

nr. 95	DATUM	[dinsdag] 7 februari 1736
	TITEL	INGRATITUDO | BRUTI | IN PATREM | SEVERIANUM | PUNITA
	DRUKKER	ANTVERPIAE Ex Typographia Viduae Petri Grange', Ty- | pographi in Foro Ovorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	15 (met vermelding van arteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
nr. 96	DATUM	[dinsdag] 6 september 1735
	TITEL	THOMAS | MORUS | ANGLIAE | CANCELLARIUS
	DRUKKER	ANTVERPIAE Ex Typographia Viduae PETRI GRANGE', Ty- | pographi in Foro Ovorum
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Vide Nicol, Sanderum l. de orig. ac progressu schism Anglic. Pallavic. & alios.
	OPBOUW	proloog, 5 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	22 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen (met argumentum)

	BEZETTING	14, ficti mortui (met vermelding van acteurs)
nr. 97	DATUM	[vrijdag] 18 februari 1735
	TITEL	SEDECIAS | TRAGOEDIA SACRA,
	DRUKKER	ANTVERPIAE | Ex Typographia Viduae PETRI GRANGE', Typographi in Foro | Ovorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Lib. 4. Reg. Cap. 25.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
nr. 98	DATUM	[vrijdag] 3 september 1734
	TITEL	ECCLESIAE IMMUNITAS | SIVE | THOMAS | CANTUARIENSIS
	DRUKKER	ANTVERPIAE Apud PETRUM GRANGE', Typographum in | Foro Ovorum sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis autumnalibus
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Brev. Rom. Stapl. & alii.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	21 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen

	TITEL	Xantippus humiliatus.
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
nr. 99	DATUM	[vrijdag] 5 maart 1734
	TITEL	INVICTA PIETAS | SIVE | EZECHIAS | REX JUDA
	DRUKKER	ANTVERPIAE | Apud PETRUM GRANGE', Typographum in Foro Ovorum | sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Ex Lib. 4. Reg. cap. 18. & 19.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	STOF	Cicero lib. 3. de natura Deorum.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
nr. 100	DATUM	[vrijdag] 4 september 1733
	TITEL	INCONSTANS | VITAE | THEATRUM | SIVE | CLEROBOLUS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud PETRUM GRANGE' Typographum in Foro Ovorum sub | signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen

	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	24 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen (met argumentum)
	BEZETTING	14, pharmacopolae, milites, medici en daemones (met vermelding van acteurs)
nr. 101	DATUM	[vrijdag] 13 februari 1733
	TITEL	ECCLESIA | AB HAERETICIS | OPPRESSA, | PER M.P.N. | AUGUSTINUM | SUBLEVATA,
	DRUKKER	ANTVERPIAE | Apud PETRUM GRANGE', Typographum in Foro Ovorum | sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Baronius ad annum 397 & 410
	OPBOUW	proloog, 3 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	20 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs)
nr. 102	DATUM	[vrijdag] 5 september 1732
	TITEL	AUSTRIAE | PIETAS | IN | CAROLO V. | TRIUMPHANS
	DRUKKER	ANTVERPIAE | Apud PETRUM GRANGE', Typographum in foro Ovorum | sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.

	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ita Just. Lips. Pont. Heuter. Haraeus, Thuanus, & alii
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	27 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	MOTTO	Nobilis esse volens vario deluditur astu.
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	titelblad: ‘per aquilae symbola de scena exhibebitur’
nr. 103	DATUM	[woensdag] 20 februari 1732
	TITEL	SANCTUS | HERMENEGILDUS | PER | FERALEM PATRIS SUI | LEVIGILDI | SAEVITIAM | MARTYRII LAUREÂ REDIMITUS,
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | APUD PETRUM GRANGE' Typographum in Foro Ovorum sub | signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	S. Greg. Lib. 3. Dial. Cap. 31.
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen

	MOTTO	Si nubere foret novitiatus, totus mundus esset caelibatus.
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
nr. 104	DATUM	[vrijdag] 7 september 1731
	TITEL	CONSTANTIA | S. MARTYRIS | JOANNIS | NEPOMUCENI
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud PETRUM GRANGE'; Typographum in Foro Ovorum sub | signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Vira S. Joannis Nepomuceni.
	OPBOUW	4 bedrijven, epiloog
	BEZETTING	32 (met vermelding van acteurs) met een gelieerd TUSSENSPEL in vier delen (met argumentum)
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
nr. 105	DATUM	[woensdag] 31 januari 1731
	TITEL	TORI CONJUGALIS AMOR | INTER | JULIUM SABINUM, | ET | EPONINAM,
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud PETRUM GRANGE';, Typographum in foro | Ovorum sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	OPBOUW	3 bedrijven

BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
BEZETTING	8 (met vermelding van acteurs)

nr. 106	DATUM	[donderdag] 7 september 1730
	TITEL	EXALTATIO | SANCTAE CRUCIS
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud PETRUM GRANGE';, Typographum in foro | Ovorum sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ita Breviarium Romanum
	OPBOUW	3 bedrijven, repraesentationes, epiloog
	BEZETTING	27 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs)
nr. 107	DATUM	[woensdag] 26 juli 1730
	TITEL	MANASSES | REX | JUDAE PERFIDUS, | PUNITUS, ET CORRECTUS
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud PETRUM GRANGE', Typographum in foro | Ovorum sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de figura en de grammatica
	STOF	Deus. Lib. 2. paralip: cap. 33. v. 1. 2. 3. 10. 11. 12. & 13.
	OPBOUW	3 bedrijven

	BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in twee delen
	TITEL	Grave curiositas est vitium.
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
nr. 108	DATUM	[vrijdag] 17 februari 1730
	TITEL	SORTIS ET AMORIS | INCONSTANS FAVOR, | SIVE | ORIGENON | CUM DAFROSA | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud PETRUM GRANGE', Typographum in foro | Ovorum sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de poesis en de retorica
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	8 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen (met argumentum)
	TITEL	Nequita Hypocritae Sanctitatis fuco larvata.
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
nr. 109	DATUM	[dinsdag] 6 september 1729
	TITEL	DIOGENES | ROMANUS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud PETRUM GRANGE', Typographum in foro | Ovorum sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.

OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Anrwerpen
STOF	Baronius & alii circa annum Christi 1068.
OPBOUW	5 bedrijven

	BEZETTING	22 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Fraus fraude punita.
	BEZETTING	8 (met vermelding van acteurs)
nr. 110	DATUM	[woensdag] 13 juli 1729
	TITEL	LUDOVICUS | IMPERATOR | Á FILIUS SUIS ORBATUS IMPERIO, | & | RESTITUTUS
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud PETRUM GRANGE', Typographum in foro | Ovorum sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de figura en de grammatica
	STOF	Ita Baron. Variis locis Tom. 9.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs) mer een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
nr. 111	DATUM	[vrijdag] 25 februari 1729
	TITEL	IOANNES | BAPTISTA, | AB | HERODE | GALILAEAE TETRARCHA, | CAPITE MINUTUS
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Apud PETRUM GRANGE', Typographum in foro |

		Ovorum sub signo trium Monachorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	STOF	Marci 6.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	11 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Fallitur is crebro, faciles qui commodat aures.
	BEZETTING	8 (met vermelding van acteurs)
nr. 112	DATUM	[maandag] 6 september 1728
	TITEL	BLASPHEMIA PUNITA, | SIVE | LEONTIUS,
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Apud PETRUM GRANGE', Typhographum in foro Ovorum | sub signo trium Monachorum 1728.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ex variis.
	OPBOUW	3 bedrijven met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Fide, sed cui, Vide.
nr. 113	DATUM	[vrijdag] 2 juli 1728
	TITEL	RODERICUS | REX, | ET | JULIANUS | COMES, | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud PETRUM GRANGE', Typhographum in foro

Ovorum sub signo trium
Monachorum.

	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de figura
	STOF	Byerlinck tom. 2. c. fol. 575. Rodericus archiep. tolet. l. 4. cap. 4
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Ludiones.
	BEZETTING	7 (met vermelding van acteurs)
nr. 114	DATUM	[dinsdag] [2] september 1727
	TITEL	VINDICTA DIVINA | SIVE | BALTHASSAR | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, Typis PETRI JOURET, Typographi Civitatis in | Foro Lactis sub signo Cancellorum Aureorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Daniel, 5, v. 1. & Seq.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Epicurus amans lunae, deluditur astu.
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)

nr. 115	DATUM	[vrijdag] 11 juli 1727
	TITEL	PATERNUM | CONSILIUM | IN | AECHINO | XENOPHANIS | FILIO | DEMONSTRATUM | TRAGI-COMOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud JACOBUM BERNARDUM JOURET Typhographum in foro Ovorum | sub signo Stellae.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de rudimenta en de grammatica
	OPBOUW	4 bedrijven
	BEZETTING	15 (met vermelding van acreurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Decipitur crebro, faciles qui commodat aures.
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
nr. 116	DATUM	[vrijdag] 28 februari 1727
	TITEL	PRAESUMPTIO | HUMANA | DIVINITUS PUNITA | SIVE | NABUCHO- | DONOSOR | REX BABYLONIAE
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud JACOBUM BERNARDUM JOURET Typhographum in foro Ovorum | sub signo Stellae.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis Bacchanalibus
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acreurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen

TITEL	Delirus totus tandem sibi redditur astu.
BEZETTING	11, rustici duo (met vermelding van acteurs)

nr. 117	DATUM	[vrijdag] 1 maart 1726
	TITEL	INGRATITUDO | BRUTI | IN PATREM | SEVERIANUM | PUNITA.
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Apud JACOBUM BERNARDUM JOURET Typhographum in foro Ovorum | sub signo Stellae.
	FORMAAT	4º, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de poesis en de retorica
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
nr. 118	DATUM	[donderdag] 6 september 1725
	TITEL	BOETIUS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae Typis PETRI JOURET.
	FORMAAT	4º, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Eusebius. Greg. dialog. l. 4. c. 30. Baron, ad an. Christi 526. aliiq.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	16, turba daemonum (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen (met argumentum)

	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
nr. 119	DATUM	[woensdag] 7 februari 1725
	TITEL	EUDOCIA | ET | ROMANUS | DIOGENES | IMPERATORES | TRAGOEDIA
	DRUKKER	Antverpiae, typis PETRI JOURET
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	STOF	Joes Cuspinianus. Beyerlinck M.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Fide, sed cui, vide
	BEZETTING	8 (me vermelding van acteurs)
nr. 120	DATUM	[donderdag] 7 september 1724
	TITEL	RICHARDAE | IN | CONJUGEM SUUM | ROBERTUM | PIA FIDELITAS | AB | OTHONE III. | PER NECEM IMPERATRICIS | MARIAE | CORONATA
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Baron, ad Ann. 998.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen (met argumentum)

BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)

nr. 121	DATUM	[vrijdag] 4 augustus 1724
	TITEL	INVIDIAE ULTOR, | SIVE | BASILIUS | MACEDONUM IMPERATOR,
	DRUKKER	Antverpiae, Typis PETRI JOURET, Typographi Civitatis, ac | *Illustrissimi Domini*, in foro Lactis sub signo Can- | cellorum Aureorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de rudimenta
	STOF	Ita Sonaras apud Baronium ad an: 879. & 886.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
nr. 122	DATUM	[woensdag] 5 juli 1724
	TITEL	JOSEPH | Per invidiam à Fratribus venditus, | ET | PER DISPOSITIONEM DIVINAM | AEGYPTI PRO-REX CREATUS
	DRUKKER	Antverpiae, Typis PETRI JOURET, Typographi Civitatis, ac | *Illustrissimi Domini*, in Foro Lactis sub signo Can- | cellorum Aureorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de figura
	STOF	Genesis cap. 37. & sequentibus
	OPBOUW	3 bedrijven

	BEZETTING	16, mercatores (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
nr. 123	DATUM	[vrijdag] 9 juni 1724
	TITEL	ALEXANDER | MAGNUS | IN | HERMOLAUM | CAETEROSQUE CONJURATOS | ANIMADVERTENS
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis PETRI JOURET, Typographi Civitatis, ac ILLUSTRISSIMI | *Domini*, in Foro Lactis sub signo Cancellorum Aureorum.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de grammatica
	STOF	Q. Curt. lib. 8. cap. 6. usque ad. 9.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
nr. 124	DATUM	[woensdag] 10 mei 1724
	TITEL	CRUDELIS | ULTIO | SIVE | BOALDUS | TOBALI FILII SUI NECEM | VINDICANS
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de syntaxis

	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	17, satelles (met vermelding van acteurs)
nr. 125	DATUM	[woensdag] 23 februari 1724
	TITEL	DOLUS | A | PHENENNA | CONCEPTUS, | AB | ALMIGERINO | PUNITUS | TRAGOEDIA,
	DRUKKER	ANTVERPIAE. | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de poesis
	GELEGENHEID	ludis bacchanalibus
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	8 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen (met argumentum)
	BEZETTING	18 (met vermelding van acteurs)
nr. 126	DATUM	[dinsdag] 7 september 1723
	TITEL	JUDICIUM TEMERARIUM, | SIVE | ADOLPHUS | TEUTONUM COMES | TRAGI-COMOEDIA
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen

	STOF	Georg. Steng. de Div. Judicio tom. 3. cap. 34. 2. § &c.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vijf delen
	TITEL	Stultitia languido remedium est optimum.
	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs)
nr. 127	DATUM	[woensdag] 28 juli 1723
	TITEL	MARTYRIUM, | SIVE | PROCOPIUS,
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD door	de rudimenta
	STOF	Surius Chart. vol. 4.8. Julii de S. Procopio.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in twee delen (met argumentum)
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
nr. 128	DATUM	[vrijdag] 2 juli 1723
	TITEL	VIS INVIDIAE | SIVE | BELISARIUS | PER VIRTUTEM AD ALTA EVECTUS, | PER INVIDIAM AD IMA DEJECTUS,
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.

OPGEVOERD DOOR	de figura
STOF	Ita Crinitus & Volater.

	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	11 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen
	BEZETTING	8 (met vermelding van acteurs)
nr. 129	DATUM	[vrijdag] 21 mei 1723
	TITEL	DIVUS MARTYR | CANUTUS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de grammatica
	STOF	Ita consult. D. Jac. de Richebourcq. J.U.L. apud Barr. tom. 11 fol. 555.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Ducitur astutiis, vinclisque superbia frugi.
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
nr. 130	DATUM	[vrijdag] 30 april 1723
	TITEL	Superbia Vindicata, | SIVE | UGOLINUS | FATALIS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de syntaxis
	OPBOUW	3 bedrijven

	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen
	TITEL	Scaramouche medicus.
	BEZETTING	19 (met vermelding van acteurs)
nr. 131	DATUM	[woensdag] 17 februari 1723
	TITEL	AVARITIA, | SIVE | AVARBOLUS | COMOEDIA | SUB REGULA | *Avarus ipse miseria causa est suae*;
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de poesis en de retorica
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	11 (met vermelding van acteurs)
nr. 132	DATUM	[zaterdag] 5 september 1722
	TITEL	CRUDELITAS, | SIVE | PERIA | IN SANGUI-SUGAM FRATREM | ISMAEL | SAEVIENS, PER FRATREM | HODABENDAM | PUNITA
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ex Hist. Eccl. vol. 4. de Persia P.I. c. 4. mihi fol. 312
	OPBOUW	5 bedrijven

	BEZETTING	23, fratres regum (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Sequitur superbos ultor à tergo Deus. Sen. act. 2. Herc. Fur. [v. 385]
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
nr. 133	DATUM	[woensdag] 29 juli 1722
	TITEL	INGRATITUDO | IN | PARENTES, | SIVE | LUCIANUS
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de rudimenta
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	11 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen
	BEZETTING	14 (met vermelding van acteurs)
nr. 134	DATUM	[vrijdag] 26 juni 1722
	TITEL	ATHENAIS | PER | THEODOSIUM | IMPERATOREM | In Throi, Tronique sociam affectuosè | assumpta, per eundem in exilium | suspiciosè relegata,
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de figura

	STOF	Justus Lipsius in Exemp. Polit. Baronius ad Annum Christi 420. & 450.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	8 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen
	BEZETTING	6 (met vermelding van acteurs)
nr. 135	DATUM	[vrijdag] 22 mei 1722
	TITEL	ARLEQUINUS | CARTOUCHE | COMOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de grammatica
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	26 (met vermelding van acteurs)
nr. 136	DATUM	[woensdag] 29 april 1722
	TITEL	INGRATITUDO | FILIALIS | SIVE | SEVERUS | IN PARENTEM | BENIGNIANUM | INGRATUS.
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de syntaxis
	STOF	Ita Varii.
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	7 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen

	TITEL	Ignotos caveas, ne sis miser omnibus horis.
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
nr. 137	DATUM	[vrijdag] 20 februari 1722
	TITEL	PSEUDO- | BALDUINUS, | TRAGOEDIA.
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de poesis en de retorica
	STOF	Beyerlinck verbo astutia
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	12 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	MOTTO	Quo semel est imbuta recens servabit odorem | Testa diu. [Horatius, 1 Epistulae 2, vers 69]
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
nr. 138	DATUM	[vrijdag] 5 september 1721
	TITEL	SANCTUS | HERMENEGILDUS | PER | FERALEM PATRIS SUI | LEVIGILDI | SAEVITIAM | Martyrii laureâ redimitus,
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	S. Greg. lib. 3. Dial. cap. 31.
	OPBOUW	5 bedrijven

	BEZETTING	14 (met vermelding van acreurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Crebro larva nocet, prodest quoque larva frequenter.
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
nr. 139	DATUM	[woensdag] 30 april 1721
	TITEL	CRUDELITAS PUNITA | SIVE | SAEVUS FENGO | PER | ASTUTIAM | AMLETHI
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de syntaxis
	STOF	Saxo Hist. Danicâ lib. 3 Beyerlinck verbo prudentia
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	17 (met vermelding van acteurs)
nr. 140	DATUM	[vrijdag] 13 september 1720
	TITEL	FIDES CHRISTIANA | A | VARANE | PERSARUM REGE | OPPUGNATA, | PER | AUDAM EPISCOPUM | IN | HORMISDA, | ET | SUENE | PERSIAE PRIMATIBUS | PLANTATA, PROBATA, CORONATA,
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Baron. ad annum Christi 420. Nicephor. histor. Eccl lib. 14.
	OPBOUW	proloog, 5 bedrijven, epiloog

	BEZETTING	13 (met vermelding van acteurs) met een tussenspel in vier delen
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
nr. 141	DATUM	[donderdag] 7 september 1719
	TITEL	REBELLIO PUNITA | SIVE | ALEXIUS | PETRI | Russorum Monarchae Filius | TRAGOEDIA.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs) met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Fide; sed cui vide.
	BEZETTING	10 (met vermelding van acteurs)
nr. 142	DATUM	[vrijdag] 26 mei 1719
	TITEL	ULFERUS | MERCIORUM REX | TRAGOEDIA,
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS, in plateâ vulgo dicta | de Wolstraet, sub signo S. JOSEPHI.
	FORMAAT	8°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de grammatica
	OPBOUW	3 bedrijven

		met een TUSSENSPEL in drie delen
nr. 143	DATUM	[dinsdag] 2 mei 1719
	TITEL	VINDICTAE | FUROR | IN | ARAN, TITO | ET | THAMERA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de 'latinitatis studiosis'
	OPBOUW	proloog, 3 bedrijven
	BEZETTING	15, Romani (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
nr. 144	DATUM	[vrijdag] 17 februari 1719
	TITEL	Sub impio Turearum | IMPERATORE | FRECHREDDI | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de poesis en de retorica
	OPBOUW	3 bedrijven
		met een TUSSENSPEL in twee delen
nr. 145	DATUM	[dinsdag] 6 september 1718
	TITEL	AMBITIO PUNITA, | SIVE | AMALABERGA | & | HERMOFREDUS | TRAGOEDIA,
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen

	STOF	Vide Paul. Aemil. Rob. Gaguinum. Joan. Til. &c.
	OPBOUW	proloog, 5 bedrijven
	BEZETTING	26 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	... si vis ludere, lude pari.
	BEZETTING	9 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	met een *prologus musicus*
nr. 146	DATUM	[vrijdag] 20 mei 1718
	TITEL	FELICITAS | SEPTEM FILIORUM | MATER, | TRAGOEDIA,
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS, in plateâ vulgò | de Wolstraet, sub signo S. JOSEPHI 1718.
	FORMAAT	8°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de grammatica
	OPBOUW	3 bedrijven
		met een TUSSENSPEL in drie delen
nr. 147	DATUM	[woensdag] 7 juli 1717
	TITEL	LUCTA | RELIGIONIS, ET SUPERSTITIONIS | IN MACHABAEIS, ET ANTIOCHO | Rege Asiae
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS, in Area Templi | Societatis JESU, sub Signo S. JOSEPHI.
	FORMAAT	8°, 2 ongen. ff.

	OPGEVOERD DOOR	de rudimenta en de grammatica
	OPBOUW	3 bedrijven
		met een TUSSENSPEL in drie delen
nr. 148	DATUM	[vrijdag] 28 februari 1716
	TITEL	JONATHAS | TRAGOEDIA
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de 'artis oratoriae alumni'
	AUTEURS	Ab Actoribus & Authoribus ARTIS ORATORIAE ALUMNIS
	STOF	Lib. 1. Reg c. 13. & 14.
	OPBOUW	3 bedrijven, 2 *scenae musicae*
	BEZETTING	7 (met vermelding van acteurs)
	COMMENTAAR	met twee *scenae musicae* en een *applausus musicus*
nr. 149	DATUM	[vrijdag] 24 april 1716
	TITEL	TRIUMPHUS | SS. CRUCIS, | SUB | HERACLIO | IMPERATORE
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis JOANNIS PAULI ROBYNS in areâ Domûs Professae | Societatis JESU, sub Signo S. JOSEPHI. 1716.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de syntaxis
	OPBOUW	3 bedrijven
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in drie delen

nr. 150	DATUM	[zaterdag] 5 september 1716
	TITEL	ZELUS | IOIADAE | PONTIFICIS | PRO GLORIA DEI, | Et legirimo Davidis haerede | JOA, | CONTRA TYRANNIDEM L ATHALIAE | SERVATO ET SUBLIMATO,
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van antwerpen
	STOF	lib. 4. reg. cap. II
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	18, turba procerum (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs)
nr. 151	DATUM	[vrijdag] 6 september 1715
	TITEL	IMPII FACINORIS | VINDEX VICTORIOSUS | CAROLUS V.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ex Natali Com Ponto Heut. Haraeo, Thuano, Alphonso de Ulloa, Justo Lipsio, Masenio, & aliis ad ann. 1547.
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	23, turba nobilium (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	BEZETTING	16 (met vermelding van acteurs)

nr. 152	DATUM	[donderdag] 6 september 1714
	TITEL	supernae | gratiae | triumphus, | in admirabili | augustini | conversione,
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	OPBOUW	5 bedrijven
	BEZETTING	16, turba Manichaeorum en turba nobilium (met vermelding van acteurs)
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	BEZETTING	15 (met vermelding van acteurs)
nr. 153	DATUM	[vrijdag] 6 september 1709
	TITEL	ACOLIN | ET | RUBAEA | TRAGOEDIA
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van antwerpen
	STOF	Cheureau in suo fortunae indic. cap. 12. num. 3
	OPBOUW	3 bedrijven
		met een tussenspel in drie delen (met argumentum)
nr. 154	DATUM	[donderdag] 6 september 1708
	TITEL	MANCIPIUM FIDELE, | SIVE | MAHOMET | PARICIDAM | IBRAHIM | PUNIENS.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen

	STOF	Georg. Steng, ex Lud. Rom. in 1. Hodaeporico de Persiae. 2. & 3.
	OPBOUW	3 bedrijven met een tussenspel in drie delen (mee argumentum)
nr. 155	DATUM	[woensdag] 7 september 1707
	TITEL	INGRATITUDO | HOMINIS REDEMPTI | PER | ELENAHAN | IN | BELISA | REBELLI | DAMNATA
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Jac. Lobbet: viâ vitae ac mort. l.1.c.5.§.6.
	OPBOUW	3 bedrijven met een TUSSENSPEL in twee delen (met argumentum)
nr. 156	DATUM	[zaterdag] 6 september 1704
	TITEL	SUBACTA IMPIETAS, | SIVE | CLODOALDUS, | EVERSO CRONO | PER | CAROLUM MAGNUM, | AD VERAM FIDEM | CONVERSUS,
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Nicolaus Caussin.
	OPBOUW	3 bedrijven met een TUSSENSPEL in twee delen (met argumentum)

	COMMENTAAR	gedrukt bij plantijn, cfr. de bespreking van de drukkers, blz. 253-256 (zie afbeelding 7)
nr. 157	DATUM	[vrijdag] 11 september 1693
	TITEL	Ortus in Occasu, | SIVE | SEMIRAMIDIS | Ad Solium Assyriae | PER | Interitum | NINI | ASCENSUS,
	DRUKKER	Antverpiae, Typis Jacobi Mesens, sub Bibliis aureis.
	FORMAAT	4º, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ex Diodoro Sic., Sabellio, Anton. Mureto, aliisque
	OPBOUW	5 bedrijven
		met een TUSSENSPEL in vier delen
	TITEL	Lingua... universitas inquitatis.
nr. 158	DATUM	[vrijdag] 12 september 1692
	TITEL	CAMPANA | ARRAGONICA, | SEU | PETRVS | Arragoniae Rex, | PERDUELLIONIS | VINDEX IVSTISSIMVS,
	DRUKKER	Antverpiae, Typis Iacobi Mesens, sub Biblijs aureis.
	FORMAAT	4º, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ex Annalibus Arragoniae
	OPBOUW	5 bedrijven
		met een TUSSENSPEL in vier delen

nr. 159	DATUM	[donderdag] 13 seprember 1691
	TITEL	Amarum Amare | IN | STHENOBOEA: | Elati animi Inconstantia | IN | BELLEROPHONTE
	DRUKKER	ANTVERPIAE, | Typis Jacobi Mesens, viâ vulgò dictò Lombaerde-vest | sub Biblijs aureis.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ambros. Calepinus vocabulo Bellerophontes.
	OPBOUW	proloog, 3 bedrijven, epiloog
		met een TUSSENSPEL in drie delen
nr. 160	DATUM	[maandag] 12 en [dinsdag] 13 september 1689
	TITEL	WEDER-STRYDT | TVSSCHEN | Het Doorluchtighste Huys van | OOSTENRYCK | Bestiert door de Goddelijcke | VOORSICHTIGHEYDT, | ENDE | Het rampsaligh Huys van | OTTHOMAN | Opghehitst door de *Onghelooviqheydt*, | Helsche *Furien* &c.
	DRUKKER	T'Antwerpen, by Jacob Mesens, op de Lombaerdevest. 1689.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	GELEGENHEID	prijsuitreiking
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen

	STOF	Opmerus ende ander Schrijvers vanden staet van Turckijen, Bohemen, Hungarien &c.
	OPBOUW	proloog, 2 delen, epiloog
nr. 161	DATUM	[woensdag] 11 en [donderdag] 12 september 1686
	TITEL	DE | Al-verblijdende | VICTORIE, | Becomen door de wapenen | DER | CHRISTENE | PRINCEN | TEGHEN DEN | Al-ghemeynen Vyandt | MAHOMET DEN IV. | Turckschen Keyser,
	DRUKKER	Ghedruckt t'Antwerpen, by Jacob Mesens, op de Lombaerde-Vest inden Bijbel.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	OPBOUW	proloog, 3 bedrijven, epiloog
nr. 162	DATUM	[maandag] 13 en [dinsdag] 14 september 1683
	TITEL	SUSANNA | BELGICA | Bly-eyndigh Treur-spel
	DRUKKER	t'Antverpen, by Iacob MESENS, op de Lombaerde-vest, inden Bijbel.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	Ex Molano in Natalibus SS. Belgij. Erici Puteani Iconismo &c.
	OPBOUW	3 bedrijven

nr. 163	DATUM	[woensdag] [4] en [donderdag] [5] juli 1674
	TITEL	Ghedempte Goddeloosheydt | OFTE | CLODOALDVS
	DRUKKER	t'Antwerpen, by Iacob Mesens, inden gulden Bijbel.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEVOERD DOOR	de vijfde school
	STOF	Nicolaus Caussin. Thom. 5.
	OPBOUW	3 bedrijven
		met een TUSSENSPEL in twee delen (met argumentum)
nr. 164	DATUM	[woensdag] 9 en [vrijdag] 11 september 1671
	TITEL	TRIUMPHE | Vande Vier Cardinaele | Deughden, | Speel-vvijs verthoont in vier diversche | Historien,
	DRUKKER	t'Antwerpen, By Iacob Mesens, inden gulden Bijbel.
	FORMAAT	4°, 2 ongen. ff.
	OPGEDRAGEN AAN	de burgemeesters en schepenen van Antwerpen
	STOF	(1) Uyt Surius inde Maent Ianuarius. (2) Uyt Petrus d'Outeremannus Societ. Iesu. (3) Uyt Marcus de Varnewijck in sijn Historien van Nederlandt. (4) genes. 37. & 45.
	OPBOUW	4 bedrijven, epiloog

III. Registers

Drukkers

Bespreking van de drukkers[60]

De augustijnen hebben het drukken van de programma's in de loop der jaren telkens aan dezelfde drukkers toevertrouwd. Omdat ze daar, voor zover het om toneelprogramma's gaat, tamelijk consequent in waren, kan voor de anonieme stukken een drukker worden voorgesteld.

Tot 1693 zochten de paters Jacobus Mesens aan voor het drukken van de *periochen.* Het ongesigneerde nr. 156 (1704, zie afbeelding) is volgens het drukkersmerk op de persen van Plantijn gedrukt.[61] Voor de niet gesigneerde nummers 151 tot en met 155 (1707-1715) zijn er maar weinig aanwijzingen. Ze zijn waar-

60 Ik maakte voor dit deel gebruik van Havre 1883-1884, Olthoff 1891, Sabbe 1925-1926 en *Bibliotheca Belgica* 1979, IV, en vele gegevens die ik verzamelde voor de inventarisatie van de jezuïetenprogramma's.

61 Vgl. het drukkersmerk op de laatste bladzijde met nr. 144 in *Bibliotheca Belgica* 1979, IV, blz. 122.

ACTUS III.

1. CArolus Magnus, ſubactâ repentè Saxoniâ, invenit *Clodoaldum* furentem. 2. Cauſam edoctus, & *Clodoaldo* per fidem viſum conſecuto, ſibi captivos ſiſti jubet. 3. Ubi *Clodoaldus* gnatum *Iachintum* recipit, & filiam *Hildegardem*. 4. Agnoſcit etiam primogenitum, cui tunc nomen *Iſchirion*. 5. *Carolus*, cæſis Sacerdotibus, templum *Crodi* jubet deſtrui, & alterum vero Deo extrui.

AD MAIOREM DEI, DEIPARÆ VIRGINIS, AC M. P. AVGVSTINI GLORIAM, ET HONOREM.

Afb. 7: Nr. 156 werd gedrukt op de persen van de *Officina Plantiniana.*

schijnlijk niet door Peter Jacobs of (vanaf 1708) door zijn weduwe gedrukt. Die drukkerij mag in die periode op het gebied van de *periochen* erg actief zijn geweest, voor deze programma's komt ze vermoedelijk niet in aanmerking, want voor zover mij bekend is, drukte dit huis deze boekjes alleen voor de jezuïeten.

Voor de programma's uit de periode 1716-1724 (nrs. 150, 145, 141, 140, 138, 139, 138, 132, 126 en 124) is waarschijnlijk Joannes Paulus Robyns verantwoordelijk geweest. Het programma nr. 124 uit mei 1724 zou evenwel ook bij Petrus Jouret gezet kunnen zijn. Vanaf juni 1724 (of mei misschien?) neemt hij immers de fakkel van J.P. Robyns over. Beide drukkers hebben, onder het reeds genoemde voorbehoud, geen werk voor de jezuïeten geleverd. Die paters lieten zoals gezegd hun programma's door (de weduwe van) Petrus Jacobs bezorgen.

Tot 1742 is de situatie duidelijk. Na de familie Jouret (vanaf 1724) neemt de drukkerij van Petrus Grangé het drukken van de programma's over (vanaf 1735 zijn weduwe). In 1739 komen ze in handen van de Verdussens.

De nummers 71, 73 en 81 (1743-1747) zijn misschien bij Alexander Everaerts van de persen gerold, zoals de andere programma's in die periode. Hij is de enige drukker die de beide kloosterorden heeft bediend. Vanaf september 1748 (nr. 69) drukt de familie De Roveroy de programmaboekjes voor de augustijnen: tot in augustus 1767 Joannes Franciscus, vanaf het einde van die maand (nr. 31) Joannes Godefridus Josephus. Hij zal, op twee nummers na die bij Hubertus Bincken het licht zagen (nr. 8 en 9), de rest van de stukken in de bundel bezorgen.

Register

BINCKEN, Hubertus, 8, 9
EVERAERTS, Alexander, 70, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80
GRANGÉ, Petrus, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113
GRANGÉ, Petrus, bij de weduwe, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97
JOURET, Jacobus Bernardus, 115, 116, 117
JOURET, Petrus, 114, 118, 119, 121, 122, 123
MESENS, Jacobus, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164

OFFICINA PLANTINIANA[62], 156
ROBYNS, Joannes Paulus, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149
ROVEROY, Joannes Franciscus de, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69
ROVEROY, Joannes Godefridus Josephus de, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31
VERDUSSEN, Hieronymus, 82
VERDUSSEN, Martinus, 83, 84, 85, 86, 87, 88

Acteurs

Toelichting

Dit register bevat vier soorten informatie. De lijst wordt alfabetisch ontsloten volgens de naam van de leerlingen. Ik volgde hierbij het systeem van de omzetting. Carolus van Hurck vindt men onder Hurck, en Petrus De Ridder onder Ridder. Minder voorkomende varianten van dezelfde naam staan tussen haakjes. Vervolgens vermeld ik het jaartal dat aan het programma werd ontleend, gevolgd door de klas die het toneelstuk vertoonde (rudimenta, figura, grammatica etc.). Wanneer de *perioche* het niveau van de leerling bij iedere naam apart heeft vermeld, vindt men die informatie eveneens na het jaartal terug. In het tweede geval is de informatie uiteraard betrouwbaarder dan in het eerste geval. Ten derde verwijs ik met vet naar het betrokken programma. Men kan in de lijst van de programmabeschrijvingen nagaan in welke maand het stuk werd opgevoerd, en of het een septembervoorstelling was of niet. Tenslotte geef ik tussen haakjes aan hoeveel rollen de betrokken leerling in dat stuk vertolkte, en of het om rollen in het tussenspel gaat of niet. Dat wordt aangeduid met ‘ts.’, en indien het om meerdere rollen ging, geef ik dat eveneens tussen haakjes aan. Nota bene: de aanduiding ‘1762, nr. 43, ts.’ wil zeggen: slechts één rol in het programma nr. 43, met name in het

62 Cfr. supra bij de bespreking van de drukkers.

tussenspel. De aanduiding ‘1776, nr. 18 (1), ts. (1)’ wil zeggen: in het programma nr. 18 één rol in de tragedie en één in de komedie.

Het is niet altijd duidelijk of het om één of meerdere personen gaat, en daarom was het meer dan eens puzzelen met achternamen, varianten van namen en tweede (derde) voornamen. Door de jaren en de programma's waarin ze worden vermeld te combineren met de belangrijke maar niet altijd vermelde aanduiding van het leerjaar was het vaak toch mogelijk de knopen te ontwarren. Sommige namen kwamen toen net zoals vandaag veelvuldig voor. In de school liepen wel vaker eens naamgenoten rond. Wanneer die in dezelfde klas zaten, kregen ze soms een distinctief mee, zoals bv. de beide Petrus Josephus de Greé resp. Minor en Major. In andere gevallen, zoals dat van Joannes Baptista Mertens niet. Die gegevens bv. heb ik bij twee naamgenoten ondergebracht. Het is namelijk weinig waarschijnlijk dat de eerste J.B. Mertens, in 1743 in de poesis, zes jaar later nog steeds niet is afgestudeerd. Daarom herneem ik dezelfde naam vanaf 1749.

Met het oog op de beknoptheid gebruikte ik volgende afkortingen:

rudimenta:	ru.
figura:	f.
grammatica:	g.
syntaxis:	s.
poesis:	p.
retorica:	re.
artis oratoriae alumnis:	or.
tussenspel:	ts.

Arnoldus:	Arn.
Augustinus:	Aug.
Balthazar/Balthasar:	Balt.
Baptista:	Bapt.
Bartholomaeus/Bartholomeus:	Bart.
Benedictus:	Ben.
Bernardus:	Bern.
Carolus:	Car.
Christianus:	Christ.
Christophorus:	Christo.
Claudius:	Claud.
Constantinus:	Const.

Cornelius:	Corn.
Daniël/Daniel:	Dan.
Deodatus:	Deo.
Dominicus:	Dom.
Eduardus:	Ed.
Edmundus:	Edm.
Emmanuël/Emmanuel:	Em.
Engelbertus:	Eng.
Eugenius:	Eug.

Felix:	Fel.
Ferdinandus:	Ferd.
Firminus:	Firm.
Franciscus:	Franc.
Fredericus:	Fred.
Gabriël:	Gab.
Gaspar/Gasper:	Gasp.
Gerardus:	Ger.
Gisbertus:	Gisb.
Gommarus/Gummarus:	Gom.
Guilielmus/Guil.:	Guil.
Henricus:	Henr.
Hermanus/Hermannus:	Herm.
Hieronymus:	Hier.
Hubertus:	Hub.
Hyacinthus:	Hyac.
Ignatius:	Ign.
Innocentius:	Inn.
Jacobus:	Jac.
Joannes:	Joan.
Josephus:	Jos.
Judocus:	Jud.
Lambertus:	Lamb.
Laurentius:	Laur.
Leonardus:	Leo.
Leopoldus:	Leop.
Libertus:	Lib.
Lucas:	Luc.
Ludovicus:	Lud.
Maria:	Mar.
Marcus:	Marc.
Martinus:	Mart.
Matthaeus:	Ma.

Matthias/Mathias:	Mat.
Maximilianus:	Max.
Melchior:	Mel.
Michaël/Michael:	Mich.
Nicasius:	Nica.
Nicolaus:	Nico.
Norbertus:	Norb.
Paulus:	Paul.
Petrus:	Petr.
Philippus:	Phil.
Richardus:	Rich.
Rogerius:	Rog.
Rudolphus:	Rud.
Rumoldus:	Rum.
Servatius:	Ser.
Sebastianus:	Seb.
Simon:	Sim.
Stephanus:	Steph.
Theodorus:	Theo.
Theresia:	Ther.
Thomas:	Thom.
Tilemannus:	Til.
Vincentius:	Vin.
Wauterus:	Waut.
Walterus/Waltherus:	Walt.
Wilhelmus:	Wilh.
Xaverius/Zaverius:	Xav.

Register

Aa, vander, Abr., 1720, s., **nr. 140**, 1722, p./re., **nr. 137**
Aa De Randerode, Van Der (Vander), Gasp., 1752, **nr. 61**, 1753, **nr. 60**, 1753, **nr. 59**
Aa De Randerode, Van Der (Van der), Paul., 1752, **nr. 61**, 1753, **nr. 60**, 1753, **nr. 59**, ts.
Acar, Car., 1731, ru., **nr. 104**
Adriaensens, Jac., 1742, **nr. 84**
Adriaensens, Petr. Jos., 1715, **nr. 151**, (1), ts. (1)
Adriaenssens, Gasp., 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**, 1746, **nr. 74**, ts.
Adriaenssens, Guil., 1752, **nr. 62**
Adriaenssens, Jac., 1742, **nr. 82**, 1744, **nr. 79**, 1745, **nr. 76**
Adriaenssens, Jac., 1759, **nr. 48**
Adriaenssens, Joan., 1744, **nr. 79**, ts., 1745, **nr. 76**
Aerts, Joan. Bapt., 1756, **nr. 54**, ts.
Allaerts, Joan., 1727, ru./g., **nr. 115**, 1729, f./g., **nr.** 110, ts.
Andrieu (Andrien), Aeg., 1719, g., **nr. 141**, 1721, s., **nr. 139**, 1721, s., **nr. 138**
Anthonissen, Henr., 1751, **nr. 63**, ts. (2)
Anthonissen, Jos., 1753, **nr. 60**, ts.
Anthonissen (Antonissen), Petr., 1750, **nr. 65**, ts., 1753, **nr. 59**, ts. (2)
Anthony, Mich., 1756, **nr. 53**, 1759, **nr. 48**, ts.
Anthony, Petr., 1753, **nr. 60**, ts. (2)
Antony, Car., 1751, **nr. 63**, ts.
Ardenne, d', Franc., 1768, f., **nr. 29**, 1769, g., **nr.** 27, ts., 1770, **nr. 25**
Ardenne, d', Henr., 1767, **nr.** 32, 1769, **nr. 26**, ts., 1769, **nr. 26**, ts.
Art, Ben., 1754, **nr. 58**, ts. Art, Joan., 1755, **nr. 56**, ts., 1756, **nr. 54**, ts.
Asbeck, Mart., 1775, f., **nr. 19**
Assche, van, Joan., 1716, or., **nr. 148**
Atrecht, van, Balt., 1783, ru., **nr. 1** (2)
Auvray, Aeg., 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**, 1746, **nr. 73**, 1748, **nr. 69** (3), 1748, **nr. 70**
Auvray, Franc. (Aeg.), 1744, **nr. 79**, 1747, **nr. 72** (2)
Auvray, Mich., 1739, ru., **nr. 88**, 1741, **nr. 83**
Backer, de, Car., 1776, p., **nr. 17**, ts. (2)
Backer, De, Franc., 1761, g., **nr. 44**, ts., 1762, s., **nr. 42**, ts.
Backer, De, Mich., 1756, **nr. 53**, ts., 1757, **nr. 51**, ts. (2), 1758, **nr. 50**, ts. (2), 1761, **nr. 45**, ts., 1762, p., **nr. 42**, (1) ts. (1), 1762, **nr. 43**, ts.
Baelemans, Petr., 1723, p./re., **nr. 131**
Bal, Joan. Ant., 1716, s., **nr. 149**
Bal, Petr., 1765, **nr. 36**, ts., 1772, s., **nr. 22**
Ballieu, Franc., 1752, **nr. 61**, ts.
Ballieu, Joan., 1751, **nr. 64**, 1752, **nr. 62**
Ballieu, Jos., 1756, **nr. 53**, ts., 1757, **nr. 52**, ts. (3), 1757, **nr. 51**, ts., 1758, **nr. 49**, ts., 1759, **nr. 48** (1) ts. (1), 1759, **nr. 47**, ts.
Bals, Henr., 1779, g., **nr. 4**, 1783, s., **nr. 1**

Bals, Jos., 1783, g., **nr. 1**
Balsa, Jac., 1733, **nr. 101**, ts. (2)
Balsa, Joan. Bapt., 1729, f./g., **nr. 110**, ts.
Baltin, Franc., 1721, ru., **nr. 138**
Baltin, de, Franc. (Max.), 1722, f., **nr. 134**, 1722, f., **nr. 132**, 1723, g,, **nr. 129**, 1723, g., **nr. 126**, 1724, s., **nr. 124**, 1726, p./re., **nr. 117**
Baraux, Em., 1763, g., **nr. 40**, (2)
Baronneau, Joan. Bapt., 1769, **nr. 26**, (2)
Basquez, Petr. Jos., 1718, s., **nr. 145**, (1) ts. (1)
Batkin, Ben., 1726, p./re., **nr. 117**
Battallie, Joan. Bapt., 1770, **nr. 25**, ts. (3)
Bauduin, Bart., 1733, ru., **nr. 100**, (2), 1734, **nr. 98**, 1735, f., **nr. 96**, 1736, g., **nr. 94**, 1737, **nr. 93**, ts., 1737, s., **nr. 92**, 1738, s., **nr. 90**
Bauduin, Car., 1723, f., **nr. 128**, 1724, g., **nr. 123**, (1) ts. (1)
Bauduin, Franc., 1734, ru., **nr. 98**, ts. (2), 1735, ru., **nr. 96**, ts., 1737, **nr. 93**, ts., 1737, g., **nr. 92**, ts. (2)
Bauduin, Joan., 1719, ru., **nr. 141**
Becker, Franc., 1723, s., **nr. 130**, ts., 1724, p., **nr. 120**, ts.
Becker, Franc. Hub., 1724, p., **nr. 125**, ts.
Beeck, van (Van), Henr., 1753, **nr. 59**, 1756,

nr. 54
Beeck, Van, Herm., 1758, **nr. 49**, 1759, **nr. 48** (2), 1759, **nr.** 47
Beeckmans, Franc., (*zie ook* Beeckmans, Joan. Franc.), 1714, **nr. 152**, ts.
Beeckmans, Joan., 1718, p., **nr. 145**, ts.
Beeckmans, Joan., 1776, ru., **nr. 17**
Beeckmans, Joan. Bapt., 1777, ru., **nr. 14**
Beeckmans, Joan. Franc. (*zie ook* Beeckmans, Franc.), 1715, **nr. 151**, ts., 1716, **nr. 150**
Beghein, Aug., 1737, **nr. 93**
Beghein, Petr., 1737, s., **nr. 92**
Begin, van den, Franc., 1769, **nr. 26**
Behaigne, de, Claud., 1742, **nr. 82**, 1744, **nr. 79**, ts., 1745, **nr. 76**, ts., 1746, **nr. 74**, ts.
Beke, Jac., 1739, ru., **nr. 88**, 1740, ru., **nr. 86**
Beke, Jac., 1774, **nr. 20**, ts.
Beke, Joan. Bapt., 1775, p., **nr. 19**, ts.
Belcier, Ant., 1742, **nr. 84**, ts.
Beldens, Mich., 1767, **nr. 32**, ts., 1769, **nr. 26**, ts.
Bellot, Joan. Bapt., 1724, ru., **nr. 121**, ts., 1724, p., **nr. 125**, ts., 1724, s., **nr. 124**, 1725, ru., **nr. 118**, ts., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts.
Bemde, van den, Balt., 1730, f./g., **nr. 107**
Bemde, Van den, Jac., 1777, ru., **nr. 14**
Bemden, van den, Jac., 1746, **nr. 73**
Berckelaer, van (-), Joan. Bapt., 1731, ru., **nr. 104**, 1732, **nr. 102**, 1735, **nr. 97**, ts., 1735, s., **nr. 96**, ts., 1736, **nr. 95**, ts., 1737, **nr. 93**, ts., 1737, p., **nr. 92**, ts.
Berge, vanden. Al., 1749, **nr. 68**
Berge, vanden, Franc., 1746, **nr. 73**, 1749, **nr. 68**
Berge(n), vanden (van den), Phil., 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 75**, ts.
Bergen, van, Petr., 1735, ru., **nr. 96**, 1737, f., **nr. 92**, ts.
Bergen, vanden, Ant., 1743, ru., **nr. 80**
Bergh, Van den, Ferd., 1757, **nr. 52**
Bergh, Van den (van den), Petr. (Jos.), 1767, **nr. 33**, ts. (2), 1768, **nr. 30**, ts. (2), 1770, g., **nr. 24**, 1771, s., **nr. 23**, ts. (2)
Bergh, vanden, Jac., 1747, **nr. 72**
Berghe, van den, Ant., 1783, ru., **nr. 1**
Berghe, van den, Franc., 1747, **nr. 71**, 1752, **nr. 62**
Berghe, van den, Franc. Xav., 1783, ru., **nr. 1**
Berghe, van den, Joan., 1776, **nr. 18** (3)
Berghe, Van den, Jos., 1766, f., **nr. 34**, ts.
Berghe, van den, Phil., 1745, **nr. 76**
Berghe, Van den, Phil. Car., 1766, f., **nr. 34** (2)
Berghe De Lim., van den, Phil. Car., 1769, **nr. 28**, ts.
Berghen, van, Petr., 1737, **nr. 93**, ts.
Berkelaer, van, Joan. Bapt., 1736, s., **nr. 94**, ts.

Bernaerts, Joan., 1760, ru., **nr. 46**, 1761, **nr. 45**, 1761, ru, **nr. 44**, 1762, f., **nr. 42** (2), 1762, **nr. 43**, 1763, g., **nr. 40**, 1764, **nr. 39**, 1764, s., **nr. 38**, 1765, **nr. 37**, 1766, p., **nr. 34**
Bernaerts, Jos., 1762, s., **nr. 42**, ts., 1762, **nr. 43**, ts., 1763, s., **nr. 40**, ts., 1765, re., **nr. 35**, ts.
Bernaerts, Thom., 1716, or., **nr. 148**
Bernard, (Car.) (Alex.), 1738, s., **nr. 90**, ts., 1739, **nr. 89**, ts., 1739, s., **nr. 88**, ts.
Berthout van Mechelen, de, Car., 1731, ru., **nr. 104**, 1732, **nr. 102**, 1734, **nr. 99**, ts., 1734, g., **nr. 98**, ts.
Berthout van Mechelen, de, Ed., 1750, **nr. 65**
Berthout van Mechelen, de, Joan. (Bapt.), 1741, **nr. 83**, ts., 1742, **nr. 82**, ts., 1742, **nr. 84**, ts.
Bertina, Car., 1776, **nr. 18**, ts.
Bertina, jonker Car. (Hier.), 1779, **nr. 2**, 1783, f., **nr. 1**
Bertine, And. (Jos.), 1721, ru., **nr. 138**, ts., 1722, f., **nr. 134**, ts., 1722, f., **nr. 132**, ts.
Bertine, Joan., 1721, ru., **nr. 138**, ts., 1722, ru., **nr. 132**, 1723, f., **nr. 128**, ts., 1724, g., **nr. 123**, ts., 1725, s., **nr. 118**, 1727, **nr. 116**
Bertine, Joan. Mar., 1723, f., **nr. 126**, 1724, g., **nr. 123**, 1724, g., **nr. 120**, ts.
Bertrijn, Firm., 1714, **nr. 152**, 1715, **nr. 151**, 1716, or., **nr. 148**, 1716, **nr. 150**
Bertrijn, Joan., 1719, **nr. 143**, ts.
Beunie (Beunié, Beuniè), De, Joan., 1763, **nr. 41** (1) ts. (1), 1767, **nr. 33**, 1768, f., **nr. 29**, ts., 1769, **nr. 28**, ts.
Beunie, De, Joan. Bapt., 1771, ru., **nr. 23** (3), 1773, g., **nr. 21**, ts., 1774, s., **nr. 20**, ts.,

1777, re., **nr. 14**, ts.
Bex, Joan., 1749, **nr. 68** (2)
Bex, Leo., 1722, s., **nr. 136**, ts., 1723, s., **nr. 130**, ts. (2)
Bex, Lud., 1722, g., **nr. 135** (2), 1723, s., **nr. 130**, ts. (4)
Biddaers, Bern. (Ben.), 1758, **nr. 50**, ts., 1762, **nr. 43**, ts.
Biddelo, Dom., 1716, **nr. 150**, ts.
Bie, De, Corn. (Joan.), 1758, **nr. 50**, ts., 1758, **nr. 49**, ts., 1759, **nr. 47**, ts. (2)
Bië, De, Jos., 1762, ru., **nr. 42**
Bie, De, Petr., 1759, **nr. 48**, ts., 1761, **nr. 45** (2) ts. (1)
Bijl, Lamb., 1715, **nr. 151**, ts.
Bilkin, Joan. Bapt., 1730, **nr. 107** (1) ts. (2)
Bincken, Petr. Hub., 1762, ru., **nr. 42**
Bischop (Bisschop), Joan. Corn., 1716, **nr. 150**, 1716, s., **nr. 149**
Bisschop, Petr., 1722, ru., **nr. 133**, ts.
Bischop, Petr. Jac., 1722, p./re., **nr. 137**, ts.
Biscop (Bischop), Petr., 1721, ru., **nr. 138**, ts., 1722, ru., **nr. 132**, ts., 1723, f., **nr. 128**, ts., 1723, f., **nr. 126** (1) ts. (1), 1724, p., **nr. 125**, ts., 1724, g., **nr. 123** (1) ts. (1), 1724, g., **nr. 120**, ts., 1725, **nr. 119** (1) ts. (1), 1725, s., **nr. 118**, ts.
Bist, de, Sim., 1778, ru., **nr. 8**
Blanckaert, Adam., 1715, **nr. 151**, ts.
Blanckaert, Henr., 1729, f./g., **nr. 110**
Blanckers, Petr., 1724, g., **nr. 123** (1) ts. (1)
Blinckvliet, Corn., 1777, ru., **nr. 14**, ts.
Blommen, Joan., 1763, ru., **nr. 40**
Bludts, Nico., 1774, f., **nr. 20**, ts., 1775, f., **nr. 19**, ts., 1783, **nr.** 1
Boeché, Joan. (Bapt.), 1764, ru., **nr. 38** (2)
Bock, de, Franc., 1742, **nr. 84**, ts., 1742, **nr. 82**, 1743, re., **nr. 80**
Bock, de, Petr., 1733, **nr. 101**
Bock, De, Petr., 1776, **nr. 18**, ts.
Bodaer (Bodar), Franc., 1767, p., **nr. 31**, ts., 1767, **nr. 33**, 1768, **nr. 30**
Boen, Gom., 1738, g., **nr. 90** (2)
Boen, Gom., 1762, ru., **nr. 42**
Boey, Petr., 1783, ru., **nr. 1**
Bogaert, van den, Franc., 1747, **nr. 71**
Bogaert, van den, Joan., 1745, **nr. 76**, ts.
Bogaert, Van Den, Joan., 1752, **nr. 61**, ts.
Bogaert, Van den, Joan. Car., 1759, **nr. 47**, ts.
Bogaert, van den, Joan. Mich., 1748, **nr. 70**, ts.
Bogaert, Van Den, Petr., 1764, **nr. 39**
Bogaert, Vanden (Van den, Van Den), Car., 1759, **nr. 48**, ts., 1760, s., **nr. 46** (1), ts. (1), 1761, p., **nr. 44**, ts., 1761, **nr. 45**
Bogaert, van den (Van den, vanden), Joan. Bapt., 1745, **nr. 76**, ts., 1746, **nr. 73**, 1747, **nr. 71**, ts., 1749, **nr. 67**
Bogaert, Van den, Joan. (Bapt.), 1752, **nr. 62**, 1753, **nr. 59**, 1754, **nr. 57** (2), 1755, **nr. 55**, 1756, **nr. 53**, ts., 1757, **nr. 52**, ts. (2), 1757, **nr. 51**, ts., 1758, **nr. 50**, ts., 1758, **nr. 50**, ts., 1758, **nr. 49**, ts.

Bogaerts, Joan., 1760, ru., **nr. 46**, 1761, ru., **nr. 44**, 1762, f., **nr. 42** (2)
Bogaerts, Joan., 1779, **nr. 2**, 1783, f., **nr. 1**
Boghe, Franc. (Jac.), 1722, ru., **nr. 133**, 1722, ru., **nr. 132**, 1724, f., **nr. 122** (1) ts. (1), 1725, g., **nr. 118**, 1726, p./re., **nr. 117**
Bois, du, Amatus Jos., 1730, ru., **nr. 106**
Bois, du, Joan. Jos., 1716, **nr. 150**, ts.
Bois, du, Jos. Lud., 1715, **nr. 151**
Bois, du, Lud. Jos., 1716, **nr. 150**
Bois, Du, Petr., 1764, **nr. 39**, ts., 1765, **nr. 37**, ts. (2), 1765, re., **nr. 35**, ts.
Bolle, de (De), Phil., 1765, s., **nr. 35**, ts., 1766, s., **nr. 34** (2), 1768, p., **nr. 29**, ts., 1768, **nr. 30**, ts., 1769, **nr. 28**, ts., 1769, re., **nr. 27**, ts.
Bom, Joan., 1750, **nr. 65**, 1751, **nr. 63**, 1752, **nr. 61**, 1753, **nr. 59**, 1754, **nr. 58**, 1754, **nr. 57**
Bom, Joan. Bapt., 1720, f., **nr. 140**, ts., 1721, g., **nr. 138**, ts., 1722, s., **nr. 136**, ts., 1722, s., **nr. 132**, ts., 1723, s., **nr. 130**, ts., 1724, p., **nr. 125**, ts., 1724, p., **nr. 120**, ts., 1725, **nr. 119**, ts., 1725, re., **nr. 118**, ts.
Bom, Norb. (Jos.), 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**, 1746, **nr. 74** (2), 1746, **nr. 73**, ts.
Bombergen (Bomberghen), van, Guil., 1731, ru., **nr. 104**, 1732, **nr. 103**, ts., 1732, **nr. 102**, 1733, **nr. 101**, 1733, g., **nr. 100**, 1734, s., **nr. 98**, 1734, **nr. 99**
Boogaerts, Car., 1752, **nr. 61**

Booghe, Franc., 1723, ru., **nr. 127**
Borckx, Petr., 1732, (76), **nr. 102**, 1734, **nr. 99**, ts., 1734, g., **nr. 98**, ts.
Bordinckx, Guil., 1762, ru., **nr. 42**
Bordinckx, Joan., 1765, **nr. 36**
Bordinckx, Joan., 1768, f., **nr. 29** (1), ts. (1), 1769, f., **nr. 27** (1), ts. (1)
Bordinckx, Joan. Bapt., 1719, g., **nr. 141**, ts.
Bordinckx, Joan. Bapt., 1739, **nr. 48**, 1759, **nr. 47**, 1760, ru., **nr. 46** (3)
Borrekens, Ant., 1752, **nr. 62**, 1752, **nr. 61**, 1753, **nr. 60**, 1753, **nr. 59** (3), 1754, **nr. 58**, 1754, **nr. 57** (2), 1755, **nr. 55**, 1755, **nr. 56** (2), 1756, **nr. 54** (2), 1756, **nr. 53**, 1757, **nr. 52** (2), 1757, **nr. 51**
Borrekens, Car., 1742, **nr. 84**, 1747, **nr. 72** (2), 1750, **nr. 66**, ts. (2)
Borrekens, Eng., 1737, ru., **nr. 92**, 1738, ru., **nr. 90**, 1739, **nr. 89**, 1739, f., **nr. 88**, 1740, **nr. 87**, 1740, g., **nr. 86**, 1741, **nr. 85**, 1741, **nr. 83**, 1742, **nr. 84**
Borrekens, Jac., 1748, **nr. 70**, 1750, **nr. 65**, 1751, **nr. 64**, 1752, **nr. 62**, 1753, **nr. 59** (3), 1754, **nr. 57**, 1755, **nr. 55** (1) ts. (1)
Borrekens, Jac. Jos. (Hyac.), 1751, **nr. 63**, 1752, **nr. 61** (2), 1753, **nr. 60** (1) ts. (1), 1754, **nr. 58**, 1755, **nr. 56**, 1756, **nr. 54**
Borrekens, Jac. Lud., 1747, **nr. 71**, 1751, **nr. 63**, 1752, **nr. 62**, 1752, **nr. 61** (1) ts. (1)
Borrekens, Joan., 1743, ru., **nr. 80**, ts., 1744, **nr. 79**, ts., 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 75**
Borrekens, Joan. Car., 1741, **nr. 83**, ts., 1742, **nr. 82**, ts., 1745, **nr. 76**, 1746, **nr. 74**, 1747, **nr. 71**
Borrekens, Lud., 1748, **nr. 69**, 1750, **nr. 66**
Borrekens (Borekens), Petr., 1746, **nr. 73**, 1747, **nr. 72**, 1749, **nr. 68**, ts., 1749, **nr. 67**, ts.
Borrekens, Petr. Car., 1748, **nr. 70**, ts.
Borrewater, Corn., 1783, ru., **nr. 1**
Bosch, van den, Joan., 1737, **nr. 93**, ts.
Bosch, vanden, Petr., 1723, g., **nr. 129**, ts.
Boschaert, Jac., 1723, ru., **nr. 127**, ts.
Bosmans, Joan. Bapt., 1728, f., **nr. 113**, ts.
Bosschaert, Ant., 1763, **nr. 41**, ts.
Bosschaert, Ant., 1765, ru., **nr. 35** (2), 1766, ru., **nr. 34**, ts., 1767, f., **nr. 31**
Bossche, Van den, Franc., 1765, f., **nr. 35**, ts.
Bossche, van den, Gasp., 1776, **nr. 18**, 1779, ru., **nr. 2**
Bossche, van den, Joan., 1739, **nr. 89**
Bossche, Van den, Joan. Bapt., 1762, **nr. 43**, ts.
Bossche, van den, Jos., 1783, ru., **nr. 1**
Bossche, vanden, Gasp., 1776, **nr. 18**
Bossche, vanden, Petr., 1724, s., **nr. 124**
Bouwens, Phil., 1777, s., **nr. 14**
Bouyet, Franc., 1775, f., **nr. 19**, ts.
Boxel, van, Hub., 1753, **nr. 60**, ts.
Boymans, Aug., 1715, **nr. 151**
Brack, Joan., 1737, **nr. 93**

Brack, Petr., 1765, **nr. 37**, ts.
Brants, Mich., 1756, **nr. 53**, ts.
Braye, Joan., 1722, g., **nr. 135**
Brillemans, Petr., 1755, **nr. 55**, ts.
Broeta, Joan., 1753, **nr. 59** (3), 1754, **nr. 57** (2)
Broeta, Jos., 1753, **nr. 59**, ts., 1754, **nr. 57**, ts., 1755, **nr. 56**, ts., 1755, **nr. 55**, ts., 1756, **nr. 53** (1), ts. (1), 1756, **nr. 54**, ts. (3), 1757, **nr. 52** (1), ts. (1), 1757, **nr. 51** (2) ts. (1), 1758, **nr. 50**, ts.
Brouwers, Henr., 1727, ru./g., **nr. 115**, 1727, ru./f., **nr. 114**, ts., 1728, f., **nr. 113**, 1729, g., **nr. 109**, ts.
Bruwier (Bruier, Bruweer), Car., 1730, f./g., **nr. 107**, 1731, **nr. 105**, 1734, **nr. 99**, ts., 1734, s., **nr. 98**, 1735, s., **nr. 96**, 1736, p., **nr. 94**, 1736, **nr. 95**, ts.
Bruyn, de, Car., 1776, **nr. 18**
Bruyn, de, Franc., 1721, s., **nr. 139**, 1722, s., **nr. 136**, ts., 1723, p./re., **nr. 131**, 1723, p., **nr. 126**, 1724, re., **nr. 120**
Bruyn, de, Franc., 1751, **nr. 64**, ts.
Bruyn, de, Franc. Jac., 1722, s., **nr. 136**, ts.
Bruyn, de, Joan. Bapt., 1721, s., **nr. 139** (2), 1721, s., **nr. 138**, 1722, p./re., **nr. 137**
Bruyn, de, Joan. Lud., 1729, f./g., **nr. 110**
Bruyn, de, Lud., 1727, ru./g., **nr. 115**, 1728, f., **nr. 113**
Bruyninckx, Joan., 1736, **nr. 95**, ts., 1737, **nr. 93**, ts., 1738, **nr. 91**, ts., 1739, **nr. 89**, ts.
Bruyninckx, Joan. Bapt., 1739, p., **nr. 88**, ts. (2)
Buck, De, Car., 1761, ru., **nr. 44** (1), ts. (1),

1763, ru., **nr. 40** (1), ts. (1), 1764, f., **nr. 38** (1), ts., 1765, g., **nr. 35** (1) es. (1)
Buck, De, Franc., 1761, **nr. 45**
Buck, De (de), Guil., 1765, **nr. 36**, 1769, **nr. 26**, ts.
Buck, de (De), Jac., 1749, **nr. 67**, 1751, **nr. 64** (2), 1751, **nr. 63**, ts.
Bunel, Car., 1720, f., **nr. 140**, ts., 1722, s., **nr. 136**, 1723, s., **nr. 130**, ts. (4)
Bunel, Petr. (Jos.), 1727, ru./g., **nr. 115**, ts., 1728, f., **nr. 113**, 1729, f./g., **nr. 110**, 1730, p./re., **nr. 108**
Bury, Christ., 1757, **nr. 51**, ts. (2), 1759, **nr. 48**, ts.
Buscop, Corn., 1715, **nr. 151**
Busdom, vanden, Dom., 1720, re., **nr. 140**
Busdom, vanden, Joan. Ant., 1714, **nr. 152**, ts.
Busdom, vanden, Lud., 1716, s., **nr. 149**
Busdom, vanden, Mel., 1722, g., **nr. 135** (2)
Busselen, van, Corn., 1747, **nr. 72**
Buys, Petr., 1750, **nr. 65**, ts., 1751, **nr. 63**, ts., 1754, **nr. 58** (1) ts. (1)
Buys, Petr. Paul., 1751, **nr. 63**, ts., 1755, **nr. 56**
Bynen, Em., 1765, **nr. 37**, 1765, ru., **nr. 35**, 1766, ru., **nr. 34**, 1767, f., **nr. 31**, 1767, **nr. 33**, ts., 1768, **nr. 30**, ts. (2), 1768, g., **nr. 29**, 1769, **nr. 28**, ts., 1769, s., **nr. 27**
Bynen, Henr., 1767, **nr. 33**, ts.
Bynen, Henr., 1771, ru., **nr. 23** (3)
Bynen, Phil., 1767, **nr. 32**
Cabes, Petr., 1750, **nr. 65**, ts.
Cambier, Edm., 1770, ru., **nr. 24**, ts.
Cambier, Joan. Ant., 1718, s., **nr. 145**, 1719, p., **nr. 141**, 1720, re., **nr. 140**
Cambier, Jos., 1773, ru., **nr. 21**, 1774, ru., **nr. 20**, 1776, g., **nr. 17**, 1776, s., **nr. 15**, 1778, p., **nr. 11**, 1779, re., **nr. 7**
Cambier, Mich., 1765, **nr. 36**, 1767, ru., **nr. 31** (2), 1767, **nr. 33** (2) ts. (2), 1768, ru., **nr. 29** (1), 1769, **nr. 28**, 1769, f., **nr. 27** (4)
Cambier, Mich. Dom., 1714, **nr. 152**, ts.
Cambier, Petr. Jos., 1716, **nr. 150**, ts.
Camp, van, Franc., 1776, ru., **nr. 17** (1) ts. (1)
Camp, Van (van), Mat., 1766, s., **nr. 34**, ts., 1767, p., **nr. 31**, ts., 1767, **nr. 33**, ts., 1768, **nr. 30**, ts., 1768, re., **nr. 29**, ts.
Campen, van (Van), Franc., 1767, ru., **nr. 31** (1), ts. (1), 1769, f., **nr. 27** (3), 1771, s., **nr. 23**, ts. (3)
Campen, van, Petr., 1730, f./g., **nr. 107**, ts.
Canfort, van, Walt., 1731, **nr. 105**, 1730, p., **nr. 106**
Cannaert, Franc., 1769, **nr. 26** (1) ts. (1)
Cannaert, van, Franc., 1776, f., **nr. 17**, 1779, s., **nr. 5**, 1783, p., **nr. 1**
Cano, de, Franc., 1739, ru., **nr. 88**
Cant, van, Petr., 1744, **nr. 79**, ts. (2)
Cantfoort, van, Walt., 1730, p./re., **nr. 108**
Cantfort, (van) (-), Joan. (Jac.), 1733, **nr. 101**, 1733, s., **nr. 100**
Cantfort, van, Waut., 1724, ru., **nr. 121**, ts., 1724, p., **nr. 125**, ts., 1725, ru., **nr. 118**, ts., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts.

Capiët, Joan., 1761, ru., **nr. 44** (2), 1762, ru., **nr. 42** (2)
Carlier, Steph., 1727, **nr. 116**, ts.
Carolus, Joan., 1739, **nr. 89**, ts., 1739, f., **nr. 88**, ts. (2), 1740, **nr. 87**, ts., 1740, g., **nr. 86**, ts., 1741, **nr. 85**, ts., 1741, **nr. 83**, ts.
Carolus, Theo., 1769, f., **nr. 27**, ts.
Casteels, Franc., 1744, **nr. 79**, ts., 1745, **nr. 76**, ts., 1746, **nr. 74**, ts., 1747, **nr. 72** (2), 1747, **nr. 71**, ts.
Caudeliers, Joan., 1748, **nr. 70**
Caulier, Gasp., 1751, **nr. 63**
Cauwenberghe, van, Lud., 1721, s., **nr. 139**
Celen, Franc., 1749, **nr. 68**, ts., 1749, **nr. 67**, ts. (2)
Cels, Mart., 1767, **nr. 32**, 1769, **nr. 26** (2)
Cels, Mart., 1770, ru., **nr. 24**, 1773, g., **nr. 21**, 1776, p., **nr. 17**, 1776, re., **nr. 15** (2), 1777, re., **nr. 14**
Cels, Petr., 1744, **nr. 79**, ts.
Celst, van (Van), Ant., 1762, s., **nr. 42**, 1764, p., **nr. 38**, 1765, **nr. 37**, 1765, re., **nr. 35**
Ceulemans, And., 1778, s., **nr. 11**, 1779, p., **nr. 6**
Ceulemans, Nico., 1721, s., **nr. 139**, 1723, p./re., **nr. 131**
Ceulemans, Petr., 1723, ru., **nr. 127**, 1724, f., **nr. 122** (1) ts. (1), 1724, f., **nr. 120**, ts., 1725, **nr. 119** (2), 1730, p./re., **nr. 108**, 1730, p., **nr. 106**, ts.

Ceurvorst, Balt., 1757, **nr. 51**
Chantraine, Joan. Bapt., 1772, s., ts., **nr. 22**
Charlè (Charlé), Paul. (Thom.), 1721, s., **nr. 139**, 1721, s., **nr. 138**, 1722, s., **nr. 136**, 1722, s., **nr. 132**, 1723, p./re., **nr. 131**
Charlè, Petr., 1725, ru., **nr. 118**
Charlè, Thom. Paul., 1723, p., **nr. 126**
Cina, van, Henr., 1733, re., **nr. 100**, ts. (2)
Claesens, And., 1722, g., **nr. 135** (2)
Claesens, Joan., 1724, f., **nr. 122**
Claesens, Joan. Bapt., 1731, g., **nr. 104**
Claessens, And., 1726, p./re., **nr. 117**, ts.
Claessens, And., 1758, **nr. 49**, ts., 1759, **nr. 48** (2), 1760, f., **nr. 46** (1), ts. (1), 1761, g., **nr. 44** (1), ts. (1), 1761, **nr. 45**, ts., 1762, s., **nr. 42** (1), ts. (1), 1762, **nr. 43**, ts., 1763, s., **nr. 40** (1), ts. (1)
Claessens, Car., 1755, **nr. 56**, ts., 1755, **nr. 55**, ts., 1756, **nr. 53**, ts., 1756, **nr. 54**, ts., 1757, **nr. 52**, ts. (2), 1757, **nr. 51**, ts.
Claessens, Jac., 1716, s., **nr. 149**
Claessens, Joan., 1727, **nr. 116**
Claessens, Joan. Bapt., 1730, f., **nr. 106**, 1732, **nr. 103**, 1732, **nr. 102** (1), ts. (1), 1733, **nr. 101** (2)
Claessens, Jos., 1745, **nr. 76**, ts.
Claukens, Guil., 1742, **nr. 84**
Cleré, Paul., 1735, ru., **nr. 96**
Clerin, Paul., 1741, **nr. 85**, ts., 1741, **nr. 83**, ts.
Clest, Van, Ant., 1760, f., **nr. 46**
Cleyn, de, Joan., 1769, **nr. 26**
Cleyn, De, Laur., 1773, f., **nr. 21**, ts., 1778, re., **nr. 13**
Cleynejans, Joan. Vin., 1727, f., **nr. 114**
Cleynjans, Joan., 1727, **nr. 116**, ts.
Clyn, De, Petr., 1767, **nr. 32**, ts.
Cnaepkens, Franc. (Laur.), 1757, **nr. 52**, 1757, **nr. 51**, 1758, **nr. 50**, ts., 1758, **nr. 49**, ts. (2)
Cockelet, Joan., 1762, g., **nr. 42**, ts.
Cockelet, Joan. Phil., 1764, **nr. 39**, ts.
Cockx, Joan., 1767, **nr. 32**, ts., 1769, **nr. 26**, ts., 1771, ru., **nr. 23** (1) ts. (1)
Cockx, Theo., 1783, s., **nr. 1**
Cocqueel, Franc., 1763, **nr. 41** (2)
Coelman, Jac., 1760, ru., **nr. 46**
Coen, de, Petr. Jos., 1723, ru., **nr. 127**
Coenen, Franc., 1733, **nr. 101**, ts. (2), 1733, s., **nr. 100**, 1734, **nr. 99**, ts., 1734, p., **nr. 98**
Coenen, Ger., 1731, **nr. 105**, ts., 1731, g., **nr. 104** (2), 1732, **nr. 103**, ts. (2)
Coenen, Ign., 1733, **nr. 101**, ts., 1733, g., **nr. 100**, ts., 1734, s., **nr. 98**, ts., 1735, **nr. 97**, ts., 1735, s., **nr. 96**, ts., 1736, **nr. 95**, ts., 1737, **nr. 93**, ts., 1737, re., **nr. 92**, ts.
Coens, Joan., 1733, **nr. 101** (2)

Cogels, Joan. Bapt., 1726, p./re., **nr. 117**, ts., 1727, **nr. 116**, ts., 1727, p., **nr. 114**, ts.
Colbeir, Henr., 1758, **nr. 50**, ts.
Colins, Georg., 1733, ru., **nr. 100**, 1734, **nr. 99**, ts., 1737, **nr. 93**, ts., 1738, **nr. 91**, ts., 1738, p., **nr. 90**, ts.
Coninck, de, Car., 1723, g., **nr. 129**, ts.
Coninck, de, Franc., 1716, **nr. 150**, ts.
Coninck, de, Joan., 1720, ru., **nr. 140**, 1724, s., **nr. 124**
Coninck, de, Joan. Henr., 1722, ru., **nr. 133**, ts
Coninck, de, Joan. Henr., 1722, f., **nr. 134** (1), ts. (1), 1723, g., **nr. 129** (1) ts. (1)., 1723, ru., **nr. 127**, 1724, f., **nr. 122**, 1727, **nr. 116**
Coninck, De (de), Phil., 1729, ru./f., **nr. 109**, 1730, f./g., **nr. 107**, 1731, f., **nr. 104**, 1732, **nr. 102** (1) ts. (1)
Coolput, Henr. P., 1756, **nr. 54**, ts.
Cooppal, Joan., 1762, f., **nr. 42** (2), 1763, g., **nr. 40**, 1764, s., **nr. 38**, 1765, **nr. 37**, 1765, s., **nr. 35**
Cooppal, Joan. Seb., 1760, ru., **nr. 46**, 1761, ru., **nr. 44**, 1761, **nr. 45**, 1763, g., **nr. 40**
Cooppal, Jos., 1778, s., **nr. 11**, 1779, p., **nr. 6**
Cooppal, Petr., 1778, g., **nr. 10**, 1783, s., **nr. 1**
Coppens, Balt., 1723, ru., **nr. 127**, ts., 1723, ru., **nr. 126**, 1724, ru., **nr. 121**, ts., 1725, **nr. 119**, ts., 1725, g., **nr. 118**, ts., 1726, p./re., **nr. 117**, ts.
Coppens, Balt., 1729, **nr. 111**, ts., 1729, f/g., **nr. 110**, ts., 1729, g., **nr. 109**, ts., 1730, p./re., **nr. 108**, ts.
Cornelissen, Jac., 1755, **nr. 56**
Cornelissens, Dom., 1765, **nr. 36**, ts.
Cornelissens, Jac., 1718, ru., **nr. 145**, 1721, s., **nr. 139**

Cornelissens, Jac., 1769, **nr. 26**, ts.
Cornet, Joan. (Jos.), 1727, ru./g., **nr. 115**, ts., 1727, ru., **nr. 114** (1) ts. (1), 1728, f., **nr. 113**, ts.
Corpus, Franc., 1748, **nr. 70**
Corput, van den (vanden), Franc., 1748, **nr. 69** (3), 1749, **nr. 68** (2)
Corput, Van den, Joan., 1751, **nr. 64**, ts.
Corput, van den (Vanden), Joan. Bapt., 1750, **nr. 66**, ts., 1750, **nr. 65**, ts., 1751, **nr. 64**, ts., 1752, **nr. 62**, ts., 1753, **nr. 59**, ts.
Corput, vanden, Joan., 1750, **nr. 66**, ts.
Cort, de, Alex., 1776, **nr. 18** (3)
Cort, de, Bern. (Norb.), 1723, s., **nr. 130**, 1724, p., **nr. 125**, 1725, **nr. 119**
Corthals, Jac., 1768, g., **nr. 29**, ts., 1769, s., **nr. 27**, ts.
Corvers, Alex., 1751, **nr. 63**, ts.
Costermans, Arn., 1765, **nr. 36**, 1767, **nr. 32**
Costermans, Arn., 1768, ru., **nr. 29**, 1771, g., **nr. 23**, 1772, s., **nr. 22**, 1773, s., **nr. 21**, 1774, p., **nr. 20**, 1775, re., **nr. 19**
Costermans, Mich., 1763, **nr. 41**, ts.
Costermans, Petr. (Jac.), 1763, **nr. 41** (2), 1765, **nr. 36**
Cousyns, Phil., 1756, **nr. 53**, ts., 1757, **nr. 52**, ts. (3), 1757, **nr. 51**, ts.
Couwenberghe, van, Lud. Jos., 1722, s., **nr. 132**, ts.
Craen, Franc., 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 75**, 1746, **nr. 73**, 1747, **nr. 72** (2), 1747, **nr. 71**, ts., 1748, **nr. 69**, ts.
Craen, Joan. Bapt., 1724, ru., **nr. 121**, ts.
Craen, Joan. Car., 1747, **nr. 72**, ts.
Craen, Petr., 1737, **nr. 93**, 1738, f., **nr. 90**, 1763, **nr.** 41 (2), 1765, **nr. 36**
Craen, de, Franc., 1750, **nr. 66**
Craen, De, Joan., 1756, **nr. 54**
Craen, de, Joan. Alex., 1757, **nr. 52**
Craen, de, Joan. Car., 1722, f., **nr. 134**, ts.
Craen, de, Petr., 1748, **nr. 69**
Craesbeeck, Ign., 1716, **nr. 150**, 1718, p., **nr. 145**, 1718, p., **nr. 145**, ts.
Cramp, Mel., [[1779]], **nr. 3**
Cremers, Jac., 1769, s., **nr. 27**, ts., 1770, s., **nr. 24**, ts. (2), 1770, **nr. 25**, ts., 1771, p., **nr. 23**, ts., 1772, re., **nr. 22**, ts.
Cremers, Jac. Jos., 1766, ru., **nr. 34**, ts., 1767, f., **nr. 31**, ts., 1768, g., **nr. 29**, ts., 1769, **nr. 28**, ts.
Cremers, Jos., 1765, **nr. 37**, ts.
Croesen, Henr., 1777, re., **nr. 14**, ts.
Crols, Joan. Bapt., 1778, ru., **nr. 8**, [[1779]], **nr. 3**, 1783, g., **nr. 1**
Crosiers, Joan., 1746, **nr. 73**, ts.
Cruydt-Plant, de, Franc., 1726, p./re., **nr. 117**
Cruysmans, Henr., 1778, **nr. 9**, 1779, g., **nr. 4**, 1783, s., **nr. 1**
Cruysmans, Noë, 1765, **nr. 36**, ts.
Cruyt plant, de, Franc., 1724, s., **nr. 124**
Cuvelier, Bern., 1735, **nr. 97**, ts.

Cuylen, Petr., 1731, ru., **nr. 104**, 1732, **nr. 103**, 1732, **nr. 102**, 1733, **nr. 101**, 1734, **nr. 99** (2), 1734, g., **nr. 98**, 1735, **nr. 97**, 1735, s., **nr. 96**, 1737, **nr. 93**, ts., 1737, p., **nr. 92**, ts.
Dael, van, Corn., 1732, (76), **nr. 102**
Dael, van, Jud., 1721, f., **nr. 138**, ts.
Daemen, Gasp., 1737, **nr. 93**, ts.
Dale, van, Jud., 1722, p./re., **nr. 137**, 1722, g., **nr. 135**
Dale, van, Lud., 1722, g., **nr. 132**
Damen, Gasp., 1736, **nr. 95**, ts., 1737, s., **nr. 92**, ts., 1738, s., **nr. 90**, ts., 1739, **nr. 89**, ts., 1739, p., **nr. 88**, ts. Damiens, And. Ger., 1718, f., **nr. 145**, 1721, s., **nr. 139**, 1723, re., **nr. 126**
Danco, Joan., 1756, **nr. 53**, ts., 1756, **nr. 54**, ts.
Danco, Lud., 1755, **nr. 56**, **nr.** 56, 1756, **nr. 54**
Daniels, Joan., 1776, **nr. 18**
Dapel, Van, Joan. Bapt., 1765, re., **nr. 35**, ts.
Deckers, Joan., 1724, s., **nr. 124**, ts.
Deckers, Phil., 1730, p./re., **nr. 108**, ts.
Delens, Petr., 1723, ru., **nr. 127**
Delessart, Lud., 1755, **nr. 55**
Delft, Van, Jac., 1756, **nr. 53**, 1756, **nr. 54**, 1757, **nr. 52**, 1757, **nr. 51**, 1758, **nr. 50**, 1758, **nr. 49** (2), 1759, **nr. 48**, 1759, **nr. 47**
Delft, Van, Joan., 1757, **nr. 51**, 1760, s., **nr. 46** (2), 1760, s., **nr. 46**, 1761, s., **nr. 44**
Delft, van, Joan. Bapt. (Jos.), 1720, f., **nr. 140** (2), 1722, s., **nr. 136**, 1724, p., **nr. 125**,

1724, p., **nr. 120**, 1725, **nr. 119**
Delft, Van, Joan. Bapt., 1757, **nr. 52**, 1758, **nr. 50** (2), 1758, **nr. 49**, 1759, **nr. 48**, 1759, **nr. 47**, 1761, s., **nr. 44**, 1761, **nr. 45**
Delft, van, Jos., 1753, **nr. 60**, 1753, **nr. 59**, 1754, **nr. 58** (2), 1754, **nr. 57** (2), 1755, **nr. 56**, 1755, **nr. 55**, 1756, **nr. 53**, 1756, **nr. 54**, 1757, **nr. 52**, 1757, **nr. 51**
Delvaulx, Laur. (Jac.), 1729, **nr. 111**, 1729, s., **nr. 109** (2)
Delvaux, Guil., 1733, **nr. 101**
Dens, Joan., 1718, re., **nr. 145**, ts.
Dens, Theo. Em., 1723, g., **nr. 129**
Derton, van, Car., 1725, ru., **nr. 118**, ts.
Deurm, van, Joan., 1742, **nr. 82**
Deurme, van, Franc., 1770, p., **nr. 24**, ts., 1770, **nr.** 25, ts. (2), 1771, re., **nr. 23**, ts.
Deventer, van, Joan. Bapt., 1746, **nr. 73**, 1747, **nr. 71**, 1748, **nr. 70** (2)
Devloo, Henr., 1734, **nr. 99**, ts.
Devoys, Petr., 1758, **nr. 50**, ts. (2)
Dierckx, Joan., 1746, **nr. 74**, ts.
Diercxsens (Diricxsens), (Joan.) Franc., 1718, s., **nr. 145** (1), ts. (1), 1719, p., **nr. 141**, ts., 1720, re., **nr. 140**, ts.
Diericksens (Dirickxsens, Dirrixsens), Franc., 1742, **nr. 82**, 1743, ru., **nr. 80**, 1745, **nr. 76**
Dierickx, Joan., 1769, **nr. 28**, ts.
Dillemans, Joan., 1763, **nr. 41**
Dillis, Corn., 1761, **nr. 45**, ts.
Dillis, Henr., 1763, **nr. 41**
Dirix, Ant., 1730, s., **nr. 106** (2) ts. (1), 1731, p., **nr. 104**, ts.
Dirix, Ant., 1754, **nr. 58** (2), 1754, **nr. 57** (2)
Dom, Joan., 1745, **nr. 76**
Donck, Franc., 1724, ru., **nr. 121**
Doncker, de, Petr., 1778, re., **nr. 13**
Dongen (Donghen), van (Van), Guil., 1746, **nr. 74**, 1747, **nr. 71**, 1748, **nr. 70**, 1748, **nr. 69**, 1742, **nr. 82**, ts., 1747, **nr. 72**, 1749, **nr. 68**
Dooren, van, Jud., 1730, f., **nr. 106**, 1734, **nr. 99**, ts., 1735, **nr. 97**
Doorne, van, Jac., 1740, **nr. 87**
D'olislagers (D'olislaegers, D'olislager), Dom., 1737, **nr. 93**, ts., 1736, **nr. 95**, ts., 1736, ru., **nr. 94**, ts., 1737, f., **nr. 92**, ts., 1738, **nr. 91** (1) ts. (1), 1738, ru., **nr. 90**, ts.
D'or (D'Or, Dor), Lud., 1752, **nr. 61** (1) ts. (1), 1753, **nr. 60**, ts., 1754, **nr. 57** (2),
D'or, Lud., 1776, **nr. 18**
D'or, Lud., 1778, ru., **nr. 8**, 1779, f., **nr. 2**, [[1779]], **nr. 3**, 1783, g., **nr. 1**
Doren, Van, Eng., 1760, ru., **nr. 46**
Doren, van, Jac., 1740, ru., **nr. 86**
Doren, van, Jud., 1728, f., **nr. 113**, 1731, g., **nr. 104**, 1733, s., **nr. 100**, ts., 1734, p., **nr. 98**, ts.

Dorp, vanden, Jac., 1719, **nr. 143**
Dries, Van den, Bern., 1752, **nr. 62**, ts.
Dries, Van den (van den), Henr., 1747, **nr. 71**, 1751, **nr. 64**, 1751, **nr. 63** (2), 1751, **nr. 63**, 1752, **nr. 62**, ts., 1753, **nr. 60**, ts.
Dries, Vanden, Petr., 1773, s., **nr. 21**
Driesen (Driessen), Petr. Ser., 1765, f., **nr. 35** (1) ts (1), 1770, re., **nr. 24**, 1770, **nr. 25**
Dueren, van, Corn., 1769, f., **nr. 27**, ts.
Dueren, Van, Corn. Mar., 1765, nr. 36
Dunnegem, van, Guil., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts., 1727, g., **nr. 114**, ts.
Durant, Petr., 1714, **nr. 152**, 1716, **nr. 150**
Dyck, van (Van), Petr., 1724, f., **nr. 122**, 1727, **nr. 116**(2), 1729, re., **nr. 109**, ts.
Dyck, van (Van), Petr. Jos., 1765, **nr. 37**, ts., 1765, s., nr. 35, rs.
Dyck, van, Petr. Laur., 1729, **nr. 111**, ts.
Ectors, Mart., 1760, s., **nr. 46**, 1761, **nr. 45** (2)
Ectors, Petr., 1758, **nr. 50**
Eechoven (Eeckhoven, Eeck-hoven), van (-), Petr., 1722, ru., **nr. 133**, 1723, f., **nr. 128** (2), 1724, g., **nr. 123** (2), 1727, p., **nr. 114**
Eeckhoven, van (-), Jac., 1715, **nr. 151**, 1716, **nr. 150**, 1716, g., **nr. 149**, 1718, p., **nr. 145**, 1719, re., **nr. 141**
Eeckhoven, Petr., 1722, p./re., **nr. 137**
Eeckhoven, Van, Jac., 1765, **nr. 36**, ts., 1766, f, **nr. 34**, ts., 1 767, g., **nr. 31** (2)
Eede, vanden, Joan. Bapt., 1722, g., **nr. 135** (3)
Eerden, van, Aug., 1730, f./g., **nr. 107**
Eersten, van den (vanden), Sim., 1748, **nr. 69** (2), 1749, **nr. 67** (2), 1749, **nr. 68** (2), 1750, **nr. 66**(1), ts. (1), 1751, **nr. 64**

Elinck, Joan., 1747, **nr. 71**, ts.
Elsen, van, Mich. And., 1724, p., **nr. 125**, ts.
Elst, Vander (Van Der), Joan., 1755, **nr. 56**, ts., 1755, **nr. 55**, ts., 1756, **nr. 54**, ts., 1757, **nr. 52**, ts. (2)
Elst, Vander (Van Der), Joan., 1761, **nr. 45**, ts., 1761, s., **nr. 44** (1), ts. (1), 1762, s., **nr. 42**, ts., 1762, **nr. 43**, ts., 1763, p., **nr. 40**, ts., 1764, **nr. 39**, ts., 1764, re., **nr. 38**, ts.
Emmerechts, Jac., 1736, f., **nr. 94**, ts., 1737, **nr. 93**, ts., 1737, g., **nr. 92**, ts.
Esbroeck, van, Franc., 1776, **nr. 18**, ts., [[1779]], **nr. 3**
Eupen, van, Franc., 1779, **nr. 2**, 1783, f., **nr. 1**
Everaerts, Alex., 1743, E, **nr. 80**, 1744, **nr. 79**, ts.
Everaerts, Franc., 1750, **nr. 65**, ts.
Everaerts, Hub., 1760, f., **nr. 46**, ts., 1762, s., **nr. 42**, (1) ts. (1), 1762, **nr. 43**, ts.
Everaes, Franc., 1722, g., **nr. 135**
Everard (Everaert), Car., 1722, g., **nr. 135** (2), 1722, g., **nr. 132**, 1723, s., **nr. 130**,1724, s., **nr. 124**, 1724, s., **nr. 120**
Everard, Joan., 1723, s., **nr. 126**
Eykens, Petr., 1753, **nr. 60**
Eynde, vanden, Joan., 1770, ru., **nr. 24**, ts.
Faes, Petr., 1724, p., **nr. 125**, ts., 1729, nr. 111, ts., 1729, p., **nr. 109**, ts.
Fagardo, Franc., 1764, **nr. 39**, ts., 1765, **nr. 37**, ts., 1766, p., **nr. 34**, ts., 1767, re., **nr. 31**, ts., 1767, **nr. 33**, ts.
Faille, della, Em., 1739, ru., **nr. 88**
Farvacques, de, Franc., 1749, **nr. 68**
Farvacques, De, Jac., 1739, **nr. 89**
Farvacques (Fervacques), de, Jos., 1735, ru., **nr. 96**, 1736, **nr. 95**, 1736, ru., **nr. 94**, 1737, **nr. 93**, 1737, f., **nr. 92** (2)
Farvacques, de, Norb., 1743, ru., **nr. 80**, 1744, **nr. 79**, 1748, **nr. 69**, ts. (2), 1749, **nr. 68**, 1749, **nr. 67**, ts., 1750, **nr. 66**, ts.
Felbier, Car. (Jos.), 1722, f., **nr. 134**, rs., 1723, g., **nr. 129**, ts., 1724, s., **nr. 124**, 1725, **nr. 119**
Ferret, Joan. Franc., 1748, **nr. 70**, ts.
Fierens, Jac., 1722, s., **nr. 136**, ts., 1724, re., **nr. 120**
Fierens, Jos., 1722, s., **nr. 136**, 1722, s., **nr. 132**(2), 1723, s., **nr. 130**
Fierens, Petr., 1749, **nr. 68**, ts., 1749, **nr. 67**, ts., 1750, **nr. 65**, ts.
Fierens, Petr. Jos., 1751, **nr. 63**, ts., 1752, **nr. 62**, ts., 1752, **nr. 61**, ts., 1753, **nr. 60** (1) ts. (1), 1753, **nr. 59**, 1754, **nr. 58** (1) ts. (1), 1754, **nr. 57** (2) ts. (1)
Fierens, Theo., 1755, **nr. 55**, ts., 1757, **nr. 52**
Fladderack, van (-), Jos., 1722, ru., **nr. 133**, 1723, E, **nr. 128**, 1724, g., **nr. 123**(1), ts. (1)
Follet, Ign., 1758, **nr. 50**, 1758, **nr. 49**
Force, la, Petr., 1743, E, **nr. 80**
Francisquin, Joan. Bapt., 1751, **nr. 63**
Franck, Car., 1770, **nr. 24**, ts. (2), 1770, **nr. 25**, ts.
Francot, (Joan.?), 1755, **nr. 56**

Francot, Phil., 1729, **nr. 111**, 1729, f./g., **nr. 110**, 1729, g., **nr. 109**
Francq, Jac., 1714, **nr. 152**, ts.
Frans, Joan., 1760, f., **nr. 46**, ts.
Fransen, Jos., 1735, **nr. 97**
Fransen, Petr., 1734, s., **nr. 98**, ts., 1735, **nr. 97**, 1735, s., **nr. 96**, ts.
Franssens, Joan., 1747, **nr. 72**, ts., 1748, **nr. 69**, ts.
Fret, Jos., 1719, **nr. 143**, 1720, p., **nr. 140**, ts.
Frou, Jac., 1775, ru., **nr. 19**
Frou, Joan., 1738, **nr. 91**, ts.
Frou, Jos., 1751, **nr. 64**, ts., 1751, **nr. 63**, ts., 1752, **nr. 62**, ts. (2)
Frou, Petr., 1751, **nr. 63**, ts.
Gand, de, Ant. Franc., 1724, g., **nr. 123**
Geenrudts, Petr., 1765, **nr. 37**, 1765, ru., **nr. 35**
Geens, Car., 1750, **nr. 66**, 1750, **nr. 65**, 1751, **nr. 64**, 1751, **nr. 63**, ts.
Geens, Corn., 1744, **nr. 78**, ts.
Geens, Joan., 1752, **nr. 61**, ts.
Geeraers, Ant., 1755, **nr. 55**
Geeraerts, Aug., 1716, s., **nr. 149**
Geeraerts, Joan., 1776, p., **nr. 17**, ts. (2)
Geeraerts, Joan. Petr., 1714, **nr. 152**, ts., 1715, **nr. 151**, es., 1716, **nr. 150**, ts.
Geeraerts, Paul., 1750, **nr. 66**, 1752, **nr. 61**, ts.
Geeraerts, Petr., 1715, **nr. 151**
Geertruyen (Geetruyen), Van, Jud., 1756,

nr. 54, ts., 1756, **nr. 53**, 1759, **nr. 48**, ts.
Geerts, Guil., 1743, re., **nr. 80**
Gelder, de, Petr., [[1779]], **nr. 3**, 1783, g., **nr. 1**
Geley, Dom., 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**, 1746, **nr. 74**, 1746, **nr. 73**, 1747, **nr. 72**, 1748, **nr. 69**, 1749, **nr. 68**, ts., 1749, **nr. 67**, 1750, **nr. 66**, 1750, **nr. 65**
Geley, Petr., 1746, **nr. 74**, ts., 1747, **nr. 71**, ts., 1748, **nr. 70**
Gellaerts, Henr., 1735, **nr. 97**, ts., 1736, **nr. 95**, 1736, f., **nr. 94**, 1741, **nr. 85**, ts., 1741, **nr. 85**, ts.
Geloude, Ben., 1732, **nr. 103**
Gendarme, le, Joan. Bapt., 1723, s., **nr. 130**, ts.
Genoels, Balt., 1774, g., **nr. 20**, ts., 1775, s., **nr. 19**, ts.
Gerardi, Franc., 1761, **nr. 45**, 1764, s., **nr. 38**, ts., 1768, **nr. 30**, ts.
Ghyon, Hier., 1714, **nr. 152**, ts.
Ghysbrechts (Ghijsbrechts), Jud., 1722, f., **nr. 134**, Jud., 1723, g., **nr. 129** (2) ts. (1), Jud., 1723, g., **nr. 126**, ts. Jud., 1724, s., **nr. 124** Jud., 1727, **nr. 116**, ts.
Ghysbrechts, Petr., 1742, **nr. 82**
Gilbert, Ant., 1722, ru., **nr. 133**, 1723, ru., **nr. 127**, 1724, f., **nr. 122**
Gilbert, (Thom.) Petr., 1723, s., **nr. 130**, 1724, p., **nr. 125**
Gillis, Joan., 1723, ru., **nr. 126**, 1724, ru., **nr. 120**, 1725, **nr. 119** (1) ts. (1), 1725, f., **nr. 118**
Gillis, Joan. (Norb.), 1759, **nr. 47**, 1760, f., **nr. 46**
Gillis, Joan. Mich., 1724, ru., **nr. 121**, 1727, s., **nr. 114**, 1729, **nr. 111**
Gillis, Jos., 1732, **nr. 103**, 1732, **nr. 102**, 1733, ru., **nr. 100** (2), 1734, **nr. 99**, 1734, f., **nr. 98**, 1735, **nr. 97**, 1736, **nr. 95**
Gillis, Lud., 1730, f./g., **nr. 107**,
Gillis, M., 1729, p., **nr. 109**
Gils, van, Joan. Bapt., 1770, ru., **nr. 24**, 1772, g., **nr. 22**
Gobaerts Joan., 1749, **nr. 68**
Gobbaerts (Gobbarts), Joan., 1722, ru., **nr. 133**, ts., 1723, ru., **nr. 127**, ts., 1724, ru., **nr. 121**, ts., 1729, nr. 111, ts.
Gobbaerts Joan. Henr., 1727, **nr. 116**, rs,
Goetsbloet (Goetbloets), praen. Petr., 1776, ru., **nr. 15**, 1777, ru., **nr. 14**, 1778, ru., **nr. 8**
Goevaerts *zie* Govaerts
Goffin Joan., 1738, **nr. 91**, ts.
Coffin Jos., 1736, **nr. 95**, ts., 1739, **nr. 89**, ts.
Gomez, Bern., 1756, **nr. 53**
Goorlaecken, Van, Jac., 1760, f., **nr. 46**, 1762, **nr. 43**, ts.
Goossens, Guil., 1737, **nr. 93**, 1737, ru., **nr. 92**, ts.
Goris, (Joan.) Car., 1749, **nr. 67**, 1750, **nr. 65**, ts.
Gossy, Ant., 1755, **nr. 56**, ts., 1755, **nr. 55**, ts., 1756, **nr. 53**, ts., 1756, **nr. 54**, ts.
Govaers, Corn., 1771, p., **nr. 23**, ts., 1772, re., **nr. 22**, rs.
Govaerts (Goevaerts), Joan., 1728, f., **nr. 113**, 1729, **nr. 111**, 1729, f./g, **nr. 110**, 1732, **nr. 103**, 1734, re., **nr. 98**

Grangé, **Henr.** (Petr. Jos.), 1728, f., **nr. 113**, 1729, f./g., **nr. 110**, ts., 1730, p./re., **nr. 108**, ts., 1730, f./g., **nr. 107**, ts., 1730, f, **nr. 106**, ts., 1731, g., **nr. 104** (1) ts. (1), 1732, **nr. 103**, ts. (2), 1733, s., **nr. 100**, 1734, p., **nr. 98**, 1735, re., **nr. 96**
Grangé, Joan. (Petr.), 1737, **nr. 93**, 1737, s., **nr. 92**, 1738. **nr. 91**, ts., 1738, p., **nr. 90**, ts.
Grangé Joan., 1766, ru., **nr. 34**
Grangé Jos., 1737, **nr. 93**
Grée, De, Petr. Jos., 1764, g., **nr. 38**, ts., 1765, s., **nr. 35**, ts., 1766, p., **nr. 34**, ts.
Greé [Major], De, Petr, Jos., 1765, **nr. 37**, ts.
Greé [Minor], De, Petr. Jos., 1765, **nr. 37**, ts.
Gregoir, Mat., 1776, ru., **nr. 17**, ts., 1777, f, **nr. 14**, ts.
Grelle, Le, G er., 1759, **nr. 47** (2), 1760, ru., **nr. 46** (2), 1762, **nr. 43**, 1764, s., **nr. 38**, ts., 1765, **nr. 37**, ts. (2)
Grelle, Le, Guil.. 1762, **nr. 43**, 1763, ru.,
nr. 40 (2), 1764, **nr. 39**, 1764, f., **nr. 38** (2), 1765, g., **nr. 35**, 1766, s., **nr. 34**, 1767, s., **nr. 31**, 1768, p., **nr. 29**
Grelle, Le (le), Henr., 1763, **nr. 41** (2), 1766,

ru., **nr. 34**, es., 1767, **nr. 33**, es., 1768, **nr. 30**, es. (2), 1768, g., **nr. 29** (1) ts. (1)
Grelle, Le, Joan., 1776, **nr. 18**
Greveraet, Bart., 1722, ru., **nr. 133**, 1723, f., **nr. 128**(2)
Grigis, Joan. (Steph.), 1728, f., **nr. 113**, 1729, f./g., **nr. 110**, 1729, f., **nr. 109**, 1730, f./g., **nr. 107**, 1730, g., **nr. 106**(1)ts. (1)
Grigis, Nico., 1736, ru., **nr. 94**, 1737, **nr. 93**, 1737, ru., **nr. 92**, 1738, f., **nr. 90** (2), 1739, g., **nr. 88**
Grigis, Steph., 1731, **nr. 105**, 1731, s., **nr. 104**, 1732, **nr. 102**, 1734, **nr. 99**
Grimbergen, van (Van), Petr., 1768, g., **nr. 29**, ts., 1769, s., **nr. 27**, ts., 1770, s., **nr. 24**, ts., 1770, **nr. 25**, ts., 1772, p., **nr. 22**, ts.
Grisoor (Grysoir), Franc., 1731, **nr. 105**, 1733, **nr. 101**, ts., 1733, g., **nr. 100**, ts., 1735, **nr. 97**, ts., 1735, s., **nr. 96**, ts.
Groenewout, in't, Joan. Bapt., 1769, **nr. 28**
Grove, De (de), Balt., 1752, **nr. 62**, ts., 1753, **nr. 60**, ts., 1753, **nr. 59**, ts., 1754, **nr. 58**, ts., 1755, **nr. 56**, ts., 1756, **nr. 53**, ts., 1756, **nr. 54**, ts.
Grove, de, Ferd., 1735, **nr. 97**
Grove, de, Joan., 1749, **nr. 68**, ts.
Gruels, de, Joan. Bapt., 1759, **nr. 48**
Grulst, de, Lud., 1719, **nr. 143**
Gruytters, de, Joan., 1776, **nr. 18**(1), ts. (1)
Gysbrecht, Petr., 1776, **nr.** 18
Gysbrechts, Jac., 1718, p., **nr. 145** (1) ts. (1)
Gysbrechts, Jud., 1725, **nr. 119**, ts., 1726, p./re., **nr. 117**, ts.
Gysels, Jac., 1722, ru., **nr. 133**, ts., 1723, ru., **nr. 127**, ts., 1724, f., **nr. 122**
Haegen Deesbeecke (Haghen d'Eesbeke), vander (Vander), Joan., 1746, nr. 74, 1748, **nr. 69**, ts., 1749, **nr. 67**, ts., 1751, **nr. 64**, ts., 1751, **nr. 63**
Haen, De (de), Car., 1753, **nr. 60**, ts., 1753, **nr. 59**, ts., 1754, **nr. 58**, ts., 1754, **nr. 57**, ts., 1755, **nr. 56**, ts., 1755, **nr. 55**, ts., 1756, **nr. 54**, ts., 1757, **nr. 52**, ts., 1757, **nr. 51**, ts., 1758, **nr. 50**, ts., 1758, **nr. 49**, ts., 1759, **nr. 48**, ts., 1759, **nr. 47**, ts.
Haen, de, Car., 1776, **nr. 18** (1), ts. (1)
Haen, de, Franc., 1727, **nr. 116** (2)
Haenegraeff, Joan. (Corn.), 1770, **nr. 25**, ts. (3), 1773, p., **nr. 21**, ts.
Haenegraefs, Bernardinus, 1778, **nr. 9**
Haerschot, van, Theo., 1724, ru., **nr. 121**
Haes, De, Joan. (Nico.), 1767, **nr. 32**, ts., 1769, **nr. 28**, ts. (2)
Hagen, vander, Joan., 1747, **nr. 71**, ts.
Ham, van, Corn., 1778, ru., **nr. 8**
Ham, van, Henr. (Franc.), 1772, f., **nr. 22**, 1778, re., **nr. 13**, 1778, re., **nr. 11**
Hasselt, van, Mart., 1776, **nr. 18** (2)
Hauten, van, Til., 1714, **nr. 152**, 1716, **nr. 150**
Hayoit, Jos., 1783, s., **nr. 1**
Hebrant, Jac. (Jos.), 1757, **nr. 51**, 1758, **nr. 50**, ts.
Hecke, van, Christ., 1747, **nr. 72**, ts.

Hecke, van den. And., 1726, p./re., **nr. 117**, ts.
Hecke, vanden, Car., 1726, p./re., **nr. 117**
Heldt, de. Car., 1735, **nr. 97**, ts.
Helinck, Joan. Aug., 1746, **nr. 74**
Hellaert, Ferd., 1769, **nr. 28**, ts. (2), 1773, s., **nr. 21**, 1774, s., **nr. 20**, 1775, p., **nr. 19** (2)
Helsel, Car., 1765, **nr. 36**
Helsel, Jos., 1766, s., **nr. 34**, ts., 1767, s., **nr. 31**, ts., 1768, **nr. 30**, ts.
Helst, vander, Ambr., 1744, **nr. 79**, ts.
Hencxthoven, van, Em., 1776, s., **nr. 17**, es. (2)
Hencxthoven, van (Van), Joan., 1774, f., **nr. 20**, ts., 1775, g., **nr. 19**, ts.
Hencxthoven, (Henxthoven) Van, Mich. (And.), 1759, **nr. 47**, ts. (2), 1760, f., **nr. 46**, ts., 1761, **nr. 45**, ts., 1761, g., **nr. 44** (1), ts. (1), 1762, s., **nr. 42**, ts., 1763, s., **nr. 40**, ts., 1764, **nr. 39**, ts., 1764, p., **nr. 38**, ts.
Herboriom (Herbariom), Aeg., 1722, ru., **nr. 133**, ts., 1724, ru., **nr. 121**
Hermans, Ben., 1758, **nr. 50** (2)
Hermans, Car., 1721, g., **nr. 138**, ts., 1722, s., **nr. 136**, ts., 1722, s., **nr. 132**, ts., 1723, s., **nr. 130**, ts., 1724, p., **nr. 125**, ts., 1724, p., **nr. 120**, ts., 1725, **nr. 119**, ts., 1725, re., **nr. 118**, ts.
Hermans, Car., 1776, **nr. 18**, ts.
Hermans, Jac., 1718, ru., **nr. 145**
Hermans, Jac., 1735, **nr. 97**, 1741, **nr. 85**, ts., 1741, nr. 83 (3)

Hermans, Joan., 1741, **nr. 83**, ts., 1745, **nr. 75**
Hermans, Joan., [[1779]], **nr. 3**, 1783, g., **nr. 1**
Hermans, Jos., 1760, s., **nr. 46** (1), ts. (1), 1761, **nr. 45**, ts.
Hermans, Lud., 1776, g., **nr. 17**, 1777, s., **nr. 14**, 1778, s., **nr. 11**, 1779, p., **nr. 6**, 1783, re., **nr. 1**
Herry, jonker Joan., 1783, ru., **nr. 1**
Herry, (praen.) Jac., 1778, p, **nr. 12**, 1779, re., **nr. 7**
Herry, praen. Jos., 1776, p.. **nr. 15** (2)
Hert, van den (vanden), Joan., 1741, **nr. 83**, ts., 1712, **nr. 84**, ts., 1743, g., **nr. 80**, 1744, **nr. 79**, 1744, **nr. 78**, ts., 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**, ts.
Hertoghs, Jos., 1770, **nr. 25**, 1771, f., **nr. 23**, ts.
Hese, de, Car., 1734, **nr. 98**
Heurck, van, Alb., 1740, s., **nr. 86**, ts., 1741, **nr. 85**, ts., 1741, **nr. 83**, ts., 1742, **nr. 84**, ts., 1742, **nr. 82** (1) ts. (1)
Heurck, van, Balt., 1732, **nr. 102**, 1734, **nr. 99**, 1737, **nr. 93**, ts., 1738, **nr. 91**
Heurck (Heurk), van, (Joan.) Car., 1721, s., **nr. 139** (2), 1721, s., **nr. 138**, 1722, s., **nr. 136**, ts., 1723, p., **nr. 126**
Heurck, van, Jos., 1724, ru., **nr. 121**, 1727, ru./g., **nr. 115**, 1729, s., **nr. 109**, 1730, p./re., **nr. 108**
Heuvel de Swyndrecht, De, Lud., 1771, f., **nr. 23** (2)
Hey, vander, Petr., 1746, **nr. 74**, ts., 1746, **nr. 73**, ts.
Heybreghts, Joan., 1777, ru., **nr. 14**, ts.
Heyden, Vander (Van Der), Corn., 1753, **nr. 59**, ts., 1754, **nr. 57**, ts., 1755, **nr. 56**, ts., 1755, **nr. 55**, ts., 1756, **nr. 54**, 1756, **nr. 53**
Heyliger, Jos., 1769, **nr. 26**, 1773, f., **nr. 21**, 1774, **nr. 20**, 1775, s., **nr. 19**, 1776, p., **nr. 17**, ts., 1776, re., **nr. 15**
Heyliger, Thom., (Jos.) 1778, ru., **nr. 8**, 1779, **nr. 2**, 1783, f., **nr. 1**
Heymans, Eng., 1779, s., **nr. 5**
Heymans, Paul., 1731, b, **nr. 104**
Heysewyck, Van, Franc., 1756, **nr. 53**, ts., 1756, **nr. 54**
Heze, de. Car., 1735, **nr. 97**
Hock, Herm., 1732, ts., **nr. 102**, 1732, **nr. 103**, ts., 1732, **nr. 103**, ts., 1732. (76), ts., **nr. 102**, 1733, s., **nr. 100**, ts.
Hoeck, van den, Gasp., 1783, b, **nr. 1**
Honsem, van, Gasp., 1743, s., **nr. 80**, ts.
Hunsem, van, Petr., 1730, f./g., **nr. 107**, ts., 1730, f., **nr. 106**, ts., 1731. **nr. 105**, ts., 1732, **nr. 102**, ts., 1733, **nr. 101**, ts. (2), 1733, s., **nr. 100**, ts., 1734, **nr. 99**, ts., 1734, p., **nr. 98**, ts., 1735, **nr. 97**, ts.
Honsem, van. Set., 1738, **nr. 91**, ts., 1740, g., **nr. 86**, ts., 1743, p., **nr. 80**, ts., 1744, **nr. 79**, 1744, **nr. 78**, ts.
Hoof, van, Joan. Bapt., 1775, ru., **nr. 19** (1), ts. (1)
Hoogh, d' Jac., 1722, s., **nr. 136**, ts.
Hoorebeecke, Van, Jac., 1767, **nr. 32**
Hoorenbeeck (Hoorenbeke, Horebeke), Ferd., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts., 1727, ru., **nr. 114**, ts., 1733, p., **nr. 100**, ts.

Horen, van, Franc., 1775, g., **nr. 19**, 1776, s., **nr. 15**, 1776, s., **nr. 17**, 1777, s., **nr. 14**
Horenbeeck, van, Georg. (Jos.), 1722, ru., **nr. 132**, 1722, ru., **nr. 133**, ts., 1723, ru., **nr. 127**
Horenbeek (Horenbeeck), van, Joan., (Franc.) 1719, **nr. 143**, 1720, s., **nr. 140**, ts.
Horenbeke (Horenbecke), van, Jac., 1729, f./g., **nr. 110**, ts., 1730, f./g., **nr. 107**, ts., 1730, g., **nr. 106**, ts., 1731, **nr. 105**, ts., 1732, **nr. 103**, ts. (2), 1732, **nr. 102**, ts., 1733, **nr. 101**, ts.,
Hornes, De, Franc., 1767, **nr. 32**, Franc., 1773, s., **nr. 21**, ts.
Hornes, de, Lamb., 1775, g., **nr. 19**, ts.
Houssiere, Joan., 1776, p., **nr. 17**
Houten, van den, Til., 1715, **nr. 151**
Hove, van, Sim. (Balt.), 1714, **nr. 152** (1), ts. (1), 1715, **nr. 151** (1) ts. (1)
Hoymans, Petr., 1746, **nr. 74**
Hubens, Henr., 1776, **nr. 18** (2)
Hubert, Vin., 1776, ru., **nr. 17**
Hullegarde (Hullegaerde), van, Joan., (Car.) 1725, ru., **nr. 118**, ts., 1726, p./re., **nr. 117**, 1727 ru./g., **nr. 115**
Hullegarde, Van (-), Franc., 1750, **nr. 65**, ts., 1754, **nr. 58** (1) ts. (1)

Hulst, d', Joan., 1775, s., **nr. 19** (1), ts. (1)
Hurck, van, Alb., 1739, g., **nr. 88**, ts.
Hurck, van, Car., 1718, ru., **nr. 145**
Hurck, van, Joan. Car., 1720, g., **nr. 140**, ts.
Huybrechts, Joan., 1756, **nr. 53**
Huygens, Gasp., 1745, **nr. 76**, ts., 1746, **nr. 74**, ts.
Huykens (Huyckens), Car., 1714, **nr. 152**, ts., 1715, **nr. 151**, ts., 1716, **nr. 150**, ts.
Hyder, De, Car., 1783, f., **nr. 1**
Immens, Franc., 1721, s., **nr. 139**
Immersed, van, (Jos.) Petr., 1748, **nr. 70** (2), 1748, **nr. 69**
Invijlle, vanden, Jac., 1721, re., **nr. 138**, ts.
Iven, Franc., 1756, **nr. 53**, 1756, **nr. 54**
Iven, Joan., 1756, **nr. 53**, 1757, **nr. 52** (2), 1757, **nr. 51** (1) ts. (2)
Jacobs, Franc., 1738, f., **nr. 90**, 1745, **nr. 76**, ts., 1746, **nr. 74**, 1746, **nr. 73**
Jacobs, Guil., 1755, **nr. 55**, ts., 1764, g., **nr. 38**, ts.
Jaen, van, Laur. Jos., 1764, ru., **nr. 38** (2)
Jaen, van, Joan., (Ser.) 1724, ru., **nr. 121**, ts., 1724, p., **nr. 125**, ts.
Jaerens, Ant. (Ign.), 1722, f., **nr. 132**, 1724, s., **nr. 124**, 1727, **nr. 116**, 1727, re., **nr. 114**
Jaerens (Jarens), Car., 1721, ru., **nr. 138**, ts., 1722, ru., **nr. 133**, ts., 1722, ru., **nr. 132**, ts., 1723, f., **nr. 128**, 1723, f., **nr. 126**, ts., 1724, g., **nr. 123** (2), 1725, s., **nr. 118**
Jaerens (Jaarens, Jarens), Ign., 1722, f., **nr. 134**, 1721, ru., **nr. 138**, 1723, g., **nr. 129** (1), ts. (1), 1723, g., **nr. 126**, 1724, s., **nr. 120**, 1725, **nr. 119**, 1725, s., **nr. 118**, 1726, p./re., **nr. 117**
Jaerens, Petr. (Franc.), 1724, ru., **nr. 121**, 1727, ru./g., **nr. 115**, (1) ts. (1), 1727, g., **nr. 114**, ts., 1730, p., **nr. 106**, 1731, **nr. 105**, 1731, re., **nr. 104**
Jansens, Joan., 1742, **nr. 84**
Jansens, Joan. Bapt., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts., 1728, f., **nr. 113**, ts., 1729, g., **nr. 109**, ts., 1730, p./re., **nr. 108**, ts.
Jansens, Petr. Joan. Bapt., 1727, ru./f., **nr. 114**, ts.
Janssens, Franc., 1761, ru., **nr. 44**, 1762, **nr. 43**, ts.
Janssens, Franc., 1767, **nr. 32**, 1769, **nr. 26**
Janssens, Franc., 1775, ru., **nr. 19** (1), ts. (1)
Janssens, Henr., 1722, g., **nr. 135**
Janssens, Henr., 1765, **nr. 36**, ts.
Janssens, Joan., 1740, **nr. 87**, 1743, s., **nr. 80**, 1744, **nr. 78**, ts., 1745, **nr. 76**, ts. (2), 1745, **nr. 75**, ts.
Janssens, Joan., 1765, **nr. 36**
Janssens, Joan., 1776, **nr. 18**, ts.
Janssens, Joan. Bapt., 1729, **nr. 111**, ts., 1729, f./g., **nr. 110**, ts., 1730, s., **nr. 106**, ts. (2)
Janssens, Joan. Bapt., 1741, **nr. 85**
Janssens, Joan. Bapt., 1768, **nr. 30**, ts., 1769, **nr. 28**, ts.
Janssens, Jos., 1745, **nr. 76**, ts.

Janssens, Jos., 1762, ru., **nr. 42**, 1762, ru., **nr. 42**, 1762, **nr. 43**, ts., 1763, ru., **nr. 40** (1), ts. (1), 1764, **nr. 39**, 1764, f., **nr. 38** (2), 1767, **nr. 33** (2)
Janssens, Paul., 1747, **nr. 71**, 1750, **nr. 65**
Janssens, Petr., 1768, **nr. 30**, ts., 1770, **nr. 25**, ts. (2), 1783, s., **nr. 1**
Janssens, Phil., 1714, **nr. 152**, 1715, **nr. 151**
Jardain, du, Joan., 1734, **nr. 99**, ts.
Jardain (Dujardain), du (Du), Joan. Bapt., 1727, ru./g., **nr. 115**, 1727, ru., **nr. 114**, 1728, f., **nr. 113**, 1729, **nr. 111**, 1729, f. /g., **nr. 110**, 1729, g., **nr. 109**
Jardain (Dujardin), du, Jos., 1734, ru., **nr. 98**, ts., 1735, **nr. 97**, ts., 1735, f., **nr. 96**, ts. (2), 1736, **nr. 95**, ts., 1736, g., **nr. 94**, ts., 1737, **nr. 93**, ts.
Jarens *zie* Jaerens
Jean, Van, Joan., 1762, ru., **nr. 42**
Jean, Van, Laur. (Jos.), 1764, **nr. 39**, ts., 1765, **nr. 37**, ts., 1765, f., **nr. 35** (2), ts. (1), 1766, g., **nr. 34**, ts., 1767, **nr. 33**, 1770, re., **nr. 24**
Jean, van, Lud., 1729, s., **nr. 109**, ts.
Jeught, Vander, Joan., 1751, **nr. 64**, ts.
Jeught, vander, Lamb., 1770, ru., **nr. 24**, ts.
Joly, Joan., 1777, ru., **nr. 14**, ts.
Juchters (Jughters), Petr., 1728, f., **nr. 113**, ts.
Juchters, Petr., 1729, f./g., **nr. 110**, ts., 1729, g., **nr. 109**, ts., 1730, p./re., **nr. 108**, ts., 1730, s., **nr. 106**, ts., 1731, **nr. 105**, ts., 1731, s., **nr. 104**, ts., 1732, **nr. 103**, ts., 1732, **nr. 102**, ts., 1733, **nr. 101**, ts., 1733, re., **nr. 100**, ts.

Kannekens, Petr. Jos., 1723, g., **nr. 129**, ts.
Keghels, Leo., 1759, **nr. 48**, ts., 1759, **nr. 47**, ts.
Kerckhoven, Franc., 1740, **nr. 87**
Kerckhoven, (van den), Henr., 1740, ru., **nr. 86**, 1741, **nr. 83**
Kessel, van, Joan., (Jos.), 1726, p./re., **nr. 117**, ts., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts., 1727, ru./f., **nr. 114** (1) ts. (1)
Kessel, van, Lud., 1736, ru., **nr. 94**, 1737, **nr. 93**, 1737, ru., **nr. 92** (2), 1739, g., **nr. 88**, 1741, **nr. 85**
Kessel, van, Petr., 1724, ru., **nr. 121**, 1724, ru., **nr. 120**, 1725, **nr. 119**, 1725, ru., **nr. 118**, 1726, p./re., **nr. 117**, 1727, ru./g., **nr. 115**, 1727, g., **nr. 114**, 1729, **nr. 111**, 1729, s., **nr. 109**
Keulemans, Petr., 1726, p./re., **nr. 117**, 1730, p., **nr. 106**
Keyser, de, Joan. Bapt., 1776, p., **nr. 17** (1), ts. (1), 1777, re., **nr. 14**, ts.
Kieldonck, van, Jac. Em., 1768, ru., **nr. 29**
Kieldonck, van, Joan. Phil., 1768, ru., **nr. 29**
Kint (Kindt), 't, Jac., 1729, f./g., **nr. 110**, 1730, p./re., **nr. 108**, ts., 1730, f./g., **nr. 107**, (2), 1730, ru., **nr. 106**
Kints, Mart., 1715, **nr. 151** (1) ts. (1)
Kints, Steph., 1723, p./re., **nr. 131**
Kistemaeckers (Kistemaekers), God., 1765, **nr. 36**, 1767, **nr. 32**
Kistemaekers, Joan., 1765, **nr. 36**
Klerck, de, Franc., 1735, ru., **nr. 96**
Klerck, de, Gab., 1742, **nr. 82**, ts., 1745, **nr. 75**, ts., 1746, **nr. 74**
Klincko, Arn., 1768, s., **nr. 29** (1), ts. (1), 1769, **nr. 28**, ts., 1769, p., **nr. 27** (1), ts. (1), 1770, **nr. 25**, ts., 1770, re., **nr. 24**, ts.
Kluyskens, Guil., 1748, **nr. 70**, 1751, **nr. 64**
Kluyskens, Joan., 1748, **nr. 70**
Knaepkens *zie* Cnaepkens
Knudden, Joan., 1763, ru., **nr. 40**
Knudden, Joan. Mel., 1758, **nr. 50**, ts.
Knuddens, Lib., 1754, **nr. 57**, ts.
Kockx, Balt., 1764, g., **nr. 38**, ts.
Kockx, (Kock), Joan., 1763, **nr. 41**, ts., 1765, **nr. 36**, ts. (2), 1777, s., **nr. 14**
Koninck, De, Arn., 1763, ru., **nr. 40**, ts., 1764, f., **nr. 38**, ts.
Koninck, de, Franc., 1715, **nr. 151**, ts.
Koninck, De, Guil., 1759, **nr. 47**, 1763, p., **nr. 40** (1), ts. (1)
Koninck, De, Jac., 1761, f., **nr. 44**, 1762, g., **nr. 42** (2)
Koninck, de, Phil., 1730, f./g., **nr. 107**
Kraecker, de, Joan. Bapt., 1769, **nr. 26**
Kramp, Mel., 1783, g., **nr. 1**
Kraymans, Franc., 1776, s., **nr. 17**
Kroesen, Henr., 1775, s., **nr. 19**
Krols, Joan. Bapt., 1777, ru., **nr. 14**, ts.
Kun, vander, Rich., 1722, ru., **nr. 133**, 1723, ru., **nr. 127**
Kuys, Petr., 1749, **nr. 67**, ts.
L'engellez, Henr., 1772, re., ts., **nr. 22**

Laekens (Laeckens), Guil., 1722, ru., **nr. 133**, ts., 1723, ru., **nr. 127**, 1724, f., **nr. 122**, ts., 1727, s., **nr. 114**, ts.
Laer, van, Joan., 1714, **nr. 152**, ts., 1715, **nr. 151** (1) ts. (1), 1716, s., **nr. 149**, 1716, **nr. 150**, ts.
Laer, van, Joan., 1740, **nr. 87**, ts.
Laer, van, Joan. Bapt., 1743, re., **nr. 80**, ts.
Laet, de, Corn., 1716, **nr. 150**, ts.
Laet, de, Jac., 1743, f., **nr. 80**, ts., 1744, **nr. 79**, ts.
Laet, de, Jos., 1749, **nr. 68**
Laet, de, Ma., 1746, **nr. 74**, 1747, **nr. 71**, 1749, **nr. 68**, 1750, **nr. 65**, ts.
Lambrecht (Lambrechts), Franc., 1770, ru., **nr. 24**, ts., 1770, **nr. 25**, 1771, ru., **nr. 23**, ts. (2)
Lambreghts, Jos., 1774, ru., **nr. 20**, ts.
Lamoen, van. Car., 1723, f., **nr. 126**, ts.
Lancker, Van, Franc., 1755, **nr. 56**, ts., 1756, **nr. 54**, ts. (2), 1758, **nr. 50**
Lancker, Van, Petr. (Franc.), 1752, **nr. 61**, ts., 1754, **nr. 57**, 1754, **nr. 57**, 1755, **nr. 55**, 1758, **nr. 49**, 1759, **nr. 48**, 1759, **nr. 47**
Landtschoot (Landtschot) (van), Gasp., 1734, **nr. 98**, 1735, f., **nr. 96**, 1735, **nr. 97**
Lanoy, Corn., 1723, ru., **nr. 127**, ts.
Lanschot, van, Gasp., 1736, **nr. 95**, 1736, f., **nr. 94**, 1737, **nr. 93**, 1738, **nr. 91**, 1739, s., **nr. 88**, ts. 1740, **nr. 87**, ts., 1740, p., **nr. 86**, ts.
Laruelle, de, Franc., 1750, **nr. 65**, ts.
Lathouwer, Alex., 1737, **nr. 93**, ts.

Laudaens, Georg., 1724, p., **nr. 125**, ts.
Laudaens, Joan., 1766, ru., **nr. 34**, 1767, ru., **nr. 31**, 1768, **nr. 30**, ts., 1769, **nr. 28**, ts., 1769, g., **nr. 27**, ts.
Laudaens, Joan. Bapt., 1770, **nr. 25**
Laudaens [Minor], Joan. Bapt., 1768, f., **nr. 29**
Laukens, Jac., 1723, f., **nr. 128**, ts. (2)
Lauryrens (Lauryssens), Franc., 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**
Laurys, Balt., 1725, ru., **nr. 118**, 1727, f., **nr. 114**
Laurys (Laureys), Dom., 1722, s., **nr. 136**, 1723, s., **nr. 126**, 1725, re., **nr. 118**
Lauwers, Ferd., 1758, **nr. 49**, 1759, **nr. 48**, ts.
Lauwers, Franc., 1752, **nr. 62**, 1753, **nr. 59**, ts.
Lauwers, Joan. Franc., 1768, g., **nr. 29**
Lauwers, Petr., 1767, f., **nr. 31** (1), ts. (1)
Lebot, Joan., 1753, **nr. 59**
Leemans, Jac., 1764, s., **nr. 38**, ts., 1766, p., **nr. 34**, ts., 1767, re., **nr. 31**, ts.
Leemans, Phil. Jac., 1767, **nr. 33**, ts. (2)
Leemput, van (Van), Petr., 1768, **nr. 30**, ts., 1769, g., **nr. 27**, ts., 1770, s., **nr. 24**, ts., 1770, **nr. 25** (1) ts. (3), 1771, s., **nr. 23**, ts. (3), 1773, re., **nr. 21**, ts., 1774, re., **nr. 20**, ts.
Leemputten, van, Joan., 1747, **nr. 71**
Leenheer, De, Joan. Bapt., 1776, **nr. 18**, ts.
Leeuw, de, Bruno, 1783, s., **nr. 1**
Leeuw, de, Corn. (Joan.), 1719, g., **nr. 141**, ts., 1720, s., **nr. 140**, ts., 1721, s., **nr. 139**, 1723, p./re., **nr. 131**, 1723, re., **nr. 126**, ts.
Leeuw, de, Em., 1724, ru., **nr. 121**, ts.
Leeuw, De, Franc., 1755, **nr. 55**, ts.
Leeuw, de, Guil., 1779, g., **nr. 4**
Leeuw, De, Jac., 1744, **nr. 79**, ts., 1748, **nr. 70**, ts.
Leeuw, de, Joan., 1724, f., **nr. 120**, ts.
Leeuw, De (de), Joan., 1744, **nr. 79**, 1746, **nr. 74**, ts., 1747, **nr. 72** (2)
Leeuwerk (Leewerck), Joan., 1768, ru., **nr. 29** (2), 1769, ru., **nr. 27** (4)
Lelie, de, Corn., 1737, **nr. 93**, ts., 1737, g., **nr.** 92, ts., 1739, s., **nr. 88**, ts. (2), 1740, re., **nr. 86**, ts.
Lemens, van, Joan., 1736, **nr. 95**, ts., 1737, **nr. 93**, ts.
Lemens, van (Van), Joan. (Petr.), 1768, **nr. 30**, ts., 1768, **nr. 29** (1), ts. (1), 1769, **nr. 28** (1) ts. (1)
Lens, Ferd., 1772, s., **nr. 22**
Lerius, van, Jud., 1723, g., **nr. 129** (1) ts. (1)
Leys, Joan., 1772, ru., **nr. 22**, 1773, f., **nr. 21**, 1774, g., **nr. 20**
Leyssens, Franc., 1757, **nr. 51**
Leyssens, Jac., 1747, **nr. 71**, ts., 1750, **nr. 66**, ts. (2), 1751, **nr. 64**, ts.
Leyssens, Joan., 1757, **nr. 52** (2)
Liebens, Jos. (Ma.) 1767, **nr. 33**, ts. (2)
Liedendael, van, Franc., 1734, **nr. 99**, ts.
Lier, van, Joan., (Bapt.) 1783, ru., **nr. 1**

Lievendael, van, Franc., 1732, **nr. 102**, 1734, g., **nr. 98**, ts., 1737, **nr. 93**, ts., 1738, **nr. 915**, ts.
Lievendael, van, Joan., 1770, **nr. 25**, ts. (2)
Lievendael, van, Jos., 1776, **nr. 18** (2)
Lievens, Balt., 1758, **nr. 50**, ts., 1761, **nr. 45**, ts.
Lievens, Franc., 1714, **nr. 152**, ts.
Lievens, Joan. Franc., 1758, **nr. 50**, ts.
Lievens, Jos., 1758, **nr. 49**, ts., 1760, p., **nr. 46**
Lievens, Petr., 1778, **nr. 9**, 1779, g., **nr. 4**, 1783, s., **nr. 1**
Lievens, Sim. (Franc.), 1759, **nr. 48** (2), 1761, g., **nr. 44**, 1761, **nr. 45**, 1762, **nr. 43**, 1765, re., **nr. 35**
Lincé, Franc., 1729, **nr. 111**, ts.
Lincé, Hub., 1719, **nr. 143**, ts.
Lincé, de, Adr., 1748, **nr. 69**, 1751, **nr. 64** (2), 1751, **nr. 63**, ts., 1752, **nr. 61**, ts., 1753, **nr. 60**
Lince, de, Car., 1724, p., **nr. 125**, ts., 1727, ru./g., **nr.** 115, ts.
Lince, de, Franc., 1724, ru., **nr. 121**, ts.
Lince, de, Franc., 1738, p., **nr. 90** (1), ts. (1)
Lincé, de, Lud., 1746, **nr. 73**, ts.
Lincé, de, Petr., 1718, p., **nr. 145**
Lincé, de (De), Petr., 1743, ru., **nr. 80**, ts., 1745, **nr. 76**, ts.
Lincé, de, Petr., 1775, f., **nr. 19** (1), ts. (1), 1776, s., **nr. 15** (2), 1776, g., **nr. 17**, ts. (2), 1778, s., **nr. 11**, 1783, re., **nr. 1**
Lincé De, Petr. (Joan.), 1767, **nr. 33**, ts., 1767, **nr. 32** (1), ts. (1), 1769, **nr. 28**, ts.
Lincé De (de), Petr. Jos., 1768, **nr. 29**, ts.,

1769, **nr. 26**, ts.
Lincé, de, Phil (Lud.), 1746, **nr. 73** (1), ts. (1), 1747, **nr. 72**, ts.
Linden, Van der, Joan. (Phil.), 1771, p., **nr. 23**, 1772, re., **nr. 22**
Lins, Petr., (Jos.), 1760, ru., **nr. 46**, 1761, f., **nr. 44**, 1762, **nr. 43**, 1762, g., **nr. 42**, 1763, s., **nr. 40** (3)
Linthout, van, Jac., 1729, **nr. 111**, ts.
Lippeloo, Franc., 1730, ru., **nr. 106**
Lis, Joan. Lud., 1764, **nr. 39**, 1764, f., **nr. 38** (2), 1765, f., **nr. 35**, 1766, g., **nr. 34**, 1768, p., **nr. 29**, 1769, **nr. 28**, 1769, re., **nr. 27**
Lis, Lud., 1765, f., **nr. 35**, 1766, g., **nr. 34**
Lissens, Norb., 1731, **nr. 105**, ts.
Loemans, Joan., 1740, ru., **nr. 86**
Londerzeele (Londerseel), Van, Petr., 1757, **nr. 52**, 1760, g., **nr. 46**, ts.
Loudaens, Joan., 1769, g., **nr. 27**
Lunden, Alb., 1749, **nr. 68**, ts., 1743, ru., **nr. 80**
Lunden, Arn., 1738, f., **nr. 90**
Lunden, Jac., 1744, **nr. 79**
Lunden, Joan., 1740, **nr. 87**
Lunden, Jos., 1723, f., **nr. 128**, 1724, g., **nr. 123**
Lunden, Jos., 1743, ru., **nr. 80**, 1744, **nr. 79** (2), 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**, 1746, **nr. 73**, 1747, **nr. 72**, 1748, **nr. 70**, 1748, **nr. 69**, ts., 1749, **nr. 68**, 1749, **nr. 67** (1) ts. (1), 1750, **nr. 66**, ts.
Lunden, Jos. Alb., 1747, **nr. 71**
Lunden, Lud., 1748, **nr. 70**, 1748, **nr. 69** (3)
Lyssens, Jac., 1750, **nr. 65**, ts.
Mael, van, Franc. Jac., 1722, p./re., **nr. 137**
Maes, Abr., 1737, **nr. 93**, ts., 1738, **nr. 91**, ts.
Maes, Corn., 1721, f., **nr. 138**, ts. (2), 1722, g., **nr. 135**, 1722, g., **nr. 132**, ts., 1723, s., **nr. 126**, ts., 1724, s., **nr. 124**, ts., 1724, s., **nr. 120**, ts., 1725, **nr. 119**, ts., 1725, p., **nr. 118**, ts.
Maes, Franc., 1739, **nr. 89**, 1739, ru., **nr. 88**, 1741, **nr. 83**, ts., 1742, **nr. 84**, 1742, **nr. 82**, ts., 1743, s., **nr. 80**, 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**
Maesmans, Franc., 1783, ru., **nr. 1**
Maesmans, Petr., 1729, f./g., **nr. 110**, ts.
Malengreaux, Bart., 1749, **nr. 68**, ts., 1750, **nr. 65**, ts., 1751, **nr. 63**, 1752, **nr. 61**
Mangelaer (Mangeler), Petr., (Jos.) 1729, ru./f., **nr. 109**, 1729, f./g., **nr. 110**, 1730, f./g., **nr. 107**, ts., 1730, f., **nr. 106**, 1732, **nr. 103**, 1732, **nr. 102**
Mannekens, Franc., 1724, g., **nr. 123** (2)
Mans, Joan. (Jos.), 1742, **nr. 84**, 1742, **nr. 82**, 1743, s., **nr. 80**, 1744, **nr. 79**, ts., 1744, **nr. 78**, ts., 1745, **nr. 76**
Marcelis, Petr. (Jos.), 1763, **nr. 41**, 1768, **nr. 30**, ts.
Mareé, de, Joan., 1737, **nr. 93**, ts.
Marée, De (de), Petr., 1739, **nr. 89**, 1742, **nr. 84**
Marteau, de, Phil., 1783, ru., **nr. 1**
Martens, Petr., 1715, **nr. 151**, 1719, **nr.** 143

Martin, Joan. Jos., 1761, ru., **nr. 44**, 1763, ru., **nr. 40**
Martini, Asc., 1719, s., **nr. 141**
Martini, Jos., 1719, **nr. 141**
Masil, Rog. (Fel.), 1723, s., **nr. 130**, 1723, s., **nr. 126**
Masquar, Phil., 1757, **nr. 52**, ts. (2)
Matijsens, Claud, 1721, p., **nr. 138**, ts.
Matthey, Corn., 1722, s., **nr. 136**, 1722, s., **nr. 132**, 1723, s., **nr. 130**, 1724, p., **nr. 125**, 1724, p., **nr. 120**
Matthey (Matthei), Lud., 1722, ru., **nr. 133**, 1723, f., **nr. 128**, 1723, f., **nr. 126**, ts., 1724, g., **nr. 123**
Mechelen, van. Ant., 1738, **nr. 91**, 1738, s., **nr. 90**, ts.
Mechelen, van, Ed., 1747, **nr. 71**, ts.
Mechelen, van (Van), Joan., 1765, **nr. 36**, 1767, **nr. 32**, 1769, **nr. 26** (1), ts. (1), 1769, 1775, g., **nr. 19** (1), ts. (1), 1776, s., **nr. 17**, ts.
Mechelen, Van (van), Joan. Bapt., 1772, ru., **nr. 22**, ts., 1773, ru., **nr. 21**, ts., 1774, f., **nr. 20**, ts., 1776, **nr. 17**, ts.
Mechelen, van, Jos., 1747, **nr. 71**, ts.
Medes, De, Petr.. 1763, **nr. 41**, 1765, **nr. 36**, ts.
Medes, de (De), Petr., 1768, ru., **nr. 29**, 1773, s., **nr. 21**, ts.
Medicis, de (De), Petr., 1770, **nr. 25**, ts. (3), 1772, g., **nr. 22**

Meeus, Franc., 1763, **nr. 41**
Meeussen (Meeussens), Joan., 1768, f., **nr. 29** (2), 1769, **nr. 28**, 1769, g., **nr. 27** (5)
Meeuwissen, Gisb., 1723, f., **nr. 128**, ts.
Meir, van de (van den, van der, vander), Joan., 1743, ru., **nr. 80**, ts., 1744, **nr. 78**, 1744, **nr. 79**, ts., 1745, **nr. 76**, ts., 1745, **nr. 75**, ts., 1746, **nr. 73**, ts.
Meir, vander (van der), Car., 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 76**, ts.
Meir, vander, Paul., 1738, ru., **nr. 90**, 1739, f., **nr. 88**, 1740, g., **nr. 86**, 1741, **nr. 85**, 1741, **nr. 83**, 1742, **nr. 84**, 1742, **nr. 82**, 1744, **nr. 78**
Melijn, Dan. (Ger.), 1722, ru., **nr. 132**, 1722, ru., **nr. 133**, 1723, p./re., **nr. 131**
Melijn, Joan. Mich., 1716, **nr. 150**, 1720, s., **nr. 140**, 1721, s., **nr. 139**, 1721, s., **nr. 138**, 1722, p., **nr. 132**, 1723, p./re., **nr. 131**
Melijn, Jos., 1721, s., **nr. 139**, 1722, p./re., **nr. 137**
Mellaert, Petr., 1747, **nr. 71**, ts.
Melyn, Joan. Car., 1719, g., **nr. 141**
Melyn. Joan. Mich., 1718, f., **nr. 145**
Mendiëta, De, Ant., 1765, ru., **nr. 35**, 1766, ru., **nr.** 34, 1767, f., **nr. 31**
Mendiëta, De (de). Car., 1763, **nr. 41**, ts., 1767, **nr.** 33, ts., 1767, **nr. 32**, ts.
Mendiëta, de, Car., 1769, ru., **nr. 27**, 1770, ru., **nr. 24**, ts., 1771, ru., **nr. 23**, ts., 1772, f., **nr. 22**, ts., 1773, g., **nr. 21**, ts.
Mendiëta, De, Franc., 1763, **nr. 41**, 1765, **nr. 36** (2) ts. (1)
Mendiëta, De (de), Franc., 1766, ru., **nr. 34** (2), 1767, ru., **nr. 31** (2), 1768, f., **nr. 29**, 1769, **nr. 28**, 1770, s., **nr. 24**
Mendiëta, De, Petr. Ant., 1768, g., **nr. 29**
Mennens, Joan. Bapt., 1732, **nr. 102**, 1733, **nr. 101**, 1735, **nr. 97**, 1737, s., **nr. 92**, ts., 1738, **nr. 91**, ts.
Mens, Corn., 1765, **nr. 37**, 1765, ru., **nr. 35**, 1766, ru., **nr. 34**, 1767, **nr. 33**
Menuens, Joan. Bapt., 1738, p., **nr. 90**, ts.
Mercelis, Petr., 1724, f., **nr. 122**
Merckelbagh, Em., 1722, ru., **nr. 133**, 1723, ru., **nr. 127**, 1724, f., nr. 122, 1725, g., **nr. 118**, 1727, **nr. 116**, ts.
Merckx, Christo., 1726, p./re., nr. 117
Merlen, van, Jos. (Theo.), 1744, **nr. 79**, 1745, **nr. 75**, 1747, **nr. 71**, 1748, **nr. 70**, ts., 1748, **nr. 69**, ts., 1750, **nr. 66** (1) ts. (1), 1750, **nr. 65**, ts.
Merlen, van, Petr., (Em.) 1747, **nr. 72**, rs., 1748, **nr. 70**, ts., 1752, **nr. 61**, ts., 1753, **nr. 60**, ts., 1753, **nr. 59**, ts.
Merlen, van, Theo., 1748, **nr. 70**, ts.
Mertens, And., 1740, **nr. 87**, 1740, re., **nr. 86**
Mertens, Em., 1760, ru., **nr. 46** (2), 1761, ru., **nr. 44** (2), 1761, **nr. 45** (2), 1762, f., **nr. 42** (3), 1762, **nr. 43**, 1763, g., **nr. 40** (1), ts. (1), 1764, **nr. 39**, ts., 1764, s., **nr. 38**
Mertens, Franc., 1767, **nr. 32**
Mertens, Jac., 1739, **nr. 89**, ts.
Mertens, Joan., 1741, **nr. 85**, ts., 1744, **nr. 78**, ts.
Mertens, Joan., 1748, **nr. 69**, 1749, **nr. 67**, 1750, **nr. 65**, ts., 1751, **nr. 64**, ts., 1754, **nr. 58**, ts.

Mertens, Joan. Bapt., 1740, **nr. 86**, ts., 1743, p., **nr. 80**, ts., 1744, **nr. 79**, ts.
Mertens, Joan. Bapt., 1749, **nr. 68** (2), 1749, **nr. 67**
Mertens, Joan. (Bapt.), 1765, ru., **nr. 35**, 1766, ru., **nr. 34**, 1767, f., **nr. 31** (2), 1768, f., **nr. 29**, 1769, g., **nr. 27**
Mercens, Jos., 1763, **nr. 41** (2), 1765, **nr. 37**
Mercens, Jos. Rud., 1765, f., **nr. 35**
Mertens, Nico. (Steph.), 1746, **nr. 74**, 1747, **nr. 72**, 1747, **nr. 71**
Mertens, Paul., 1761, ru., **nr. 44** (2), 1762, **nr. 43**, 1763, f., **nr. 40** (1), ts. (1), 1764, **nr. 39** (1), 1764, g., **nr. 38**, 1765, g., **nr. 35**, 1766, s., **nr. 34**, 1767, s., **nr. 31** (2), 1768, p., **nr. 29**
Meulder, de, Franc., 1749, **nr. 67**, ts.
Meulder, de, Franc., 1778, g., **nr. 10**, 1779, s., **nr. 5**, 1783, p., **nr. 1**
Meulenaer, Petr., 1740, ru., **nr. 86**, 1741, **nr. 85**, 1741, **nr. 83**
Meulenaer, Theo., 1743, ru., **nr. 80**, ts., 1744, **nr. 79**, ts., 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 75**, ts., 1746, **nr. 74** (2)
Meurs, Van (van), Balt., 1767, **nr. 32**, ts., 1769, **nr. 26**

Meusens, Joan., 1724, g., **nr. 123** (1) ts. (1)
Mewis, Herm., 1745, **nr. 76**, ts., 1745, **nr. 75**, ts., 1746, **nr. 74**
Meyer, De, Corn., 1767, **nr. 33**, ts.
Meyer, de, Jac. (Thom.), 1721, f., **nr. 138**, ts. (2), 1722, g., **nr. 132**, ts.
Meyer, de, Thom., 1722, g., **nr. 135**, 1723, s., **nr. 130**, ts., 1723, p./re., **nr. 131**, 1723, s., **nr. 126**, ts.
Meyers, Joan., 1742, **nr. 82**
Meyers, Jos., 1720, s., **nr. 140**
Meyers, Jos., 1737, ru., **nr. 92**, 1738, **nr. 91**, 1738, ru., **nr. 90**, 1739, **nr. 89**, 1739, f., **nr. 88**, 1740, **nr. 87**, 1740, g., **nr. 86**, 1741, **nr. 85**, 1741, **nr. 83**, 1742, **nr. 84**, 1742, **nr. 82**
Meyers, Petr., 1740, ru., **nr. 86**, ts., 1741, **nr. 85**, ts., 1741, **nr. 83**, ts., 1742, **nr. 84**, ts. (2), 1742, **nr. 82**, ts., 1743, g., **nr. 80**, ts., 1744, **nr. 79**, ts., 1744, **nr. 78**, ts.
Mez, du, Petr., 1719, g., **nr. 141**, ts.
Michiels, Petr., 1753, **nr. 59**, ts., 1754, **nr. 57**, ts., 1755, **nr. 55**, ts., 1756, **nr. 53**, ts.
Michiels, Petr. Jos., 1754, **nr. 58**, ts.
Michielsen, Franc., 1719, **nr. 143**
Michielsens, Franc., 1725, ru., **nr. 118**, 1727, ru./g., **nr. 115**, ts.
Michielsens, Henr., 1730, f./g., **nr. 107**, 1730, ru., **nr. 106**, 1731, f., **nr. 104** (2), 1732, **nr. 102** (2)
Michielsens, Joan., 1719, g., **nr. 141**, 1722, p./re., **nr. 137**, ts.
Michielsens, Joan. Franc., 1716, **nr. 150**, 1718, g., **nr. 145**
Michielsens, Joan. Lud., 1722, p./re., **nr. 137**, 1723, re., **nr. 126**, ts.
Mier, le, Car., 1730, ru., **nr. 106**
Mies, Corn., 1767, **nr. 32**
Mies, Corn., 1771, ru., **nr. 23** (2) Mies, Joan. Petr., 1766, ru., **nr. 34**, 1767, ru., **nr. 31**, 1768, **nr. 30**, 1768, f., **nr. 29**, 1772, re., **nr. 22**, ts.
Milpas, Joan., 1724, f., **nr. 122**
Milpas, Joan. Bapt., 1724, ru., **nr. 121**
Minderhout, van, Ed., 1774, g., **nr. 20**, 1775, s., **nr. 19** (1), ts, (1), 1776, **nr. 17**, ts., 1776, p., **nr. 17**, ts.
Minderhout, van, Guil., 1737, **nr. 93**, ts., 1737, g., **nr. 92**, ts.
Missoorten, Corn., 1745, **nr. 76**, ts.
Moens, Ign., 1730, f./g., **nr. 107**, ts., 1730, g., **nr. 106**, ts.
Moerenhout, Joan., 1730, ru., **nr. 106**, 1731, f., **nr. 104**, 1732, **nr. 102**, ts. (2)
Moerinckx, Joan. Bapt., 1763, **nr. 41**
Moerincx (Moerinckx), Joan. (Bapt.), 1765, ru., **nr. 35**, 1767, f., **nr. 31** (1), ts. (1), 1768, g., **nr. 29** (1), ts. (1), 1769, **nr. 28**, 1772, re., **nr. 22**, ts.
Moerincx, Jos., 1767, **nr. 32**, 1769, **nr. 26**
Moerinx, Jos., 1778, p., **nr. 12**
Moescops, Franc., 1733, g., **nr. 100**, 1735, **nr. 97**, ts., 1736, **nr. 95**, ts., 1736, p., **nr. 94**, ts., 1737, **nr. 93**
Moescops, Joan., 1733, **nr. 101**
Mols, Ang., 1737, ru., **nr. 92**

Mols, Ang., 1740, f., **nr. 86**, ts., 1741, **nr. 85**, ts., 1742, **nr. 82** (1) ts. (1)
Mols, Franc., 1733, ru., **nr. 100**, 1734, **nr. 98**, 1735, **nr.** 97, 1736, g., **nr. 94**, 1737, **nr. 93**, 1737, s., **nr. 92**
Mols, Franc., 1776, **nr. 18**
Mols, Joan., 1738, f., **nr. 90**, ts.
Mols, Mich. Ang., 1738, ru., **nr. 90**, 1739, ru., **nr. 88**, 1740, **nr. 87**, ts., 1741, **nr. 83**, ts.
Molyn, Joan. Bapt., 1764, **nr. 39**, 1765, **nr. 37**, ts., 1765, s., **nr. 35** (2), 1766, s., **nr. 34**, 1767, p., **nr. 31**, 1767, **nr. 33**, 1768, **nr.** 30. 1768, re., **nr. 29**
Molyn, Jos., 1765, **nr. 37**, ts., 1766, g., **nr. 34**, ts.
Molyn, Paul., 1756, **nr. 53**
Montenaecken (Montenaken), van, Paul., 1776, **nr. 18**, ts., 1777, ru., **nr. 14** (2), 1778, **nr. 9**
Moons, Car., 1783, ru., **nr. 1**
Moons, Franc., 1776, **nr. 18** (4), 1778, ru., **nr. 8**, [[1779]], **nr. 3**
Moons, Ign., 1727, ru./g., **nr. 115** (1) ts. (1), 1727, f., **nr. 114**, ts., 1729, f./g., **nr. 110**, ts.
Moons, Joan., 1756, **nr. 53**, ts., 1758, **nr. 49**, ts., 1760, s., **nr. 46**, ts., 1762, **nr. 43**
Moons, Petr., 1719, **nr. 143**, 1721, p., **nr. 138**, ts.
Moons, Petr. (Jos.), 1778, p., **nr. 12**, 1779, re.,

nr. 7
Moor, de (De), Ant., 1776, ru., **nr. 17**, 1777, f., **nr. 14**, ts.
Moor, de, Car., 1736, f., **nr. 94**, ts.
Moor, De, Petr., 1774, f., **nr. 20**, 1776, s., **nr. 17**, ts. (2)
Moorenhoudt, Joan., 1731, **nr. 105**
Moretus, Balt., 1719, f., **nr. 141**, ts.
Moretus, praen. adol. Henr., 1776, ru., **nr. 15** (2), 1777, ru., **nr. 14**, 1779, g., **nr. 4**, 1783, s., **nr. 1**
Moretus, Lud., 1765, **nr. 36**, 1767, **nr. 32**
Moretus, Paul., 1732, **nr. 102**, 1733, **nr. 101**, 1733, f., **nr. 100**, 1734, g., **nr. 98**, 1735, **nr. 97**, 1735, s., **nr. 96** (2), 1736, s., **nr. 94**
Moron, Henr., 1740, **nr. 87** (2)
Nackens, Ant., 1719, **nr. 143**, 1722, p./re., **nr. 137** (1) ts. (2)
Nackens, Car., 1714, **nr. 152**, 1715, **nr. 151**, ts.
Nagels, Car., 1766, ru., **nr. 34**
Nagels, Corn., 1767, **nr. 32**, 1769, **nr. 26**, ts.
Nagels, Corn., 1773, ru., **nr. 21**
Nagels, Dom., 1736, **nr. 95**, ts.
Nanteuil, Const., 1774, s., **nr. 20**, ts.
Nanteuil (Nanteüil), Nic., 1720, g., **nr. 140**, ts., 1721, s., **nr. 139**, 1721, s., **nr. 138**, ts., 1722, s., **nr. 136**, ts., 1722, s., **nr. 132**, ts., 1723, p./re., **nr. 131**, 1723, p., **nr. 126**, ts.
Naulaerts, Car., 1773, ru., **nr. 21**, ts.
Naulaerts, Joan., 1774, ru., **nr. 20**, 1775, ru., **nr. 19**
Neel (Neél), Car., 1747, **nr. 71**, 1748, **nr. 69** (2), 1749, **nr. 67**, ts., 1751, **nr. 64**, 1751, **nr. 63**, ts. (2), 1752, **nr. 62**
Neêl, Joan., 1755, **nr. 55**, 1758, **nr. 50**, ts., 1761, re., **nr. 44**
Neêl (Neél, Neël), Mich., 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**, 1746, **nr. 74**, ts.
Nêel (Néel), Petr., 1750, **nr. 66**, 1750, **nr. 65**, 1753, **nr. 60**, ts.
Nees, Phil., 1749, **nr. 68**, ts., 1751, **nr. 64**, 1752, **nr. 61**, 1753, **nr. 60**
Neirinckx, Bart., 1724, p., **nr. 125**, ts.
Nest, Van den, Joan. Bapt., 1754, **nr. 57**, ts.
Nest, Van den, Jud., 1761, ru., **nr. 44**, ts.
Nest, Vanden, Luc. (Joan.), 1758, **nr. 50**, ts., 1759, **nr. 48**, ts.
Netser, Joan. (Bapt.), 1744, **nr. 79**, 1744, **nr.** 78, 1746, **nr. 73**, ts., 1747, **nr. 72**
Nielens (Nieles), Jos., 1775, s., **nr. 19** (2), ts. (1)
Nieles, Ant., 1775, ru., **nr. 19** (1), ts. (1)
Nieuwenhuysen, Van, Joan. Ferd., 1716, **nr. 150**
Nieuwenhuysen (Nieuwenhuyse), vanden (van den), Corn., 1728, f., **nr. 113**, 1729, f./g., **nr. 110**, 1729, ru./f., **nr. 109**, 1730, f./g., **nr. 107**, ts., 1730, f., **nr. 106**, 1731, g., **nr. 104** (2), 1733, **nr. 101**, 1733, s., **nr. 100**, 1734, p., **nr. 98** (2), 1735, **nr. 97**
Nieuwenhuysen, vanden, Joan., 1716, s., **nr. 149**
Nieuwenhuysen, vanden, Phil., 1714, **nr. 152**
Nijs, Joan., 1722, ru., **nr. 133**, ts.
Nijs, Petr., 1723, f., **nr. 128**, ts.

Nos, van, Ger., 1715, **nr. 151**, ts.
Noten, Van, Joan., 1763, p., **nr. 40**, ts.
Nys, Guil., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts.
Nys, Petr., 1724, g., **nr. 123**
Ophals, And., 1716, or., **nr. 148**
Oppervelt, Van, Norb., 1758, **nr. 50**, ts., 1761, **nr. 45**, ts.
Oppy, Van (van). Franc., 1767, **nr. 32**, ts., 1767, **nr. 33**, ts., 1769, **nr. 26**
Oppy, van, Jac., 1742, **nr. 84**
Oppy, Van (van), Jac., 1763, **nr. 41**, ts., 1765, **nr. 36**, ts., 1769, **nr. 26**, ts.
Oppy, Van, Jac. Mich., 1767, **nr. 32**, ts.
Oppy, Van, Joan., 1763, **nr. 41**, ts., 1765, **nr. 36**, ts.
Oppy, Van, Joan. Jac., 1767, **nr. 32**, ts.
Opstal, van, Joan., 1776, **nr. 18**
Orlemans, Joan. Bapt., 1765, **nr. 37**, ts., 1766, s., **nr. 34**, ts., 1767, p., **nr. 31**, ts., 1767, **nr. 33**, ts., 1768, re., **nr. 29**, ts.
Orsig (Orsigh), van (Van), Bern., 1767, **nr. 32**, ts., 1769, **nr. 26**
Otgens, Mich. Jos., 1728, f., **nr. 113**
Overstraeten, van, Petr., 1722, f., **nr. 132**, 1724, s., **nr. 124**
Overstraten (Overstraeten), van. Franc., 1719, g., **nr. 141**, 1720, s., **nr. 140**, 1721, p., **nr. 138**

Paep, de, Jos., 1731, s., **nr. 104** (2), ts. (1)
Paesschen, van, Franc., 1722, g., **nr. 135** (2), 1724, s., **nr. 124**, ts.
Paesschen, van, Franc. Jac., 1722, g., **nr. 132**
Paesschen, van, Jac., 1764, ru., **nr. 38**
Painie (Pannie), Phil., 1723, ru., **nr. 127**, ts., 1724, f., **nr. 122** (1) ts. (1)
Pamelen, van, Franc., 1757, **nr. 52**
Parasiers, Joan., 1755, **nr. 55**, 1757, **nr. 51**, 1758, **nr. 50**, ts.
Parrin, Jac., 1755, **nr. 55**, ts., 1756, **nr. 54**, ts. (2)
Parrin, Joan., 1755, **nr. 56**
Patiny, Alexius, 1714, **nr. 152** (1), ts. (1)
Pauwels, And., 1714, **nr. 152**, ts., 1716, **nr. 150**, ts.
Pauwels, Franc., 1763, **nr. 41** (2), 1765, **nr. 36**
Pauwels, Henr., 1716, or., **nr. 148**
Pauwels, Jos., 1779, ru., **nr. 2**, 1783, ru., **nr. 1**
Pauwels, Waut., 1722, g., **nr. 135** (2)
Pauwens, Jac., 1719, s., **nr. 141**, 1719, **nr. 143**, ts.
Pavert, Van De (van de), Joan., 1774, re., **nr. 20**, ts., 1775, re., **nr. 19**, ts.
Pector, Guil., 1771, ru., **nr. 23** (2)
Pector, Joan. Bapt., 1778, ru., **nr. 8**, 1779, **nr.** 2, 1783, f., **nr. 1**
Peerde, Petr., 1722, g., **nr. 135**
Peeters, Franc., 1723, g., **nr. 129**
Peeters, Joan., 1732, **nr. 103**, ts.
Peeters, Joan., 1763, **nr. 41**, 1769, s., **nr. 27**, ts.
Peeters, Joan., 1776, **nr. 18**, ts. (2)
Peeters, Joan. Bapt., 1747, **nr. 71**, ts., 1748, **nr. 70**, ts., 1749, **nr. 68**, ts., 1750, **nr. 66**, ts.
Peeters, Joan. Bapt., 1783, p., **nr. 1**
Peeters, Joan. Nico., 1769, **nr. 28**, ts., 1769, **nr. 26** (2)
Peeters, Joan. Petr., 1769, **nr. 28**, ts.
Peeters, Norb., 1776, **nr. 18**, ts.
Peeters, Petr., 1742, **nr. 84**
Peeters, Phil., 1777, s., **nr. 14**, ts.
Pelenders, Henr., 1767, re., **nr. 31**
Penninckx, Aeg., 1763, **nr. 41**, 1764, ru., **nr. 38**, 1765, f., **nr. 35**, 1766, g., **nr. 34** (3), 1767, s., **nr. 31**, 1767, **nr. 33**, 1768, **nr.** 30, 1769, **nr. 28**, 1769, p., **nr. 27**
Penningen, met de, Car., 1769, **nr. 26**, ts.
Penningen, met de, Car., 1775, **nr. 19** (1), ts. (1), 1778, p., **nr. 12**
Penningen, met de, Joan., 1733, **nr. 101**, ts., Joan., 1733, f., **nr. 100**, ts.
Penningen (Penninghen), met de, Norb., 1734, ru., **nr. 98**, ts., 1735, **nr. 97**, ts., 1735, ru., **nr. 96**, ts., 1736, **nr. 95**, ts., 1736, f., **nr. 94**, ts., 1737, **nr. 93**, ts., 1737, g., **nr. 92**, ts. (2), 1741, **nr. 85**, ts., 1741, **nr. 83**, ts.
Persoons, Herm. (Jos.), 1728, f., **nr. 113**, ts., 1729, f./g., **nr. 110**, ts. (2), 1730, p./re., **nr. 108**, 1730, s., **nr. 106** (1), ts. (1), 1731, **nr. 105**, 1731, s., **nr. 104**, 1732, **nr. 103**, 1732, **nr. 102**, 1733, **nr. 101**
Persoons, Joan., 1731, ru., **nr. 104**

Pest, De (de), Alb., 1766, ru., **nr. 34**, 1769, **nr. 28**, ts.
Pester, de, Joan., 1734, **nr. 98**, 1735, **nr. 97**, 1736, **nr. 95**, 1737, **nr. 93**, ts., 1738, **nr. 91**, 1739, **nr. 89**, ts.
Pester, de, Petr., 1716, s., **nr. 149**, 1718, p., **nr. 145**, 1719, re., **nr. 141**
Peytier, Joan. And., 1716, **nr. 150**, 1718, g., **nr. 145**, 1719, **nr. 143**, 1719, s., **nr. 141**, 1720, s., **nr. 140**, 1722, p./re., **nr. 137**, ts.
Peytier, Norb. (Eug.), 1724, ru., **nr. 120**, 1725, **nr. 119**, 1725, ru., **nr. 118**, 1727, f., **nr. 114**, 1729, **nr. 111**
Pick, Joan., 1735, **nr. 97**, ts.,
Pick, Joan., 1769, **nr. 26** (2), 1774, s., **nr. 20**, ts. (2), 1775, p., **nr. 19**, ts.
Pick, Petr., 1769, **nr. 26**
Pick, Petr., 1775, g., **nr. 19**, ts., 1776, s., **nr. 17**, ts.
Pinxen, van, Joan., 1778, re., **nr. 13**
Pliegers, Mel., 1724, s., **nr. 124**
Pluck, Joan., 1777, s., **nr. 14**, ts., 1779, re., **nr. 7**
Pont, du, Car. (Jos.), 1714, **nr. 152**, 1715, **nr. 151**
Postel, Van (van), Henr., 1752, **nr. 61**, ts., 1753, **nr. 60**, ts. (2), 1754, **nr. 58**, ts., 1754, **nr. 57**, ts., 1755, **nr. 55**, ts.
Praet, Jos., 1765, **nr. 36**, 1769, **nr. 26**
Praet, van, Ant., 1733, ru., **nr. 100** (2), 1734, **nr. 99** (2), 1734, ru., **nr. 98**, 1735,

nr. 97, 1735, f., **nr. 96**, 1736, g., **nr. 94**, 1737, **nr. 93**, s., 1737, **nr. 92**
Praet, van, Ant., 1738, g., **nr. 90**
Praet, van, Henr., 1735, ru., **nr. 96**, 1736, ru., **nr. 94**, 1737, f., **nr. 92**, 1738, g., **nr. 90**, 1739, s., **nr. 88**
Praet, van, Jac. (Ign.), 1730, f./g., **nr. 107**, 1730, g., **nr. 106**, 1731, **nr. 105**
Praet, van, Joan. (Bapt.), 1724, ru., **nr. 120**, 1725, ru., **nr. 118**, 1727, ru./g., **nr. 115**, 1727, g., **nr. 114**, 1729, s., **nr. 109**
Proli, (Joan. Jac.) Petr., 1716, **nr. 150**, 1718, f., **nr. 145**, 1719, g., **nr. 141**
Provo, Franc., 1723, g., **nr. 129**, ts.
Provost, Herm., 1747, **nr. 71**, ts.
Provost, Joan., 1740, **nr. 87**, ts., 1742, **nr. 84**, ts.
Pruyssen, van, Ferd., 1723, f., **nr. 128**, 1724, g., **nr. 123**, ts.
Put, Van Der, Joan., 1762, ru., **nr. 42** Puttemans, Arn., 1776, **nr. 18**, ts., 1776, **nr. 18** (1), ts. (1)
Puttemans, Dan., 1769, **nr. 26** (2)
Puttemans, Joan., 1763, **nr. 41**, 1765, **nr. 36**, ts., 1767, **nr. 32**
Puttemans, Joan., 1769, **nr. 28** (2), 1769, ru., **nr. 27** (4), 1770, f., **nr. 24**, 1770, **nr. 25** (2), 1771, g., **nr. 23**, ts. (2), 1772, s., **nr. 22**
Raey, Vander, Jac., 1764, **nr. 39**, ts.
Ranst, van, Joan., 1721, p., **nr. 138**
Ravestyn, Van, Joan., 1762, ru., **nr. 42** (2)
Rayck, Deo., 1718, g., **nr. 145**, 1719, **nr. 143**, ts. (2)
Regemortel, van, Marc., 1750, **nr. 66**, ts. (2)
Renaux, Joan., 1737, f., **nr. 92**, 1738, **nr. 91**, ts., 1741, **nr. 85**, ts., 1742, **nr. 84**
Renaux, Joan. Bapt., 1739, **nr. 89**, 1740, s., **nr. 86**, ts.
Renders, Jos., 1735, ru., **nr. 96**
Rens, Jac., 1745, **nr. 75**
Rens, Joan., 1737, f., **nr. 92**, ts., 1738, **nr. 91**, ts.
Rens, Joan., 1762, **nr. 43**, ts.
Reus, Petr., 1747, **nr. 71**, ts., 1749, **nr. 68**, ts.
Reymers, Petr., 1750, **nr. 65**
Reyns, Corn., 1724, s., **nr. 120**, ts.
Reynwit, Henr., 1770, ru., **nr. 24**, ts., 1771, f., **nr. 23**, ts., 1772, g., **nr. 22**, ts., 1773, s., **nr. 21**, ts.
Rickstal, Jac., 1723, f., **nr. 128**, ts., 1724, g., **nr. 123**, ts.
Ridder, De, Ant., 1773, ru., **nr. 21**, 1774, f., **nr. 20**
Ridder, De, Petr., 1766, g., **nr. 34**, ts.
Roddaert, Dan., 1767, **nr. 33**, ts., 1768, re., **nr. 29**, ts., 1769, re., **nr. 26**, ts.
Roeck, de (De), Petr., 1750, **nr. 66**, ts., 1750, **nr. 65**, ts., 1751, **nr. 63**, ts., 1752, **nr. 61**, ts., 1753, **nr. 60**, ts., 1753, **nr. 59**, ts. (2), 1754, **nr. 57**, ts.
Roefs, Corn., 1769, f., **nr. 27**
Roefs, Joan. Corn., 1768, ru., **nr. 29**
Roettiers (Roëttiers), Franc. Mar. Ther., 1759, **nr. 47**, 1761, f., **nr. 44**, ts.
Rom, Mart., 1765, **nr. 37**
Roosens, Ger., 1715, **nr. 151** (1) ts. (1), 1716, **nr. 150**, ts.
Roosens, Leop., 1783, ru., **nr. 1**

Rosa, God., 1736, **nr. 95**, 1736, f., **nr. 94**, 1737, **nr. 93**, 1737, **nr. 92**, 1738, **nr. 91**, 1740, **nr. 87**, ts., 1740, p., **nr. 86**
Rudder, de, Car., 1771, p., **nr. 23**, ts.
Ruiz Pinazo, Hier., 1757, **nr. 52**, ts.
Ruts, Gasp., 1762, ru., **nr. 42**, 1762, **nr. 43**, ts.
Ruys, Joan. Bapt., 1778, g., **nr. 10**, 1779, s., **nr. 5**
Ruysser, de, Petr. Jac., 1748, **nr. 70**, ts. Rymers, Guil., 1746, **nr. 74**, 1747, **nr. 72**, 1748, **nr. 69**, ts.
Rymers, Petr., 1751, **nr. 64**
Rymers, Phil., 1750, **nr. 66**, 1750, **nr. 65**, ts.
Saeken, Vander, Jos., 1774, re., **nr. 20**, ts.
Salicati, Bruno, 1742, **nr. 84**, 1742, **nr. 82**, 1744, **nr. 79** (2)
Sammels, Ger., 1715, **nr. 151** (1) ts. (1), 1716, s., **nr. 149**, 1716, **nr. 150**, 1718, re., **nr. 145**
Sammels, Guil., 1722, ru., **nr. 133**
Sammels, Henr., 1716, **nr. 150**, ts.
Sande (*zie ook* Zande, Zanden), Van Den, Joan., 1763, s., **nr. 40** (1), ts. (1)
Sanen, Guil., 1724, p., **nr. 125**
Schaepkens, Joan. Bapt., 1765, **nr. 36**
Schaerenborgh, van, Georg., 1769, **nr. 26**

Schaerenborgh (Scharenborg, Schaerenborg, Scharenborgh), van (-), David, 1723, ru., **nr. 127**, 1724, f., **nr. 122**, ts., 1724, f., **nr. 120**, ts., 1723, **nr. 119**, ts., 1725, g., **nr. 118**, ts., 1726, p./re., **nr. 117**, ts., 1727, **nr.** 116, ts., 1727, s., **nr. 114**, ts., 1729, f./g., **nr. 110**, 1729, **nr. 109**
Scharenborg, Van, Mich., 1777, ru., **nr. 14**
Scheerelinckx, And., 1742, **nr. 82**, ts.
Scheers, Henr., 1714, **nr. 152**, 1715, **nr. 151**, 1716, or., **nr. 148**
Schieter, De (de), Christ., 1756, **nr. 54**, ts., 1757, **nr. 51** (2), 1758, **nr. 50**, ts., 1758, **nr. 49**, 1759, **nr. 47**, 1760, s., **nr. 46**, ts., 1761, p., **nr. 44** (2) ts. (1), 1761, **nr. 45**
Schilders, Paul. Franc., 1714, **nr. 152**
Schockaert, Joan. Dan., 1714, **nr. 152**, 1715, **nr. 151**, 1716, or., **nr. 148**
Schooten, van, Hub., 1731, **nr. 105**, ts., 1731, **nr. 104** (1) ts. (1), 1732, **nr. 103**, ts., 1732, **nr. 102**, ts. (2), 1733, **nr. 101**, ts. (2), 1733, re., **nr. 100**, ts.
Schouvorst, Ant., 1732, **nr. 102**
Schouvorst, Jos., 1722, ru., **nr. 133**, rs., 1727, **nr. 116**
Schroots, Joan., (Franc.) 1756, **nr. 53**, ts., 1757, **nr. 52**, ts. (3), 1758, **nr. 50**, ts. (3), 1759, **nr. 47**, ts.
Schryvers, Corn. Aug., 1764, **nr. 39**, ts., 1764, s., **nr. 38**, 1765, **nr. 37**, ts., 1765, s., **nr. 35**, ts.
Schutter, de, Jac., 1722, g., **nr. 135**
Schuyff, Franc., 1748, **nr. 69** (2), 1750, **nr. 65**
Scouvorts, Joan., 1724, f., **nr. 122**
Segers, Ant., 1737, f., **nr. 92**, ts., 1738, **nr. 91**, ts., 1738, g., **nr. 90**, 1739, **nr. 89**, ts., 1739, s., **nr. 88**, ts., 1740, **nr. 87**, ts., 1740, p., **nr. 86**, ts.
Segers, Joan., 1759. **nr. 48** (2)
Segers, Petr., 1773, **nr. 21**, ts., 1774, s., **nr. 20**, 1775, s., **nr. 19**, 1776, re., **nr. 15**, 1776, p., **nr. 17**, 1777, re., **nr. 14**
Sels, Franc., 1778, ru., **nr. 8**
Sema, Car., 1722, p./re., **nr. 137**, ts.
Semal, Joan. Car., 1722, p./re., **nr. 137**
Senepart, Jac., 1736, **nr. 95**, ts., 1737, **nr. 93**, ts.
Severdonck, van (Van), Corn., 1746, **nr. 74**, 1750, **nr. 66**, 1750, **nr. 65**, 1751, **nr. 64**
Siboons, Georg., 1778, **nr. 11**
Simeons, Joan., 1719, **nr. 143**, ts.
Simons, Joan. Bapt., 1724, p., **nr. 125**, ts., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts.
Sina, van, Henr., 1724, p., **nr. 125**, ts.
Slootmans (Sloodtmans), Franc., 1734, **nr. 99**, 1734, **nr. 99**, ts., 1734, f., **nr. 98**, ts., 1735, **nr. 97**, ts., 1735, g., **nr. 96**, ts.
Sluyter, Everardus, 1763, **nr. 41**, ts.
Smekens, Joan. Bapt., 1759, **nr. 48**, ts., 1759, **nr. 47**, ts.
Smet, de (De), Henr., 1736, **nr. 95**, 1737, **nr. 93**, 1737, f., **nr. 92**, 1738, **nr. 91** (1), ts. (1), 1738, g., **nr. 90** (2), 1739, **nr. 89** (2)
Smeyers, Petr., 1774, ru., **nr. 20**, ts.
Smits, Christo., 1745, **nr. 76**, ts. (2)

Smits, Jos., 1741, **nr. 83**, ts., 1742, **nr. 84**, ts., 1743, **nr. 80**, 1744, **nr. 78**
Smolders, Joan., 1738, **nr. 91**
Snellaerts, Hub., 1730, s., **nr. 106**, ts.
Snellaerts, Joan. Aeg., 1730, g., **nr. 106**, ts.
Snoeyens, Ferd., 1734, f., **nr. 98**, 1737, **nr. 93**
Snoeyens, Jac., 1737, s., **nr. 92**
Snoeyens (Snoyens), Joan., 1732, **nr. 102**, 1733, ru., **nr. 100**, 1735, g., **nr. 96**, 1736, s., **nr. 94**, 1737, s., **nr. 92**, 1738, p., **nr. 90**, 1739, **nr. 89**
Snyers, Jos. God., 1745, **nr. 76**
Soest, van, Joan., 1734, **nr. 98**, 1735, **nr. 97**, 1736, **nr.** 95, 1737, **nr. 93**, 1739, s., **nr. 88**
Soest, Van, Lud., 1754, **nr. 58** (2), 1754, **nr. 57**, ts., 1756, **nr. 53** (2) ts. (1), 1756, **nr. 54** (2), 1757. **nr. 52**, ts., 1759, **nr. 48**, ts. (2), 1759, **nr. 47**, ts. (3)
Solveyns, Franc., 1740, **nr. 87**
Solvyns, Balt., 1748, **nr. 70**, ts., 1750, **nr. 65**, ts., 1751, **nr. 64**, ts., 1751, **nr. 63**, ts., 1752, **nr. 62**, ts., 1752, **nr. 61**, ts., 1753, **nr. 60**, ts., 1753, **nr. 59**, ts.
Solvyns, Em., 1777, f., **nr. 14**, 1778, g., **nr. 10**, 1779, s., **nr. 5**
Solvyns, Franc., 1738, ru., **nr. 90**, 1739, ru., **nr. 88**, 1740, f., **nr. 86**
Solvyns, Laur., 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 75**, ts., 1746, **nr. 74**, 1746, **nr. 73**, cs., 1747,

nr. 72, ts., 1747, **nr. 71**, ts., 1748, **nr. 70**, ts.
Solvyns, Lud., 1783, ru., **nr. 1**
Somers, Joan. (Bapt.), 1767, **nr. 33**, 1770, **nr. 25**
Sons, van, Ger., 1730, ru., **nr. 106**, 1735, **nr. 97**, 1735, s., **nr. 96**, 1736, **nr. 95**, 1736, p., **nr. 94**, 1737, **nr. 93**, 1737, re., **nr. 92**
Sons, van, Joan., 1724, ru., **nr. 121**, ts., 1724, ru., **nr. 120**, 1725, ru., **nr. 118**, 1729, s., **nr. 118**, 1730, p., **nr. 106** (1) ts. (1)
Sons, van, Joan. Ant., 1729, **nr. 111**
Sons, van, Joan. Bapt., 1730, p./re., **nr. 108**
Sottiau, Jos., 1714, **nr. 152**, ts.
Spicket, Jac., 1719, **nr. 143**, ts., 1721, p., **nr. 138**, ts.
Spiessens, Petr. (Jos.), 1758, **nr. 50**, ts., 1761, s., **nr. 44**, 1761, **nr. 45**, 1762, **nr. 43**
Spycket (Spijcket), Jac., 1719, s., **nr. 141**, ts., 1720, s., **nr. 140**, ts., 1722, re., **nr. 132**, ts., 1722, p./re., **nr. 137**, ts.
Spoormans, And., 1774, re., **nr. 20**, ts.
Stallen, vander, Henr., 1722, ru., **nr. 133**, ts.
Steen, vande, Corn., 1715, **nr. 151**, ts.
Steen, vanden, Ed., 1723, s., **nr. 130** (2)
Steen, vanden, Henr., 1724, f., **nr. 122**
Steene, Van Der (Van der, Vander), Gasp., 1762, ru., **nr. 42** (2), 1762, **nr. 43**, 1763, ru., **nr. 40** (2), 1765, g., **nr. 35**
Steene, Van der, Max., 1763, **nr. 41**
Steene, vanden (van den), Ed., 1722, g., **nr. 135** (2), 1724, s., **nr. 124**, 1724, s., **nr. 120**, 1725, **nr. 119**
Steene, vanden (van den), Henr., (Lamb.) 1724, f., **nr. 120**, 1727, **nr. 116**, 1727, s., **nr. 114**, 1729, **nr. 111**
Steenot, Franc., 1756, **nr. 53**, 1757, **nr. 51** (2), 1758, **nr. 49**, ts. (2), 1759, **nr. 47**, ts. (2), 1762, **nr. 43**, ts., 1763, p., **nr. 40** (1), ts. (1)
Steenot, Petr., 1751, **nr. 63**, 1752, **nr. 61**, 1753, **nr. 60**, ts.
Steens, Joan., 1734, **nr. 99**
Sterck, Joan., 1747, **nr. 71**, ts., 1748, **nr. 69**, ts. (2), 1749, **nr. 68**, ts., 1750, **nr. 66**, ts. (2), 1750, **nr. 65**, ts., 1751, **nr. 64**, ts., 1752, **nr. 62**, ts.
Sterck, Joan. Ferd., 1748, **nr. 70**, ts.
Sterck, Jos., 1750, **nr. 66**, ts.
Sterckx, Joan., 1745, **nr. 75**, ts.
Stevens, Mich., 1761, ru., **nr. 44** (1), ts. (2)
Steynen, Petr., 1783, p., **nr. 1**
Stockelinck, Adr., 1724, p., **nr. 125** (1), ts. (1)
Stoopen, Joan. (Bapt.), 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**, ts., 1746, **nr. 74**
Strick, Franc., 1769, s., **nr. 27** (2)
Strijp, van, Inn., 1716, s., **nr. 149**
Stynen, Petr., 1779, s., **nr. 5**
Suetens (Sutens), 1723, ru., **nr. 127**, Joan., 1724, f., **nr. 122**, ts.
Tack (Tak), Jac., 1776, **nr. 18**, 1776, ru., **nr.** 17, 1777, f., **nr. 14** (2)
Tassaert, Jac., 1753, **nr. 59**, ts.

Tassaert, Petr., 1714, **nr. 152**, ts.
Taymans, Petr., 1749, **nr. 68**, 1750, **nr. 65**
Thilborgh, Van, Theo., 1766, ru., **nr. 34**, ts., 1767, f., **nr. 31**, ts.
Thomas, Car., 1737, **nr. 93**
Thomas, God., 1769, re., **nr. 27**
Thomàs, Joan. Bapt., 1718, g., **nr. 145**, ts., 1719, **nr. 143** (1), ts. (2), 1719, s., **nr. 141**, ts., 1720, p., **nr. 140**, ts., 1721, re., **nr. 138** (1), ts. (1)
Thomas, Mich., 1716, s., **nr. 149**
Thomas, Petr., 1723, f., **nr. 128**, 1724, g., **nr. 123** (1), ts. (1)
Thureau, Car. (Henr.), 1715, **nr. 151**, 1722, p./re., **nr. 137**, 1722, re., **nr. 132**
Thys, Joan., 1746, **nr. 73**, ts.
Tibé (Tibè, Tibée, Tybè), Corn., 1730, f./g., **nr. 107**, ts., 1731, **nr. 105**, 1731, ru., **nr. 104**, 1732, **nr. 103**, 1732, **nr. 102**, 1733, **nr. 101**, 1733, g., **nr. 100**, 1734, **nr. 99**, ts., 1734, s., **nr. 98**, cs., 1735, **nr. 97**, ts., 1735, s., **nr. 96**, ts., 1736, **nr. 95**, ts., 1736, p., **nr. 94**, ts., 1737, **nr. 93**, 1737, re., **nr. 92** (4)
Tilborgh, van, Henr., 1775, s., **nr. 19**, ts.
Tilborgh, van, Joan., 1775, s., **nr. 19**, ts. t'Kint *zie* Kint
Torfs, Lud., 1760, f., **nr. 46** (2), 1761, g., **nr. 44** (3), 1762, s., **nr. 42** (2), 1764, **nr. 39**
Torfs, Rum., 1750, **nr. 66**, 1750, **nr. 65**, 1751, **nr. 63** (2), 1752, **nr. 61**, 1753,

nr. 59, 1754, **nr. 58**
Trachez, Balt., 1766, ru., **nr. 34**, 1767, f., **nr. 31**, 1767, **nr. 33**, 1768, **nr. 30**, ts. (2), 1768, g., **nr. 29**, ts. (2)
Trimborgh, Joan., 1727, **nr. 116**, ts.
Tybos, Joan. (Bapt.), 1744, **nr. 79**, ts. (2), 1745, **nr. 76**
Ullens, Car., 1763, ru., **nr. 40** (2), 1764, ru., **nr. 38**
Ullens, Franc., 1718, ru., **nr. 145**
Ullens, Joan. (Bapt.), 1752, **nr. 62**, 1752, **nr. 61**, ts., 1753, **nr. 60**, ts. (2), 1753, **nr. 59**, ts., 1754, **nr. 58** (2), 1755, **nr. 56**, 1755, **nr. 55** (2), 1756, **nr. 53**, 1756, **nr. 54**
Ullens, Jos., 1752, **nr. 61**, ts., 1753, **nr. 60**, 1753, **nr. 59**, ts., 1754, **nr. 58** (2), 1755, **nr. 56**
Uyttersprot, Corn., 1755, **nr. 56**, ts. (3)
Vaast, St., de (De), peril. Alar., 1774, ru., **nr. 20**, 1775, f., **nr. 19** (1), ts. (1), 1776, s., **nr. 15** (2)
Vaerendonck, Ant., 1723, g., **nr. 129**, ts., 1723, g., **nr. 126**, ts.
Valckeneer, Paul., 1736, **nr. 95**, ts.
Vale, Alb., 1760, ru., **nr. 46** (2), 1761, ru., **nr. 44** (1), ts. (1), 1761, **nr. 45**, ts.
Valé, Franc., 1768, **nr. 30**, 1768, g., **nr. 29**, 1769, s., **nr. 27**, ts.
Valé, Joan., 1757, **nr. 51**, ts.
Valenteyns, Petr., 1761, f., **nr. 44**, ts., 1762, g., **nr. 42**, ts., 1762, **nr. 43**, ts., 1764, **nr. 39**, ts., 1764, s., **nr. 38**, ts.
Valerius, Jud., 1722, f., **nr. 134**
Vanderhey, Petr, Lamb., 1747, **nr. 72**, ts.
Vanlerius, Joan., 1763, **nr. 41**, ts.
Vannes, Joan., 1749, **nr. 68**
Varendonck, Ant., 1722, f., **nr. 134**, ts., 1724, s., **nr. 124**, ts.
Vassel, Joan., 1738, f., **nr. 90**
Vaux, de, Guil., 1719, g., **nr. 141**, ts.
Vecquemans, Ferd., 1731, ru., **nr. 104**, 1732, **nr. 103**, 1732, **nr. 102**, 1733, **nr. 101**, 1736, **nr. 95**, ts.
Vecquemans, Joan. (Jos), 1738, ru., **nr. 90**, 1739, **nr. 89**, 1739, f., **nr. 88**., 1740, **nr. 87**, 1741, **nr. 85**, 1741, **nr. 83**, 1742, **nr. 84**
Vecquemans, Jos., 1740, g., **nr. 86**
Vecquemans de la Verre, Car., 1730, f., **nr. 106**, 1731, g., **nr. 104**, 1732, **nr. 102**, 1733, **nr. 101**
Velde, van de, Petr., 1776, **nr. 18** (2)
Velde, vande, Dom., 1727, ru./g., **nr. 115**
Velde, vande. Franc. Jos., 1729, **nr. 111**
Velde, vande (van de), Theo., 1736, **nr. 95**, ts., 1736, p., **nr. 94**, ts., 1737, **nr. 93**, ts.,
1737, re., **nr. 92**, ts.
Velde, vander, Petr, 1736, ru., **nr. 94**
Ven, van de, Ign., 1743, ru., **nr. 80**
Venne, van de (vande), Joan. Bapt., 1729, **nr. 111**, ts., 1729, p., **nr. 109**, ts., 1730, p./re., **nr. 108**, 1730, re., **nr. 106**

Venne, van de, Petr., 1768, ru., **nr. 29**, ts.
Venne, van de (vande), Walt., 1730, p./re., **nr. 108**, ts., 1731, **nr. 105**, ts., 1734, **nr. 99** (2), 1735, **nr. 97**, 1735, p., **nr. 96**, 1736, **nr. 95**
Venne, Van den, Petr., 1752, **nr. 62**, ts., 1755, **nr. 56**, ts.
Venter, van de, Joan. Bapt., 1746, **nr. 74**
Venus, Petr., [[1779]], **nr. 3**
Verachter, Car. (Franc.), 1746, **nr. 74**, ts., 1746, **nr. 73** (1), ts. (1), 1747, **nr. 71**, ts., 1748, **nr. 70**, ts.
Verachter, Franc., 1746, **nr. 73**, ts., 1748, **nr. 70**, ts.
Verachter, Guil., 1740, ru., **nr. 86**, 1741, **nr. 85**, 1741, **nr. 83**, 1742, **nr. 82**, 1743, g., **nr. 80**, 1746, **nr. 74**
Verachter, Jos., 1776, **nr. 18** (1), ts. (1)
Verachtert, Bcrnardinus, 1771, re., **nr. 23**
Verachtert, Bern., 1764, **nr. 38** (3), ts. (1)
Verachtert, Bern., 1762, ru., **nr. 42**, 1765, **nr. 37**, 1765, f., **nr. 35** (2), 1766, g., **nr. 34**
Verachtert, Christ., 1770, **nr. 25**
Verachtert, Petr., 1766, ru., **nr. 34**, ts.
Verbeeck, Aeg., 1765, **nr. 36**, ts.
Verbeeck, Aug., 1719, g., **nr. 141**, ts.
Verbeeck, Joan., 1769, **nr. 26**
Verbert, Franc., 1748, **nr. 69**, 1749, **nr. 68**, 1749, **nr. 67**, 1750, **nr. 66**, 1750, **nr. 65**, 1751, **nr. 63**, ts.
Verbert, Petr., 1749, **nr. 68**
Verbessemt, Joan. Bapt., 1716, **nr. 150**, ts.

Verbiest, Norb., 1738, **nr. 91**, 1739, f., **nr. 88**, ts., ts., 1739, f., **nr. 88**, ts., 1740, **nr. 87**, ts., 1740, g., **nr. 86**, ts., 1742, **nr. 82** (1), ts. (1), 1743, p., **nr. 80**, ts.
Verbraken, Joan., 1783, f., **nr. 1**
Verbruggen, Car., 1738, **nr. 91**
Verbruggen (Verbrugghen), Car., 1746, **nr. 73**, ts., 1747, **nr. 72**, ts.
Verbruggen, Henr., 1731, f., **nr. 104** (2) ts. (1), 1732, **nr. 103**, ts. (2), 1732, **nr. 102**, ts., 1733, **nr. 101**, ts. (3), 1735, p., **nr. 96**
Verbruggen (Verbrugghen), Joan. Bapt., 1730, f./g., **nr. 107**, (2), 1736, **nr. 95**
Verdonck, Jac., 1716, s., **nr. 149**
Verdussen, Corn., 1718, ru., **nr. 145**
Verdussen, Corn., 1746, **nr. 74**, ts., 1746, **nr. 73**, ts., 1747, **nr. 72**, ts., 1747, **nr. 71**, ts., 1748, **nr. 70**, ts., 1749, **nr. 67**, 1751, **nr. 64** (2)
Verdussen, Corn. Franc., 1745, **nr. 76**
Verdussen, Franc., 1716, **nr. 150**, ts., 1718, g., **nr. 145**, 1719, **nr. 143**, 1719, s., **nr. 141**, 1722, p./re., **nr. 137**
Verdussen, Franc., 1751, **nr. 64**
Verdussen, Guil., 1740, g., **nr. 86**
Verdussen, Hier., 1751, **nr. 64**, ts.
Verdussen, Joan., 1736, ru., **nr. 94**, 1737, **nr.** 93, 1738, f., **nr. 90**
Verdussen, Joan., 1741, **nr. 85**, 1741, **nr. 83**, 1742, **nr.** 82, 1746, **nr. 73**, 1748, **nr. 70**, ts., 1749, **nr. 67**
Verdussen, Joan. Bapt., 1714, **nr. 152**, 1715, **nr. 151**, 1716, **nr. 150**
Verdussen, Joan. Bapt., 1738, **nr. 91**
Verdussen, Joan. Bapt., 1750, **nr. 65**, ts., 1751, **nr. 64**, ts.
Verdussen, Joan. Hier., 1739, g., **nr. 88**
Verdussen, Petr., 1752, **nr. 61**
Verdussens, Joan., 1742, **nr. 84**
Vereeken, Aeg., 1750, **nr. 65**, ts.
Vereeken, Joan. Bapt., 1774, f., **nr. 20**
Vergelo, Phil., 1733, ru., **nr. 100** (1), rs. (1)
Vergelo, van, Arn., 1738, **nr. 91**, ts.
Vergleo, van, Phil., 1735, **nr. 97**, ts.
Verheyden, (Joan.) Franc., 1722, f., **nr. 134**, 1723, g., **nr. 129**
Verheyden, Jos., 1739, **nr. 89**
Verheylewegen (Verheylenwegen), Abr. (Franc.), 1722, f., **nr. 134**, 1723, g., **nr. 129**, 1724, s., **nr. 124**
Verhulst, Franc., 1736, **nr. 95**, 1736, f., **nr. 94**, 1737, g., **nr. 92**, 1738, **nr. 91**, 1739, **nr. 89**, 1739, p., **nr. 88**
Verhulst, Franc., 1760, ru., **nr. 46**
Verhulst, Jos., 1742, **nr. 84**, ts., 1744, **nr. 79**, 1746, **nr. 74**
Verhyden, Ign., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts.
Verleyen, Joan. Bapt., 1735, **nr. 97**, ts.
Verlinden, Jac., 1732, **nr. 103**, ts., 1735, **nr. 97**, ts. (2), 1735, p., **nr. 96**, ts. (3), 1736, **nr. 95**
Verlyen, Joan. Bapt., 1736, **nr. 95**
Verlyen, Jos. Bapt., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts.

Vermanden, Dom., 1715, **nr. 151**, 1716, **nr. 150**, 1719, **nr. 143**
Vermeeren, Jos., 1745, **nr. 76**, 1750, **nr. 66**
Vermeeren, Thom., 1747, **nr. 71**, 1748, **nr. 69**
Vermeiren, Jos., 1749, **nr. 67**, ts.
Vermeiren, Petr., 1715, **nr. 151**, ts.
Vermeulen, Ed., 1770, g., **nr. 24**, ts., 1770, **nr. 25**
Vermoelen, Christ., 1729, f./g., **nr. 110**, 1729, ru., **nr. 109**
Vermoelen, Franc., 1762, ru., **nr. 42**
Vermoelen, Joan., 1734, **nr. 98**, 1735, ru., **nr. 96**, 1736, f., **nr. 94**, ts., 1737, **nr. 93**, ts., 1737, g., **nr. 92**, ts. (2)
Vermoelen, Joan. (Franc.), 1762, ru., **nr. 42**, 1763, ru., **nr. 40** (2), 1764, **nr. 39** (2)
Vermoelen, Lud., 1726, p./re., **nr. 117**, 1727, **nr. 116**, ts., 1729, s., **nr. 109**, 1730, s., **nr. 106** (2), 1731, **nr. 105**, 1731, p., **nr. 104**, 1732, **nr. 103**, 1732, **nr. 102**
Vermoelen, Lud. Jos., 1727, f., **nr. 114**
Vermoeien, Phil., 1723, ru., **nr. 127**, 1723, ru., **nr. 126**, 1724, p., **nr. 125**
Vermoelen, Phil., 1724, ru., **nr. 120**, 1725, f., **nr. 118**, 1727, **nr. 116**
Vermoelen, Phil., 1775, s., **nr. 19** (2), 1776, p., **nr. 17** (2)
Vermoelen, Phil. Em., 1724, ru., **nr. 121**
Vermoelen, praen. Phil., 1776, re., **nr. 15** (4), 1777, re., **nr. 14**
Vermout, Jac., 1721, f., **nr. 138**
Vermout, Phil., 1722, g., **nr. 135**, 1723, s., **nr. 130**

Vermout, Phil. Jac., 1722, g., **nr. 132**
Vermuye, Joan. Bapt., 1738, **nr. 91**
Verpoorten, Henr., 1749, **nr. 68**, ts.
Verresen, Joan., 1770, **nr. 25**, ts.
Verret, Joan. Francisca, 1747, **nr. 71**
Verrydt (Verreydt, Verreijdt, Verreyt), Isaac, 1723, ru., **nr. 127**, 1724, f., **nr. 122** (1), ts. (1), 1729, **nr. 111**, 1729, p., **nr. 109**
Verrydt, Jac., 1776, **nr. 18** (2)
Versanrvoirt, Car., 1723, ru., **nr. 127**, ts., 1723, ru., **nr. 126**, ts., 1724, f., **nr. 122** (2) ts. (1), 1725, g., **nr. 118**, ts., 1726, p./re., **nr. 117**, ts., 1727, **nr. 116**, ts., 1727, s., **nr. 114**, ts.
Versantvort (Versantvoirt, Versantvoort), Aeg., 1727, **nr. 116**, ts., 1730, p./re., **nr. 108**, ts., 1730, f./g., **nr. 107**, ts., 1731, f., **nr. 104**, ts.
Versantvort, Joan., 1722, ru., **nr. 133**, ts.
Verschilden, Paul., 1723, ru., **nr. 127**, ts. (2)
Verschuylen, Jac., 1741, **nr. 83** (3), 1742, **nr. 84**, 1742, **nr. 82**, ts.
Verschuylen, Joan., 1742, **nr. 84**, 1742, **nr. 82**
Verschuylen, Jos., 1714, **nr. 152** (1), ts. (1), 1716, **nr. 150**
Verschuylen, Mart., 1716, s., **nr. 149**, 1716, **nr. 150**, ts.
Verschylen, Joan. Jos., 1716, s., **nr. 149**
Versmissen, Joan., 1739, f., **nr. 88**, 1744, **nr. 78**
Verstappen, Ant., 1758, **nr. 49**
Verscraelen, A., 1783, g., **nr. 1**
Verstralen, Ant., [[1779]], **nr. 3**
Vervecken, Petr., 1755, **nr. 55**
Vervrangen, Alph., 1760, ru., **nr. 46**, 1761, **nr. 45** (2) ts. (1)
Vervrangen, Nica., 1768, ru., **nr. 29**, ts., 1773, s., **nr. 21**, ts.
Verwilt, Joan., 1736, **nr. 95**, 1737, f., **nr. 92**
Verzantfort, Aeg., 1730, f., **nr. 106**, ts.
Vet, de, Jac. Franc., 1723, g., **nr. 129**, ts.
Vets, Alex., 1733, ru., **nr. 100**
Vets, Joan., 1750, **nr. 65**, ts.
Vets, Joan. Bapt., 1741, **nr. 83**, ts.
Vets, Xav., 1747, **nr. 71**, ts.
Vierendeels, Joan., 1729, f./g., **nr. 110**, ts., 1731, **nr. 105**
Vignron, Hugo, 1751, **nr. 63**, 1752, **nr. 62**
Vinck, Car. (Franc.), 1723, g., **nr. 129**, 1724, s., **nr. 124**
Vinck, Joan., 1724, p., **nr. 125**, ts.
Vinck, Petr. Jac., 1770, re., **nr. 24**, ts.
Virrendeels, Joan., 1763, **nr. 41** (2), 1765, **nr. 36**, 1766, ru., **nr. 34**, 1766, f., **nr. 34**, 1767, **nr. 33**, ts., 1768, f., **nr. 29**
Virrendeels, Joan. Ger., 1730, f./g., **nr. 107**
Virrendeels, Paul., 1767, **nr. 32**, ts., 1769, **nr. 26**, ts.
Virrendeels, Petr., 1757, **nr. 52** (2), 1757, **nr. 51**, 1758, **nr. 49**, ts. (2), 1759, **nr. 47**, ts. (2), 1760, s., **nr. 46** (1), ts. (1), 1761, s., **nr. 44** (1), ts. (1), 1761, **nr. 45**, ts.

Visschers, Joan., 1734, ru., **nr. 98**, ts., 1735, ru., **nr. 96**, 1738, **nr. 91**, 1739, **nr. 89**
Visser, de, Joan., 1724, f., **nr. 122**
Visser, de, Joan., 1742, **nr. 84**, ts.
Vlasselaer, van, Franc., 1744, **nr. 79**, ts.
Vleeschouwer, Jos., 1776. **nr. 18**
Vleeshouwers, Franc., 1727, ru./g., **nr. 115**
Vleeshouwers, Joan., 1727, ru./f., **nr. 114**, ts.
Vleminx (Vlemincx) (*zie ook* Vlyminckx), Jac., 1743, ru., **nr. 80**, ts., 1744, **nr. 78**, ts.
Vleugels (Vleughels), Franc., 1727, ru., **nr. 114**, 1729, ru./f., **nr. 109**, 1730, f./g., **nr. 107**, (2), 1730, f., **nr. 106**, 1732, **nr. 103**, 1732, **nr. 102** (1), ts. (1), 1733, **nr. 101**, 1733, s., **nr. 100**
Vleugels, Joan. (Hapt.), 1755, **nr. 56**, 1755, **nr. 55**, 1756, **nr. 54**, 1758, **nr. 50** (1), 1758, **nr. 49**
Vloet, vander, Gasp., 1735, ru., **nr. 96**
Vloo, de, Henr., 1728, f., **nr. 113**, 1730, f., **nr. 106**, 1731, g., **nr. 104**, 1732, **nr. 103**, 1734, p., **nr. 98** (2)
Vloo, de, Petr., (Jos.) 1722, f., **nr. 134**, ts., 1723, g., **nr. 129**, ts., 1726, p./re., **nr. 117**, ts.
Vlyminckx (*zie ook* Vleminx), Jac., 1742, **nr. 82**
Volkerick, And., 1719, **nr. 143**, ts. (2)
Vollesom, Van, Joan. (Jos.), 1767, **nr. 33**, ts., 1768, **nr. 30**, ts., 1768, re., **nr. 29**, ts.
Vos, De, Petr., 1768, f., **nr. 29**, ts., 1771, s., **nr. 23** (2)
Vos, de, Petr. Laur., 1770, s., **nr. 24**
Voys, De, Petr., 1757, **nr. 51**, ts., 1759,

nr. 48, ts., 1760, g., **nr. 46** (1), ts. (1), 1761, s., **nr. 44** (1), ts. (1)
Vrancken, Joan. Bapt., 1769, **nr. 28**
Vroom, And., 1718, f., **nr. 145**, 1719, g., **nr. 141**, 1720, s., **nr. 140**
Vroom, Corn. (Jos.), 1727, ru., **nr. 114**, 1728, f., **nr. 113**, ts.
Vroom, Guil., 1714, **nr. 152**, 1715, **nr. 151**, 1716, **nr. 150**, 1718, s., **nr. 145**
Wachter, De, Joan., 1763, re., **nr. 40**
Wachters, Joan. (Bapt.), 1776, s., **nr. 15**, 1778, s., **nr. 11**, 1779, p., **nr. 6**, 1783, re., **nr. 1**
Wael, de, Car., 1776, **nr. 18**
Wael, de, Corn., 1749, **nr. 68**, 1749, **nr. 67**, 1750, **nr. 66**, 1750, **nr. 65**, 1751, **nr. 64**, ts., 1752, **nr. 62**, ts.
Wael, de, Joan., 1776, **nr. 18**
Wael, de, Joan., 1783, ru., **nr. 1**
Wamel, van, Aeg., 1776, **nr. 18** (2)
Wamel, van, Ign., 1720, re., **nr. 140**
Wamel, van, Ign., 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**, 1746, **nr. 74**, ts., 1747, **nr. 71**
Wamel, Van, Joan., 1751, **nr. 63**, 1754, **nr. 58**, ts.
Wangen, van, Ger., 1733, ru., **nr. 100** (2)
Wangen, Van, Ger., 1763, **nr. 41**, ts., 1766, ru., **nr. 34** (1) ts. (2)
Wangen, van, Petr., 1732, **nr. 102**, 1733, **nr. 101**
Wangen, van, Petr., 1741, **nr. 83** (3)
Wanghen, Van, Ger., 1765, ru., **nr. 35** (1), ts. (1), 1767, f., **nr. 31** (1), ts. (1)
Wassenbergh, van, Car., 1719, **nr. 143** (1), ts. (1)
Waumans, Jos., 1714, **nr. 152**, 1715, **nr. 151**, 1716, **nr. 150**, 1719, p., **nr. 141**
Wauters, Aeg., 1783, ru., **nr. 1**
Welhuysen, van (Van), Joan. Bapt., 1750, **nr. 65**, 1751, **nr. 63**, 1754, **nr. 58** (2)
Well, Van, Jac. Sanders (Sanderz), 1762, ru., **nr. 42**, 1764, g., **nr. 38** (1), ts. (1), 1767, **nr. 33**, ts.
Well, Van, Wilh. Sanders (Sanderz), 1763, **nr. 41**, 1764, ru., **nr. 38**, 1765, f., **nr. 35**, ts. (2)
Wellens, Ant. (Ger.), 1721, g., **nr. 138**, 1722, s., **nr. 136**, 1722, s., **nr. 132**
Wellens, Ant., 1741, **nr. 83** (3), 1742, **nr. 84**, 1742, **nr. 82**, 1743, f., **nr. 80**, 1744, **nr. 79**, 1744, **nr. 78**, 1745, **nr. 76**, 1745, **nr. 75**, 1746, **nr. 74**, 1746, **nr. 73**
Wellens, Jac., 1736, ru., **nr. 94**, 1737, **nr. 93**, 1737, ru., **nr. 92**, 1738, **nr. 91**, 1738, f., **nr. 90**, 1739, **nr. 89**, 1739, g., **nr. 88**, 1740, **nr. 87**, 1740, s., **nr. 86**, 1741, **nr. 85**, 1741, **nr. 83**
Wellens, Lud., 1741, **nr. 85** (1), ts. (1), 1741, **nr. 83**, ts., 1742, **nr. 84**, ts., 1742, **nr. 82**, ts., 1743, f., **nr. 80**, 1744, **nr. 79**, ts., 1744, **nr. 78**, ts., 1745, **nr. 76**, ts., 1745, **nr. 75**, ts., 1746, **nr. 74**, ts., 1746, **nr. 73**, ts.
Werbrouck, Petr., 1765, **nr. 36**
Wersier, De, Joan., 1757, **nr. 51**, ts.

Werve, van de (vande), Car. (Fred.), 1724, ru., **nr. 120**, 1724, ru., **nr. 121**, 1725, ru., **nr. 118**, ts., 1727, ru./g., **nr. 115**, ts., 1729, s., **nr. 109**, 1730, p./re., **nr. 108**, ts., 1730, p., **nr. 106**, ts., 1731, **nr. 105**, ts., 1731, re., **nr. 104**, ts.
Werve, Van de, Jac., 1763, **nr. 41**
Wets, Joan., 1748, **nr. 69**, 1750, **nr. 65**, ts.
Wien, vander, Joan., 1718, p., **nr. 145** (1), ts. (1)
Wierckx, Petr., 1741, **nr. 85**, ts.
Wijns, Joan. Bapt., 1724, p., **nr. 125**, ts.
Wilde, de, Aug., 1751, **nr. 64**, ts., 1752, **nr. 62**, ts.
Wilde, de, Car., 1735, ru., **nr. 96**, ts., 1737, **nr. 93**, ts., 1739, s., **nr. 88**, ts., 1740, **nr. 86**, ts.
Wilde, de, Dan. (Aug.), 1750, **nr. 66**, 1750, **nr. 65**, 1751, **nr. 63**, ts.
Wilde, de, Joan., 1722, ru., **nr. 133**
Wilde, de, Jos., 1762, g., **nr. 42**
Wilde, de (De), Thom., 1751, **nr. 63**, ts., 1752, **nr. 62**
Wilder, van, Guil., 1738, **nr. 91**, ts.
Willaert, Balt., 1722, ru., **nr. 133**, ts., 1724, ru., **nr. 121**, ts.
Willaert, Balt., 1759, **nr. 48**, 1759, **nr. 47**, 1760, ru., **nr. 46**
Willaert, Franc., 1763, **nr. 41**, ts., 1767, f., **nr. 31**, 1768, **nr. 30**

Willaert, Laur. Balt., 1762, g., **nr. 42**, 1762, **nr. 43** (2)
Willaert, Petr., 1761, ru., **nr. 44**, 1762, **nr. 43**, ts., 1764, **nr. 39**, ts.
Willaert, Petr. Jos., 1761, **nr. 45**
Willems, God., 1724, s., **nr. 124**, 1725, **nr. 119**
Willems, Nico., 1724, p., **nr. 125**, 1725, **nr. 119**
Willemsens, Guil., 1722, ru., **nr. 133**, ts., 1723, f., **nr. 128**, ts., 1724, g., **nr. 123**
Willemsens, Guil., 1740, **nr. 87**
Willemsens, Joan., 1733, ru., **nr. 100**, 1737, **nr. 93**, ts., 1738, **nr. 91**, ts.
Willemsens, Joan. Bapt., 1724, p., **nr. 125**, ts.
Willemsens, Joan. Bapt., 1735, ru., **nr. 96** (2), 1736, **nr. 94**, 1737, g., **nr. 92**
Willemsens, Mich., 1719, **nr. 143**
Willemsens, Nico., 1723, s., **nr. 130**, ts. (4), 1723, s., **nr. 126**, ts.
Winghen, van, Joan., 1776, ru., **nr. 15**
Winter, de. Corn. (Jos.), 1727, ru./g., **nr. 115**, 1727, **nr. 114**, 1728, f., **nr. 113**, ts.
Winter, De (de), Joan. (Bapt.), 1739, **nr. 89**, 1743, s., **nr. 80**, ts., 1744, **nr. 79**, ts.
Winter, De, Paul., 1769, **nr. 28**
Winter, de, Petr., 1719, g., **nr. 141**, ts.
Witte, de, jonker Joan., 1783, ru., **nr. 1**
Wittebol, Ign., 1723, ru., **nr. 127**, 1723, ru., **nr. 126**, 1724, ru., **nr. 121**
Wolf, De, Car., 1761, **nr. 45**, ts.
Wolf, de, Joan., (Bapt.) 1739, ru., **nr. 88**, 1740, **nr. 87**, 1740, ru., **nr. 86**, 1741, **nr. 85**
Wolf, de, Petr., 1732, **nr. 103**, ts. (2)
Wolf, De, Petr., 1760, ru., **nr. 46**
Wouters, Aeg., 1755, **nr. 55**, ts., 1756, **nr. 53**, ts. (2), 1756, **nr. 54**, ts., 1757, **nr. 52**, ts. (2), 1757, **nr. 51,** ts., 1758, **nr. 49**, ts., 1759, **nr. 48**, 1759, **nr. 47**, 1760, s., **nr. 46** (1), ts. (1)
Wouters, Aeg. Franc., 1776, **nr. 18**
Wouters, Ant., 1769, ru., **nr. 27**
Wouters, Henr., 1739, f., **nr. 88**, 1740, **nr. 87**
Wouters, Joan., 1738, **nr. 91**, 1738, ru., **nr.** 90, 1739, **nr. 89**, 1741, **nr. 85**, 1742, **nr. 84**, 1743, p., **nr. 80**, 1744, **nr. 78**
Wouters, Joan., 1751, **nr. 63**
Wouters, Joan. Bapt., 1769, **nr. 28**, ts.
Wouters, Joan. Franc., 1772, ru., **nr. 22**
Wouters, Lud., 1740, s., **nr. 86** (2), 1741, **nr. 85**
Wouters, Nico., 1730, p., **nr. 106**, ts.
Wouters, Nico., 1759, **nr. 48**, ts.
Wouters, Petr., (Jos.) 1764, **nr. 39**, 1764, ru., **nr. 38** (2), 1765, f., **nr. 35**, 1766, g., **nr. 34**
Wouwer, van de, Mart., 1729, f./g., **nr. 110**
Wouwermans, Jud., 1771, p., **nr. 23**, ts.
Wouwermans, Wilh., 1772, ru., **nr. 22**, 1776, f., **nr. 17**, ts.
Wuchters, Joan. Bapt., 1737, **nr. 93**, 1737, f., **nr. 92**, ts.

Wuchters, Joan. Bapt., 1737, ru., **nr. 92**, ts., 1738, **nr. 91**, ts., 1738, f., **nr. 90**, ts.
Wuchters, Joan. Car., 1772, ru., **nr. 22**
Wuyts, Joan, Bapt., 1770, ru., **nr. 24**, ts.
Wyck, van, Jac. 1737, **nr. 93**, ts., 1737, g., **nr. 92**, ts., 1739, s., **nr. 88**, ts., 1740, **nr. 87**, ts.
Wygaert, Van de, Joan., 1762, **nr. 43** (2)
Wynans, Petr. (Jos.), 1769, s., **nr. 27**, 1770, p., **nr. 24** (2), 1770, **nr. 25**, 1771, re., **nr. 23** (2)
Wyngaerden, vanden, Joan., 1718, re., **nr. 145** (1), ts. (1)
Wyngaert, Van Den, Joan., 1774, f., **nr. 20**, ts.
Wyngaert, Van den, Leon, 1777, ru., **nr. 14**, ts.
Wyns, Joan., 1724, ru., **nr. 121**
Zande (Zanden, Sande), van de (vande, vanden, vander), Adr., 1721, ru., **nr. 138**, 1722, p./re., **nr. 137**, 1722, f., **nr. 134**, 1722, f., **nr. 132**, 1723, g., **nr. 129**, 1723, g., **nr. 126**, 1724, s., **nr. 124**, 1725, **nr. 119**, 1725, s., **nr. 118**, 1726, p./re., **nr. 117**
Zande (Sande), van de (vande, vander), Franc. (Xav.), 1727, **nr. 116**, 1727, ru./g., **nr. 115** (2), 1727, ru., **nr. 114**, 1728, f., **nr. 113**, 1729, f./g., **nr. 110**, 1729, g., **nr. 109** (3), 1730, p./re., **nr. 108**, 1730, s., **nr. 106**, 1731, **nr. 105**, 1731, s., **nr. 104**, 1733, **nr. 101**
Zande, (Zanden, Sande), van de (Vander), Jos.,

1730, f./g., **nr. 107**, 1730, ru., **nr. 106**, ts., 1731, **nr. 105**, 1732, **nr. 103**, 1732, **nr. 102**, 1733, s., **nr. 100**, 1734, **nr. 99**
Zanden, vande, (van de, vander) Joan. Bapt., 1718, f., **nr. 145**, 1720, s., **nr. 140**, 1721, s., **nr. 139**, 1721, s., **nr. 138**
Zanden, vande, Corn., 1716, **nr. 150**, ts.
Zanden, vande, Jos., 1722, p./re., **nr. 137**, ts.
Zanden (Sanden), Vander, Jac., 1753, **nr. 59**, ts., 1755, **nr. 56**, ts., 1756, **nr. 53**, ts.
Zergers (Zeghers), Jac., 1722, p./re., **nr. 137**, ts., 1722, re., **nr. 132**

Auteurs

Toelichting

De auteurs die in de programma's worden genoemd, staan hier in alfabetische volgorde. De notities in handschrift waaraan deze informatie werd ontleend delen meestal ook mee welke functie de betrokken pater op dat ogenblik vervulde. Achter iedere naam vindt men dan ook de vermelding van die functie (dikwijls prefect of leraar van een bepaalde klas), het nummer van het programma en de datum tussen haakjes. Behalve anders vermeld gaat het steeds om een functie in het Antwerpse college. De aanduiding ‘ts.’ wil zeggen dat de auteur expliciet bij het *tussenspel* werd vermeld, en bijgevolg niet voor de tragedie verantwoordelijk was.

Voor de schrijfwijze van de namen volgde ik het repertorium van VERKERKEN en GROOTAERS 1996. Geen enkel gegeven in deze lijst bleek in tegenspraak met dat repertorium, vele van de hier gepresenteerde gegevens vullen het wel aan. Enkele namen vond ik er niet in terug, m.n. Guilielmus Clercka, Joannes Fleming (of Vleming?), Antonius Fowies, Joannes Matthijs en Joannes Page. De gegevens vanaf 1773 stemmen overeen met die in de lijst van Leyder 1996.[63]

63 Cfr. LEYDER 1996, bijlage V, blz. 208.

Register

Aertgeerts, Fulgentius (1735-1799), syntaxis: **nr. 43**, ts. (1762) America, Joannes (1739-1801), syntaxis: **nr. 39**, ts. (1764) en **nr. 37**, ts. (1765); retorica: **nr. 33** (1767)
Biddelo, Thomas (1689-1758), prefect: **nr. 126** (1723), **nr. 120** (1724), **nr. 81** (1743) **nr. 80** (1743), **nr. 77** (1744), **nr. 78** (1744), **nr. 75** (1745), **nr. 73** (1746) en **nr. 71** (1747)
Bogaert, van den, Carolus (1743-1801), retorica: **nr. 18** (1776)
Caudeliers, Dominicus (1731-1776), lector van de grammatica: **nr. 56**, ts. (1755); syntaxis: **nr. 54**, ts. (1756); prefect: **nr. 46** (1760), **nr. 44** (1761) en **nr. 42** (1762); geen funtie vermeld: **nr. 41** (1763); prefect: **nr. 40** (1763), **nr. 38** (1764), **nr. 36** (1765), **nr. 35** (1765), **nr. 34** (1766), **nr. 31** (1767), **nr. 32** (1767) en **nr. 29** (1768); prior: **nr. 26** (1769)
Clercka, Guilielmus, retorica en poësis (Hasselt): **nr. 58** (1754)
Cock, Angelus (1690-1769), prefect en secretaris: **nr. 98** (1734) en **nr. 96** (1735); difinitor en prefect: **nr. 86** (1740); prefect: **nr. 92** (1737)
Coenen, Ignatius (1719-1771), poësis: **nr. 76**, ts., (1745); retorica: **nr. 74** (1746); prefect: **nr. 27** (1769), **nr. 24** (1770) en **nr. 23** (1771)
Fleming (Vleming), Joannes (uit Ierland?), retorica: **nr. 95** (1736), **nr. 93** (1737) en **nr. 91** (1738)
Fowies, Antonius, retorica (Gent): **nr. 846** (1742)
Hebbelynck, Petrus (1708-1741), prefect: **nr. 90** (1738)
Jacobs, Franciscus (1726-1789), syntaxis: **nr. 58**, ts. (1754); retorica en poësis: **nr. 56** (1755) en **nr. 54** (1756); prefect: **nr. 51** (1757), **nr. 49** (1758) en **nr. 47** (1759)
Keghels, Leo (1739-1792), poësis: **nr. 30**, ts. (1768) en **nr. 28**, ts. (1769)
Lancker, Van, Angelus (1741-1775), **nr. 28** (1769); retorica: **nr. 25** (1770)
Laurijs, Dominicus (1706-1771), retorica: **nr. 99** (1734) en **nr. 97** (1735)
Lespesse, Antonius, retorica: **nr. 60** (1753)
Maes, Joannes (1735-1772), syntaxis (Gent): **nr. 45**, ts. (1761)
Matthijs, Joannes, poësis (Hasselt): **nr. 72**, ts. (1747) en **nr. 70** (1748)

Page, Joannes, prefect: **nr. 83** (1741), **nr. 82** (1742), **nr. 65** (1750), **nr. 59** (1753) en **nr. 55** (1755); geen functie vermeld: **nr. 53** (1756); prefect: **nr. 57** (1754)
Poele, vande, Nicolaus (1668-1753), exprior van Diest, prefect: **nr. 100** (1733); prefect: **nr. 106** (1730), **nr. 104** (1731) en **nr. 102** (1732)
Rief, Carolus (1682-1741), prefect: **nr. 94** (1736)
Schaeck, Josephus (†1764), poësis (Roeselare): **nr. 79**, ts. (1744); retorica: **nr. 76** (1745)
Sterck, Joannes (1735-1792), syntaxis: **nr. 48**, ts. (1759); prefect: **nr. 19** (1775) en **nr. 17** (1776)
Venne, Van de, Joannes Baptista (1712-1772), retorica: **nr. 79** (1744); prefect: **nr. 69** (1748) en **nr. 67** (1749)
Wael, De, Cornelius (1733-1775), retorica: **nr. 45** (1761) en **nr. 43** (1762)
Wael, De, Jacobus Joannes (1737-1808), retorica: **nr. 39** (1764), **nr. 37** (1765) en **nr. 30** (1768); prefect: **nr. 22** (1772), **nr. 21** (1773) en **nr. 20** (1774)

Onderwerpen

Dit register verwijst naar de persoonsnamen die in de citels van de programmas voorkomen.

Absalon	nr. 85
Achab	nr. 38
Acolin	nr. 153
Adiatorix	nr. 30
Adolphus	nr. 17, nr. 77, nr. 78, nr. 126
Aechinus	nr. 115
Alexander de Grote	nr. 123
Alexander	nr. 61
Alexius	nr. 68, nr. 141
Almigerinus	nr. 60, nr. 125
Alphonsus	nr. 37
Amalaberga	nr. 145
Amlethus	nr. 139
Ansberta	nr. 79
Antiochus	nr. 26, nr. 147
Antoninus	nr. 73
Arc, d', Jeanne	nr. 92

Aran	nr. 14.3
Arienna	nr. 66
Assuerus	nr. 86
Astyages	nr. 66
Athalia	nr. 150
Athanasius	nr. 93
Athenais	nr. 134
Audas	nr. 43, nr. 140
Augustinus	nr. 64, nr. 101, nr. 152
Avarbolus	nr. 131
Balbus, Michaël	nr. 39

Baltassar	nr. 47, nr. 114
Basilius	nr. 121
Belisa	nr. 175
Belisarius	nr. 33, nr. 88, nr. 128
Bellerophontes	nr. 159
Benignianus	nr. 136
Bessus	nr. 61
Boaldus	nr. 124
Boëtius	nr. 62, nr. 118
Brutus	nr. 95, nr. 117
Brutus, M.	nr. 76
Cabades	nr. 88
Caesar, Julius	nr. 76
Canutus	nr. 129
Carolus Audax	nr. 67
Carolus Magnus	nr. 156
Carolus V	nr. 102, nr. 151
Carolus VII	nr. 92
Cartouche	nr. 135
Cassius, C.	nr. 76
Cha-Abas	nr. 44
Claudia	nr. 80, nr. 81
Cleomenes	nr. 49
Clerobolus	nr. 100
Clodoaldus	nr. 156, nr. 163
Constantinus	nr. 32
Cosrhoes	nr. 40
Crodus	nr. 156
Cyaxares	nr. 66
Cyrus	nr. 47, nr. 66
D' or, Ludovicus	nr. 8
Dafrosa	nr. 108
Daniël	nr. 47, nr. 50, nr. 54

Darius	nr. 47, nr. 61
David	nr. 85, nr. 150
Demetrius Griska	nr. 89
Duringus	nr. 48
Eleazarus	nr. 26
Elenahan	nr. 155
Eponina	nr. 105
Ester	nr. 14, nr. 42, nr. 86
Eudocia	nr. 119
Eugenia	nr. 80, nr. 81
Eugenius	nr. 69
Ezechias	nr. 99
Felicitas	nr. 65, nr. 146
Fengo	nr. 139
Frechreddus	nr. 144
Geta	nr. 73
Gilimer	nr. 33
Grezomilaus	nr. 48
Groenewout, in't, F.J.	nr. 2
Heraclius	nr. 149
Hermenegildus	nr. 103, nr. 138
Hermofxedus	nr. 145
Hermolaus	nr. 123
Herodes	nr. 111
Hobenda	nr. 132
Hormisda	nr. 43, nr. 140
Humfredus	nr. 91
Ibrahim	nr. 154
Irene	nr. 52
Isacius	nr. 68
Isamael	nr. 132
Jephte	nr. 46
Joannes Baptista, h.	nr. 111
Joannes Nepomucenus	nr. 104
Joiada	nr. 150

Jonathan Machabeus	nr. 70
Jonathas	nr. 148
Joseph	nr. 18, nr. 29, nr. 41, nr. 94, nr. 122
Julianus	nr. 56, nr. 113
Julius Sabinus	nr. 105
Justinianus	nr. 33, nr. 88
Leo	nr. 39
Leontius	nr. 112
Levigildus	nr. 103, nr. 138
Lucianus	nr. 133
Ludovicus	nr. 110
Maccabeeën	nr. 147
Mahomet IV	nr. 161
Mahomet	nr. 154
Manasses	nr. 107, nr. 36
Maria	nr. 19, nr. 75, nr. 120
Marius, C.	nr. 84
Mauritius	nr. 58
Maximianus	nr. 32
Mithridates	nr. 63
Nabuchodonosor	nr. 54, nr. 82, nr. 116

Neanias	nr. 25
Ninus	nr. 157
Orignenon	nr. 108
Otthoman	nr. 160
Otto III	nr. 19, nr. 75, nr. 120
Peria	nr. 132
Petrus	nr. 141, nr. 158
Petrus I	nr. 21
Phaeton	nr. 57
Phenenna	nr. 60, nr. 125
Philippus	nr. 80, nr. 81
Philo	nr. 45
Phricodemus	nr. 45
Placidus	nr. 77
Plautianus	nr. 71
Procopius	nr. 25, nr. 127
Pseudo-Balduinus	nr. 137
Pyreneus	nr. 55
Richarda	nr. 19, nr. 75, nr. 120
Robertus	nr. 75, nr. 120
Rodericus	nr. 56, nr. 113
Romanus Diogenes	nr. 27, nr. 74, nr. 109, nr. 119
Rosimunda	nr. 77
Rubaea	nr. 153
Salomona	nr. 26
Samson	nr. 59, nr. 83
Sanctius	nr. 20
Saul	nr. 34
Sedecias	nr. 51, nr. 97
Semiramidis	nr. 157
Semiramis	nr. 24
Sennacherib	nr. 35, nr. 5.3, nr. 72
Severianus	nr. 95, nr. 117

Severus	nr. 71, nr. 73, nr. 136
Simon	nr. 70
Sthenoboea	nr. 159
Stratagema	nr. 49
Suenes	nr. 43, nr. 140
Susanna Belgica	nr. 162
Thamera	nr. 143
Themiso	nr. 45
Themistocles	nr. 2.3, nr. 90
Theodoricus	nr. 62
Theodosius	nr. 69, nr. 134
Theophane	nr. 22
Thomas Morus	nr. 96
Thomas van Canterbury	nr. 98
Timocrates	nr. 49
Titus	nr. 143
Tobalus	nr. 124
Udalricus	nr. 77
Ugolinus	nr. 130
Ulferus	nr. 28, nr. 142
Varanes	nr. 140
Verepaeus	nr. 3, nr. 8, nr. 9
Wambanus	nr. 31
Wellens, J.T.J.	nr. 15, nr. 16
Xenophanes	nr. 115

IV. Geciteerde werken

ADAMS, H.M., *Catalogue of Books Printed on the Continent of Europe, 1501-1600 in Cambridge Libraries*, Cambridge, 1967 (2 delen).

BARONIUS, *Caesar, Annales Ecclesiastici*, ex officina Plantiniana, Antverpiae, 1589-1609, fº (12 delen).

BÉTHUNE, Baron de, 'Contribution à l'histoire du Théâtre dans les anciens collèges de Belgique, spécialement à Courtrai', in *Handelingen van den Geschied- en Oudheidkundigen Kring, te Kortrijk.* Deel III, blz. 1-98, [1910].

Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas. IV, M-R, Bruxelles, 1979.
BIDERMAN, Jakob, *Acroamatvm academicorum. Libri tres, editio secvnda*, Antverpiae, Apud viduam I. Cnobbari, 1646.
Biographie Nationale, Brussel, 1866-1986.
BOOGERD, Leonardus van den, *Het jezuïetendrama in de Nederlanden*, Groningen, 1961.
CLAEYS, Prosper, *Histoire du théâtre à Gand*, Gent, 1892 (3 delen).
CLARYS, Geertrui, *Inventaris en interpretatie van het achttiende-euwse Nederlandstalig toneelrepertoire aan de band van de* Bibliographie gantoise *van Ferdinand* Vanderhaeghen, Leuven, 1985 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
Generalis collectionis, omnium operum illustrissimi ac reverendissimi domini, domini Jacobi Thomae Josephi Wellens; episcopi Antverpiensis. Der algemeyne verzaemelinge, van de werken van syne doorlugtigste hoogweerdigheydt, Jacobus Thomas Josephus Wellens; bisschop van Antwerpen, C.M. Spanoghe, Antwerpen, 1784 (2 delen).
GHISTELINK, Frans en Maurits SABBE, *Early Sixteenth Century Printed Books 1501-1340 in the Library of the Leuven Faculty of Theology*, Leuven, 1994.
GROOTE, Henry L.V. de, *Vijftig jaar Boekdrukkunst te Antwerpen 1764-1814*, Antwerpen, 1961.
HAVRE, G. van, *Marques typographiques des imprimeurs et libraires anversois*, Antwerpen, Gent, 1883-1884 (2 delen).
IJSEWIJN, Jozef, 'Annales theatri Belgo-Latini. Inventaris van het Latijns toneel uit de Nederlanden', in VEREMANS, Jozef, *Liber amicorum Prof. Dr. G. Degroote*, Brussel, 1980, blz. 41-55.
IJSEWIJN, Jozef, 'Theatrum Belgo-Latinum, Het Neolatijns toneel in de Nederlanden', in *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, 43 (1981), nr. 1, blz. 70-114.
LANDWEHR, John, *Emblem and fable books printed in the Low Countries 1542-1813*, Utrecht, 1988[3].
LEYDER, Dirk, *De augustijnen te Antwerpen (1608-1797). Dagelijks leven in het klooster en op het college*, Leuven-Heverlee, 1996.
LEYDER, Dirk, M*onasticon Augustinianum Belgicum*, Brussel, 1998.
MOEHLIG, Marianne, *Het jezuïetencollege te Antwerpen in de 17de en 18de eeuw*, Leuven, 1988 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

Nationaal biografisch woordenboek, deel 12, Brussel, 1987.
OLTHOFF, Frans, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen*, Antwerpen, 1891.
PASSCHYN, Dirk, *Het episcopaat in de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1559-1801). Een vergelijkende studie naar de afkomst, sociale status, studies en pre-episcopale loopbaan*, Leuven, 1998 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2 delen).
PONCELET, Alfred, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas. Établissement de la Compagnie de Jésus en Belgique et ses développements jusqu'à la fin du règne d'Albert et d'Isabelle*, Bruxelles, 1927 (2 delen).
PONCELET, Alfred, s.j., *Nécrologe des jésuites de la province Flandro-Belge*, Wetteren, 1931.
PRICK, W.J.H., *Corneille-François de Nelis, 18e et dernier évêque d'Anvers (1785-1798). Un évêque humaniste et homme d'action à la fin de l'ancien régime*, Leuven, s.d.
PRIMS, Floris, 'Het Vlaamsch tooneel der Antwerpsche augustijnen,' in *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, (1936), blz. 237-249.
PRIMS, Floris, *Geschiedenis van Antwerpen. VIII. - Met Spanje (1555-1715). 4e boek - Letteren, wetenschappen en kunsten*, Antwerpen, 1946.
PROOT, Goran, 'Toneelprogramma's in het Jezuïetenhuis te Heverlee', in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 58 (1997), nr. 1-4, blz. 313-355.
PROOT, Goran, 'Contribution au théâtre des jésuites flamands. Les pièces perdues, les titres retrouvés', in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 59 (1998), nr. 1-4.
PUT, Eddy, *Onrust in de zielzorg. J.T.J. Wellens, 17de bisschop van Antwerpen, en zijn pastoraal beleid (1776-1784)*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 45 (1983), nr. 107.
RONDE, Theo de, *Het Tooneelleven in Vlaanderen door de eeuwen heen*, Leuven, 1930.
SABBE, Maurice, 'La typographie anversoise au XVIIe et au XVIIIe siècle', *in Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours*, Bruxelles, 1925-1926 (deel 4).

TEEUWEN, Norbertus, 'Toneelrepertorium van het augustijnencollege te Gent,' in *Augustiniana Neerlandica, Bijdragen tot de geschiedenis van de augustijnenorde in de Nederlanden*, 1 (1950), biz. 1-34.
THIEME, Ulrich en Felix BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig, [1907-1950] (37 delen).
VANDERHAEGHEN, Ferd(inand), *Bibliographie Gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand*, Gent, 1858-1869 (7 delen).
VERKERKEN, Daniël en Werner GROOTAERS, *Repertorium Ordinis Fratrum Sancti Augustini Provincia Coloniae-Provincia Belgica 1252-1995*, Leuven-Heverlee, 1996.
VINCKIER, Steven, *Het droeve lot van een voortvarende keizer. Een vergelijkend onderzoek van de toneelbewerkingen van de Mauritius-stof in het Europese en inzonderheid het Vlaamse jezuïetentheater*, Leuven, 1997 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
WENDLAND, Henning, Signete. *Deutsche Drucker- und Verlegerzeichen 1457-1600*, Hannover, 1984.

Ferdinand Crollen, boekbinder en drukker (1833-1897)
Een genealogisch onderzoek

Mieke Paulissen

In 1985 besloten Kamiel Stevaux en Raf Van Laere hun bijdrage over het negentiende-eeuwse boekdrukkersmilieu in Limburg met de vaststelling dat de studie van dit onderwerp nog in de kinderschoenen staat. Zij deden een oproep deze materie vanuit twee invalshoeken te bestuderen. Enerzijds bleek uit hun vooronderzoek dat familiebanden, meer bepaald huwelijksbanden, belangrijk waren in de toenmalige Limburgse drukkerswereld. Genealogisch onderzoek op ruime schaal was volgens deze auteurs dan ook gewenst. Daarnaast riepen zij op om ook bidprentjes te bestuderen. Immers, deze geliefde verzamelobjecten zijn niet alleen nog talrijk aanwezig, ze bieden ook vaak informatie over kleinere drukkers.[1]

In de Provinciale Bibliotheek Limburg (PBL), voorheen Provinciaal Archief en Documentatiecentrum, te Hasselt werd in 1990 de inventarisatie van Limburgse bidprentjes aangevat. Daartoe werden kopieën van bidprentjes verzameld en de gegevens in een bestand opgeslagen. Tegelijkertijd werd de opdracht gegeven een genealogisch onderzoek te voeren naar de 'drukker Crollen', waarvan het huis in de Diestsestraat in Hasselt nog rechtstond.

Onderzoek van de Burgerlijke Stand (hierna BS) en de Bevolkingsregisters (hierna BVR) leerde al snel dat 'drukker Crollen' niet één persoon was maar meerdere personen van één familie en dat die niet in de eerste plaats drukkers waren maar wel boekbinders Gezien de afbakening in de tijd van het project in de PBL, te

1 Kamiel STEVAUX en Raf VAN LAERE, 'Geschiedenis van de 19de-eeuwse boekdrukkunst in Limburg. Een probleemstelling' in *Hulde-album dr. F. Van Vinckenroye.* Hasselt, Provinciaal Hoger Handelsinsciruut, 1985, p. 283-298.

De Gulden Passer - jrg. 76-77 (1998-1999)

weten van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog, en gezien de toegankelijkheid van de bronnen -voor de Burgerlijke Stand tot 1890 en voor de Bevolkingsregisters tot 1920- werd dit genealogische onderzoek toegespitst op Ferdinand Crollen (1833-1897).

De literatuur over Limburgse drukkers en/of boekbinders is erg beperkt. Sinds 1985 werd wel onderzoek verricht naar drukkers, maar Limburg kwam daarin niet aan bod.[2] De Limburgse boekbinders verging het iets beter; werk van Behn en Poppe kreeg de aandacht van Van Laere.[3] Enkele (vergeten) Limburgse boekbinders staan ook vermeld in het in 1954 uitgegeven werk van Dubois d'Enghien over de Belgische boekbinders in de negentiende eeuw.[4] Dubois d'Enghien wijst in de inleiding van zijn werk op het internationale karakter van het boekbindersmilieu in genoemde periode. Ons onderzoek naar Ferdinand Crollen heeft bijgevolg niet alleen oog voor de (familie)relaties in het Limburgse boekbinders- en drukkersmilieu maar peilt ook naar het internationale karakter van Ferdinand Crollens omgeving.

De familiale achtergrond van Ferdinand Crollen

Ferdinand Crollen werd op 29 mei 1833 in Sint-Truiden geboren. De volgende dag werd hij door zijn vader, Guillaume Crollen, bij de Burgerlijke Stand aangegeven onder de naam Petrus Ferdinandus Crollen. Guillaume Crollen liet zichzelf noteren als bakker. Zijn vrouw Catherine, officieel Maria Catharina Demeer, is ver-

2 Zie onder meer Guido DESEYN, 'Vier eeuwen sociale strijd in de drukkerswereld' in *Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur*, jg. VII, deel 25, 1, 1989, p. 27-48. Hoewel dir artikel in de eerste plaats de situatie in Gent beschrijft, komen ook andere steden en nationale verenigingen aan bod. De in 1985 door Stevaux en Van Laere vermelde *Drukkersvereeniging van Hasselt* is hier echter niet in het onderzoek betrokken.

3 Raf VAN LAERE, 'Een Sint-Truidense band uit 1852' in *Limburg*, 69, 1990, p. 249-251 (hierna geciteerd als Van Laere 1990) en 'Een gesigneerde Hasseltse prachtband van 1878' in *Limburg*, 68, 1989, p. 116-122 (hierna geciteerd als Van Laere 1989).

4 Hector Dubois D'ENGHIEN, *La reliure en Belgique au dix-neuvième siècle. Essai historique suivi d'un dictionnaire des reliures*, Brussel, 1954 (hierna geciteerd als Dubois d'Enghien).

meld als huisvrouw.[5] Hij eindigde als dagloner; aldus behoorde de 71-jarige Guillaume tot het stadsproletariaat, zonder professionele bezittingen en met een onzeker inkomen. Eenentachtig jaar oud overleed hij in het tehuis van de Broeders van Liefde in de Plankstraat nummer 800, waar weeskinderen, gebrekkigen en andere onfortuinlijke bejaarden waren ondergebracht.[6] Guillaume Crollen was een man van vele beroepen maar van enige boekbinders- of drukkersactiviteit was geen sprake.

Zijn vader Mathias Crollen had evenmin banden met het boekbinders- of drukkersmilieu. Mathias Crollen was driemaal gehuwd geweest. Een eerste maal met Maria Barbara Fraipant. Uit hun huwelijk werd slechts één zoon geboren; Guillaume, die in 1784 in Corswarem het leven zag.[7] Ook Mathias Crollen was een

5 *BS, Sint-Truiden, geboorteakte, 30 mei 1833.* Een jaar later, op 26 september 1834, bij de inschrijving van hun tweede en jongste kind Emmanuel, officieel Hermanus Emmanuel, geboren op 25 september 1834 (*BS, Sint-Truiden, geboorteakte 26 september 1834*) was Guillaume Crollen nog bakker. Maar toen hij in 1832 met Cathérine voor de ambtenaar van de Burgerlijke Stand verscheen, was deze 48-jarige bruidegom herbergier (*BS, Sint-Truiden, huwelijksakte 22 augustus 1832*). Later, in 1846, staat hij in het Bevolkingsregister als logementshouder (*BVR, Sint-Truiden, 1846, boek 7, blad 268*). Het uitbaten van een bakkerij hoefde, met hulp van zijn vrouw, het openhouden van een herberg en/of een logementshuis niet in de weg te staan. Bij het overlijden van zijn vrouw in 1855 staat Guillaume vermeld als dagloner. Dit alles wijst op een weinig stabiel, zelfs falend beroepsleven (*BS, Sint-Truiden, overlijdensakte 2 februari 1855*).

6 Guillaume Crollen stierf op 27 september 1865 (*BS, Sint-Truiden, overlijdensakte, 27 september 1865* en *BVR, Sint-Truiden, 1856, boek 4, blad 230*).

7 Maria Barbara stierf op 13 december 1786 in Corswarem en Mathias huwde Maria Gelmaers. Toen zij op 14 januari 1816 in Sint-Truiden stierf was hun huwelijk zonder kinderen gebleven. Een jaar later huwde de 61-jarige Mathias opnieuw, ditmaal met de 26-jarige dagloonster Anne Marie Buyskens (*BS, Sint-Truiden, huwelijksakte, 15 februari 1817*), Uit dat huwelijk werden vijf zonen en een dochter geboren (zie stamboom). Van bij de aangifte van zijn laatste huwelijk in 1817 tot en met de aangifte van zijn enige dochter in 1823 was Mathias Crollen destillateur of brandewijnstoker. Bij de geboorte van zijn op één na jongste zoon in 1825 was hij winkelier op hetzelfde adres, de Houtmarkt in Sint-Truiden. Bij de geboorte van zijn jongste kind in 1827 was de 71-jarige Mathias Crollen zonder beroep (*BS, Sint-Truiden, huwelijksakte, 13 februari 1817* en *BS, Sint-Truiden, geboorteakte, 30 september 1817, 20 april 1819, 21 maart 1821, 31 juli 1823, 16 juli 1825* en *2 juli 1827*). Vier jaar later, bij zijn overlijden, werd hij echter aangegeven als schrijnwerker (*BS, Sint-Truiden, overlijdensakte, 15 november 1831*). De oudste zoon van Mathias Crollen en Anne-Marie Buyskens, Pierre Michel (1817-1840) was vrijgezel en overleed te Parijs; ook hij was schrijnwerker (*BS, Sint-Truiden, overlijdensakte, 31 december 1840*).

man met meerdere beroepen, gelijktijdig of achtereenvolgens, maar evenmin als zijn oudste zoon Guillaume had hij aan zijn kleinzoon drukkers- of boekbindersvaardigheden door te geven.

Ferdinand Crollen leerde het vak dus elders. Afkomst was in de tweede helft van de negentiende eeuw geen voorwaarde meer voor het uitoefenen van het boekbinders- of drukkersvak.[8]

Opleiding bij de Duitser Mathieu Behn te Sint-Truiden

Op 1 februari 1855 stierf Cathérine Demeer, 62 jaar oud, na tweeëntwintig jaar huwelijk met Guillaume Crollen. Guillaume was op dat moment dagloner. Een situatie zonder veel perspectieven voor de eenentwintigjarige Ferdinand en de twintigjarige Emmanuel. Zij verlieten het ouderlijke huis in de Steenstraat nummer 428, 'derrière le séminaire épiscopal'.[9] 10 Was het een bewuste keuze van Ferdinand Crollen om bij de boekbinder Mathieu Behn in de leer te gaan of handelde hij onder druk van de omstandigheden, de weinig rooskleurige situatie thuis en de mogelijkheid van een opleiding, geboden door een buur? Passie voor het vak of veeleer toeval? De precieze motieven die hem bewogen om boekbinder te worden zijn niet meer te achterhalen. Feit blijft echter dat Ferdinand en zijn broer minstens twee jaar bij Mathieu Behn woonden en werkten.[10] Door hun intrek te nemen in het gezin van Mathieu Behn kwamen de gebroeders Crollen terecht in een internationaal milieu, niet kosmopolitisch maar wel met buitenlandse invloeden die er mede voor zouden zorgen dat zij hun geboortestad verlieten.

8 De moeder van Ferdinand Crollen, Anna Catharina Demeer, werd bij haar huwelijk vermeld als zijnde zonder beroep. Vermits zij noch haar man nadien vermeld zijn als boekbinder of drukker mag verondersteld worden dat Ferdinand Crollen evenmin langs moederszijde in het vak ingewijd werd.

9 *BVR. Sint-Truiden, 1856, boek 3, blad 40.*

10 Emmanuel Crollen werd in het huis van Mathieu Behn genoteerd als zijnde zonder beroep.

Henri Mathieu Behn werd op 24 februari 1816 als zoon van Mathias Behn en Anna Maria Wulfen in Hamburg geboren.[11] Zijn vader was net als Ferdinand Crollens vader dagloner geweest.[12] De reden van zijn vertrek uit Hamburg is niet bekend. In elk geval trok hij zuidwestwaarts en verbleef eerst een tijd in Gulpen, in Nederlands-Limburg, waar hij Marie Magdelaine Vliegen, een ingezetene, huwde.[13] Was zij een telg uit een boekbindergeslacht en woonde Mathieu Behn als leerjongen bij het gezin Vliegen in? Het feit dat Mathieu Behns vader dagloner was, is een argument voor deze stelling evenals de nog jeugdige leeftijd die Mathieu moet gehad hebben bij zijn aankomst in Gulpen. Op 1 maart 1843 werd hun eerste kind, Wilhelmine, daar namelijk geboren.[14] Het gezin Behn-Vliegen trok bijgevolg tussen 1 maart 1843 en 20 augustus 1845 de nog jonge Nederiands-Belgische grens over om zich in Sint-Truiden te vestigen. Was Sint-Truiden een beter milieu dan Gulpen voor een jonge boekbinder of waren er andere redenen voor de migratie?

Mathieu Behn was niet de enige zoon uit het gezin van Mathias Behn en Anne Marie Wulfen die zich als boekbinder in Sint-Truiden vestigde. Jacques Guillaume Behn was op 12 juni 1830 in Hamburg geboren. Waarom de jongere broer van Mathieu naar Sint-Truiden kwam is niet bekend. Wel dat deze leerling-boekbinder er op 2 april 1856 de vierentwintigjarige Anne Cathérine Guilhilmine Bollaers huwde. Annette Bollaers was de oudste dochter van de Truienaar en timmerman Jan Bollaers en van Marie Agnes Vandenbrande.[15] Op professioneel vlak was Mathieu Behn het belangrijkst, hij was het ook die Ferdinand Crollen in-

11 *BVR, Sint-Truiden, 1856, boek 3, blad 40.* Zie ook R. VAN LAERE 1990, p. 251. Het is echter onwaarschijnlijk dat Mathieu Behn de in Gulpen geboren Marie Magdelaine Vliegen te Sint-Truiden huwde zoals deze auteur meent. Het eerste kind van het echtpaar Behn-Vliegen werd immers ook in Gulpen geboren en pas het tweede en de daarop volgende kinderen werden in Sint-Truiden geboren. Zie infra.

12 *BS, Sint-Truiden, huwelijksakte* (van Jacques Guillaume behn, de jongere broer van Mathieu), *2 april 1856.*

13 Geboren in Gulpen op 14 maart 1814 (*BVR. Sint-Truiden, 1856, boek 3, blad 40*).

14 *BVR, Sint-Truiden, 1856, boek 3, blad 40.* Hun tweede kind, Charles, werd daarentegen op 20 augustus 1845 in Sint-Truiden geboren (*BS, Sint-Truiden, 1845, nr. 225*).

15 15 Cf. noot 12.

wijdde in het boekbindersvak.[16] In 1845 woonde hij met zijn gezin in de Beekstraat nummer 452.[17] Verder woonde ook de veertienjarige dienstmeid Cathérine Mathys uit Millen-boven-Aalst bij Gingelom in hun huis. Interessanter echter, binnen dit bestek, was de aanwezigheid van vier jonge mannen.

Augustin Paix woonde reeds in september 1846 bij de familie Behn-Vliegen. Hij was 18 jaar eerder geboren in Platon, in de provincie Henegouwen. Hij werkte als boekbindersgast voor de Duitser Mathieu Behn in de Beekstraat in Sint-Truiden. Hoelang Augustin Paix er bleef is niet bekend. In 1856 werkte hij in elk geval niet meer bij hem.[18]

Op 2 april 1847 kwam Adrien Vangorp het atelier van Mathieu Behn versterken. Adrien Vangorp was op 23 september 1830 in Turnhout geboren. Hij werd genoteerd als letterzetter. Dit zou kunnen wijzen op enige drukkersactiviteit bij de boekbinder Behn. Anderzijds gebruikten boekbinders ook (sier)letters voor hun banden. Adrien Vangorp verliet het atelier van Behn eveneens voor 1856.[19]

Op 17 maart 1847, enkele dagen vóór de komst van Adrien Vangorp, was Guillaume Eitel vanuit Brussel reeds aangekomen in het huis aan de Beekstraat. Guillaume Eitel was 24 jaar voordien geboren in Nagold in Wurtenberg.[20] Guillaume Eitel bleef

16 Guillaume Behn stierf jong. Hij was 37 jaar toen hij op 20 augustus 1867 in Sint-Truiden overleed. Guillaume was op dat moment boekbinder in de Naamsestraat nummer 30. Hij liet zijn vrouw met twee kinderen achter. Zijn zoon Emile trok in november 1878 op twintigjarige leeftijd naar Antwerpen. Zijn dochter Augustine was twee jaar jonger (*BVR, Sint-Truiden, 1866, blad 253*; de naam is er als *Behnn* geschreven).

17 *BS, Sint-Truiden, geboorteakte, 1845, nr. 225* en *BVR. Sint-Truiden, [september] 1846, boek 2, blad 287.* Daar werden ook hun andere kinderen geboren; Pierre Jean Hubert op 29 september 1847, Clémentine op 6 december 1849, Josephine op 1 december 1851 en Guillaume op 20 oktober 1853 (*BVR. Sint-Truiden. [september] 1846, boek 2, blad* 287). De jongste zoon, Guillaume, stierf op 8 augustus 1857 (*BVR. Sint-Truiden, 1856, boek 3, blad 40*).

18 *BVR. Sint-Truiden, [september] 1846, boek 2, blad 287* en *BVR. Sint-Truiden, 1856, boek 3, blad 40.*

19 Cf. noot 18.

20 Nagold ligr in het voormalige koninkrijk Wüttemberg, ten zuidwesten van Stuttgart.

meer dan een jaar in Sint-Truiden en vertrok op 24 mei 1848 opnieuw naar Nagold.[21]

Vóór Guillaume Eitels vertrek arriveerde er reeds een andere Duitser in de Beekstraat nummer 452. Nicolas Renard vond vanaf 1 april 1848 onderdak bij het gezin Behn-Vliegen. Hij was op 10 januari 1812 in Keulen geboren en was niet gehuwd. Of ook hij via Brussel kwam, is niet vermeld; evenmin wanneer hij Sint-Truiden verliet. In 1856 woonde hij echter niet meer bij Mathieu Behn.[22] Beide laatsten, Guillaume Eitel en Nicolas Renard stonden bij Mathieu Behn ingeschreven als boekbindersgast.

In 1856 huisvestte Mathieu Behn geen Duitsers meer in zijn nieuwe woonst in de Steenstraat nummer 469. In dat jaar had hij wel een Nederlands boekbinder in dienst, de eenentwintigjarige Henrie Pylene, in Maastricht geboren.[23] Mogelijk was deze aanwezigheid het resultaat van relaties die het gezin Behn-Vliegen opgebouwd had tijdens de periode dat zij in het dicht bij Maastricht gelegen Gulpen woonden.

In dat kleine maar internationale boekbindersgezelschap kwamen de gebroeders Ferdinand en Emmanuel Crollen ten laatste in 1856 terecht. Emmanuel oefende er geen beroep uit. Ferdinand werd in het Bevolkingsregister genoteerd als 'boekbinder'.[24] Op 2 april van dat jaar kwam hij in de Burgelijke Stand voor als 'leerling-boekbinder' wat waarschijnlijk dichter bij de werkelijkheid was. Ferdinand Crollen was op die dag één van de vier getuigen bij het huwelijk van Guillaume Behn, de reeds vermelde jongere broer van zijn leermeester. Naast Mathieu Behn zelf was er nog een leerling-boekbinder getuige, de tweeëntwintigjarige François Debruijn.[25]

Mathieu Behn was een goed vakman. Hij liet de wereld geen meesterwerken van tormaat na, maar leverde mooie, verzorgde

21 *BVR. Sint-Truiden, (september) 1846, boek 2, blad 287.*
22 Cf. noot 18.
23 *BVR, Sint-Truiden, 1856, boek 3, blad 40.*
24 Cf. noot 23.
25 De vierde getuige had niets met de boekbinderswereld te maken; het was de 41-jarige herbergier Jean Jacques Graffy (*BS, Sint-Truiden, huwelijksakte* (van Jacques Guillaume Behn, de jongere broer van Mathieu), *2 april 1856*).

banden zoals de band die hij in 1852 maakte in opdracht van *Utile Didce*, de letterkundige vereniging van het klein-seminarie van Sint-Truiden.[26] Ferdinand Crollen kon bijgevolg wat van Mathieu Behn leren. Hij bleef dan ook minstens twee jaar in het atelier aan de Steenstraat.

Opleiding bij de Duitser Henri Poppe te Hasselt

Op 26 juni 1858 verliet Ferdinand Crollen het huis van Mathieu Behn en trok naar Brussel. Hij werd op 8 september 1858 gevolgd door zijn broer Emmanuel, van wie nadien geen spoor meer werd teruggevonden.[27] Het is vooralsnog niet geweten of Ferdinand Crollen naar Brussel ging op voorspraak van Mathieu Behn of hij, geheel los van zijn boekbindersopleiding, om andere redenen naar de Belgische hoofstad vertrok, bijvoorbeeld om er aan zijn militieverplichting te voldoen. Voorlopig staat alleen de duur van zijn verblijf vast. Ferdinand Crollen verbleef anderhalf jaar in Brussel.

Op 31 december 1859 werd hij als leerling-boekbinder ingeschreven bij Henri Poppe uit Hannover, boekbinder op de Grote Markt nummer 92 te Hasselt.[28] Het feit dat Ferdinand Crollen het atelier van de Duitser Mathieu Behn verliet voor Brussel om van daaruit weerom bij een Duits boekbinder in een andere stad te belanden, is een argument voor de hypothese dat de contacten die Mathieu Behn had met andere Duitsers geen toevalligheden waren maar dat er een netwerk bestond van contacten tussen Duitse boekbinders in België, netwerk waarin Limburg gezien haar ligging een rol speelde. Andere argumenten voor deze stelling zijn de komst van Guillaume Eitel vanuit Brussel naar Behn in Sint-Truiden en de aanwezigheid van een tweede Duits boek-

26 Voor een beschrijving van deze band; zie R. VAN LAERE 1990, p. 249-251. Een andere band van Mathieu Behn wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Hij omsluir *Geschiedkudige verscheidenheden* (1862) van het genootschap 'De Vlaamsche broeders van Belgisch-Limburg' en is opgedragen aan de Nederlandse koning Willem III (Brief van J. Storm van Leeuwen aan R. Van Laere, 20 augustus 1991).

27 Cf. noot 23.

28 *BVR, Hasselt, 1854-1866, SL, blad 126.*

binder in Hasselt, Christianus Jannus Henricus Gotthold uit Pruisen.[29]

Jean Henri Poppe werd op 28 januari 1822 als zoon van Joannes Henricus Poppe en Maria Joanna Oberhulsmann geboren in Laer in het koninkrijk Hannover. Hij huwde op 29 juni 1850 te Hasselt met de acht jaar oudere Maria Barbara Henrica Reners, geboren op 22 oktober 1813 in voornoemde stad. Door dit huwelijk deed de Duitse immigrant een goede zaak. Henri Poppe was waarschijnlijk alleen naar Hasselt gekomen, aangezien zijn ouders in Laer gestorven waren en niemand met dezelfde naam in de registers teruggevonden werd. Op het moment van zijn huwelijk verbleef de achtentwintigjarige Henri nog niet lang in Hasselt gezien hij zijn legerdienst in Hannover volbracht had. Door zijn huwelijk met een Hasseltse verwierf Henri Poppe zich een plaats in deze provinciestad, niet zomaar een, maar een op de Grote Markt (nummer 96). Dat de winkelierster Maria Barbara Henrica Reners tot de betere burgers van de stad behoorde bleek ook uit de getuigen bij hun huwelijk, de apotheker Lodovicus Maris en de belastingsambtenaren (en dus geletterden) Fredericus Pierloz en Laurentius Nypels. Haar ouders leefden niet meer op het moment van het huwelijk, maar van haar grootmoeder langs vaderszijde, Maria Barbara Vanvinckeroye, weten wij dat zij ook 'koopsvrouw' was. Jannes en Nicolas Reynders [sic], vermoedelijk haar broers, waren zadelmakers op de Grote Markt. Henri Poppe kwam bijgevolg terecht in een familie van succesvolle handelaars en ambachtslui. Waarschijnlijk deed ook Maria Barbara Henrica geen slechte zaak. Henri Poppe werd bij zijn huwelijk namelijk omschreven als (meester?-) boekbinder.[30]

29 DUBOIS D'ENGIEN, p. 8, heeft gewezen op de grote mobiliteit van de boekbinders en op het feit dat vooral Duitsers zich vaak blijvend in het buitenland vestigden. De in zijn werk vermelde Duitse boekbinders zouden als uitgangspunt kunnen fungeren voor een uitgebreid onderzoek naar de aanwezigheid van en de relaties tussen Duitse boekbinders in België, rekening houdend met de politieke toestand van Duitsland in de negentiende eeuw.

30 In tegenstelling tot wat R. VAN LAERE 1989, p. 122 schreef, huwde Henri Poppe op 29 juni 1850 en niet op 27 mei 1847 met Maria Barbara Henrica Reners en was hij op het moment van zijn huwelijk boekbinder en niet 'zonder beroep' (*BS, Hasselt, huwelijksakte, 29 juni 1850*). De eerste bewoners van het huis op nummer 96 op de Grote Markt zijn de vierenveertigjarige Jannes en de tweeëndertigjarige Nicolas Reynders (*BVR, Hasselt, 1846, SL, blad 141*); deze twee verhuisden na 1849 naar de Nienwstraat nummer 78. De volgende bewoners waren Jan Hendrik Poppe en Marie Barbe Henrica Reynders [sic].

De andere Duitse boekbinder te Hasselt, Christianus Jannus Henricus Gotthold, werd op 25 juli 1836 geboren in Minden in het koninkrijk Pruisen als zoon van postbeambte Gerardus Henricus en van Margaretha Tausser. Op 19 december 1859 huwde Jannus Gotthold, gedomicilieerd in Munster in Pruisen maar wonende in de Demerstraat in Hasselt, met Eulalia Adelaine Victoria Vandereyken in laatstgenoemde stad. Zij werd geboren op 1 februari 1839 te Hasselt als dochter van deurwaarder bij de rechtbank van eerste aanleg Joannus Fredericus en van Ernestina Joanna Rornbouts.[31]

Evenals zijn beroeps- en landgenoot Henri Poppe huwde Jannus Gotthold een goede partij. Niet alleen zijn schoonvader maar ook de getuigen bij de huwelijks- en geboorteaangifte waren gegoede burgers, nl. zijn schoonbroer de achtentwintigjarige August, bediende bij het arrondissentscommissariaat, de oom van zijn vrouw, verder de vierendertigarige Wilhelmus Mulckers, bediende bij de ontvanger der registratie, en de horlogemaker Christianus Magheels, de kooplieden Leo Demagnée en Joannes Gregorius Van Neufs en veldwachter Joannes Buteneers.

Het gezin Gotthold-Vandereyken woonde in de Demerstraat op nummer 112.[32] Later verhuisden zij naar de Nieuwstraat nummer 78. Uitgerekend in dit huis hadden de gebroeders Joannes en Nicolas Reynders hun intrek genomen roen zij het huis nummer 96 op de Grote Markt verlieten voor hun zus Maria Barbara Henrica en hun schoonbroeder Henri Poppe.[33]

Het is meer dan waarschijnlijk dat beide boekbinders elkaar kenden in de kleine stad die Hasselt was. De vraag is echter of Gorthold naar Hasselt kwam om wille van Poppe. Hadden Poppe en Gotthold al contact met elkaar, rechtsreeks of via derden, vóór

31 Met dit huwelijk werd ook Joanna Clementina Florentina Gotthold, geboren op 27 september 1859, wettelijk kind. Joannus Gotthold erkende het kind meteen bij de geboorte; de intentie om te huwen bestond overigens al vóór de geboorte. Op 8 augustus 1859 had Gerardus Henricus Gotthold in zijn woonplaats in Munster reeds schriftelijk toestemming gegeven voor dit huwelijk van zijn zoon (*BS, Hasselt, geboorteakte, 28 september 1859 en huwelijksakte, 19 december 1859*).

32 *BVR. Hasselt. 1854-1866. S.C. blad 181.*

33 In 1854 woonden de gebroeders Reynders nog in dit huis. In de periode tussen hun vertrek en de komst van het gezin Gotthold-Vandereuken woonde er een ander gezin in het huis (*BVR. Hasselt. 1854-1866, S.L., blad 111*).

de komst van Gotthold naar Hasselt? Liet Poppe hem in het huis van zijn schoonfamilie wonen en nam hij hem in dienst? Indien het antwoord op de laatse vraag positief is dan werkten Ferdinand Crollen en Jannus Gotthold samen in het atelier van Henri Poppe.

Op het einde van de jaren 1860 begon Jannus Gotthold vermoedelijk voor eigen rekening in Hasselt. Zeker is dat deze boekbinder in maart 1873 met zijn vrouw en hun zes kinderen naar Leopoldsburg trok.[34]

Henri Poppe bleef in Hasselt. Waar hij het vak geleerd had, is niet duidelijk. Maar het duo Poppe-Reners slaagde er blijkbaar in kennis, geld en commercieel inzicht te bundelen tot een succesvolle onderneming. Het boekbinden was de belangrijkste activiteit. Van Henri Poppe is een prachtige gesigneerde band uit 1878 bekend. Deze barokaandoende band bevat het huldeboek dat de normaalschool van Sint-Truiden aanbood aan haar directeur H. Pelsers voor 25 jaar dienst. Hij was een bewijs van Poppes vakmanschap. De opdrachtgevers verkozen voor deze bijzondere gelegenheid Henri Poppe uit Hasselt boven Mathieu Behn uit Sint-Truiden zelf.[35] Was de flamboyante stijl van Poppe geschikter voor de gelegenheid of was zijn commerciële vermogen groter? Hij was niet alleen boekbinder maar ook drukker-uitgever van schoolboekjes en gelegenheidsdrukwerk zoals bidprentjes.[36] Uit

34 DUBOIS D'ENGHIEN, p. 171, vermeldt dat Gotthold boekbinder was in de Lombaardstraat te Hasselt van 1869 tot 1872. Gotthold werkte dus waarschijnlijk in deze periode voor eigen rekening, echter niet in de Lombaardstraat maar in de Maastrichterstraat nummer 6 en wel tot hij in maart 1873 naar Leopoldsburg vertrok. De zes kinderen van Gotthold waren Joanna Clementina Florentina, Henricus Augustinus (geboren 30 januari 1862), Carolina Eulalia Elisabeth (geboren 1 april 1864), Fredericas Carolus Henricus (geboren 13 september 1866) en de tweeling Joannes Désiré en Ernesthus Ferdinandus (geboren 20 oktober 1870) (*BVR. Hasselt, 1866, S.M., blad 75*).

35 Mathieu Behn woonde in 1866 nog in de Steenstraat op nummer 13. In dat jaar had hij geen leerjongens of knechten meer in dienst, maar zijn oudste zoon Charles stond toen genoteerd als boekbinder. Van 1872 tot 1874 zou Charles Behn in Luik gaan wonen, Mathieu Behn overleed, 81 jaar oud, op 13 december 1897. Hij woonde op dat moment in de Diesterstraat nummer 31 en had nog minstens één knecht, Louis Groffi, in dienst (*BVR, Sint-Truiden, 1866, blad 626* en R. VAN LAERE 1990, p. 251). Mathieu Behn wordt niet vermeld door DUBOIS D'ENGHIEN, Poppe wel, als boekhandelaar en -binder van Duitse nationaliteit te Hasselt. Dubois d'Enghien, p. 203, meent echter ten onrechte dat Poppe van 1857 tot 1872 op de Havermarkt werkte en slechts in 1877 op de Grote Markt.

36 R. VAN LAERE 1989, p. 116-122.

een beperkte steekproef van door hem gedrukte prentjes blijkt reeds een ruime geografische verspreiding van zijn cliënteel. Dat kwam in de eerste plaats, evident, uit Hasselt maar verder vooral uit Noord-Limburg, met name uit Lummen, Opglabeek, Eksel, Houthalen en zelfs uit Lommel. Het beperkte aantal drukkers in het noorden van Limburg was reeds bekend. Feit blijft dat de uitstraling van Henri Poppe blijkbaar sterk genoeg was om ook een deel van deze markt voor zich op te eisen. Op bidprentjes uit de periode oktober 1864 - oktober 1869 drukte hij trouwens 'boekhandel van H. Poppe'.[37] Zo bleef Maria Barbara Henrica ook tijdens haar huwelijk nog 'winkelierster'.

Voorlopig is niet met zekerheid te zeggen of Henri Poppe al drukte toen Ferdinand Crollen eind 1859 bij hem in dienst kwam. Het oudste teruggevonden bidprentje, gedrukt door Henri Poppe, dateert van 20 oktober 1864.[38] Op dat moment had Ferdinand Crollen het atelier op de Grote Markt, intussen van nummer 92 naar 76 verhuisd, al verlaten. Hij was namelijk op 20 april 1864 gehuwd en werd op die dag bij Poppe uitgeschreven. Poppe zelf overleed te Hasselt op 19 juni 1888.[39]

Gedurende de meer dan vier jaar, van 31 december 1859 tot 20 april 1864, die Ferdinand Crollen voor Henri Poppe werkte, was hij de enige inwonende leerjongen. Gezien de activiteiten die Henri Poppe (onmiddellijk) na Ferdinand Crollens leerjaren aan de dag legde die van het nodige vakmanschap en commercieel inzicht getuigden, mag verondersteld worden dat de jaren die Ferdinand Crollen bij Henri Poppe doorbracht leerrijke jaren waren. Zij vormden samen met de kennis die hij bij Mathieu Behn in Sint-Truiden opgedaan had (en misschien de kennis die hij in Brussel verwierf) de professionele basis voor de vestiging van een zaak.

37 Het betreft hier de 25 door Henri Poppe gedrukte bidprentjes die zich op 1 juli 1991 in de reeds vermelde collectie van kopieën van de PBL bevonden.

38 PBL, kopie van bidprentje van Zeis, overleden te Lommel op 20 oktober 1864.

39 *BVR. Hasselt, 1854-1866, SL, blad 89.* Op dat moment had het echtpaar Poppe-Reners drie dochters. Zie R. Van Laere 1989, p. 120, 122.

Vestiging en uitbouw van het boekbinders- en drukkersatelier Crollen

Op 20 april 1864 verliet Ferdinand Crollen het atelier van Henri Poppe op de Grote Markt om met zijn bruid in de Cellebroedersteeg nummer 26 te gaan wonen.[40] Economisch gezien deed de dertigjarige boekbinder, in tegenstelling tot zijn leermeester Poppe, geen erg goede zaak met de keuze van zijn levenspartner, althans niet wat haar referenties betrof.[41]

Maria Joanna Bollen was op 20 april 1864 dienstmeid in Hasselt. Zij was daar, in het gehucht Trekschuren, geboren op 19 oktober 1831 als dochter van Wilhelmus Bollen en Maria Catharina Elisabeth Heenen. Maria Bollen stamde uit een familie van landbouwers en kleine zelfstandigen waarvan verschillende leden, bij gebrek aan eigendom (?), slechts hun arbeid konden aanbieden als dagloner. De vader van Marie Bollen was dagloner.[42]

Langs moederszijde bracht de (levens)gezellin van Ferdinand Crollen evenmin geld of (boekbinders)kennis mee. Haar moeder Maria Catherina Heenen was geboren op 11 maart 1802 als dochter van Guillaume Heenen en Maria Joanna Machiels.[43] Guillau-

40 *BVR, Hasselt, 1854-1866, SL, blad 40.*

41 Het feit dat Ferdinand Crollen en Marie Bollen reeds een kind verwachtten vóór hun huwelijk zou erop kunnen wijzen dat de keuze niet in de eerste plaats op rationele gronden gemaakt werd (*BS, Hasselt, huwelijksakte* (Ferdinand Crollen en Marie Bollen) *20 april. 1864, nummer 29* en *BS, Hasselt, geboorteakte* (Victor Emmanuel Crollen) *13 juli 1864, nummer 149*).

42 De getuigen bij haar geboorteaangifte waren dagloner Herman Bollen en landbower Joannes Hermans (*BS, Hasselt, geboorteakte, 19 oktober 1831*). De getuigen bij het huwelijk van haar ouders op 24 april 1828 waren dagloner Wilhelmus Bollen (22 jaar en bijgevolg niet te verwarren met de 32-jarige bruidegom met dezelfde naam en hetzelfde beroep), landbouwersknecht Jan Daerden, slager Jacobus Van Crutsen en landbouwer Guilielmus Grosemans. De twee laatsten verklaarden 'schrijvend onkundig te zijn' (*BS, Hasselt, huwelijksakte, 24 april 1828*). De vader van Wilhelmus Bollen, Jan, was tot aan zijn overlijden op 2 maart 1824 klompenmaker in Sint-Lambrechts-Herk (*BS, Sint-Lambrechts-Herk, overlijdensakte, 2 maart 1824*). Zijn moeder Maria Elisabeth Martens stierf daar op 11 december 1834. Haar overlijden werd aan de Burgerlijke Stand gemeld door haar zoon Jan Bollen en haar buurman Pieter Knuts; beiden waren dagloner en konden niet schrijven (*BS, Sint-Lambrechts-Herk, overlijdensakte, 11 december 1834*).

43 *BS, Hasselt, huwelijksakte, 24 april 1828.*

me Heenen was herbergier in Runkst waar hij op 6 februari 1809 op 70-jarige leeftijd stierf.[44]

Naar haar afstamming en haar eigen funktie als dienstmeid te oordelen was Marie Bollen niet de beste partner die Ferdinand Grollen zich kon wensen voor de vestiging van een eigen zaak. Niet alleen financieel maar ook intellectueel had de familie Bollen weinig mee te geven aan de toekomstige vrouw van een toekomstig drukker. Haar oom Jan Bollen en verscheidene andere mensen uit haar naaste omgeving konden zelfs niet schrijven. Ondanks dit alles stond Marie Bollen Ferdinand Crollen niet in de weg bij de uitbouw van een eigen berijf, integendeel. Bovendien kreeg het echtpaar Crollen-Bollen vier zonen waarvan zij er drie tot boekbinder-drukker opvoedden.

Het echtpaar Crollen-Bollen woonde slechts kort in de Cellebroedersteeg. Op 13 juli 1864, nog geen drie maanden na hun huwelijk, bij de geboorte van hun eerste zoon Victor, officieel Victor Emmanuel, woonden Ferdinand en Marie Crollen in de Ridderstraat.[45] Op 31 december 1866 werd ook hun tweede zoon Henricus Ludovicus daar geboren.[46] Twee jaar later, op 14 februari 1869, bij de geboorte van hun derde zoon Alphonsus Michael Hubertus woonde het gezin Crollen-Bollen in de Maastrichterstraat.[47] Daar werd ook de benjamin, Antoine Michel Leonardus, in de wandel Léon, op 25 januari 1871 geboren.[48] Ferdinand Crollen zou tot aan zijn dood in de Maastrichterstraat blijven wonen.[49]

44 Dit meldden de getuigen Jacques Vliegen, zijn buurman en eveneens herbergier en zijn schoonbroer Gerard Machiels die landbouwer was (*BS, Hasselt, overlijdesnakte, 7 februari 1809*). Zijn veel jongere vrouw Maria Joanna Machiels huwde opnieuw met Guilielmus Schools en stierf te Runkst op 20 juni 1839, 66 jaar oud. Hoewel ongebruikelijk voor haar geslacht en haar leeftijd werd zij genoteerd als 'landbouwster'. Onder de getuigen bevond zich opnieuw, toen 30 jaar ouder en landbouwer, Jacques Vliegen en zijn collega Henri Cosemans (*BS, Hasselt, overlijdensakte, 21 juni 1839*).

45 *BS, Hasselt, geboorteakte, 1864, nummer 149.*

46 *BS, Hasselt, geboorteakte, 1867, nummer 2* en *BVR. Hasselt, 1866, L1. blad 83,* Ridderstraat nummer 1.

47 *BS, Hasselt, geboorteakte 1869, nummer 36.*

48 *BS, Hasselt, geboorteakte, 1871, nummer 20.*

49 *BVR, Hasselt. 1880. L2. blad B4*; Maastrichterstraat 38 en *BVR, Hasselt, 1890, blad 3*; Maastrichterstraat 56.

Hij woonde en werkte bijgevolg steeds in de oude stadskern en wel in het zuidelijke gedeelte.

Ferdinand Crollen bewoog zich in een milieu van (kleine) zelfstandigen en handwerklieden, zoals blijkt uit de lijst van mensen die voor hem getuigden: kleermaker Ludovicus Petitjean[50], klakkenmaker Guihelmus Maldoi, schaliedekker(s) Joseph en/of Antonius Walbourg[51], schoenmakers Francisais Palmers en Ludovicus Kellens[52] en de herbergiers Petrus Roggen en Gerardus Juen[53]. Opvallend is de aanwezigheid van de drieëntwintigjarige boekbinder Henri Swennen bij het huwelijk van Ferdinand Crollen en Marie Bollen op 20 april 1864. Bij de geboorte van Victor, op 13 juli getuigde Henri Swennen opnieuw, ditmaal samen met zijn vader Arnold.[54]

Bemanning en productie van het atelier Crollen

De familie Swennen woonde in de Lombardstraat. Arnold Swennen was conciërge en had samen met Aldegonde Liebens minstens twee dochters, Marie en Elisabeth en drie zonen Henri, Lambert en Guillaume. Vermoedelijk ging alleen Henri in het boekbindersvak. In 1866 staat hij vermeld als 'relieur ouvrier'.[55]

Bij Henri Poppe heeft Henri Swennen nooit ingewoond, evenmin bij Ferdinand Crollen zelf. Niettemin kenden beide mannen

50 *BS, Hasselt, overlijdensakte, 1872, nummer 27.*

51 Cf. noren 47 en 48.

52 BS, Hasselt, geboorteakte, 1867, nummer 2 en BS, Hasselt huwelijksakte 1864, nummer 29.

53 *BS, Hasselt, huwelijksakte, 1864. nummer 29.*

54 Cf. noten 53 en 45.

55 Het gezin Swennen-Liebens woonde in 1854 op de Sint-Truidersteenweg nummer 3A. Arnold was toen conciërge in het Casino. Daar de latere bewoners dit huis op 25 februari 1857 verlieten, woonden Arnold Swennen en zijn gezin vóór deze datum al in de Lombardstraat nummer 204. In 1866 wonen zij op nummer 5 van dezelfde straat. Lambert was toen, net als zijn vader, conciërge. Guillaume was in 1871 overleden en Elisabeth staat niet meer vermeld. Marie was op 30 juli 1871 van een onwettige zoon bevallen, Hypolite Balthazar. Vier jaar later huwde zij Felix Constantin Cosemans en vertrok in 1891 naar Brussel (*BVR, Hasselt, 1854-1866. Runxt en Trekschueren, blad 6* en *BVR, Hasselt, 1854-1866, C, blad259 en BVR. Hasselt, 1866, C, blad 121*; de data in het Bevolkingsregister zijn niet steeds exact; zo zijn de geboortedata van de meeste leden van dit gezin telkens anders opgegeven).

elkaar goed gezien Henri Swennen zowel bij het huwelijk als bij de geboorte van de eerste zoon van Ferdinand Crollen als getuige optrad en bij deze laatste gelegenheid zelfs zijn vader meebracht. Ferdinand Crollen zelf staat, na zijn huwelijk, opgetekend als 'ouvrier relieur' in de Cellebroedersteeg.[56] Maar twee jaar later, in 1866, noteerde men hem als meester-boekbinder in de Ridderstraat.[57] Was Henri Swennen ook in de leer geweest bij Henri Poppe op de Grote Markt, twee straten van de Lombaardstraat verwijderd en had hij daar vriendschap gesloten met Ferdinand Crollen? En was Henri Swennen voor Ferdinand Crollen gaan werken toen die zich, na zijn huwelijk en de verhuizing van de Cellebroedersteeg naar de Riddestraat nummer 1, als zelfstandig boekbinder vestigde? Daar zou inwonen evenmin noodzakelijk zijn geweest; ook de Ridderstraat lag op loopafstand van de Lombaardstraat. Henri Swennen heeft misschien wel behoord tot de mensen die bij Ferdinand Crollen in dienst waren.[58] In 1886 was Hendrik Swennen nog steeds werkzaam als boekbinder in loondienst. Op 17 juli van dat jaar trad hij toe tot de Drukkersvereniging van Hasselt, een maatschappij voor onderlinge bijstand.[59]

In 1880 woonden de vijftienjarige Eugène en de elfjarige Felix Wellens uit Lummen bij het gezin Crollen-Bollen in. Hoewel het Bevolkingsregister (omwille van hun leeftijd?) geen melding maakt van hun beroepsactiviteit, is het meer dan waarschijnlijk

56 Cf. noot 40.

57 *BVR, Hasselt, 1866, L1, blad 83.*

58 Volgens DUBOIS D'ENGHIEN, p. 134, zou Crollen zeven à acht mensen in zijn atelier te werk gesteld hebben; hierdoor is het vrijwel zeker dat Swennen voor Crollen gewerkt heeft. Daarnaast vermelde hij ook nog dat boekbinder Ferdinand Crollen zich in 1866 in Hasselt vestigde, bij Poppe in dienst ging, daarna naar Brussel ging en in 1869 in de Maastrichterstraat in Hasselt gesignaleerd werd. Zoals aangetoond, kwam Crollen reeds in 1859 naar Poppe in Hasselt en wel nadat hij in Brussel was geweest. De datum 1869 voor de vesriging in de Maastrichterstraat past in het bovenvermeld feit dat Ferdinand Crollen tussen 1866 en 1869 van de Ridderstraat naar de Maastrichterstraat verhuisde.

59 *De Drukkersvereeniging van Hasselt. Maatschappij van onderlinge bijstand* werd in 1882 gestichr voor katholieke werknemers uit de drukkerssector. In de periode 1882-1886 waren nog zes andere boekbinders lid (geweest) van deze vereniging. Voor meer informatie zie Kamiel Stevaux en Ral Van Laere, 'Geschiedenis van de 19de-eeuwse boekdrukkunst in Limburg' in *Hulde-album dr. P. Van Vinckenroye*, Hasselt, Provinciaal Hoger Handelsinstituut, 1985, p. 297.

dat ook zij in het atelier van Ferdinand Crollen werkten. Dat zou het aantal werknemers van Crollen op drie brengen. Hij trok echter niet alleen mensen van buiten aan, hij leidde ook zijn zonen op, met uitzondering van de derde, Alphonsus Michael Hubertus, die nog vóór hij zijn derde verjaardag mocht vieren, stierf.[60] In 1880 gaf Ferdinand Crollen zijn twee oudste zonen, de zestienjarige Victor en de veertienjarige Henri-Louis, als boekbinder op. Tien jaar later werkte ook de jongste zoon Léon in het atelier van zijn vader.[61]

Een dergelijke bezetting liet Ferdinand Crollen toe een grote activiteit te ontplooien. Volgens de tot op heden teruggevonden gegevens lijkt het hoogtepunt van zijn professionele activiteit zich in het midden van de jaren 90 te situeren, toen hij aan zijn zevende levensdecenmum begon. Bij de Burgerlijke Stand en het Bevolkingsregister liet hij zich steeds als boekbinder optekenen. Het verguldwerk zou alleen hij, en niet de mensen bij hem in dienst, voor zijn rekening hebben genomen.[62]

In de PBL wordt een mooi voorbeeld van zijn vakmanschap bewaard. Een gesigneerde band die de statuten en de verslagen van de werkzaamheden van de ‘Hasseltsche Spaar- en Voorzienig-heidsbond’ bevat. Deze vereniging werd op 1 juli 1893 opgericht onder erevoorzitterschap van burgemeester Goetbloets en pastoordeken Rachels.[63] Waarschijnlijk is de band in opdracht uitgevoerd ter gelegenheid van de stichting van de bond in 1893. De band, uit rood marokijn, meet 368 bij 543 mm en is goudgestempeld. Op het voorplat in gotische letters, gevat in een rijkversierd kader van losse stempels en rolstempels, de titel ‘Hasseltsche Spaar- en Voorzienigheidsbond’. In de rechterbenedenhoek, eveneens in gotische letters ‘Crollen & Zonen Boekb. Hasselt’. Op

60 Cf. noot 50.

61 *BVR, Hasselt, 1880, L2, blad 84*, Maastrichterstraat 38 en *BVR, Hasselt, 1890, M1, blad 3*, Maastrichterstraat 56.

62 *Dubois d'Enghien*, p. 134.

63 Het doel van deze vereniging was de werkende klasse tot sparen aan te zetten omdat ‘De spaarder... toont dat hij den wil heeft om zijnen maatschappelijke toestand te verbeteten...’, aldus voorzitter H.C. Loodts op de algemene vergadering van 15 juli 1896. De vereniging kende groot succes. Het aantal spaarders groeide van ca. 300 in 1893 tot ongeveer 900 in 1896.

het achterplat een goudgestempeld kader in soberder uitvoering. Kanten en inslagen zijn eveneens goudgestempeld. Dek- en schutbladen zijn van wit moirépapier, De scharnieren zijn met rood imitatieleer versterkt (afb. 1).[64]

Het atelier in de Maastrichterstraat bond niet enkel boeken van groot formaat, maar voerde ook kleinere opdrachten uit, zoals het inlijsten van prenten en foto's. In het Stadsarchief van Hasselt wordt een foto (210 × 174 mm) op kartonnen drager met zwart papier en roodbruine bies bewaard van een niet-geïdentificeerde overkoepelende vakvereniging (afb. 2).[65] Op de achterzijde is een ovaal etiket (66 × 37 mm) gekleefd waarop gedrukt staar 'F. Crollen et Fils, Librairie-Papeterie, Rue de Maestricht, 56-62 Hasselt'. Verder vertelt het vignet nog dat Crollen in zijn winkel van papier- en bureaubenodigdheden 'Encre Stephen, les meilleurs des encres anglaises' verkocht.

Behalve boekbinder en boekhandelaar was Crollen ook drukker. Ten laatste vanaf eind mei 1893 drukte hij bidprentjes.[66] Zijn drukkersactiviteiten beperkten zich niet tot gelegenheidsdrukwerk. Vanaf december 1896 werd bij Crollen *L'Ancien Pays de Looz* gedrukt. Opgericht in 1896 door de gewezen liberale gemeenteraadsleden Constant Bamps en Emile Geraets, richtte dit tijdschrift zich met uiteenlopende onderwerpen en illustraties over de Limburgse geschiedenis tot een breed publiek. De eerste twee nummers werden bij L. Maris gedrukt. Het derde nummer kwam, evenals de door uitputting noodzakelijke herdruk van de eerste twee nummers, bij Crollen en Zonen van de pers. Zij drukten het tijdschrift op een iets groter formaat, voerden de titel mooier uit en haalden het wapen van de stad Hasselt van de titelpagina.[67] Na

64 Met dank aan de heer R. Van Laere voor de beschrijving vim de band.

65 Mogelijk is dit een foto van de 'Maatschappij ter verdediging der belangen van den handel'. Ontstaan in 1877, probeerde zij de belangen van handelaars bij het gemeentebestuur te bepleiten. Zie A. Linters, *Het verenigingsleven in Hasselt, 1831-1880.* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.G., 1972-1973, p. II. 338).

66 Bidprentjes, gedrukt bij *F. Crollen en Zonen* te Hasselt, sedert 1 juli 1991 in de voornoemde collectie van kopieën van de PBL: bidprenrje van Nulens, overleden te Hasselt op 24 mei 1893 en van Weygers, overleden te Alken op 3 februari 1896.

67 Rombout NIJSSEN, *L'ancien Pays de Looz. Tablettes mensuelles illustrées concernant l'histoire et l'archéologie de la province de Limbourg (1896-1914).* Bibliographische Analyses 10. Hasselt, 1990, p. IX-XV.

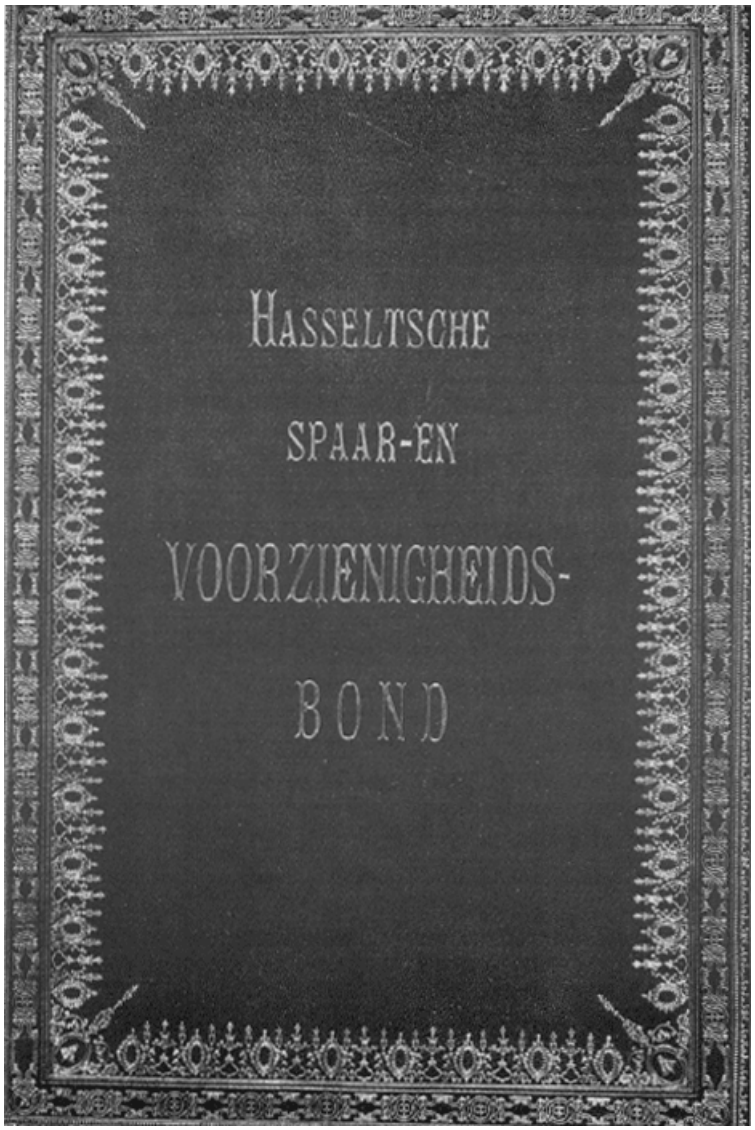

Afb. la: *De Hasseltsche Spaar- en Voorzienigheidsbond* [1893]- Gebonden door ‘Crollen en Zonen Boekb. Hasselt’.- Provinciale Bibliotheek Limburg, Hasselt.

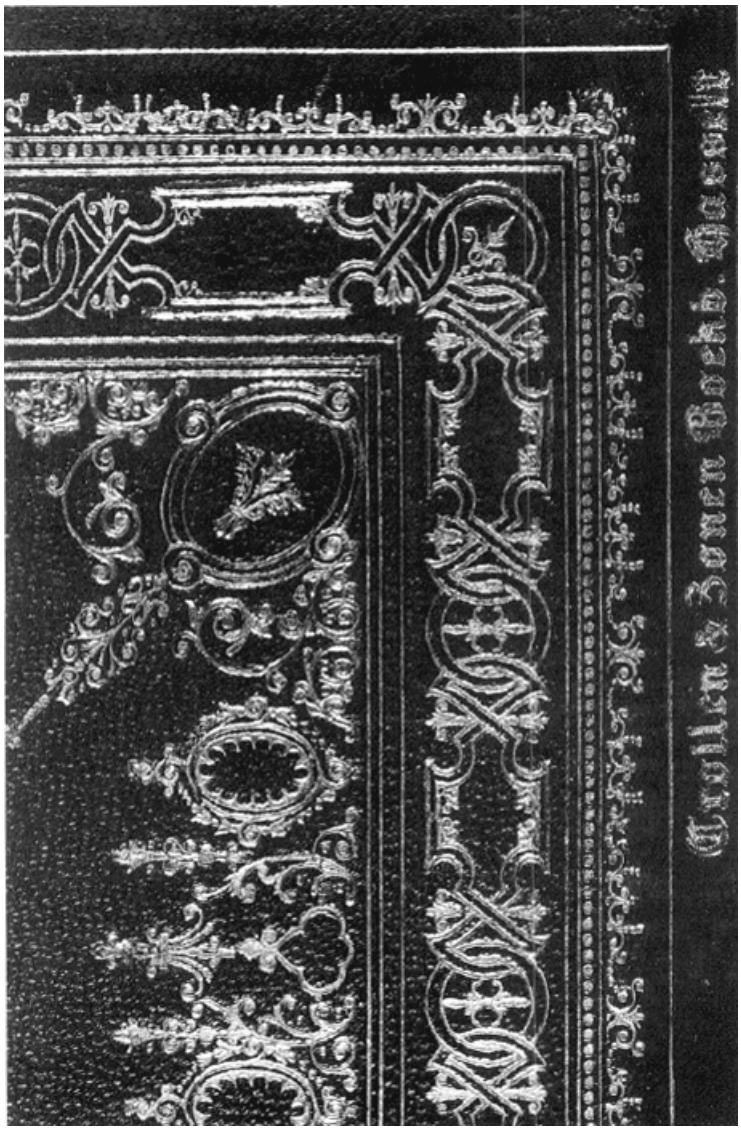

Afb. 1b: Detail van het voorplat met binderssignatuur.

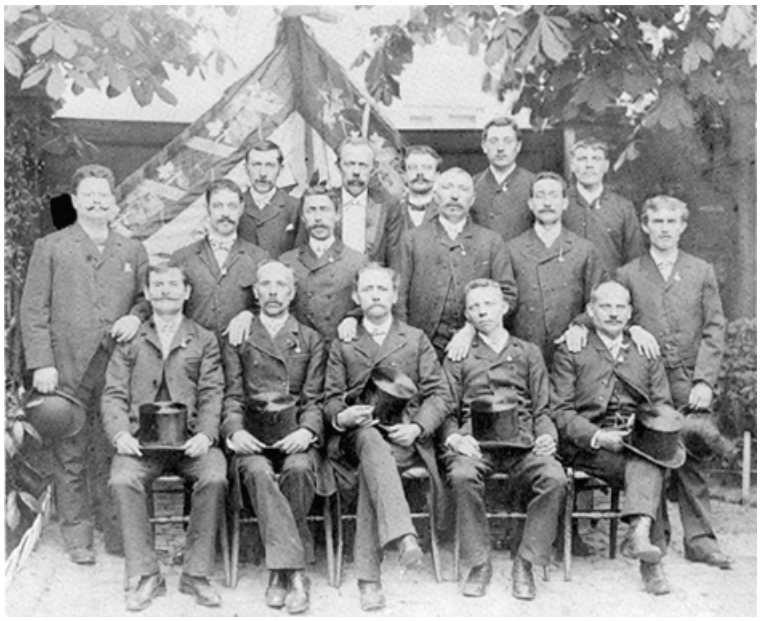

Afb. 2a: Foto van een niet-geïdentificeerde overkoepelende vereniging.- Stadsarchief Hasselt, IC 533.

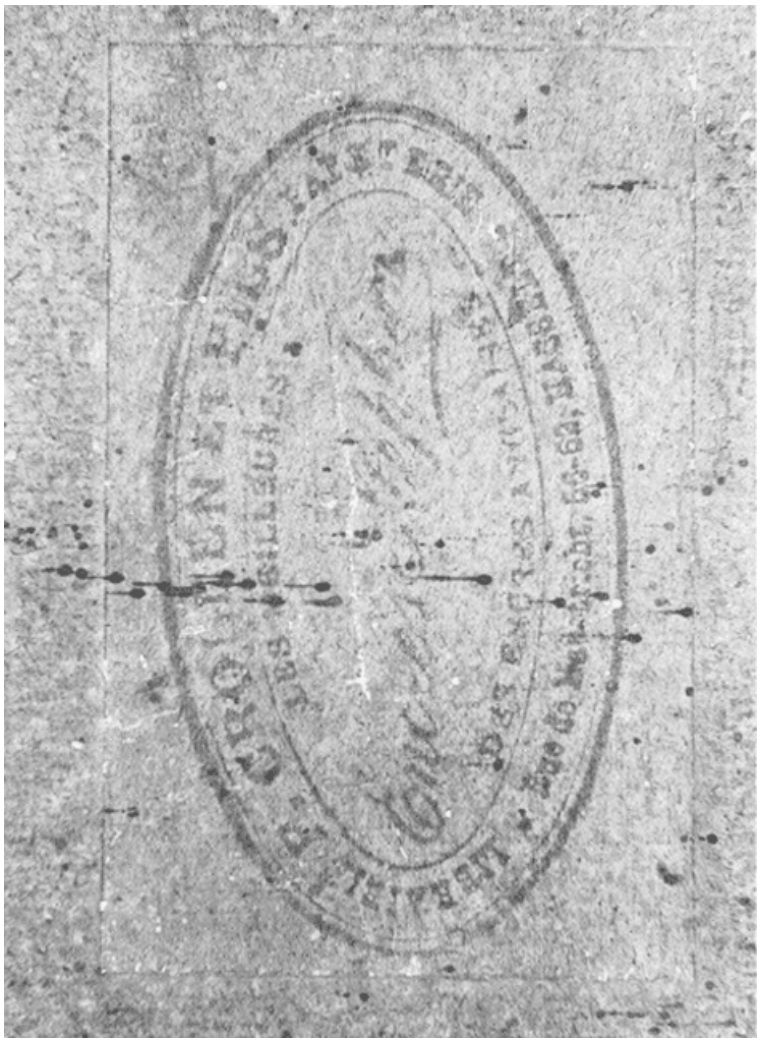

Afb. 2b: Etiket van Ferdinand Grollen en Zonen. Achterzijde van dezelfde foto.

de dood van Ferdinand Crollen op 12 november 1897 werd *L'Ancien Pays de Looz* door zijn weduwe en zonen gedrukt.[68]

Bij het verschijnen van het vierde nummer van de eerste jaargang -het tweede dat bij Crollen werd gedrukt- werd een lijst met boeken toegevoegd die Crollen in zijn boekhandel te koop aanbood. Die lijst was op maat van het lezerspubliek van het tijdschrift gesneden. Ze bevatte één Nederlandstalige en twintig Franstalige studies die verschillende perioden en onderwerpen behandelen uit de Limburgse en vooral uit de Hasseltse geschiedenis (afb. 3). Het ontbrak de familie Crollen duidelijk niet aan commercieel inzicht.

Dubois d'Enghien vermeldt Crollen bovendien als lithograaf. Van steendrukken, afkomstig uit het atelier Crollen zijn echter tot op heden geen sporen teruggevonden.[69]

Hoewel een systematisch onderzoek naar de beroepsactiviteiten van Ferdinand Crollen nog moet gebeuren, kan op basis van de hier geboden informatie gezegd worden dat de vierenzestigjarige Crollen bij zijn overlijden op 12 november 1897 een goedgevuld en relatief succesvol beroepsleven achter de rug had. Geboren in een weinig welstellend en weinig geletterd milieu, had hij het geluk opgeleid te worden door bekwame boekbinders (en drukkers ?) uit het land van Gutenberg en de kracht een goedlopende zaak op te bouwen die hij bij zijn dood aan zijn weduwe en zonen kon overdragen.

Ferdinand Crollen, stichter van een boekbinders- en drukkersgeslacht

Na de dood van Ferdinand Crollen nam Marie Crollen-Bollen, althans op papier, tijdelijk het roer over. Van november 1897 tot en met het laatste nummer van 1901 werd het tijdschrift *L'Ancien Pays de Looz* door Weduwe Crollen en Zonen gedrukt.[70] Eind maart 1899 werd Marie Bollen echter niet meet zakelijk erkend; op een bidprentje werd gedrukt ‘Drukk[erij] Gebr[oeders] Crol-

68 De sterfdatum werd teruggevonden in *BVR, Hasselt, 1890, M1, blad 3.*
69 DUBOIS D'ENGHIEN, p. 134. Cf. noot 58.
70 Cf. noot 67, p. IX-XV.

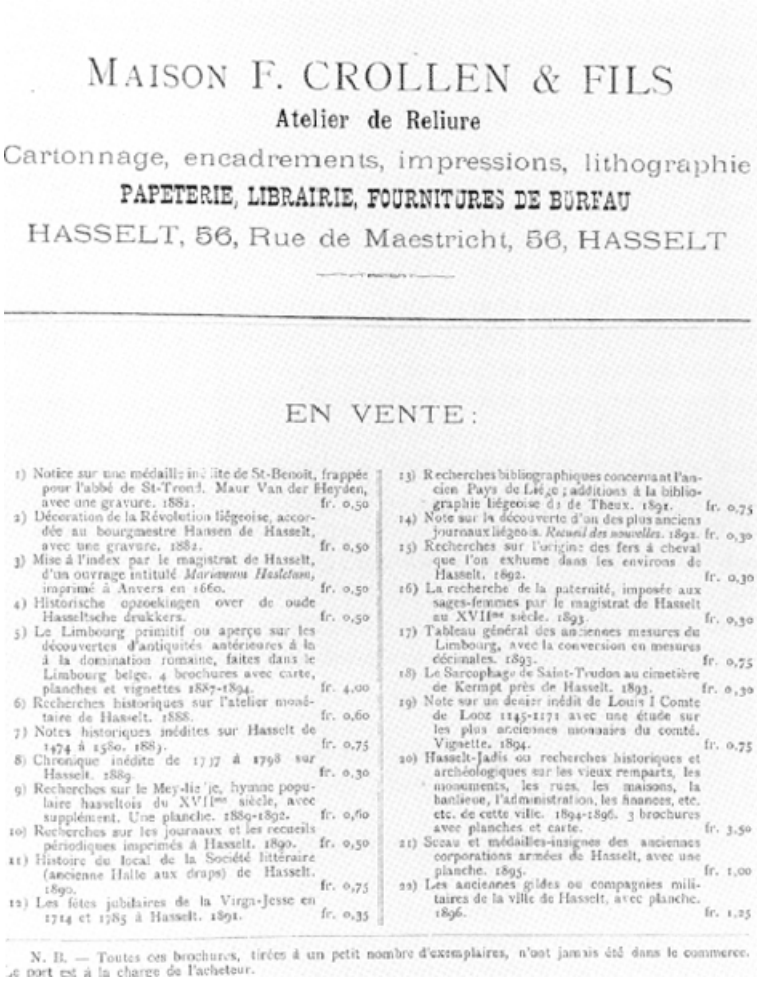

MAISON F. CROLLEN & FILS

Atelier de Reliure

Cartonnage, encadrements, impressions, lithographie

PAPETERIE, LIBRAIRIE, FOURNITURES DE BURFAU

HASSELT, 56, Rue de Maestricht, 56, HASSELT

EN VENTE:

1) Notice sur une médaille inédite de St-Benoît, frappée pour l'abbé de St-Trond. Maur Van der Heyden, avec une gravure. 1881. fr. 0,50
2) Décoration de la Révolution liégeoise, accordée au bourgmestre Hansen de Hasselt, avec une gravure. 1882. fr. 0,50
3) Mise à l'index par le magistrat de Hasselt, d'un ouvrage intitulé *Mariannum Hasletanum*, imprimé à Anvers en 1660. fr. 0,50
4) Historische opzoekingen over de oude Hasseltsche drukkers. fr. 0,50
5) Le Limbourg primitif ou aperçu sur les découvertes d'antiquités antérieures à la à la domination romaine, faites dans le Limbourg belge. 4 brochures avec carte, planches et vignettes 1887-1894. fr. 4,00
6) Recherches historiques sur l'atelier monétaire de Hasselt. 1888. fr. 0,60
7) Notes historiques inédites sur Hasselt de 1474 à 1580. 1889. fr. 0,75
8) Chronique inédite de 1737 à 1798 sur Hasselt. 1889 fr. 0,30
9) Recherches sur le Mey-liz'je, hymne populaire hasseltois du XVIme siècle, avec supplément. Une planche. 1889-1892. fr. 0,60
10) Recherches sur les journaux et les recueils périodiques imprimés à Hasselt. 1890. fr. 0,50
11) Histoire du local de la Société littéraire (ancienne Halle aux draps) de Hasselt. 1890. fr. 0,75
12) Les fêtes jubilaires de la Virga-Jesse en 1714 et 1785 à Hasselt. 1891. fr. 0,35
13) Recherches bibliographiques concernant l'ancien Pays de Liége; additions à la bibliographie liégeoise de Theux. 1891. fr. 0,75
14) Note sur la découverte d'un des plus anciens journaux liégeois. *Recueil des nouvelles*. 1892. fr. 0,30
15) Recherches sur l'origine des fers à cheval que l'on exhume dans les environs de Hasselt. 1892. fr. 0,30
16) La recherche de la paternité, imposée aux sages-femmes par le magistrat de Hasselt au XVIIme siècle. 1893. fr. 0,30
17) Tableau général des anciennes mesures du Limbourg, avec la conversion en mesures décimales. 1893. fr. 0,75
18) Le Sarcophage de Saint-Trudon au cimetière de Kermpt près de Hasselt. 1893. fr. 0,30
19) Note sur un denier inédit de Louis I Comte de Looz 1145-1171 avec une étude sur les plus anciennes monnaies du comté. Vignette. 1894. fr. 0,75
20) Hasselt-Jadis ou recherches historiques et archéologiques sur les vieux remparts, les monuments, les rues, les maisons, la banlieue, l'administration, les finances, etc. etc. de cette ville. 1894-1896. 3 brochures avec planches et carte. fr. 3,50
21) Sceau et médailles-insignes des anciennes corporations armées de Hasselt, avec une planche. 1895. fr. 1,00
22) Les anciennes gildes ou compagnies militaires de la ville de Hasselt, avec planche. 1896. fr. 1,25

N. B. — Toutes ces brochures, tirées à un petit nombre d'exemplaires, n'ont jamais été dans le commerce. Le port est à la charge de l'acheteur.

Afb. 3: *L'Ancien Pays de Looz*, jg. 1, 1896, nummer 4, bijlage.- Provinciale Bibliotheek Limburg, Hasselt.

len'.[71] Bij het overlijden van haar man was Marie Bollen 66 jaar en was het bijgevolg logisch dat haar zonen de zaak overnamen.[72] De vermelding van Marie Bollen als zaakvoerster zou kunnen wijzen op opvolgingsproblemen.

Van de zonen van Ferdinand en Marie werden er, zoals boven vermeld, drie boekbinder. De oudste, Victor, zou echter nooit voor eigen rekening beginnen. Dertig jaar oud stierf hij in het ouderlijk huis op 9 oktober 1894.[73] De tweede zoon, Henri Louis, verging het anders. Hij woonde en werkte nog bij zijn vader toe hij op 16 mei 1896, op dertigjarige leeftijd in het huwelijksbootje stapte met Félicie Marie Rienckens.[74] Félicie Marie, wier vader als schoenmaker gevestigd was in dezelfde straat, had tien jaar eerder, op 21 augustus 1886, het leven geschonken aan een dochter, Maria Adela Rienckens, die 'erkend en gewettigd geworden [is] door een opvolgend huwelijk tusschen Henricus Ludovicus Croilen en Felicia Maria Rienckens deszelfs ouders'.[75] Op 15 juni betrok het paar het huis nummer 2 aan de Batterijstraat. Daar werden ook hun twee dochters Anne Louise Pélagie, op 28 maart 1897 en Judith Léon Marie op 7 juni 1898 geboren. Adèle zou echter niet in het huis worden opgenomen.[76] Waren er relationele problemen? De financiële situatie van het echtpaar Crollen-Rienckens kan echter ook een rol daarin hebben gespeeld. In het huis woonden namelijk nog twee andere gezinnen, het gezin Claes-Lambert waarvan de man politieagent was en het gezin Smeets-Coninx, waarvan de man vervoerder was en de vouw ook mee werken moest als naaister. Belandde Henri Louis Crollen, en met hem zijn gezin, in deze situatie (naar aanleiding van zijn huwelijk) in

71 Bidprentje van Gubbelmans, overleden te Hasselt op 30 maart 1899, bewaard in de voornoemde collectie van kopieën in de PBL.

72 Marie Crollen-Bollen woonde nog enkele jaren in het huis in de Maastrichterstraat, vermoedelijk tor haar jongste zoon Léon en zijn gezin verhuisden naar de Diesterstraat nummer 13. In 1910, woonde zij in het 'Sint-Elisabeth's gesticht' onderaan in de Demerstraat waar zij op 25 februari 1920 stierf (*BVR, Hasselt, 1900, L3, blad 12 en BVR. Hasselt, 1910, L3, blad 646*).

73 *BVR, Hasselt, 1890, M1, blad 3.*

74 *BVR, Hasselt, 1890, M1, blad 3.*

75 *BS, Hasselt, geboorteakte, 21 augustus 1886.* De hier aangehaalde tekst werd later in rode inkt bijgeschreven.

76 *BVR, Hasselt, 1890, M2, blad 110.*

conflict met zijn vader? Het was immers vreemd dat hij als oudste nog levende zoon, die bovendien tot boekbinder was opgeleid, niet meer in het ouderlijk huis bleef wonen zoals zijn jongere broer wel zou doen. Bij zijn intrek in het huis in de Batterijstraat werd Henri Louis als 'ouvrier relieur' opgerekend. Hij bleef dus in het vak maar werkte niet zelfstandig. Vermits onder meer in het tijdschrift *L'Ancien Pays de Looz* als drukker 'F. Crollen en zonen [!] staat, mag men aannemen dat Henri Louis bij zijn vader en later bij zijn moeder en zijn broer bleef werken.

In 1900 staat Henri Louis Crollen opgetekend als boekbindersgast en herbergier. De verdiensten als boekbindersgast waren blijkbaar ontoereikend en de aanvullende activiteiten als herbergier lieten het gezin vermoedelijlk toe een eigen woning in de Nieuwstraat nummer 20 te betrekken. Ook Adèle woonde toen bij hen. Niet voor lang echter. Op 12 oktober 1901 vertrok zij naar de Middelburgstraat nummer 5 in Bosvoorde, ten zuiden van Brussel.[77] Op 12 december volgde Henri Louis haar.[78] Waarschijnlijk bleef hij er niet, in tegenstelling tot Adèle die pas op 16 augustus 1905 naar Hasselt terugkeerde om haar intrek te nemen bij Jan Lodewijk Verlaak op tie Kiekenmarkt nummer 3. De negentienjarige Adèle Crollen stond bij deze zeventigjarige 'kot- en kachelmaker-handelaar' ingeschreven als 'winkeldochter'.[79] Intussen was haar moeder, Felicia Maria Rienckens, op 21 maart 1902 overleden.[80]

In 1910 woonde weduwnaar Henri Louis Crollen in de Aldestraat nummer 19, het latere nummer 14. In dat jaar staat Henti Louis vermeld als boekbinder zonder meer.[81] In 1920 bestond zijn voornaamste beroepsbezigheid niet meer uit boekbinden maar uit een aanverwante activiteit met name het inlijsten. Toen de tweede zoon van Ferdiand Crollen op 26 mei 1925 stierf, had geen van zijn dochters de boekbindersactiviteiten overgenomen of doorgegeven.[82]

77 *BVR, Hasselt, 1900, L1, blad 21.*
78 Cf. noot 76.
79 *BVR, Hasselt. 1900, L1. blad 81.*
80 Cf. noot 77.
81 *BVR, Hasselt, 1910, boek 6, blad 1136.*
82 *BVR, Hasselt, 1920. boek 1. blad 14.*

Adèle Crollen woonde in 1910 opnieuw bij Henri Louis in en huwde op 17 mei 1920 met meubelmaker August Hubert Liesens. Deze was op 11 december 1891 in Tongeren geboren en had tot mei 1920 in Luik gewoond. Toen Adèle op 3 maart 1921 stierf, keerde haar weduwnaar terug naar zijn geboortestad om er bij de Steenderpoort te gaan wonen.[83]

Anna Louisa Pelagia Crollen huwde op 21 mei 1921 Astère René Vander Beken die al evenmin in het boekbindersvak werkzaam was. De op 19 oktober 1894 in 'Deynze' geboren Astère was werktuigkundige van beroep. Tien jaar na hun huwelijk, op 19 september 1931, verliet het echtpaar Vander Beken-Crollen het huis in de Aldestraat om in de Nieuwstraat nummer 29 te gaan wonen.[84]

De jongste dochter van Henri Louis, Judith, huwde op 31 maart 1923 met gemeenteambtenaar Joannes Joseph Paul Leopold Gilissen, geboren te Hasselt op 19 juli 1899. Ook het echtpaar Gilissen-Crollen vertrok op 19 september naar de Nieuwstraat nummer 29.[85]

Met zijn zoon Henri Louis zette Ferdinand Crollen geen boekbinders- en drukkersgeslacht verder. Het feit dat Henri Louis geen zonen had was een bepalende factor. Reeds daarvóór echter, bij het verlaten van zijn vaders huis bij zijn huwelijk, en het niet opbouwen van een eigen zaak of het ontplooien van andere activiteiten zoals het openhouden van een herberg, bleek duidelijk dat Fedinand Crollen in Henri Louis niet zijn echte opvolger zag.

Wat de oudsten niet vermochten, deed de jongste. Léon zette de activiteiten van zijn vader wel verder en met succes. Op 17 februari 1900 huwde Léon met Maria Alphonsina Petronella Walbourgh. Hij bleef na zijn huwelijk in het ouderlijk huis in de Maastrichterstraat wonen. Daar werden hun beide zonen geboren, Andreas Théodore Michel Ferdinand op 2 december 1900 en Lodewijk Maria Willem op 12 augustus 1902.[86] Léon Crollen was

83 *BVR, Hasselt, 1910, boek 6, blad 1136* en *BVR, Hasselt, 1920, boek 1, blad 14.*
84 Cf. noot 82.
85 *BVR, Hasselt, 1920, boek 1. blad 14 en boek 20, blad 6907.*
86 *BVR, Hasselt, 1900, L3, blad 72.*

er, evenals zijn vader, drukker, boekbinder en handelaar.[87]

Waar eind maart 1899 nog ‘Gebr[peders] Crollen' op een bidprentje werd gedrukt, verscheen op de bidprentjes ten laatste vanaf eind juli van dat jaar nog enkel ‘L[éon] Crollen’.[88] Tussen de broers Léon en Henri Louis heeft zich vermoedelijk een strijd afgespeeld om de professionele nalatenschap van hun vader Ferdinand. *L'Ancien Pays de Looz* vermeldde tot eind 1901 namelijk nog ‘Weduwe Crollen en zonen[!]’ als drukkers. Slechts in januari 1902, op het eerste nummer van de zesde jaargang, mocht Léon Crollen zijn naam alleen vermelden.[89] Henn Louis had zijn beroepsactiviteiten inmiddels gedeeltelijk verlegd en hield toen ook een herberg open.[90] Léon bleef drukker van *L'Ancien Pays de Looz* tot eind 1906. Het eerste nummer van de elfde jaargang werd in januari 1907 door Jos. Van Langenacker gedrukt. De wisseling van drukker gebeurde in dezelfde periode dat Alfred Habets de leiding van het tijdschrift overnam van Constant Bamps.[91]

Het zwaartepunt van Léon Crollens beroepsactiviteiten bleef, zoals het geval was geweest met zijn vader, het boekbinden. In de wisselende omschrijvingen die het Bevolkingsregister van de bezigheden gaf, was het boekbinden de enige constante.[92] Dubois d'Enghien vermeldt hem ook als opvolger van zijn vader bij wie hij het vak ook leerde. Daarna ging hij zich vervolmaken in het vergulden in de Boekbindersschool van de stad Brussel, waar hij de lessen van Louis Jacobs volgde, deskundige in deze materie. Louis Jacobs werkte in de periode 1880-1925 samen met verschillende grote Brusselse boekbinders zoals Dubois d'Enghien, De

87 Léon Crollen werd in het Bevolkingsregister van Hasselt als volgt genoteerd: ‘boekbinder’ (*1890, M1, blad 3*), ‘drukker-boekbinder en winkelier’ (1900. L3, blad 72), ‘drukker-uitgever en boekbinder’ (*1910, boek 3, blad 489*) en tenslotte als ‘boekbinder’ (*1920, boek 3, blad 969*).

88 In de collectie kopieën van de PBL vonden wij acht door L. Crollen gedrukte prentjes; het oudste is van Devue, overleden te Hasselt op 25 juli 1899, het jongste van Nolens, overleden te Diepenbeek op 24 juni 1917. Léon Crollen drukte deze prentjes voor personen overleden te Hasselt of in nabijgelegen gemeenten zoals Diepenbeek, Lummen, Stevoort en Weijer. Cf. ook noot 71.

89 Cf. noot 67.

90 Cf. noot 77.

91 Cf. noot 67.

92 Cf. noot 87.

Buyl en Rijkers. Jacobs lessen waren aan Léon Crollen wel besteed. Crollen nam met succes deel aan diverse tentoonstellingen; in 1907 won hij te Sint-Truiden de zilveren medaille, in 1910 te Brussel en in 1913 te Gent de gouden medaille.[93]

Banden die kunnen getuigen van het vakmanschap van Léon Crollen zijn ons niet bekend. Wel een reclameblaadje dat ons bevestigt dat hij op de Wereldtentoonstelling van 1910 te Brussel de gouden medaille won in de categorie 'reliures-dorures-registres' (afb. 4).[94]

Het atelier en de woning van Léon Crollen waren vanaf 1910 gevestigd in het huis nummer 13 in de Diesterstraat (afb. 5).[95] Daar drukte hij minstens tot in 1917 en werkte er in 1920 nog als boekbinder.[96]

Léon Crollen trad niet alleen zelf in de voetsporen van zijn vader, met zijn zoon Michel werd het boekbinders- en drukkersgeslacht Crollen voortgezet. Zijn oudste zoon huwde op 30 juli 1927 Leonia Emelia Henrieta Veltkamp.[97] Het echtpaar Crollen-Veltkamp nam zijn intrek in de Lom baard straat nummer 4. Daar werd hun dochter Andrée Paule Marie Cornélie op 21 december 1928 geboren. Michel Crollen staat in het Bevolkingsregister opgetekend als drukker.[98] De andere activiteiten van Michel Crollen en het wedervaren van zijn broer Louis vallen, gezien de ontoegankelijkheid van de bronnen, buiten het bestek van deze bijdrage.

93 DUBOIS D'ENGHIEN, p. 179-180 en p. 134. Hij vermeldt ook nog dat hij van de Hasselaar Alex Wouez vernam dat Léon Crollen in 1949 deelnam aan de tentoonstelling van het Kunstambacht in Limburg en dat hij voor deze deelname Ridder in de Orde van de Kroon benoemd zou worden.

94 Met dank aan de heer Van Laere.

95 *BVR, Hasselt, 1910, boek 3, blad 489*, Diesterstraat nummer 13.

96 Cf. noten 87 en 88.

97 *BVR, Hasselt, 1920, boek 22, blad 7460.* Te Hasselt geboren op 27 december 1903 als dochter van landmeter Paul Veltkamp en Regina Vandeput, had Leonia Veltkamp één broei', Louis en drie zussen waarvan de oudste, Maria, gehuwd was met Charles Bouret uit Ronse, luitenant bij het in Hasselt gekazerneerde Elfde Linie Regiment (*BVR, Hasselt. 1920, boek 17, blad 5972* en *BVR, Hasselt, 1920, boek 20, blad 6929*).

98 *BVR, Hasselt, 1920, boek 22, blad 7460.*

Afb. 4a: Reclameblaadje van Léon Crollen, Hasselt, na 1910. Voorzijde.- Provinciale Bibliotheek Limburg, Hasselt.

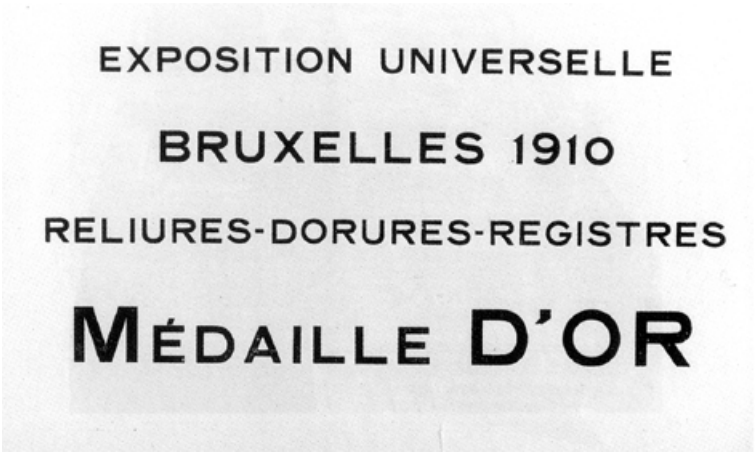

Afb. 4b: Redameblaadje van Léon Crollen, Hasselt, na 1910. Achcerzijde.- Provinciale Bibliotheek Limburg, Hasselt.

Afb. 5: Het huis van Léon Crollen in de Diesterstraat nummer 13 te Hasselt.

Besluit

Bepalend voor Ferdinand Crollen waren niet de huwelijksbanden maar wel de leerling-meester relaties. Hij woonde en werkte minstens twee jaar bij boekbinder Mathieu Behn en meer dan vier jaar bij boekbinder (en drukker) Henri Poppe. Waarschijnlijk was de band tussen 'relieur-ouvrier' Henri Swennen en 'meester-boekbinder' Ferdinand Crollen ook onder deze noemer te vatten. Was de relatie leerling-meester in het derde kwart van de negentiende eeuw nog erg persoonlijk, naar het eind van de eeuw toe werd die geïnstitutionaliseerd. De jongste zoon van Ferdinand, Léon, werd wel door zijn vader opgeleid, maar volgde daarnaast ook les bij Louis Jacobs in Brussel.

Huwelijksbanden speelden in de vestiging van de onderzochte boekbinders- en drukkersbed rij ven wel een andere rol. Zoals voor andere zelfstandigen was ook voor een boekbinder-drukker de sociaal-economische afkomst van de huwelijkspartner van belang. Ferdinand Crollen scheen met zijn huwelijk geen onmiddellijk professioneel voordeel te hebben gedaan, Henri Poppe daarentegen wel.

Bloedverwantschap was in het onderzochte segment van het Limburgse boekbinders- en drukkersmilieu van de tweede helft van de negentiende eeuw eveneens belangrijk. De drie (volwassen) zonen van Ferdinand Crollen gingen in het vak, en minstens één kleinzoon. Van Mathieu Behn is eveneens een familielid boekbinder bekend, zijn jongere broer Guillaume. Toch was bloedverwantschap in deze periode niet meer onontbeerlijk voor het uitoefenen van het ambacht. Mathieu Behn en Ferdinand Crollen, beiden zonen van dagloners, hebben bewezen dat ook andere wegen cot het vak konden leiden. Het beroep van drukker of boekbinder als middel tot sociale promotie? De geletterde drukkers, boekbinders, en boekverkopers met een eigen zaak stonden hoger op de maatschappelijke ladder dan de vaak 'schrijvend onkundige' en bezitloze dagloners. De beroepsactiviteit was echter niet de enige factor die het sociale aanzien bepaalde, ook de afkomst en de reeds vermelde rol van het huwelijk waren mede bepalend. Zo werd Henri Poppe opgenomen in de kring van gegoede burgers en bleef Ferdinand Crollen zich bewegen in een milieu van handwerklieden en kleine zelfstandigen.

De negentiende eeuw was niet enkel een tijd van sociale verschuivingen maar ook van geografische mobiliteit. De aanwezigheid van Mathieu Behn, Henri Poppe en J(oannes) Gotthold in respectievelijk Sint-Truiden en Hasselt was reeds bekend. Ons onderzoek leverde informatie op over hun familiale situatie èn gaf tevens een nadere datering van hun aankomst; het legt bovendien verbanden tussen wat voorheen als geïsoleerde gevallen werd beschouwd. De komst van de drie Duitse boekbinders is te situeren in de jaren 1840 en 1850, een woelige tijd in het toekomstige Duitsland. Vraag is of de komst van Joannes Gotthold naar (Poppe? in) Hasselt, van Jacques Guillaume Behn en vooral van Guillaume Eirel en Nicolas Renard naar Mathieu Behn in Sint-Truiden, op een netwerk van Duitse boekbinders (of/en politieke vluchtelingen) wijzen, waarbij Limburg, door zijn ligging in het tolerante België en dicht bij de Duitse grens, een rol zou hebben kunnen spelen. Deze vraag moet vooralsnog onbeantwoord blijven.

De voorhanden zijnde gegevens bewijzen wel dat de Duitse invloed op de Belgische boekbinders niet mag onderschat worden. Hoewel Dubois d'Enghien stelt dat Duitse binders zich vaker in het buitenland vestigden, en voorbeelden noemt van Duitsers die in België een succesvolle loopbaan opgebouwd hebben, legt hij vooral en herhaaldelijk de nadruk op de Franse invloed op de Belgische boekbinderswereld. Ook andere onderzoekers benadrukken dit sterk.[99] Opvallend daarbij is dat zij hun vaststelling op stijlkenmerken baseren, een aspect dat in deze studie nauwelijks of niet aan bod is gekomen. Met deze studie wilden wij integendeel voornamelijk andere aspecten, met name sociale en genealogische, van het internationaal beïnvloede boekbindersmilieu belichten.

99 DUBOIS D'ENGHIEN, p. 7-10. Paul CULOT, *Quatre siècles de reliure en Belgique 1500-1900. Catalogue*, Brussel, 1989, p. 17-20. Culot wijst in de eerste plaats op de Franse invloed maar vermeldt ook Engelse.

Kwartierstaat van Ferdinand Crollen en Maria Bollen

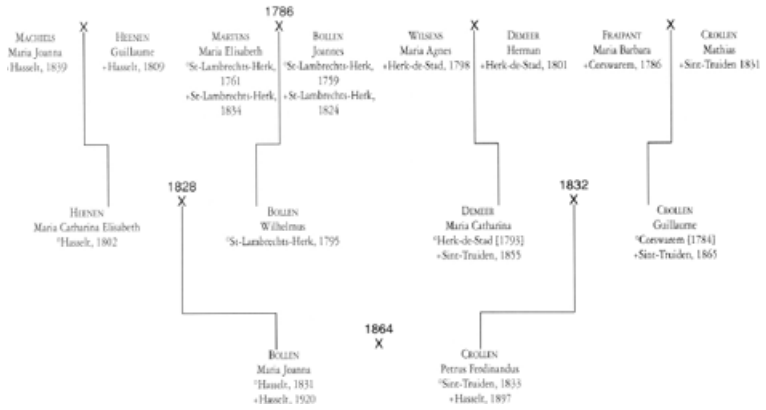

Het nageslacht van Ferdinand Crollen en Maria Bollen

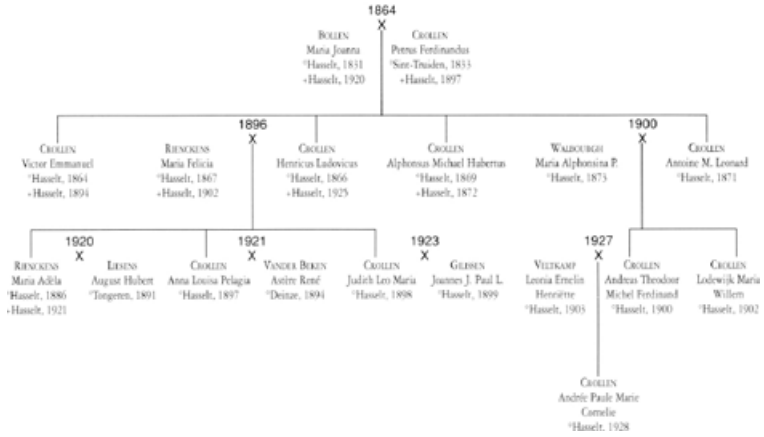

MATHIAS CROLLENS TWEEDE EN DERDE HUWELIJK[1]

[1] BS Sint-Truiden, overlijdensakte 14 februari 1832 en voetnoot 7

1

1 BS Sint-Truiden, overlijdensakte 14 februari 1832 en voetnoot 7

The Plantin Moretus archives: an index to Jan Denucé's inventory of 1926

C. Coppens

The Plantin-Morerus Archives are unique, being kept roughly from the middle of the sixteenth to the middle of the nineteenth century, for printing and booktrade history, but also for economic history. They are evidence of how quite a wealthy family lived through more than three centuries. The economic archives are basic to understand the whole business. When the booktrade declined and bookproduction was very much specialised, they had estates and dealt with other merchandise, like cloth for instance. The booktrade became only one aspect of the whole family business. The monopoly in the production of liturgical books was the easiest way to make money. With the same books being constantly reproduced, there was nothing more to invent, there was no risk. Unfortunately enough the inventory of the Plantin-Moretus Archives was not set out in the best way to make it easily accessible for scientific research.[1] This index is intended to facilitate scholarly use of the inventory.

The first part (I-II) of this index is based on the structure of Plantin bookkeeping, the *Grand livre* being the final 'summary' of the journal(s), the *Journal* keeping the daily notes of the printing

1 Isabel HEITJAN, Die Korrespondenz des Kölner Buchhändlers Hermann Demen mit dem Hause Plantin-Moretus zu Antwerpen 1675-1706, in: Elisabeth Geck & Guido Pressler (eds), *Festschrift fur Josef Benzing zum sechzigsten Geburtstag 4. Februar 1964*, Wiesbaden 1964, 187; Jan MATERNÉ, Archivering rond de eeuwwisseling: de vroegste inventaris van het Plantijns archief (1876-1926), *De Gulden Passer*, 69, 1991, 181-182. A new inventory is planned. The reference to the inventory is: J[an] DENUCÉ, *Musaeum Plantin-Moretus. Inventaris van het Plantynsch archief Inventaire des archives Plantiniennes*, Antwerpen-Anvers, 1926, 166 p. See also Francine DE NAVE, *Het museum Plantin-Moretus te Antwerpen, H: de archieven*, Antwerp 1985 (Publicaties MPM/PK 2), a good overview of the archives and of the publications of parts of the archival material, mainly correspondence but also much more, and of a selection of publications using the Plantin archives.

business and the booktrade. It are precisely the journals which reflect the complexity of Plantin bookkeeping. Apart from the *Journal* several smaller memorandum books were kept, all together showing detailed aspects of the whole business. As they are particularly useful for different approaches within bookhistorical research, they are listed separately.

The second part (III), the correspondence, is in Denucé's inventory mainly arranged in two large series, listed alphabetically, and is here listed merely in chronological order. The third part (IV), the family & economic archives, is in chronological order, with the other, related, family archives set down separately. These documents came to the Plantin house through the marriages of members of the Moretus family and they sometimes contain archival material dating from before the actual alliance of both families. It is clear also that these families intermarried through the centuries. It seems appropriate here to mention the family archives related to the Moretuses kept in the Antwerp City Archives.[2]

Systematic bookkeeping developed first in Italy and spread beyond the Alps, especially in the Low Countries which had business relations with Italy ever since the Middle Ages. In Italy it was the mathematician and Franciscan monk Luca Paciolo (c. 1445-1514?) who set down the art of double bookkeeping in his wellknown *Summa de arithmetica* (ed. princ. Venice 1494, 2nd ed. 1523). In the Southern Netherlands it wasjan Ympyn (alias Jan Impens Christoffels) (c. 1490-1540), an Antwerp merchant who stayed more than ten years in Italy himself, who composed the first treatise on bookkeeping, based on Paciolo's chapter *De computis et scripturis* and also on the *Luminario de arithmetica* (1525) of the writing master Giovanni Antonio de Tagliente (1465/70-1528?). Both authors are mentioned by Ympyn. However,

2 Gilberte DEGUELDRE, *Genealogisch Fonds: Families de la Bistraeten, Geelhand, Lunden, Proli, Van Ertborn en aanverwanten*, Antwerp 1981; Inge SCHOUPS, Archieven van de familie Moretus bewaard op het Stadsarchief Antwerpen, in: Marcus de Schepper & Francine de Nave (eds), *Ex officina Plantiniana Moretorum. Studies over het drukkersgeslacht Moretus*, Antwerpen 1996 (= De Gulden Passer, 74, 1996), 33-40. This is also the place to mention the Count (diaries Moretus-Plantin Archives donated by the count in 1930 with documents stretching from 1483 to 1907. A typewritten inventory is available in the reading room of rhe Plancin-Moretus Archives.

Ympyn proved to be very skilled in bookkeeping himself and was original in his practical part where he adapted the Italian practice to the customs of The Netherlands. His tract was published in 1543 by his widow, Anna Swinters, and printed by Giles Coppens of Diest (*BT* 4982). The same year a French translation was published (*BT* 7192). An English translation of the French text was printed in London by Richard Grafton in 1547 (*STC* 26093.5). In Antwerp his example was followed by schoolmasters like Valentin Mennher (c. 1521-1570), a German from Bavaria, with several treatises, the first published in 1550, like Bartholomew of Renterghem (1592), Martin van den Dycke (d. 1601 or after) (1598) or Zacharias van Hoorebeke (1599). In the meantime, in 1567, Plantin himself had printed a treatise about bookkeeping by a countryman of his, Pierre Savonne (c. 1540-after 1576), *Instruction et manière de tenir livre de raison ou de compte par parties doubles.*[3]

Only for a short period, from the end of 1563 to 1567, Plantin bookkeeping was strictly based on the Italian model of double-entry bookkeeping. During these few years Plantin was in partnership with Cornelius (c. 1533-1577) and Charles (before 1530-before 1607) van Bomberghen, two cousins, the latter being the son of the Venice printer of Antwerp origin, Daniele Bomberg (1483-1553), Joannes Goropius Becanus (1519-1573), a physician and philologist, and the Venetian merchant Jacopo de' Schotti, brother-in-law of Cornelius.[4] The last of these kept the books of the partnership, a journal and a ledger, in Italian, according to the rules laid down by Paciolo and based on the memorandum books noted by Plantin himself. Plantin already did his bookkeeping be-

3 For Mennher, Van den Dycke and Savonne, see also Henry L.V. DE GROOVE, De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters, *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant* (3rd ser., 19), 50, 1967, resp. 284, 252 & 299; about Moretus's stay in Venice, see Leon VOET, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp, 1. Christophe Plantin and the Moretuses: their Lives and their World*, Amsterdam 1969, 151-152.

4 About the Van Bomberghen, see Georges-H. DUMONT, *La vie aventureuse d'Antoine van Bomberghen, compagnon de lutte de Guillaume le Taciturne*, Antwerp 1952; H.D.L. VERVLIET, Bomberghen, Daniël van, in: *Nationaal biografisch woordenboek*, 1, Brussels 1964, 219-221; Fernanda ASCARELLI & Marco MENATO, *La tipografia del' 500 in Italia*, Florence 1989 (= Biblioteca di bibliografia Icaliana, 116), 357-358.

fore the partnership, from 1555 onwards, but not in double-entry form. When the partnership was dissolved, Joannes Moretus, who went to Venice to work with the de' Scotti family during Plantin's exile in Paris (1562/63), was in charge of the bookkeeping and returned to the single-entry form. Plantin might have found it too time-consuming and not necessary for evaluating the financial situation for himself. Several subsidiary account books were kept. The ledger, *Grand livre*, and the journal, *Journal*, remained the main instruments. For some entries special ledgers were started, for instance one for dealings with the booksellers, further divided into *libraires d'Anvers* and *libraires étrangers*, and another for retail bookselling. Besides these there were, extracted from the ledgers, a *livre des ventes à la boutique, a livre des ouvriers* or wage book, a *livre des ustensiles*, a 'plant ledger', a *livre* or *mémorial des relieurs*, dealing with the binders, a *cahier de Francfort*, for the bookfairs, and a *livre de caisse*, for cash receipts. A *Grand livre C* dealt, among other things, with accounts of lenders, as for instance the Spanish king, Philip II, for the financing of the polyglot Bible.[5] The ledgers mostly have contemporary name indexes themselves.[6] As there is often an overlap between the existing books, the alert scholar has to check more than one.

5 This short explanation is based on P.G.A. DE WAAL, *Van Pacioli tot Stevin. Een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden*, Roermond 1927; Raymond DE ROOVER, *Jan Ympyn. Essai historisque et technique sur le premier traité flamand de comptabilité (1543)*, Antwerp [1928]; ID., Aux origines d'une technique intellectuelle: la formation et l'expansion de la comptabilité à partie double, *Annales d'histoire économique et sociale*, 9, 1937, 171-193, 271-297, especially 284-292; Florence EDLER, Cost accounting in the Sixteenth Century. The Books of account of Christopher Plantin, Antwerp, printer and publisher, *The Accounting Review*, 12, 1937, 226-237; Raymond DE ROOVER, The Business Organisation of the Plantin Press in the Setting of the Sixteenth Century Antwerp, in: *Gedenkboek der Plantin-dagen 1555-1955. Internationaal congres voor boekdrukkunst en humanisme 4-10 september 1955*, Antwerp 1956 (=De Gulden Passer, 34) 230-246; ID., Ympyn, Jan, in: *Nationaal biografisch woordenboek*, 1, Brussels 1964, 974-978; Ernest STEVELINCK, *De comptabiliteit door de eeuwen heen*, Brussels 1970, 28-32 (also in French); Leon VOET, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plant iniana at Antwerp. 2. The management of a printing and publishing house in Renaissance and Baroque*, Amsrerdam-London-New York 1972, 3-6.

6 About the use and alphabetic arrangement of these indexes, see DE WAAL, *Van Paciolo tot Stevin*, 105 n. 8.

This index tries to make a 'virtual' archivistic reconstruction, bringing together in a chronological series what belongs together by content to make it easier for potential users. But it is only based on the inventory and not on an analysis of the documents. Except for a few items, it was not possible to verify the originals. Let this be clear to avoid misunderstandings. Using basically Denucé's wording, the text of the entries is partly in French, partly in Dutch. In the inventory only the introduction is bilingual, the entries are alternately in French and in Dutch, according to the original documents, or the first document of the bundle.[7] To understand the family & economic archives better, it seemed opportune to add a genealogical table of the Plantin-Moretus dynasty with the related families whose archival documents came to the Plantin Archives. Once more to avoid misunderstandings, it must be stressed that this is of course nor a complete genealogy but only the line of the masters of the *Officina* and a selection of the sidelines in order to explain how certain archives came into the family's possession. With the renowned publishing and printing house, the family inherited from Plantin the care to keep documents of the business, not only expenses and incomes, estates and other belongings, but also schoolbooks and personal memorials.[8]

7 When titled the ledgers and journals kept in principle their original tide in French or Dutch, with the Dutch being added an English translation. For more detailed entries and for the Family & Economic Archives English terms have been chosen. According to the content, several items figure under different headings.

8 I am very grateful for previous talks about the content as well as about the archivistic point of view to Prof. Enrique Gonzalez Gonzalez (Mexico) and Mr. Marc Nelissen (Leuven); to Mr. Giles Mandelbrote (London) for his suggestions and corrections as a user, and for his encouragement to publish this index; to Mr. Dirk Imhof for his valuable advice and help as a curator and as a user; to Mrs. Anna E.C. Harvey-Simoni for correcting my text. I will be very grateful for any suggestion to improve this index.

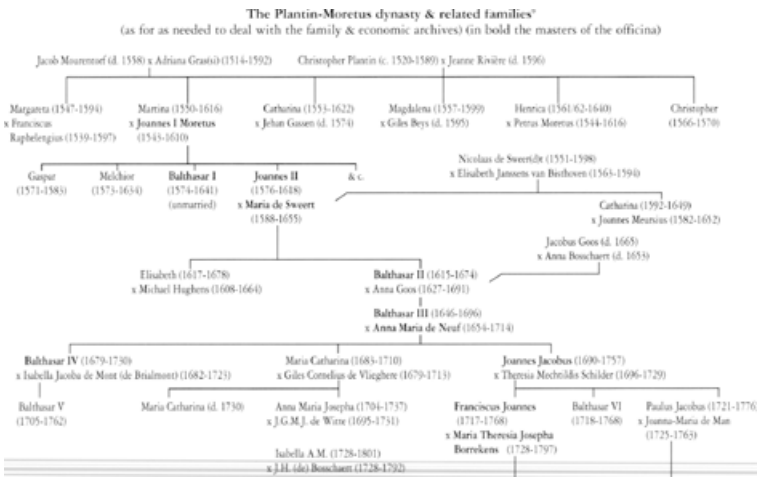
The Plantin-Moretus dynasty & related families*
(as far as needed to deal with the family & economic archives) (in bold the masters of the officina)
Jacob Mourentorf (d. 1558) x Adriana Grastio (1514-1592)
Christopher Plantin (c. 1520-1589) x Jeanne Rivière (d. 1596)
Margareta (1547-1594) x Franciscus Raphelengius (1539-1597)
Martina (1550-1616) x Joannes I Moretus (1543-1610)
Catharina (1553-1622) x Jehan Gassen (d. 1574)
Magdalena (1557-1599) x Gilles Beys (d. 1595)
Henrica (1561/62-1640) x Petrus Moretus (1544-1616)
Christopher (1566-1570)
Gaspar (1571-1585)
Melchior (1573-1634)
Balthasar I (1574-1641) (unmarried)
Joannes II (1576-1618) x Maria de Sweert (1588-1655)
& c.
Nicolaas de Sweerdt (1551-1598) x Elisabeth Janssens van Berthoven (1563-1594)
Catharina (1592-1649) x Joannes Meursius (1582-1632)
Jacobus Goos (d. 1665) x Anna Bouchaert (d. 1655)
Elisabeth (1617-1678) x Michael Hughens (1608-1664)
Balthasar II (1615-1674) x Anna Goos (1627-1691)
Balthasar III (1646-1696) x Anna Maria de Neuf (1654-1714)
Balthasar IV (1679-1730) x Isabella Jacoba de Mont (de Brialmont) (1682-1723)
Maria Catharina (1683-1710) x Gilles Cornelius de Vlieghere (1679-1713)
Joannes Jacobus (1690-1757) x Theresia Mechtildis Schilder (1696-1729)
Balthasar V (1705-1762)
Maria Catharina (d. 1730)
Anna Maria Josepha (1704-1737) x J.G.M.J. de Wint (1695-1751)
Isabella A.M. (1728-1801) x J.H. (de) Bouchaert (1728-1792)
Francicus Joannes (1717-1768) x Maria Theresia Josepha Borrekens (1728-1797)
Balthasar VI (1718-1768)
Paulus Jacobus (1721-1776) x Joanna-Maria de Man (1725-1765)

9

9 These genealogical notes are based on: Jean-Baptiste VAN DER STRAELEN, *Geslagt-lyste der nakomelingen van den vermoerden Christoffel Plantin, kontnglyken aerts-boekdrukker, binnen de stad Antwerpen; waer by gevoegd is eene geslagt-lyste der familie Mouretorff alias Moretus*, ed. P.-Th. MOONS-VAN DER STRAELEN, Antwerp 1858; Roger MORETUS PLANTIN DE BOUCHOUT, *Demeures familiales. Notices historiques sur la maison Plantin à Anvers et quelques propriétés urbaines et rurales ayant appartenu à la famille Moretus principalement dans l'ancien Pays de Ryen*, Antwerp 1950; Leon VOET, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp, 1. Christophe Plantin and the Moretuses: their lives and their world*, Amsterdam 1969; Francine DE NAVE, De Moretussen en de Antwerpse boekgeschiedenis van de 17de en 18de eeuw, in: De Schepper & De Nave (eds), *Ex officina Plant iniana Moretorum*, 249-305; Guido PERSOONS, De portretten van het drukkersgeslacht Moretus, in: De Schepper & De Nave (eds), *Ex officina Plantiniana Moretorum*, 215-248; Leon VOET, Het geslacht Moretus en de Plantijnse drukkerij, in: De Schepper & De Nave (eds), *Ex officina Plantiniana Moretorum*, 9-32.

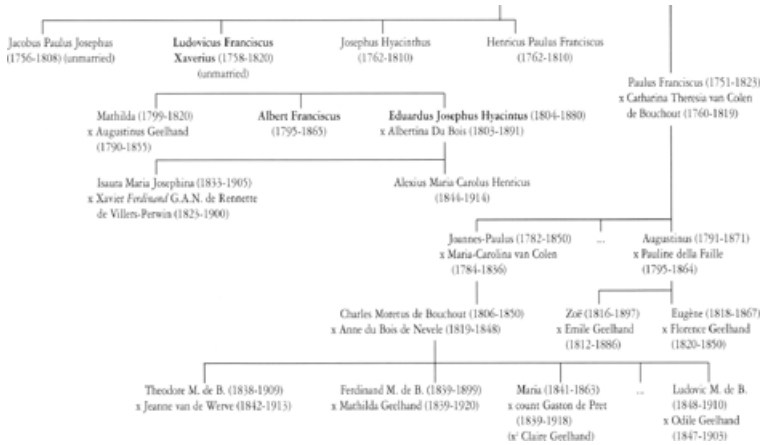
Jacobus Paulus Josephus (1756-1808) (unmarried)
Ludovicus Franciscus Xaverius (1758-1820) (unmarried)
Josephus Hyacinthus (1762-1810)
Henricus Paulus Franciscus (1762-1810)
Paulus Franciscus (1751-1823) x Catharina Theresia van Colen de Bouchout (1760-1819)
Mathilda (1799-1820) x Augustinus Geelhand (1790-1855)
Albert Franciscus (1795-1865)
Eduardus Josephus Hyacintus (1804-1880) x Albertina Du Bois (1803-1891)
Isaura Maria Josephina (1833-1905) x Xavier Ferdinand G.A.N. de Renette de Villers-Perwin (1825-1900)
Alexius Maria Carolus Henricus (1844-1914)
Joannes-Paulus (1782-1850) x Maria-Carolina van Colen (1784-1836)
...
Augustinus (1791-1871) x Pauline della Faille (1795-1864)
Charles Monterus de Bouchout (1806-1850) x Anne du Bois de Nevele (1819-1848)
Zoë (1816-1897) x Emile Geelhand (1812-1886)
Eugène (1818-1867) x Florence Geelhand (1820-1859)
Theodore M. de B. (1838-1909) x Jeanne van de Werve (1842-1913)
Ferdinand M. de B. (1839-1899) x Mathilda Geelhand (1839-1920)
Maria (1841-1863) x count Gaston de Pret (1839-1918) (x' Claire Geelhand)
...
Ludovic M. de B. (1848-1910) x Odile Geelhand (1847-1905)

Division of the index

I		Grand livre
II.	1.	Journal
	2.	Bookselling
	3.	Booksellers
	4.	Spain
	5.	Frankfurt
	6.	Catalogues
	7.	Binders
	8.	Journeymen
	9.	Chapel & c
	10.	Guild & c
	11.	Printing shop
	12.	Paper & c
	13.	Punches & c
	14.	Illustrators & c
III.		Correspondence
IV.		Family & Economic Archives

I. Grand livre

The Grands Livres mostly have contemporary name indexes in the documents themselves

4: 1563-1567 (Affaires)
1: 1563-1567 (Papier & imprimerie)
16: 1568-1573 (†)
17: 1568-1578 (Libraires B)
18: 1571-1582
19: 1572-1589 (C)
20: 1582-1589
21: 1590-1599 (Q)
110: 1575-1593 (Libraires étrangers E)
111: 1594-1609 (Libraires étrangers F)
126: 1590-1614 (D)

127: 1600-1608 (Soleil)
128: 1610-1618(A)
129: 1610-1618 (Libraires G)
130: 1614-1661 (E)
131: 1618-1629 (B)
132: 16I8-1629 (Boekhandelaars [booksellers] H)
133: 1629-1655 (Libraires étrangers)
134: 1624-1655
194: 1629-1638 (B)
301: 1641-1689 (F) (Balthasar II)
319: 1655-1671 (Libraires D)
321: 1655-1671 (Libraires K)
302: 1660-1680 (Vreemde boekhandelaars [foreign booksellers] L)
318: 1671-1680 (Libraires)
322: 1672-1681 (Libraires L)
320: 1681-1701 (Libraires A)
803: 1681-1702 (Libraires étrangers)
317: 1686-1695 (Libraires)
1197: 1700-1703 (Libraires)
822: 1703-1711 (Librairies étrangers C)
303: 1703-1720 (D) (booktrade)
658: 1707-1718 (Libraires F)
830: 1707-1720 (Libraires E)
809: 1716-17 (A & B)
804: 1716-1723 (Libraires)
802: 1716-1724 (Libraires étrangers)
304: 1716-1732 (booktrade)
356: 1716-1736 (Balth. IV & Jo. Jac. Moretus)
1199: 1720-1731 (Balth. IV & Jo. Jac. Moretus)
308: 1730-1755 (Espagne)
309: 1730-1757 (livres & c.)
808: 1743 (A)
679: 1755-1770
825: 1757-1758 (Libraires)
844: 1759-1794 (Vrijdagmarkt [Friday Market])
846: 1790-1805 (A)(& liturgical books)
843: 1793-1801 (Vrijdagmarkt [Friday Market])
684: 1805-1847 (Drukkerij [Printing shop])

II. 1. Journal

261: 1576-1580 (Vente de livres)
1074: 1604-1690 (Vente de livres)
216-258: 1609-1650 (Xx-QQQ)
401-416: 1651-1666 (RRR - IIIII)
382-400: 1667-1688 (KKKK - HHH- HH)
1177: 1674-1702 (Librairie)
1166: 1697-1702 (liturgical books)
345: 1681-1713 (expenses in general)
365: 1689-1690 (iiii - kkkk)
366: 1691-1692 (LLLLL - MMMMM)
326: 1691-1697 (Librairie)
367: 1693-1694 (NNNNN - OOOOO)
368: 1695-1696 (PPPPP - QQQQQ)
369: 1697-1698 (RRRRR - SSSSS)
370: 1699-1700 (TTTTT-VVVVV)
371: 1701-1702 (XXXXX - YYYYY)
455: 1702-1706 (Librairie)
420: 1704-1715
372: 1703-1706 (ZZZZZ, AAAAAA & CCCCCC)
373: 1707-1710 (Co.) (DDDDDD, D [= A], B, C & D)
374: 1711-1714 (Co.) (E, F, G & H)
375: 1715-1718 (Co.) (A, B & C)
811: 1716-1729 (printing & trade)
423: 1716-1730 (Kladboek [memorandum book])
837: 1719-1725 (Co.) (Librairie D-K)
376: 1726-1730 (L, M & N)
377: 1730-1747 (A - H) [I.F.G.H.I.K.]
501: 1742-1757 (B) (bookshop)
808: 1743 (A)
378: 1747-1754 ([B]
839: 1775-1823 (Boekhandel [booktrade])
381: 1796-1865 (Librairie & c.).
685: 1805-1847 (Drukkerij [printing shop])

2. Bookselling

34: 1556-1559 (Livre de vente)
43IV: 1565-1569 (Boutique)
43III. 1569-1576 (Boutique)
204: 1569-1603 (Dépenses variées)
28: 1571 (Caisse)
349: 1571-1576 (Dépenses & achats)

261: 1576-1580 (Vente de livres)
14: 1576-1589 (Caisse)
491: 1581-1588 (Librairie)
15: 1589-1590 (Caisse)
1081: 1598-1636 (Paiements)
1079: 1602 (Dépenses)
1074: 1604-1609 (Boutique)
158: 1604-1610 (Caisse A)
1104: 1604-1612 (small expenses)
1075: 1605-1617 (Caisse)
159: 1610-1614 (Caisse B)
1105: 1612-1621 (small expenses)
161: 1614-1622 (Caisse)
160: 1614-1622 (Caisse B)
1106: 1621-1629 (small expenses)
163: 1623-1629 (Caisse)
162: 1623-1629 (Caisse B)
185: 1629 (Kasboek [cash-book])
514: 1629-1041 (Caisse)
1107: 1629-1643
164: 1629-1649 (Caisse)
1123-1124: 1640-1642 (& bindings)
1108: 1642-1644 (booksellers & c.)
1109: 1644-1646 (booksellers & c.)
262: 1647-1663 (Vente de livres)
1110: 1648-1662 (Réception des monnayes)
352: 1649-1664 (Caisse)
276: 1651-1652 (Commandes)
1111: 1656-1658 (small expenses)
1112: 166.3-1668 (books & binders)
26O: 1663-1681 (Vente de livres)
1119: 1664-1678 (Livres liturgiques & c.)
355: 1667-1681 (Kasboek [cash-book])
700: 1670-1709 (Amsterdam, Blaeu & c.)
1208: 1674-1681 (Kasboek [cash-book])
361: 1674-1691 (Kasboek A. Goos [cash-book A.G.])

1114: 1676-1681 (small expenses)
1148: 1678-1690 (Kasboek [cash-book])
259: 1681-1704 (Vente de livres)
418: 1681-1707 (Caisse)
1115: 1681-1713 (small expenses)
505: 1696-17 14 (Kasboek [cash-book])
449: 18th- 19th c. (& printing shop, bills)
450: 18th-19th c.(& printing shop, bills)
1125: 1703-1706 (Kas boekhandel [cash booktrade])
1169: 1706-1711 (Kasboek [cash-book])
305: 1707-1725 (Livres d'église)
470: 1709-1720 (Kasboek [cash-book])
657: 1716-1731 (Kasboek [cash-book])
263: 1720-1726 (Kasboek [cash-book])
424: 1720-1727 (Kasboek [cash-book])
468: 1720-1734 (= 1733) (Kasboek [cash-book])
463: 1727-1729 (Kas boekhandel [cash booktrade])
670: 1730-1742 (Kasboek [cash-book])
464: 1730-1750 (Kas boekhandel [cash booktrade])
848: 1730-1769 (Livres liturgiques)
501: 1742-1757 (book shop)
430: 1746-1756 (journeymen & c.)
465: 1750-1758 (Kasboek [cash-book])
841: 1755-1770 (Kasboek [cash-book])
689: 1755-1786 (Spain & c.)
8I6: 1757-1775 (Kasboek [cash-book])
687: 1757-1784 (Vente de livres)
379: 1759-1772 (Kasboek [cash-book])
842: 1759-1773 (Kasboek [cash-book])
845: 1773-1787 (Kasboek [cash-book])
462: 1787-1804 (Caisse)
829: 1789-1794 (Kasboek [cash-book])
847: 1790-1805 (Kasboek [cash-book])
671: 1792-1797 (Kasboek [cash-book])
1200: 1796-1800 (Kasboek [cash-book])
342a: 19th c. (Kerkelijke boeken [liturgical books])
686: 1805-1840 (Vente livres)
683: 1822-1864 (Kerkelijke boeken [liturgical books])
820: 1824-1840 (Kerkelijke boeken [liturgical books])
1171: 1830-1832 (memorandum book)

3. Booksellers

38: 1555-1562

35: 1558-1561
36: 1561-1574
3: 1563-1567 (Affaires)
39: 1564
37: 1565-1569 (Débiteurs)
44: 1566(A)
40: 1566-1569 (Libraires A)
45: 1567 (B)
1083: 1567-1577 (Extraits)
46: 1568 (C)
47: 1569 (D)
48: 1570(E)
49: 1571 (F)
50: 1572 (G)
51: 1573 (H)
52: 1574 (I)
53: 1575 (K)
54: 1576 (L)
55: 1577 (M)
41: 1577-1580 (Anvers D)
56: 1578 (N)
57: 1579 (O)
58: 1580 (P)
4311: 1580-1593 (P. Porret & c.)
482: 1580-1613 ('restes'?)
59: 1581 (Q)
60: 1582 (R)
61: 1583 (S)
62: 1584-1585 (T)
63: 1586 (X)
64: 1587(Y)
65: 1588(Z)
1127: 1588-1612 (Libraires étrangers)
66: 1589 (Aa)
495: 1589-1592 (Librairie)
67: 1590 (Bb)
494: 1590-1594 (Librairie)
1133: 1590-1594 (Librairie)
112: 1590-1602 (Anvers DD)
68: 1591 (Cc)
323: 1591-1596 (France)
69: 1592 (Dd)
70: 1593 (Ee)

493: 1593-1595 (Librairie, à l'étranger)
71: 1594 (Ff)
72: 1595 (Gg)
73: 1596 (Hh)
762: 1596-1604 (Etrangers)
189: 1596-1605 (Etrangers)
74: 1597 (Ii)
75: 1598 (Kk)
171-180: 1599-1608 (Ll - Vv)
695: 17th-18th c. (Général)
190: 1602 (Débiteurs)
113: 1602-1616 (Anvers EE)
1120: 1607 (Flandre, Hainaut, Bruxelles)
216-258: 1609-1650 (Xx - QQQ)
1076: 1610-1626 (Flandre, Brabant, Hainaut)
1089-1103: 17th c. (Etrangers) (B. Moretus)
192: 1613 (Débiteurs)
496: 1656 (=1630)- 1671 (+ 1614!) (Etrangers)
745: 1615 (Etrangers & anvetsois)
1084: 1615-1617 (Anvers)
114: 1615-1629 (Anvers FF)
760: 1615-1629 (Etrangers)
332: 1616 (Débiteurs par ville)
744: 1616-1653 (Etrangers & anversois)
492: 1619 (Etrangers)
115: 1622-1625 (Anvers GG)
1121: 1623-1687 (Bruxelles)
753: 1627-1638 (Etrangers)
738: 1629-1639 (Anvers HH)
496: 1656 (= 1630)- 1671 (+ 1614!) (Etrangers)
331: 1631-1638 (Livres défectueux)
743: 1631-1655 (Etrangers)
188: 1631-1660 (Etrangers)
343: 1633-1638 (books ordered)
761: 1633-1638 (Etrangers)
344: 1635-1642 (Etrangers)
339: 1636 (Boekhandel [booktrade] & c.)
739: 1636-1644 (Anvers II)
516: 1637-1662 (Librairie)
515: 1637-1673 (Dettes)
333: 1640 (Holland)
498: 1643-1656 (Etrangers)
740: 1644-1655 (Anvers KK)
1122: 1644-1656 (Holland)
537: 1647-1671 (Holland)
401-416: 1651-1666 (RRR - IIII)
746: 1655-1660 (Anvers LL)

497: 1656-1667 (Etrangers)
496: 1656(= 1630)- 1671 (+ 1614!) (Etrangers)
351: 1665-1718 (Etrangers)
506: 1666 (A)
382-400: 1667-1688 (KKKK-HHHHH)
1210: 1671 (Etrangers)
1175: 1688-1692 (Foreign)
1209: 1690-1695 (Général)
1082: 1694-1704 (Holland)
838: 1736-1790 (Débiteurs)
1176: 1743-1768 (memorandum book)
823: c. 1750 (Livre de caisse)
680: 1784-1805 (Libraires)
1204: 1800-1807 (Libraires & c)
348 (=347): 1825 (Prijzen [prices])
1132: 1842 (België [Belgium])
1173: 1843-1845 (Foreign)
1219: 17th-19th c. (Anvers. & étr., index)

4. Spain (& Portugal)

698: 1558-1640 (& printing shop)
97: 1564-1580 (Documents Simancas)
23: 1566-1572 (Arias Montanus)
96: Correspondance Arias Montanus (transcriptions)
121: 1568-1573 (Biblia Regia)
6: 1571-1575 (Comptes)
24: 1571-1574 (Philips II)
22: 1571-1576 (Philips II)
122: 1572-1576 (Livres liturgiques & c.)
5: 1578 (Biblia Regia) (two copies)
485: 1593-1597 (Envois de livres)
521: 16th-18th c. (Varia)
522: 17th-18th c. (Correspondance)
1164: 1602-1620 (Correspondance Sanchez)
523: 1606-1767 (Envois de livres & c.)
1136: 1607-1611 (Journal) (commerce

en général, sucre)
1261: 1613-1614 (trade)
272: 1616 (Sevilla & c.)
1290: 1632-1633 (trade)
363: 1636-1671 (Cargaisons d'Espagne)
364: 1644-1663 (ouvrages expédiés)
520: 1645-1690 (Hiéronymites)
310: 1654-1693 (booktrade & c.)
1142: 1656-1692 (insurance)
1371: 1672-1681 (trade)
357: 1672-1674 (Journal)
358: 1672-1674 (Paper & c.)
1201: 1681-1698 (Papetiers étrangers)
359: 1681-1704 (Journal)
1073: 1688-1714 (rate of exchange)
517: 1690-1699 (Hiéronymites)
294: 1695-1700 (lettres, débiteurs)
524: 1696-1718 (books shipped)
500: 1696-1746 (Hiéronymites)
518: 1700-1718 (Hiéronymites)
667: 1705-1731 (Envois de livres)
1404: 1706-1730 (trade)
1214-1215: 1718-1755 (trade)
519: 1719-1814 (Hiéronymites)
214: 1726 (liturgical books)
308: 1730-1755 (Grand livre)
307: 1730-1755 (Journal)
696: 1734-1795 (Catalogues)
689: 1755-1786 (Envois de livres)
1145: 1781-1786 (Lisbon & c)
1188: 18th c. (privileges)

5. Frankfurt

431: 1566-1596 (Grand livre)
849-961: 1571-1644 (Carnets, Debitores & Creditores)
962-1052: 1579-1631 (Cahiers, inventories & C.)
117: 1585-1599 (& printing shop)
99: 1590-1596 (& Family)
269: 1597-1618 (Catalogus librorum)
490: 1602 (Inventaire)
187: 1644-1647 (Débiteurs & inventory)

6. Catalogues

206: 1500-1600 (Index: Antwerp, not Plantin)
795: 1555 (= 1559)- 1670 (Libri venales)
1226: 1555-1586 (Eds plane. A-G) (now M. 164)
1227: 1555-1593 (Plantin & contemp.) (now M. 296)
1086: 1560-1630 (Libraire allemand (?))
799: 1570 (Cat. secundum materiam)
1230: 1575 (Theatri Flosculorum Plant.)
1228: 1576 (Theatrum typograph. Plant.)
726: 1577-1655 (Cat. & inventaires)
1231: 1580 (Eds plantiniennes)
1229: 1580-1655 (Eds plantiniennes) (now M. 321)
800: 1587 (= 1585) (Cat. secundum materiam)
1232: 1590-1651 (Eds plantiniennes) (now M. 39)
748: 1591 (Cat. secundum materiam)
1233: 1592 (Bibliothèque) (now M. 121)
200: 16th-17th c. (Libri venales)
330: 1603 (Prix de livres anciens)
777: 1603-1610 (journeymen & c.)
209: 1606 (Bibliothèque)
797: 1608-1609 (Livres imprimés)
210: 1608-1617 (Inventaire)
1128: 1609-1611 (A réimprimer)
778: 1610-1617 (journeymen & c.)
1237: 1614-1685 (Eds plantiniennes) (now M. 138)
1234-1236: 1615 (Suppl, index librorum) (now 1234 = R 19.20; 1235 = R 19.21; 1236 = R 19.22)
798: 1616-1617 (Livres imprimés)
1238: 1630, 12: VII (Index librorum) (now M. 109bis)
796: 1636 (Libri venales theologiae)
1239: 1642 (Eds plantiniennes) (now K. 761)

801: 1642 (Libri venales)
354: 1642-1664 (inventory)
758: 1643 (Librairie & livres liturgiques)
747: 1644-1675 (Libri venales)
1240: 1650 (Bibliothèque) (now M. 29)
1241: 1656 (Eds plantiniennes) (now M. 331)
824: 1657 (Index librorum)
727: 1658-1800 (books & c.)
721: 1674-1761 (liturgical books & c.)
1242: 1677 (Plantin eds.) (now M. 92)
193: 1697-1781 (Index)
270: 18th c. (Prijzen kerkboeken [prices prayer books])
271: 18th c. (Pri jzen kerkboeken [prices prayer books])
1150: 18th c. (Kerkboeken [prayer books])
742: 1703-1705 (Livres liturgiques)
688: 1706-1716 (Magasin)
690: 1716-1729 (Magasin)
806: 1716-1730 (liturgical books)
426: 1729-1757 (Privileges & printers)
696: 1734-1795 (Inventaires)
474: 1764 (Livres à vendre)
338: 1800 (Kerkboeken [prayer books])
1243: 1805 (Bibliothèque & ephemera 1560-1584)
1174: 1817 (Prijzen winkel [prices from the shop])
435: 1820 (liturgical books)
436: 1825 (liturgical books)

7. Binders

755: 1564-1565
756: 1565 (= 1566)- 1569
204: 1569-1603 (binders & c.)
757: 1570-1575
1185: 1574, 8:XI (Privileges)
749: 1576-1588
750: 1588-1596
751: 1596-1602
725: 17th-18th c. (binders & c.)
752: 1602-1608
769: 1608-1613 (binders & c.)
770: 1615-1622
768: 1620-1628
771: 1629-1638
754: 1630-1650

767: 1639-1651 (& liturgical books)
1123-1124: 1640-1642 (bindings outside Antwerp)
766: 1652-1666
1112: 1663-1668 (binders & c.)
763: 1666-1681
764: 1681-1708 (binders & c.)
419: 1704 [= 1705]- 1707
422: 1707-1719
765: 1716-1727 (binders & c.)
664: 1727-1728 (binders & c.)
670: 1730-1741 (binders & c.)
741: 1734-1791 (binders See.)
428: 1747-1749
1203: 1815-1823
1171: 1830-1832 (binders & c.)

8. Journeymen

There are contemporary indexes in the documents themselves

31: 1563-1574
23: 1566-1572
32: 1571-1579
33: 1580-1590
788: 1582 (= 1583)- 1589
789: 1590-1592
786: 1590-1610 (A)
779: 1594-1602
1218: 16th-19th c. (varia)
777: 1603-1610
778: 1610-1617 (B)
785: 1610-1622 (B)
773: 1617-1624 (C)
1163: 1619-1629
780: 1622-1629 (D)
774: 1624-1638 (D)
120: 1637-1655 (& printing shop)
775: 1638-1652 (E)
781: 1640-1660
1117: 1643-1655 (gifts to the personnel)

776: 1652-1666 (F)
784: 1660-1673 (1672) (E)
790: 1666-1676 (G)
1170: 1673-1676
783: 1673-1685 (= 1684)
324: 1676-1678
325: 1678-1681
341: 1681-1688
782: 1685-1723 (A)
791: 1689-1699
792: 1700-1709
334: 1700-1807 (list)
728: 1701-1760 (varia)
1169: 1706-1711 (expenses & c.)
793: 1710-1750
1167: 1721 (tips)
267: 1723-1753 (printers & paper)
268: 1723-1753 (printers & paper)
817: 1723-1797 (B)
665: 1739-1751 (paper & c.)
430: 1746-1756
794: 1751-1820 (= 1833)
265: 1760-1764 (printers &. paper)

9. Chapel & c: internal organisation

1118: 1556-1612 (Ordonnances)
478: 1609-1662 (Ordonnanties)
334: 1609-1757 (Ordonnanties)
697: 1625-1832 (Klacht, bus & c. [complaints, sickness insurance, & c.])
120: 1637-1655 (& printing shop)
772: 1653-1677 (Ziekenbus [sickness insurance])
432: 1653-1723 (Ziekenbus [sickness insurance])
329: 1664-1764 (Correcteurs)
1168: 1671-1705 (Wet [law])
666: 1677-1694 (Ziekenbus [sickness insurance]) (B)
340: 1678-1689 (Klachten [complaints])
433: 1696-1785 (Ziekenbus [sickness insurance])
1147: 18th e. (Zetters [compositors])
264: 1713-1769 (Klachten [complaints])

10. Guild & c

1185: 1490-1666 (Boekdrukkers [printers] & c)
1179: 1554-1802 (Privileges)
116: 1555-1769 (Privileges & c.)
698: 1558-1640 (Guild & c.)
722: 1560-1669 (Privileges & c)
26: 1570-1575 (Certificats)
25: 1570-1576 (Certificats)
1185: 1574, 8:X1 (Privileges of the binders)
1149: 1580-1773 (Licences)
1800: 17th c. (Privilèges autres imprimeurs)
157: 17th c. (Procès [law suits])
426: 1729-1757 (Privilèges)

11. Printing shop

116: 1555-1769 (paper & c.)
698: 1558-1640 (proofs & c.)
2: 1563-1567 (Fournisseurs)
1085: 1573-1575 (Jan Maes, Leuven)
117: 1585-1599 (& Frankfurt)
1217: 16th-18th c. (book lists & c.)
1218: 16th-19th c. (proofs & c.)
215: 17th c. (punches & c)
118: 1600-1625 (proofs & c.)
119: 1626-1636 (proofs & c.)
120: 1637-1655 (rules for the journeymen & c.)
165: 1642-1667-1670 (Inventaris [inventory])
699: 1642-1781 (livres liturgiques, privilèges)
727: 1658-1800 (inventories & c.)
700: 1670-1709 (purchase of the Negocié Druckerije- & c.)
721: 1674-1761 (inventories & c.)

1080: 1680 (varnish & ink)
695: 17th-18th c. (Sc booktrade)
728: 1701-1760 (bills & c.)
475: 1730 (Inventaris [inventory])
670: 1730-1742 (bindings, sale & c.)
665: 1739-1751 (journeymen)
427: 1742-1782 (bills)
841: 1755-1770 (& general)
842: 1759-1773 (& general)
701: 1760-1870 (bills & c.)
672: 1790-1795 (& general)
671: 1792-1797 (& general)
843: 1793-1801 (& general)
449: 18th-19th c. (Rekeningen [bills])
450: 18th-19th c. (Rekeningen [bills])
684: 1805-1847 (Grand livre)
685: 1805-1847 (Journal)
1171: 1830-1832 (printers & c.)
1244: 19th c. (Inventaire) (now M. 56)

12. Paper & c

116: 1555-1769 (Paper & c.)
2: 1563-1567 (Fournisseurs)
452: 1595-1600 (Procès S. Gouault, Paris)
451: 1598-1600 (Procès S. Gouault, Paris)
1075: 1605-1617 (S. & J. Jacobsen)
697: 1625-1832 (inventory, complaints & c.)
165: 1642-1667-1670 (paper, inventories & c.)
358: 1672-1674 (Spain)
1080: 1680 (Vernis & inkr [varnish & ink])
1201: 1681-1698 (Papetiers étrangers)
1202: 1681-1698 (Papetiers étrangers)
346: 1685-1753
822: 1703-1711 (& libraires étrangers)
667: 1705-1731 (Spain)
267: 1723-1753 (& printers)
268: 1723-1753 (& printers)
469: 1725-1754 (inventory)
475: 1730 (inventory)
307: 1730-1755 (Spain)
308: 1730-1755 (Spain)
665: 1739-1751 (& journeymen)
503: 1745-1755

504: 1745-1759
265: 1760-1764 (& printers)
1244: 19th c. (Inventaire) (now M. 56)

13. Punches & c

116: 1555-1769 (Paper & c.)
42: 1570-1580 (Henry Du Tour le Jeune)
43: 1575 (Inventaire)
99: 1590-1596 (& Family)
153: 16th c. (Fondeurs de caractères)
154: 17th c. (Fondeurs de caractères)
215: 17th c. (Inventaire)
347 (= 348): 1627-1640 (Gieterij [foundery])
165: 1642-1667-1670 (printing shop, inventory)
155: 1672-1696 (Van Wolschaten)
156: 18th c. (Van Wolschaten & c.)
676: 1736-1759 (J.L. Grandjean & c.)
427: 1742-1782 (Gieterij [foundery, bills])
461: 1745 (Inventaire)
819: 1818 (Inventaris [inventory])
1244: 19th c. (Inventaire) (now M. 56)

14. Illustrators & c

1227: 1555-1593 (Catalogues & c.)
124: 1555-1825 (Graveurs II)
756: 1565-1569 (& binders)
204: 1569-1603 (engravers & c.)
757: 1570-1575 (binders & c.)
750: 1588-1596 (binders & c.)
99: 1590-1596 (& Family)
123: 1600-1692 (Graveurs I. Galle)
1079: 1602 (engravers & c.)
752: 1602-1608 (binders & c.)

182: 1612 (Inventaire J.B. Vrients)
183: 1612-1614 (J.B. Vrients)
166: 1620-1636 (Journal B) (Dépenses)
167: 1637-1678 (Dépenses)
781: 1640-1660 (D) (journeymen & c.)
358: 1672-1674 (Spain)
817: 1723-1797 (B) (printers & c.)
825: 1757-1758 (Grand Livre) (engravers & c.)
846: 1790-1805 (G.L. A) (& liturg. books)
734: 16th- 18th c. (bills of engravers & c.)
1244: 19th c. (Inventaire) (now M. 56)

III. Correspondence

The letterbooks (with the outgoing correspondence) have contemporary alphabetic indexes per volume

7: 1561-1572
8: 1572-1578
9: 1572-1581
10: 1579-1589
11: 1591-1601
13: 1597-1617
12: 1598-1607
76-94: 16th-17th c. (alphabetically arranged)
1164: 1602-1620 (Sanchez)
135: 1607-1615
136: 1615-1620
137: 1616-1620
139: 1620-1625
138: 1620-1628
140: 1621-1625
141: 1625-1629 (J. Meursius)
142: 1625-1635
144: 1628-1633
143: 1629-1633
145: 1633-1637
146: 1633-1640
147: 1635-1642
148: 1637-1640
149: 1640-1643
150: 1640-1654
151: 1642-1650
152: 1643-1652
299: 1650-1659

300: 1659-1664
298: 1664-1670
296: 1670-1677
297: 1677-1683
295: 1683-1693
525-647: 17th-19th c. (alphabetically arranged)
648: 18th-19th c.
649-656: 17th-19th c. (alphabetically arranged)
95: Lettres Renette (transcriptions; originals partly in R.L., Brussels, Ms III 1483)
95bis: Lettres Renette (originals)
293: 1690-1695
294: 1695-1700
291: 1699-1706
1198: 1701-1704 (B. Moretus to B. Muyskens)
278: 1701-1709
292: 1706-1719
277: 1709-1719
279: 1716-1734
281: 1719-1725
280: 1737-1742
682: 1737-1748
282: 1740-1754
283: 1742-1758
285: 1743-1749
284: 1748-1753
328: 1713-1719 (with letters 1753-1755)
286: 1753-1775
287: 1755-1762
288: 1762-1767
289: 1767-1777
290: 1775-1805
350: 1781-1806
1205: 1794-1800
813: 1805-1837
815: 1837-1851
1244: 19th c. (Inventaire) (now M. 56)

IV. Family & economic archives

The main part is arranged chronologically; the minor family archives with at least five entries are put separately;

Bosschaert, Du Mont, Elzevier, Garbrants, Goes, de Labistrate, de Neuff, Pynappel, Schilder(s), de Sweer(d)t, de Vlieghere & Van Wyck

1157: 1514-1589 (debentures)
735: 1524-1863 (varia)
1191: 1535-1538 (Ireland)
1184: 1537-1555 (Moretus-Gras(si))
1146; 1541-1566 (interests De Vliegere)
703; 1542-1790 (bills & c.)
98: 1549-1589 (marriages & c.)
681: 1550-1570 (Harman Janszoon)
199: 1555 (memorial J. I Moretus)
437-448: 1556-1575 (P. & J. Gassen)
1181: 1559-1589 (wills Plantin & c.)
27: 1562 (sale)
1134: 1565-1629 (interests A. De Haeze)
717: 1568-1580 (P. Gassen)
1182: 1569-1573 (Risbourg)
723: 1570-1675 (wills & c.)
710: 1570-1787 (meals, construction, & c.)
708-709: 1575-1808 (clothes)
125: 1579-1764 (construction)
711: 1580-1780 (blacksmiths)
106: 1584 & 1648 (wills)
1087-1088: 1586-1587 (school books)
1183: 1587-1597 (documents J. I M.)
1127: 1588-1612 (debts)
202: 1588-1892 (alba amicorum)
482: 1589-1613 (memorial & c.)
99: 1590-1596 (P. post mortem inventories & c.)
733: 1591-1680 (clothes)
1246: 1592 (estate Borgherweert)
707: 1592-1784 (bills barbers c.)
712: 1592-1786 (school, nails & c.)
704: 1593-1780 (bills physicians & c.)
1156: 1595 (lottery, Leiden)
1250: 1595-1596 (lottery Leiden)
1178: 1596-1710 (funerals)
100: 1597-1605 (wills, bills, & c.)
1186: 1597-1605 (university St St. Lute's guild)
1245: 16th- 17th c. (estate Borgherweert)
691: 16th-18th c. (construction)
692: 16th-18th c. (construction)
716: 16th-18th c. (bills & wine)

734: 16th-18th c. (clothes, engravers &c.)
1438: 16th-18th c. (Bosschaert, Gerbrants, Van Nierop, Le Maire, de Labistrate, Schitder(s), Fabri, Huyghe, & c.)
1079: 1602 (post mortem inventory Raphelengius & c.)
715: 1602-1780 (carpentry)
1252: 1604-1662 (R. Hughens, journal)
207: 1605 (J. II M. × M. de Sweert)
208: 1605-1614 (inventories)
1221: 1605-1652 (Mount of Piety)
101: 1605-1657 (wills, bills, & c.)
102: 1606-I623 (wills, inventories, & c.)
1136: 1607-1611 (sugar trade, Spain)
1254: 1607-1637 (G. Meess, interests)
181: 1608-1614 (M. Plantin & B. I Motetus)
201: before 1610 (memorial J. I Moretus)
1129: 1610 (settlements)
211: 1610-I6I3 (heritage J. II M.)
1258: 1612-1613 (A. Sanchez)
1259: 1612-1616 (trade, journal)
706: 1612-1749 (estates)
1261: 1613-1614 (trade, Spain)
12621: 1613-1638 (cloth trade)
507: 1614-1619 (debts)
1126: 1615-1664 (bills)
213: 1615-1691 (family notes B. II M.)
212: 1616 (bequests M. Plantin)
184: 1616-1617 (St. Luce's guild)
1140: 1617 (genealogy de Mont)
1265: 1617-1625 (payments)
718: 1618-1649 (de Brialmont)
193: 1618-1821 (expenses M. de Sweerdt & c.)
1268: 1619-1652 (A. van Muyden, cloth trade)
1267: 1619-1653 (trade & c.)

1187: 1619-1674 (documents B. I & L.M.)
191: 1620-1622 (construction)
1270: 1620-1625 (journal)
1283: 1623 & 163.3 (Santvliet garrison)
1275: 1624-1625 (S. Salebeen, wife of Elzevier, & c.)
1263: 1624-1627 (Spanish garrison)
103: 1624-1640 (wills, bills, & c.)
1276: 1625 (rents of houses)
1279: 1626-1629 (cloth trade)
7 L3: 1626-1781 (lawyers, painters & c.)
1281: 1627-1640 (guild, non citizens)
168: 1629-1641 (B. I M. & M. de Sweert)
1288: 1630-1659 (Jan Verrept)
1290: 1632-1633 (trade Spain)
198: 1634-1637 (SJ College)
186: 1635-1641 (expenses)
339: 1636 (recipes & c.)
1294: 1636 (delivery)
1295: 1637-1641 (trade)
1296: 1637-1643 (cash-books)
1300: 1637-1772 (estate Ferdinandus Polder)
1302: 1640-1644 (trade, journal)
1303: 1641 (trade, food)
169: 1641-1657 (expenses)
104: 1641-1664 (wills, bills, & c.)
3532: 1641-1685 (ledger J.M. & M. de Sweert)
1130: 1642 (= 1692) (trade)
354: 1642-1664 (inventory)
1308: 164.3-1652 (cloth trade, journal)
1189: 1645-1672 (interests)
[105]: 1645-1683 (Goos family)
1313: 1647 (T. Taes & V. de Lasana)
109: 1648-1691 (B, II M. & A. Goos)
1214-1215: 1654-1800 (trade)
1161: 1656, 1684 (interests Steymans-de Neuf)
1331: 1656-1670 (cloth trade)
1142: 1656-1692 (insurances)
170: 1657-1665 (expenses)
1247 (now B 494): 1658 (map Borgherweert)
108: 1658-1662 (B. II M. & A. Goos)
1339: 1660-1666 (trade, letters)
705: 1660-1797 (Confraternities & c.)
1341: 1661 (expenses & incomes)
669: 1662-1689 (interests)
453: 1663-1671 (bankers)
1346: 1664-1670 (bills & c.)
471: 1664-1675 (housekeeping)

1119: 1664-1678 (parishes & c.)
342: 1664-1681 (bills)
836: 1665-1666 (House of the Poor)
1351: 1665-1667 (trade, letters)
1.352: 1665-1669 (interests)
275: 1667 (school books)
355: 1667-1681 (cash-book)
327: 1668 (Cologne, cloth)
510: 1669 (Book of the Poor, St. James parish)
511: 1669 (Book of the Poor, St. George parish)
1360: 1669-1671 (trade, letters)
508: 1670 (Book of rhe Poor, St. James parish)
512: 1670 (Book of the Poor, St. George parish)
335: 1670-1686 (meals)
662: 1672 (debts)
1365: 1672-1673 (trade, journal)
1371: 1672-1681 (trade, Spain)
1.372: 1672-1689 (trade, letters)
274: 1673 (school books)
1144: 1673 (B. II M., inventory)
1373: 1673-1675 (cash-book, Lübeck)
472: 1673-1681 (housekeeping)
311: 1673-1697 (goods)
1208: 1674-1681 (cash-book)
1380: 1675 (trade, cash-book)
1382: 1675-1682 (trade, diamonds)
724: 1676-1707 (wills & c.)
725: 1676-1707 (nobility & butchers)
1386: 1677-1680 (trade, lace & c.)
502: 1678 (cash-book)
273: 1678-1680 (notes J.P. de Mont)
1390: 1679-1680 (cash-book)
473: 1682-1699 (housekeeping)
1222: 1686 (House for the Poor)
677: 1686-1755 (quarters Antwerp)
1175: 1688-1692 (bills)
1073: 1688-1714 (exchange)
1130: 1642 (= 1692) (trade)

668: 1696-1714 (goods)
312: 1697-1714 (goods)
1223: 17th c. (St. Anthony Confraternity)
693: 17th-18th c. (housekeeping)
694: 17th-18th c. (taxes & c.)
714: 17th-18th c. (stable & horses)
732: 17th-18th c. (housekeeping)
736: 17th-18rh c. (plumbers & fishmongers)
1195: 17th-18th c. (charity)
1211-1213: 17th-18th c. (M. & De Vlieghere, estates & c.)
807: 1700-1706 (expenses)
1188: 1700-1796 (documents)
417: 1703-1727 (bills)
1404: 1706-1730 (trade, mainly Spain)
421: 1707 (heritage for J.J.M.)
480: 1707-1714 (housekeeping)
805: 1707-1723 (interests & c.)
702: 1709-1729 (wills & c.)
328: 1713-1719 (trade)
314: 1716 (stock-holding)
81 1: 1716-17 29 (pri nting & trade)
810: 1717-1737 (bills)
1066 (= 1067)- 1072 (= 1073): 1718-1726 (memor. M. -Schilder)
468: 1720-1734 (bookrrade & c.)
812: 1720-1756 (interests)
479: 1724 (Indian Co.)
1220: 1724-1728 (Antwerp mint)
814: 1726-1748 (bills)
425: 1728-1754 (bills)
1158: 1729 (lawsuits)
832: 1729-1733 (cash-book)
1416: 1730-1755 (& Schilder(s), Ostend Co.)
729: 1730-1758 (wills)
306: 1731-1751 (bills)
1053-1065 (= 1066): 1732-1765 (almanachs)
660: 1741 (goods, ledger)
1077-1078: 1741-1744 (expenses)
661: 1741-1746 (goods, journal)
466: 1742-1756 (bills)
460: 1743 (interests)
808: 1743 (F.J.M., ledger)
360: 1743-1757 (bills)
431: 1750 (memorial)
731: 1750-1795 (estates)
465: 1750-1758 (booktrade & c.)
477: 1751 (Trieste Co.)
673: 1751-1754 (bills)

1224: c. 1753 (works for the poor)
467: 1754-1759 (housekeeping)
429: 1755 (furniture)
486: 1755 (furniture)
841: 1755-1770 (printing shop & c.)
826: 1756-1760 (interests)
483: 1755-1807 (bills)
678: 1757 (goods)
816: 1757-1775 (printing shop & c.)
828: 1758-1820 (Bouchout)
842: 1759-1773 (printing shop & c.)
844: 1759-1794 (printing shop & c.)
730: 1759-1808 (wills)
476: 1760-1768 (interests)
1135: 1770 (heritage B. VI M.)
835: 1772-1786 (cash-book)
845: 1773-1787 (printing shop & c.)
675: 1774-1788 (interests & c., ledger)
659: 1774-1789 (goods)
833: 1778 (heritage)
487: 1778(!)-1786 (bills)
1162: 1779-1783 (bills P. de Proli)
489: c. 1780 (interests)
1216: 1781-1785 (Trieste Co.)
818: 1781-1797 (Ostend Co.)
488: 1782 (East-Tndian trade)
454: 1784-1798 (Ostend Co.)
821: 1785-1794 (Ostend Co.)
456: 1786-1794 (interests)
831: 1787 (interests)
834: 1787 (heritage)
434: 1787-1794 (expenses)
462: 1787-1804 (interests & bills)
458: 1788-1808 (bills)
1207: 1789 (interests & c.)
840: 1789-1793 (interests)
829: 1789-1794 (interests & c.)
672: 1790-1795 (incomes)
1206: 1790-1800 (housekeeping)
847: 1790-1805 (expenses & incomes)
843: 1793-1801 (& printing shop)
1131: 1794-1797 (expenses Breda)
457: 1794-1801 (bills)

1172: 1795-1797 (housekeeping)
1200: 1796-1800 (expenses & incomes)
381: 1796-1865 (booktrade & expenses)
663: 1797 (M.T.J. Borrekens, inventory)
1225: 18th c. (?) (Moretus estates & c.)
1165: 1801-1811 (housekeeping)
499: 1803 (interests)
674: 1805-1814 (goods Eekeren)
827: 1817 (interests)

Bosschaert

1248: 1586-1607 (wid. H. Bosschaert)
1249: 1588-1636 (genealogy)
1438: 16th-18th c. (Bosschaert & c.)
1286: 1630 (heritage Cornelis)
1160: 1645-1647, 1688-1708 (& Schilder(s))
1383: 1682-1688 (Sibilla)

Du Mont

336: 1583-1647 (cloth trade & c.)
1262: 1613-1623 (cloth trade & c.)
1332: 1657 (J. van Roosendaele)
1190: 1657-1660 (cloth trade & c.)
1334: 1657-1660 (cloth trade & c.)
1340: 1660-1671 (expenses funeral)
1342: 1662-1664 (memorandum book)
1362: 1671-1673 (cloth trade & c.)
1364: 1672-1673 (cloth trade & c.)
1367: 1672-1674 (cloth trade)
509: 1672-1675 (cash-book)
513: 1673-1679 (cash-book)
1381: 1685 (= 1675)- 1678 (cloth trade)

H. Elzevier (x Suzanna Salebeen)

481: 1608-1614 (cloth trade)
1138: 1608-1616 (journal)

1260: 1612-1623 (cloth trade)
1264: 1616-1617 (cloth trade & c.)
1275: 1624-1625 (will Elzevier, & c.)

Jac. Garbrants (x Cath. Le Maire, wid. Bosschaert)

1248: 1586-1607 (bills housekeeping)
1249: 1588-1636 (expenses & incomes)
1250: 1595-1596 (Leiden, lottery)
1254: 1607-1637 (G. Meess)
1301: 1638 (post mortem inventory, Leiden)

A. Goos

109: 1648-1691 (& B. II M., wills)
361: 1674-1691 (cash-book)
313: 1681-1716 (heritage)
353: 1686-1689 (ledger)
315: 1690-1691 (& B.II M., goods)
362: 1690-1691 (ledger)
719: 1691 (heritage)

J.B. de Labistrate (de la Biestraeten)

1438: 16th-18th c. (de la Biestraeten & c.)
1305: 1642-1657 (trade)
1303: 1642-1657 (trade, food)
1321: 1652-1658 (trade, letters)
1322: 1652-1669 (expenses housekeeping)
1324: 1653-1676 (varia)
1326: 1654-1655 (trade, letters)
1327: 1654-1668 (trade)
1328: 1655-1657 (trade, letters)
1333: 1657-1660 (trade, letters)
1335: 1657-1664 (trade)
1336: 1657-1664 (interests & estates)
1338: 1660-1667 (& F. Schilder(s), trade)

1347: 1664-1672 (trade)
1348: 1664-1672 (trade)
1353: 1666-1669 (debts & bills)
1354: 1666-1669 (trade, letters)
1359: 1669 (expenses housekeeping)
1366: 1672-1674 (trade)
1368: 1672-1674 (trade)
1369: 1672-1677 (trade, letters)
1370: 1672-1679 (expenses)
1376: 1674 (heritage)
1194: 1697-1708 (cash-book heirs)

De Neuf(f)

787: 1654-1700 (law suits, bills & c.)
656a: 17th-18th c. (heritage, & c.)
720: 1714 (inventory A.M. de Neuf)
1141: 1716 (inventory A.M. de Neuf)
484: 1722 (heritage A.M, de Neuf)

Pynappel

737: 1639 (& Schilder(s), business)
1310: 1645-1652 (trade)
1311: 1646 (trade)
1314: 1647-1648 (trade)
1317: 1650-1652 (& F. Schilder(s), trade, letters)

Schilder(s)

1438: 16th-18th c. (Schilder(s) & c.)
1278: 1626 (trade, grain)
1280: 1627-1629 (trade)
1282: 1628-1630 (food)
1287: 1630-1632 (memorandum book)
1291: 1632-1633 (trade, letters & c.)
1293: 1634-1637 (trade, letters)
1298: 1637-1646 (trade, letters)
1299: 1637-1647 (trade, cash-book)

737: 1639 (& Pynappel, business)
1304: 1641-1642 (trade, cash-book)
1307: 1643-1647 (expenses & incomes)
1309: 1643-1653 (housekeeping)
1160: 1645-1647, 1688-1708 (& Bosschaert; trade & genealogy)
1312: 1646-1650 (trade, letters)
1315: 1647-1653 (trade)
1316: 1647-1653 (trade)
1317: 1650-1652 (& F. Pynappel, trade, letters)
1318: 1650-1656 (trade, bills)
1319: 1651-1653 (cash-book)
1320: 1652-1653 (cloth trade & c.)
1323: 1653-1656 (ledger)
1329: 1656 (expenses & incomes)
1330: 1656-1657 (trade)
1247: 1658 (Borgerweert Polder)
1337: 1660-1667 (trade)
1338: 1660-1667 (& J.B. de Labistrate, trade)
1349: 1662-1665 (House of the Poor)
1343: 1662-1673 (= 1686) (Sibilla S., expenses)
1344: 1663-1664 (trade)
1345: 1664-1665 (trade, letters)
1350: 1665-1667 (trade)
1355: 1667 (trade)
1356: 1667-1669 (trade, letters)
1357: 1667-1671 (trade)
1358: 1667-1671 (trade)
1361: 1669(= 1679)- 1681 (trade)
1363: 1672-1673 (trade)
1374: 1673-1682 (bills, journal)
1375: 1673-1682 (bills, ledger)
1377: 1674 (trade)
1378: 1674-1676 (cloth trade & c.)
1139: 1674-1680 (trade, diamonds & c. & c.)
1379: 1675 (trade)
1383: 1675-1688 (memorandum books)
1384: 1677 (trade)
1385: 1677 (cloth trade & c.)
1387: 1678-1680 (trade)
1388: 1678-1680 (trade, diamonds)
1389: 1679 (interests)
1361: 1669 (= 1679)- 1681 (trade)

1391: 1680-1693 (trade, diamonds & c.)
1392: 1680-1699 (trade, diamonds & c.)
1393: 1690-1721 (trade)
1394: 1690-1721 (trade)
1393: 1697-1707 (trade, diamonds & c.)
1396: 1699-1707 (interests)
1399: 1701-1761 (interests)
1401: 1702-1714 (memorandum book)
1402: 1702-1757 (interests & estates)
1403: 1706-1729 (trade)
1405: 1706-1730 (trade)
1406: 1706-1730 (trade)
1107: 1708-1726 (interests)
1188: 1716 (letter F.G. Ullens)
1066-1072: 1718-1726 (memorial Moretus-Schilder)
1409: 1722-1755 (trade)
1410: 1722-1775 (interests & c.)
1411: 1722-1775 (trade)
1412: 1723-1758 (interests & escares)
1413: 1724-1756 (trade, journal)
1414: 1724-1768 (trade)
1415: 1726-1742 (estates)
1416: 1730-1755 (& Moretus, Ostend Co.)
1417: 1732-1741 (P.J. de Vlieghere)
1418: 1734-1759 (ledger)
1419: 1735-1754 (trade)
1421: 1737-1773 (estates)
1422: 1738-1754 (trade)
1423: 1739-1757 (interests)
1424: 1739-1757 (estates, & c.)
1425: 1739-1757 (orphans)
1 192: 1739-1757 (tutorship orphans
1126: 1740-1775 (interests)
1427: 1741 (P.J. de Vlieghere)
1428: 1743-1752 (interests)
1429: 1753 (heritage P.F.S.)
1430: 1753-1755 (interests & estates)
1431: 1754 (trade)
1432: 1754-1774 (heritage F.S.)
1151: 1755 (inventory F.S.)
1 152: 1755 (inventory F.S.)
1433: 1755-1774 (heritage F.S.)
1434: 1757-1770 (trade)
14.35: 1760-1775 (interests)
1436: 1768-1775 (trade)
1437: 1771-1775 (trade, journal)
115.3: 1774 (inventory P.F.S.)

1154: 1775 (heritage P.F.S.)
1155: 1776 (heritage P.F.S.)
1143: 1789 (heritage)

Maria De Sweer(d)t

205: 1583 (memorial, family)
207: 1605 (J. II M. × M. de S.)
195: 1629-1655 (housekeeping)
196: 1641-1646 (expenses)
107: 1655 (heritage M. de S.)
197: 1655-1662 (funerals M. de S.)

De Vlieghert

1146: 1541-1566 (memorandum book)
1256: 1608-1652 (trade & genealogy)
380: 1614-1648 (estates)
1269: 1620-1621 (cloth trade & c.)
1271: 1620-1647 (cloth trade & c.)
1272: 1621-1623 (cloth trade & c.)
1274: 1623-1625 (cloth trade & c.)
1275: 1624-1625 (Elzevier & Salebeen)
1277: 1625-1626 (journal)
1284: 1629-1631 (expenses & incomes)
1289: 1631-1633 (cloth trade)
1292: 1633-1634 (cloth trade)
1297: 1637-1643 (expenses)
1325: 1654 (& Salebeen, partition of goods)
1211-1213: 17th-18th c. (& Moretus, varia)
1397: 1700 (inventory P. de V.)
1398: 1701-1731 (interests & c.)
1400: 1702 (partition of goods)
1159: 1702-1737 (heritage)
1408: 1722 (funeral P. de V.)
1417: 1732 (expenses funeral)
1420: 1737 (post mortem inventory)
459: 1741 (heritage)
1427: 1741 (heritage P.J. de V.)

Cornelis Van Wyck

1251: 1600-1617 (trade, cloth & lace)
1253: 1605-1608 (cloth trade & c.)
1255: 1608-1610 (trade)
1257: 1611-1613 (trade, ledger)
1266: 1618-1621 (cloth trade &. c.)
1273: 1622-1628 (cloth trade & c.)
1193: 1629-1643 (architect & almoner)
1285: 1629-1646 (trade, lace, & c.)

Register of personal names, societies and places mentioned in Denucé's inventory

(The names Plantin & Moretus and Antwerp are not taken in this register, nor are the names separately listed in the register of the family archives.

The names alphabetically arranged in the large correspondence series 76-96, 525-647 & 649-656 are not taken in this register neither.

More detailed registers are available in die Plantin Moretus Archives.)

Abeel, Gillis van: 26
Aelbrechtsdr, Machtelt: 1254
Aertssens, Hendrik: 1180
Alcala de Henares (Spain): 96
Alssens, Hendrik: 25
Amsterdam: 700, 1073, 1082, 1142, 1201
Antwerp, Mount of Piety: 1221
Antwerp, Saint-Julian Hospital: 1195
Arias Montanus, Benedictus: 22, 23, 24, 96, 98, 121, 122
Arras (France): 1120
Arsenius, Ferdinandus: 1079
Arsenius, Walterus: 756
Arysz., Adriaan Pieter: 1157
Asian Co.: 1214-1215
Aviaens, Antonius: 26

Baes, Gerard: 1222, 1224
Baets, Engelbert: 125
Balboa,-: 121
Beert, Geeraart: 1079
Bellarminus, Robertus: 1075
Bellerus, Joannes: 206, 1084, 1187
Bellerus, Petrus: 1084, 1180, 1187
Bergues Saint-Winoc (France): 1120
Beseler, Cornells van: 1160
Best, Clara de: 1119
Beys, Gilles: 98, 1181
Biest, Jan van der: 1222
Bilbao (Spain): 524, 1145
Blaeu, wid.: 700
Boechout (Brabant): 7.31
Bogardus, Joannes: 25
Boilleaux, Pierre: 98
Bomberghen, Cornelis van: 27, 98
Boon, Nicolaas: 26
Borcht, Pieter van der: 124, 734, 1079
Borght, Jan Karel van der: 1220
Borrekens, Joséphine: 1216
Boscard, Jacques: 25

Borrekens, Maria Th. Jos.: 663, 705, 818
Bossche, P. van den: 1081
Bouché, Franciscus: 124
Boucle, Gerard van: 25
Bouttats, Pieter-Balthasar: 124, 734
Bouwens, Herman Jansz.: 1157
Bouwens, Willem: 1157
Braau, Claes (Nicolaus): 1082
Brayer, Lucas: 1L81
Breda (Brabant): 1131, 1201
Bree, van: 734
Breughel, Jan: 734
Broeck, Herman van den: 1222, 1224
Bruges (Flanders): 1120
Brunswick (Germany): 1201
Brussels (Brabant): 1120, 1210, 1311
Bruyne, Theodore de: 125

Cadiz (Spain): 524, 1073, 1162
Canary Islands: 681
Cano, Juan del: 121
Carmelites: 705
Carpentier, M.: 1077-1078, 1214-1215
Causé, Marrinus: 124
Çayas, Gabriel de: 22, 98, 122
Claesz., Jan: 1157
Clerck, Piecer de; 25
Cock, sr. de: 656a
Cock, Hieronymus: 1227
Collaert, Adriaen: 1079
Cologne (Germany): 1073
Coninck, Gaspar de: 1158
Constantin (Plantin's servant): 349
Copenhagen: 1214-1215
Coppens van Diest, Gillis: 25, 26
Corff, -: 1198
Corfs, H.: 1082, 1201

Corry, -: 1221
Corst, -: 1201 (= Corff & Corfs?)
Corthaut, Andries: 25
Courtoy, Gaspar: 124
Couvreur, Jacques: 1187
Couzin, 1201
Covry (= Corry), -: 1221
Crequillon, Thomas: 9
Cuylits, Jacob: 1180

Desrrée, Josse: 25
Detrieu, father: 273
Does, Alyt van der: 1157
Dole, Henry van: 1082
Dole, Louis van: 1082
Douai (France): 726, 1120
Dresden (Germany): 1205
Dresselaer, -: 116
Dresseler, Hans: 849-961
Düsseldorf (Germany): 1205
Du Tour-Plantin, Henry: 42
Duytsch, Henricus: 26

Eekeren (Brabant): 674, 731
Engels, Maria Catharina: 1158
England: 656a, 681, 1214-1215
Everaerts, Alexander: 1053-1065

Faber, Petrus: 25
Fabri, Michael: 1438
Ferdinandus Polder: 1300
Fiume Co.: 1214-1215
Fowler, John: 25
France: 681
Frans, Gillis: 1081
Fransinami, Marcus: 153
Fruytiers, Ludovicus Josephus: 124, 677,*734, 1145

Galle, family, engravers: 123
Galle, Cornelis: 124
Galle, Philip: 734, 1227
Galle, Theodore: 1238
Gassen, Jean: 448
Gassen, Pierre: 438-447, 703, 717, 1181, 1182
Geelhand, Mrs: 213
Geeraerts, Joannes: 510-511
Geerlinx, Gerardus: 26

Geertruyt, sister (Leuven): 1288
Gelre, Michiel van: 1247
Genuwe, Jan van: 25
Gheesdalius, Joannes: 202
Ghelen, Jan van: 25
Ghent (Flanders): 1120
Godard, 1201
Goltzius, Hendrik: 1079
Gouault, Jean (S?): 451-452
Grandjean, Jacques Louis: 676
Goubau, Maria: 1252
Grange, Jean Joseph: 1158
Gras, Adrienne: 1184
Gras, Jacques: 98
Gras, Pierre: 98, 102
Gravius, Barcholomaeus: 25
Gregory VII, pope: 1188
Grijsper, Franciscus van: 508, 510-512
Grove, Hendrik de: 25
Gruyter, Ameet de: 153
Gruyter, Herman de: 153
Gruyrters-Solvijns, de: 454, 818, 821
Gysbertz, P.: 1082, 1198, 1201
Gyssels, Henry, wid. (Anna Maria): 1158

Haarlem (Holland): 1082
Haeze, Andries de: 1134
Hague, The (Holland): 1082
Hamburg (Germany): 1073, 1162
Hamonc, Michiel van: 25
Hauwelitts, Chrisianus: 25
Havanna Co.: 1214-1215
Havre, Gustave C.A.M. van: 1242
Hendricksz, Aelbrecht (?): 25
Herreyns, Daniël: 734
Heurck, Maria Rebecca van: 659
Heure, Cornelis Jozel d': 734
Heyberghs, Jacob: 25
Heyden, Peeter van den: 756
Heyns (?), Petrus: 1087-1088
Hoboken (Brabant): 731
Holiche, marquis de: 96
Holland: 656a, 1122
Homade, Claes Dirksz van: 1157
Hulshout (Brabant): 1119
Huybrechts, (notary): 1427
Huyghe, family: 1438

Huyghens, Michael: 471, 1252
Huyghens, Rinaldo: 1252
Huysmans, Jan: 26

Ireland: 1191

Jacobs, Pieter, wid. (Maritgen): 1157
J acobsen, Jacob: 1075
Jacobsen, Simon: 1075
Jacobszoon, Willem: 25
Janssens, Guislain: 1084
Janssens, Herman: 25
Janssens, Jacob: 25
Janssonius, Gulielmus: 1082
Janssonius, Joannes (?): 1082
Jegher, (Jan?) Christoffel: 734
Joachims, Jeanne: 25
Jode, Gerard de: 25, 1227
Jourdaens, Maria: 1187
Jourdaens, Suzanna: 1187
Jongelinckx, Jan-Baptist: 124

Kaunitz, The young prince (ship?!): 488
Keerbergen, Jan van: 157, 1084
Keere jr., Hendrik van den: 153
Kerckhove, Jan van den: 1181
Keyser, Jan Francis de: 1158
Kieldrecht (Brabant): 1146
Kortrijk (Flanders): 1120

Laer, Egidius van: 508, 512
Lasaña, Vincentio de: 1313
Leers, Reynier: 1082
Leest, Antoon van: 25, 26, 124, 756
Leesriens, G.: 1084
Le Hevicy, G.: 1181
Leiden (Holland): 99, 1075, 1156, 1250, 1301
Le Maire, family: 1438
Le Maire, Catharina: 1248
Lemire, Jacobus: 1073
Lens, Andreas-Cornelis: 734
Leon, -: 121
Leuven (Brabant): 1079, 1288
Licht, Carlos de: 1201
Liefrinck, Hans: 25, 124
Liefrinck, Mynken: 750
Liège (princebishopric): 1210

Lille (France): 1073, 1120
Lillo (Brabant): 731
Lipsius, Justus: 98, 202
Loe, Hendrik van der: 25
London: 1073, 1162
Lopez, Anna: 1081
Lyndanus, Theodorus: 25
Lyons (France): 1073

Madrid: 272, 500, 1073, 1201
Malcam, -: 1214-1215
Man, Joannes de: 1119
Manilius, Gislenus: 25
Manmaker-Plantin, Jacqueline: 98
Maria-Elisabeth, governess: 1158, 1220
Maria-Theresia, empress: 1224
Martel, Martin: 1325
Martin, Cornelis: 272
Martin, Hieronymus: 272
Masius, Joannes: 25, 1084
Meess, Gerbrand: 1254
Melder, father: 1119
Meldert, Hans van: 125
Merksem (Brabant): 731
Mesens, Peter: 25
Meursius, dynasty: 426
Meursius, Joannes: 140-141, 157, 1081, 1180
Michaeli, Ottavio: 1075
Middelburg (Northern Netherlands): 1073
Milan: 1073
Mollyns, Jan: 25, 26, 756-757
Mommaert, Jan: 1180
Mons (Hainaut); 1120
Mortier, Pieter: 1082
Moulins (Mollyns), Jean: 25, 26, 756-757
Mouryns, Ysbrant: 1157
Münster (Germany): 1205
Muyden, Antoon van: 1268
Muyskens, B,: 1198
Muytinck, Engelbert: 1224

Nagels, -: 1214-1215
Natalis, Hieronymus: 1075

Nicolaï, Arnold: 26
Nierop, van, family: 1438
Nieuwenhuyse, - van den: 1158
Niewermuelen, Philip van: 26
Nijmegen (Gelderland): 1181
Nispen, Peter van: 26
Nuremberg (Germany): 1073
Nurius, dynasty: 426
Nutius, Martinus: 1084
Nutitis, Philippus: 25

O. Carm.: 705
Ortelius, Abraham: 182
Ostend (Flanders): 1077-1078
Ostend Co.; 1214-1215, 1416
Oudenaarde (Flanders): 1120, 1187
Overbeeck, Pauwel van: 750

Paets, Pieter (?): 1157
Pagninus, Sanctes: 1075
Palynck, Antonio: 1201
Palynck, Livino: 1201
Parijs, Silvester van: 25
Parijs, Guillaem van: 25
Paris: 1073, 1162, 1201
Pasch, Jan: 25
Peralta, Filipo de: 272
Perez, Antonio: 1081
Périer, Ad.: 1183
Perreault, P.: 156
Pestte, de, wid.: 730
Petit de Coberwez, Mrs.: 730
Phalesius, Petrus: 25
Philip II, king ol Spain: 22, 121
Picke, -: 1214-1215
Poelman, Dirk: 1181
Porret, Pierre: 4311
Porto (Portugal): 1145
Potter, Lucas de: 1180
Prague: 1187
Prinxen, Jacob van: 334
Proli, Pietro de: 1162, 1214-1215
Proudekin, Dierick: 1185
Pulmannus, Theodorus: 1181
Puteanus, Erycius: 102

Quellinus, Erasmus II (?): 734

Quertenmont, Andreas Bcrnardus (?) de: 734

Rade, Gillis van den: 25
Raphelengius, Elisabeth: 106
Raphelengius, Franciscus: 25, 98, 102, 1075
Raphelengius, Justus: 202
Rennette de Villers-Perwin, Xavier-Ferdinand de: 95
Requesens y Zuñiga, Luis de: 121
Reijnoutsz, Adriaen: 1157
Riemsnijders, Bernaert: 1158
Rinsardt, Théodore: 323
Risbourg, Seigneur de: 1182
Rissche, Mattheus de: 25
Rivière, Guillaume: 25
Rockox, Nicolaus: 1081
Roeck, Andreas de: 1158
Rome: 1149
Roose,1214-1215
Roosendael, Theodoor van: 508, 510-512
Rooses, Max: 95, 96
Rotterdam (Holland): 1073, 1082
Roye, Mattheus van: 25
Rubens, Peter Paul: 1089-1103

Saffel, Bartholomeus van: 26
Saint-Anthony Confraternity: 1223
Saint-Omer (France): 1120
Salebeen, Suzanna: 1275
Salinas, - de: 121
Sanchez, Alonso: 1164, 1258
Sanchez, Juan: 1164
Sanson, (Nicolas?): 656a
Sassenus, Servatius: 25
Schawberg. J.H.: 124
Scheffer, Jan: 25
Schelte, D.: 1082
Scholiere, Jacobus: 510-511
Schot, Maria de: 1160
Scotti-Plantin, Clemencia: 98
Sébille, Ambrosius: 275
Segoliers, Asciano: 1187
Servaas van Rooyen, A.J.: 106
Sevilla (Spain): 272, 500, 1073, 1201
Sèvre, Chevalier de: 1182

Sforza, Cajetano: 1188
Siegers, Elisabeth: 750
Silvius, Gulielmus: 26
Simancas (Spain), Archives: 97
Srnit, Johan Michael: 156
Smits, Gerard; 25
Snellincx, Catharina: 1160
Snijers, Jan Baptist: 1220
Somere, Loys van: 27
Southern Co.: 1214-1215
Sparwinfeldt, J.G.: 96
Spore, Nicolas: 25
Stalijns, Jacques: 1187
Stapmans, Petrus: 26
Steene, Jan van den: 25
Steymans, Marguerite: 1161
Stichter, Cornelis: 1082
Stockholm, University Library: 96
Straelen, Jean-Baptiste van der: 213
Swedish Co.: 1214-1215, 1416
Sweert, Nicolas de: 272
Swinghen, Lyncken: 750

Taes, Theodore: 1313
Tavernier, Ameet: 25
Toledo (Spain): 272
Tongeren, Peeter van: 102, 1183
Torres, H.: 122
Tournai (Hainaut): 1120
Trieste (Italy): 488
Trieste Co.: 1214-1215, 1216
Trognesius, Joachim: 25, 1084, 1180, 1187
Turnhout, Jan van: 25
Tuscany: 1214-1215

Ullens, F.G.: 1188

Valenciennes (France): 1120
Vechter, Thomas de: 153
Velphis, Reinerus: 25
Velpius, Rutgerus: 25
Venice: 1073
Verbiest, -: 1222
Verdussen, dynasty: 426
Verdussen, Hieronymus: 157, 1084, 1180
Verdussen, Hieronymus, wid.: 105.3-1065
Verdussen, Martinus: 1053-1065, 1066-1072

Verhuist, A.: 156
Verrept, Jan: 1288
Versteghen, Isenbrant: 25
Vervliet, Daniël: 25
Verwithagen, Jan: 25
Vienna: 1077-1078, 1162
Villalva, F(rancisco?): 122
Vincent, Livinus: 1201
Vincent, Ysbrand: 1082
Virbiesco, H. de: 122
Vlaenderen, Jan van: 1066-1072
Vlieger, Paulus de: 508, 512
Vos, Maarten de: 1079
Voys, Willem de: 1082
Vrients, Jan-Baptist: 182-183
Vries, Antonius de: 474

Waele, Cornelis de: 1158
Waesberghe, Jan van (?): 25
Welleus, Hieronymus: 25
Wickevoort, Gaspar van: 1160
Wiericx, Hans: 756
Wilbroti (Willebordi?), Georgius: 25
Withem, Claude de: 1182
Witte, de, (orphans): 1192
Wolschaten, Joannes-Egidius van: 155
Wolschaten, Melchior van: 154, 156
Wolschaten, Pierer van: 154, 155
Woverius, Joannes: 1089-1103

Ypres (Flanders): 1120

Zandvliet, garrison: 1283
Zangrius, Petrus: 25
Zeegers, Huych: 1157
Zwijndrecht (Brabant): 731, 1158, 1245-1247

Fluiten in het donker
toespraak van Jan van der Stock
bij de voorstelling van zijn boek
Printing Images in Antwerp
The Introduction of Printmaking in a City
Fifteenth Century to 1585[*]
Antwerpen, 29 oktober 1998, Museum Plantin Moretus

Dames en heren,

Toen de wereld bijna veertig jaar jonger was, bedacht de Canadese cultuurfilosoof Marshall McLuhan *The Gutenberg Galaxy.* Het was een cult-boek zoals dat alleen in de jaren zestig kon worden geschreven. Ik beken: toen ik, op een namiddag in oktober van 1979, begon met mijn speurtocht naar het leven en werk van Cornelis Matsys, heb ik dat boek verslonden. Afgezien van de prachtige alliteratie in de titel kon ik er geen touw aan vastknopen, maar mijn interesse voor het universum van Gutenberg was gewekt. Wat mij vooral interesseerde was het moment van de 'Oerknal', het ogenblik - zo was mij althans verteld - dat het aanschijn van de wereld veranderde door de uitvinding van de boekdrukkunst. Maar al snel lieten andere auteurs me inzien dat er nooit een 'Big Bang' was geweest, dat er in het Westen al lang vóór Gutenberg mechanische procédés bestonden om teksten en vooral om beelden te drukken, om dan nog maar over het Oosten te zwijgen. En bovenal, daar waren de meeste hedendaagse wetenschappers het over eens, dat de mediaverschuiving veel ongelijkmatiger en gevarieerder verliep dan vermoed. Het zat allemaal genuanceerder en complexer in mekaar. Mijn interesse veranderde

* Bibliografische gegevens en recensie op pag. 377-381 van deze jaargang.

in fascinatie. Vooral de lotgevallen van het gedrukte beeld bleven me achtervolgen. Het werd passie.

Onwetend maar verbeten, als Stanley op zoek naar dokter Livingstone in donker Afrika, stortte ik me mer een ware doodsverachting op de wetenschap. Het levensgevaar zat hem vooral hierin dat ik jarenlang met de fiets door het Antwerpse verkeer moest ploegen, op weg naar mijn bronnen van de Nijl: het stadsarchief, het prentenkabinet, de stadsbibliotheek en het Rubenianum. En moedig trotseerde ik het gevaar om ergens tussen Antwerpen en Brussel en Leuven - waar het Algemeen Rijksarchief en de Koninklijke en de Centrale Bibliotheek naar me lonkten - in een overvolle treinwagon tussen nietsvermoedende ambtenaren vermalen te worden. Kortom, ik werd voortgedreven door een vreemde kracht, die ik pas later kon identificeren als 'wetenschappelijke nieuwsgierigheid'.

Aanvankelijk wilde ik te werk gaan als een kunsthistoricus, zuiver op de graat, maar dadelijk bleek dat noch een esthetisch of een stilistisch, noch een iconografisch denkraam, een afdoend verklaringsmodel kon bieden voor de vragen waar ik mee zat. De cruciàle vraag waar ik een antwoord op zocht was vooral deze: 'Waarom en hoe kon het vroege gedrukte beeld een eigen plek veroveren in de stedelijke samenleving.' In essentie ging mijn onderzoek dus over geformaliseerde communicatie in de stad, en over de complexe manier waarop de bedrieglijk eenvoudige technieken van de beelddruk bijdroegen tot wat men veel later de 'communicatie-revolutie' is gaan noemen.

Bijna twintig jaar lang harkte ik minuscule gegevens samen, flarden en echo's uit een tel verleden en volgde ik bijna uitgewiste sporen. Het meeste materiaal had de tand des tijds niet overleefd, dat wist ik van in het begin met zekerheid, maar ik wilde zo concreet mogelijk te werk gaan. Het risico niet met grote theorieën voor de dag te kunnen komen, heb ik graag op de koop toe genomen.

Het boek gaat dus over de productie en de consumptie van het gedrukte beeld in een stedelijke omgeving vanaf de vijftiende eeuw tot 1585. Het gaat over producenten, mensen die brood zagen in het nieuwe medium. In 1452 omschreef de Leuvenaar jan vanden Berghe zijn beroep van prentsnijder nog als *een sunder-*

linghe const (...) desmen hier tsgelijcken niet en dade.[1] Een eeuw later stond Hieronymus Cock aan het hoofd van een internationaal bedrijf dat op grote schaal gedrukte beelden naar de vier windstreken verspreidde. Tientallen houtsnijders, kopergraveurs en ontwerpers werkten in de zestiende eeuw in Antwerpen en kleine en grotere uitgeverijen schoten als paddestoelen uit de grond. Sommige uitgevers hadden een goede commerciële neus en wat geluk (getuige het prachtige huis van de familie Plantin en Moretus, waar we ons nu bevinden), anderen waren pechvogels, avonturiers of gewoon charlatans die even snel weer verdwenen als ze waren gekomen. Allen hadden ze gemeen dat ze koortsachtig op zoek waren naar een publiek.

Het boek gaat ook over de verschillende overheden die goed hadden begrepen welke mogelijkheden de drukkunst bood. Zo is er een mooie getuigenis van Albrecht Dürer uit de jaren '20 van de 16de eeuw. Dürer was op dat moment zonder enige twijfel de belangrijkste prentenmaker in Europa. In een brief uit 1524 schrijft hij dat het Antwerpse stadsbestuur hem enkele jaren voordien probeerde te overhalen zich blijvend in de stad te vestigen. Ze boden hem een jaarlijkse bezoldiging aan van niet minder dan driehonderd gulden. Daarenboven zou Dürer van het stadsbestuur een mooi huis krijgen, helemaal gratis, en werden hem nog andere faciliteiten aangeboden.[2] Tevergeefs, Dürer sloeg het aanbod af omdat hij zich -naar eigen zeggen- terug in zijn geboortestad Neurenberg wilde vestigen.[3] Bij anderen lukte het wel. Allround kunstenaar en uitgever Pieter Coecke van Aelst en de Keulse muziekdrukker Tielman Susato bijvoorbeeld, kregen in

1 Leuven, Stadsarchief, nr. 4648 *(Ordonnances générales concernant tous les métiers (1403-1525)*, fol. 137v.

2 '... des gleichen hat mir der rat zw Antorff beij kurczer tzeit, als ich im Niderland war, alle jor treijhondert Filibs gulden besoldung geven, mich beij inen freij setzen, mit einem wollerbawten haws vereren vnd darczw an beden ortn alles das, so ich der herschaft machett, insunders beczaln wölln'. (Uit een brief van Albrecht Dürer aan de Raad van de stad Neurenberg, vóór 17 oktober 1524: ed. H. Rupprich, *Dürer, Schriftliche Nachlass*, vol. 1, Berlijn 1956, p. 110).

3 De context van deze getuigenis maakt haar uiteraard wat verdacht. Dürer gebruikte de argumenten immers om bij het stadsbestuur van Neurenberg op een goed blaadje te komen.

Jan van der Straet alias Stradanus, *Prentsnijders en drukkers van houtsneden aan het werk*, gewassen tekening, 187 x 274 mm., Royal Collection Windsor Castle, inv. nr. 4760.

Jan van der Straet alias Stradanus, *Prentsnijders en drukkers van houtsneden aan het werk*, gewassen tekening, 187 × 274 mm., Royal Collection Windsor Castle, inv. nr. 4760.

1542 en in 1543 een deel van hun huishuur gesubsidieerd door het stadsbestuur.[4] Uit de argumenten blijkt dat de vroede vaderen goed hadden begrepen dat die subsidies een investering voor de toekomst waren en geen weggegooid geld.

Tegelijk was de overheid zich terdege bewust van de gevaren van de nieuwe vorm van communicatie. Prenten waren licht en gemakkelijk te transporteren. Ze werden niet tegengehouden door landsgrenzen en ze konden door hun directe aanwezigheid, gevaarlijker zijn dan duizend slangen. Er werden dan ook talloze pogingen ondernomen om het ongrijpbare medium aan banden te leggen. Catherina Matsys bijvoorbeeld (ze was een nicht van de schilder Quinten), bij wie in 1543 een aantal religieus-subversieve houtsneden waren gevonden, ondervond in Leuven de repressie en de censuur aan den lijve: ze werd levend begraven.[5]

Het boek gaat dus ook over ‘consumenten’, de gebruikers van het gedrukte beeld. En het gaat over betekenisgeving: de manier waarop men met het gedrukte beeld omging. Dé gebruiker bestond natuurlijk niet, het was een organisch kluwen waarin begrippen als dominante en subalterne cultuur niet altijd relevante categorieën waren.

Het decor voor mijn verhaal, de setting, is voornamelijk Antwerpen, maar het had eigenlijk ook Augsburg, Neurenberg, Firenze of Venetië kunnen zijn. Het epos van de massacommunicatie begint quasi onopgemerkt, ‘ergens’ in het begin van de vijftiende eeuw, mogelijk zelfs al op het einde van de veertiende. Niemand weet precies wanneer, maar plots waren er in de stad prenten te koop: formeel identieke beeldvoorstellingen, gedrukt

4 Stadsarchief Antwerpen, Rekenkamer 11, Stadsrekening van 1541-42, fol. 86v: Item men gheeft jaerlicx myn(en) hee(re)n vand(er) cap(pel)le / tonser liever vrouwen alh(ier) vande papaenscholen / VII l(ibra). Men gheeft div(er)s(e) constencee(re)n alh(ier) van / buten comen(de) en(de) nyeuwe neeringe brenghen(de) / en(de) der goed(en) lieden kinde(re)n leeren(de) tot behulpe / van huerder huyshue(re)n ietst Peete(re)n van Aelst / schilde(re) en(de) patroon makere XII l(i)b(ra) X sc(elling), Johan / Michaeli Cornalini cristalyn spiegelmakere / XXV l(i)b(ra), Thielman van Kuelen VI (l(i)b(ra) V sc(elling) en(de) een(en) zijwever III l(i)b(ra) X sc(elling) compt ts(am)en - LIIII l(i)b(ra) V sc(elling). Een gelijkaardige rekening (maar zonder vermelding van de zijdewever), treffen we aan in S.A.A., Rekenkamer 12, Stadsrekening 1542-43, fob 76**r**.

5 Algemeen Rijksarchief Brussel, Officie fiscael van Brabant, nr. 1194/1, los doc., fol. 36r-39v [nieuwe foliëring].

op papier en op relatief grote oplage verspreid. In het begin werden ze mogelijk meegebracht van andere steden door handelaars en reizigers, maar dan vestigde de eerste beelddrukker zich binnen de muren. Misschien was het wel een textieldrukker die op papier begon te werken. In elk geval veroorzaakte het nieuwe medium aanvankelijk niet meer dan enkele nauwelijks merkbare rimpelingen in het stedelijke weefsel.

Er werden verschillende soorten drukwerk op de markt gebracht. In het begin vooral speelkaarten en devotieprenten, later ook landkaarten, actuele informatie, commercieel publiciteitsdrukwerk, educatieve illustraties en politieke propaganda. Maar ook bedrukt behangsel- en inpakpapier werd geproduceerd en verkocht. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw specialiseerden verscheidene prentsnijders zich in de boekillustratie en er waren ook edelsmeden en schilders en vanaf de jaren ‘40 van de zestiende eeuw ook verscheidene professionele uitgevers, die ‘kunst’ gingen afdrukken, prenten bedoeld voor kunstenaars en verzamelaars. Maar hoewel de belangstelling hiervoor in de loop van de zestiende eeuw snel toenam, bleef dit soort prenten kwantitatief aanvankelijk in de minderheid. Toch is het precies dit laatste, namelijk het ‘artistieke’ aspect van het gedrukte beeld dat in de loop der tijden het meest intensief werd bestudeerd, met coryfeeën als de *peintre-graveurs* Lucas van Leyden en Dirk Vellert of de beroemde uitgever Hieronymus Cock die vele jaren samenwerkte met onder andere Pierer Bruegel de Oudere. Andere vormen van gedrukt beeldmateriaal bleven voornamelijk het jachtterrein van volkskundigen die bedevaartvaantjes, devotieprenten en speelkaarten verzamelden en publiceerden, maar meestal nalieten hun bevindingen in een ruimer dan lokaal perspectief te plaatsten. Politiek geïnspireerde prenten kwamen dan weer vooral aan bod in historische studies, dikwijls louter als illustratie, zonder de specifieke bronwaarde van de beeldvoorstelling en haar materialiteit te erkennen. Verder specialiseerde men zich in de geschiedenis van de cartografie of de geschiedenis van de wetenschappelijke illustratie, maar er is eigenlijk nooit geprobeerd greep te krijgen op het gedrukte beeld als historisch fenomeen. En dat is precies wat ik in dit boek probeer te doen.

Het werd al snel duidelijk dat strikte scheidingen tussen kunst-

prenten en zogenaamde volksprenten, of tussen gebruiksgrafiek (zoals landkaarten) en decoratief drukwerk (zoals behangselpapier), voor deze studie niet relevant waren. Er waren verschillende uitgangspunten mogelijk. Het ‘corpus van alle prenten die tot 1585 in Antwerpen werden gemaakt’ zou het materiaal kunnen zijn waarbij een nauwkeurige ordening, de krachtlijnen van productie en consumptie zou blootleggen. Maar gesteld dat de samenstelling van een corpus mogelijk is, zou een dergelijke analyse al te sterk worden bepaald door toevallig bewaarde prenten. Het grootste deel van het gedrukte beeldmateriaal dat in de vijftiende en de zestiende eeuw werd geproduceerd ging immers verloren, niet door onverschilligheid, maar omdat het werd gebruikt waarvoor het diende. In sommige gevallen werden prenten zelfs gemaakt om letterlijk opgegeten te worden door mens en dier, als een ongetwijfeld krachtig medicijn. U begrijpt dat we bij een eventuele reconstructie van dergelijk beeldmateriaal, voor onoverkomelijke technische problemen en praktische bezwaren zouden komen te staan.

Door het enorme overwicht van bewaard gebleven kunstprenten (die van in het begin zorgvuldig werden bijgehouden) ontstaat de indruk dat het gedrukte beeld vooral via het ‘elitaire’ kunstmedium doordrong in het stedelijke sociale netwerk. Deze voorstelling van zaken leek me te weinig genuanceerd. De wegen en de sluipwegen waarlangs het gedrukte beeld doordrong of beter, binnen sijpelde in het stedelijk weefsel, waren ingewikkelder dan een louter artistieke of een eenzijdig volkskundige benadering van het fenomeen konden doen vermoeden. Om het probleem enigszins te elimineren maakte ik in de heuristiek een grote omweg. Mijn onderzoek richtte zich in de eerste plaats op de schaduw van het beeld zoals die werd achtergelaten in archiefbronnen. De puzzel is evenwel nog lang niet helemaal uitgelegd, er blijven nog vele hiaten. Het is uiteraard een illusie dat alle ontbrekende stukjes ooit zullen gevonden worden, maar het is een inspirerende illusie.

De vraag die overblijft is dan: waartoe dient dit allemaal, wat is het nut van dagenlang mieren over een document en het vlijtig uitspellen van obscure teksten die op het eerste gezicht nergens over lijken te gaan? Waarom reizen kunsthistorici de halve

wereld af om, in één of andere vergeten uithoek bij het aanschouwen van een nooit eerder opgemerkte, maar niet noodzakelijk ‘mooie’ beeldvoorstelling, in alle stilte en vooral zeer discreet, te wenen van geluk?

Mister Livingstone, I presume?

Wat ons beweegt is de opwinding van de ontdekkingsreiziger. De hartkloppingen van de zoektocht, de korte maar hevige euforie bij het zien van een samenhang, het vinden van een doortocht, het pure weten, de zuivere kennis. Dàt is wat ons voortdrijft, maar er is meer. Is iemand die in alle eenzaamheid sterft op het moment van de ontdekking, een ontdekkingsreiziger? Ik denk het niet, het is iemand die spoorloos verdween. Er is meer nodig. Een ontdekkingsreiziger is iemand die behouden weer kan thuiskomen, iemand die z'n verhaal kan vertellen. Iemand die met z'n verhaal een perspectief kan aanbieden of nuanceren.

De historicus is een ontdekkingsreiziger. Hij of zij kan z'n verhaal toevertrouwen aan het papier. Of hij kan het vertellen aan studenten en hen trachten te bewegen om zelf de gevaarlijke tocht aan te vatten of aan collega's in het beschutte biotoop van de universiteit. Hij kan ook naar de markt trekken, het spreekgestoelte beklimmen en de confrontatie aangaan met anderen, met andere visies, met andere ideeën. Een aangewezen plek voor zo'n spreekgestoelte is het museum: de historische én de kunsthistorische tentoonstelling. Het museum als werkplaats van het geheugen, een plek waar verhalen getoetst worden aan andere verhalen. Maar het museum waar brokstukken uit het verleden worden samengebracht en gekoesterd, mag geen kerkhof zijn waar hagiografie en politieke legitimering altijd goed hebben gedijd. Het museum en de tentoonstelling moeten plekken zijn van kritische discussie en bedachtzame of harde confrontatie van verschillende perspectieven.

Er wordt gezegd dat het zuivere historische weten zinvol is op zich en geen verantwoording behoeft in een praktische toepasbaarheid en dat geschiedenis geen ‘nut’ moét hebben. Dat is ongetwijfeld zo, maar als we met z'n allen weten waar we

staan, waar we onszelf kunnen situeren in ruimte én in tijd, zijn we minder bang in het donker.

En dat is vandaag meer dan ooit, bijzonder nuttig.

Ik dank u

In memoriam
In memoriam em. prof. dr. Walter ridder Couvreur

Standvastig is gebleven Mijn hert in tegenspoed
(Willem van Oranje)

Emeritus Prof. Dr. Walter *Ridder* Couvreur, hoogleraar en taalkundige, stamt uit Antwerpen (° 25 juli 1914) en nam afscheid in Edegem op 17 september 1996. Hij promoveerde aan de Katholieke Universiteit te Leuven bij Prof. Cochez tot doctor in de Oosterse talen in 1936, en twee jaar later tot doctor in de Klassieke Filologie. Van 1938 tot 1944 was hij aangesteld navorser bij het Nationaal fonds voor wetenschappelijk onderzoek en werd hij in 1943 bekroond door de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Het jaar daarop, 1944, wordt hij docent en in 1949 gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent tot zijn emeritaat in 1979. Hij wordt ondermeer belast met de cursus *Vergelijkende grammatica.* Sedert 1958 is hij tevens verbonden aan het Hoger Instituut voor Oosterse, Oosteuropese en Afrikaanse Taalkunde en Geschiedenis, waar hij colleges houdt over het Hettitisch en het Tochaars, de twee Indo-Europese vóór-Europese talen. Na twee jaar secretaris te zijn geweest, was hij in 1949-1950 decaan van de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de RUG.

Hij was lid van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taalen Letterkunde, waarvan hij in 1979 Bestuurder werd. Ook de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden (1953), de Société de linguistique (1938) en de Société asiatique (1957) te Parijs namen hem op. Hij was lid van de Nederlands-Belgische Spellings- (1945) en de Woordenlijstcommissie (1947) en verleende zijn medewerking aan de *Woordenlijst der Nederlandse taal* (1954); later zetelde hij in de commissie Pée-Wesselings, de zogenaamde Bastaardwoordencommissie (1966-). De Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen en de Lodewijk De Raedt-Stichting namen hem op in

hun bestuursraad. Hij is jarenlang Voorzitter geweest van het Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis. Naast artikels over het Hettitisch en het Tochaars, publiceerde hij over de Nederlandse spelling, het Orangisme, Antwerpse stadsgeschiedenis en -iconografie.

Als voornaam *Antwerps bibliofiel* met een echte verzameling *Iconografie van Antwerpen* en een benijdenswaardige collectie *oude drukken*, was hij Lid van Raad van Beheer van de Vereeniging der Antwerpse Bibliophielen vanaf 1968. Zijn Lezing in het Museum Plantin-Moretus over het oude Antwerpen in het aquarel-album van Linnig, openbaarde ons allemaal zijn omvattend wetenschappelijk inzicht. Niet alleen aangaande het uitzicht van de oude stad, maar zijn inzicht ook in de algehele stedelijke verwevenheid en historiek van de Metropool.

Zijn verteltrant was boeiend en gezellig, mee de charme van zijn uniek zuiver taalgebruik, dat hij ten dienste vermocht te stellen van scherp wetenschappelijk betoog. Zijn liefde voor Antwerpen was er zeker niet een van *romantic agony*, maar wel van zakelijk bekommerd zijn om evenwicht in het stadsbeeld, tussen vroeger en nu. Toen hotel *Weber* moest wijken voor een blokken-toren, zei hij mij: *Men heeft De Keyserlei scheefgezet... Afschuwelijk!*.

Zo was hij ook als Voorzitter van het Genootschap voor *Antwerpse Geschiedenis*, tijdens de memorabele vergaderingen in de gastvrije salons van zijn burgershotel in de Happaertstraat. Een decorum van cultuur met een merkwaardige bibliofiele bibliotheek. Maar zakelijk weerom heeft hij voor zijn vereniging de verzamelbundel *Antwerpen in de 17de eeuw*, geschreven door alle Antwerpse historievorsers, toch ter publicatie gebracht.

Mijn grootvader werd in Veurne geboren, mijn vader -die geneesheer was- in Gent, en mijn moeder had Noord-Nederlandse voorouders. De Vlaamse Beweging was en is voor mij een onderdeel van de Heel-Nederlandse *beweging*, zo stelde hij. Is het dan verwonderlijk dat hij voorzitter werd van het Vlaams Comité voor Federalisme dat op 8 december 1953 het *Manifest voor Federalisme* uitbracht ondertekend én door vijftig vooraanstaande Vlamingen, én door vijftig vooraanstaande Walen, onder leiding van de Luikse advokaat Schreurs. Professor Couvreur verklaarde zeil: *Ik was erg geschokt door het geraffineerde offensief dat na de Tweede Wereldoorlog op gang werd gebracht tegen de Vlaamse Beweging.*

Onze vijanden zagen de kans schoon om de klok terug te zetten, hun bedoeling was de Vlaamse zaak *te raken. Ik zette me met hart en ziel in om de Vlaamse Beweging opnieuw vlot te krijgen.* Waker Couvreur hielp de Christelijke Vlaamse Volksunie bij de parlementaire verkiezingen van 1954 mee van de grond. Hij werd daarna bij de stichting van de *Volksunie* in 1954 de eerste algemene voorzitter, maar nam reeds in 1955 ontslag. Zijn politieke activiteit is dus kort geweest, maar intens.

Ik zegde dat Professor Couvreur een gedegen polemist was. Op de Boekenbeurs van 1972 werd tegen de *Spellingshervorming* het manifest *Sluipmoord op de Spelling* uitgedeeld, geschreven door burgemeester Lode Craeybeckx, dr. Marc Galle, en de academieleden J. Aerts en Gerard Walschap. Vooral de beledigingen aan het adres van *zijn* Bastaardwoordencommissie schoten de hoogleraar hoog in het penne-keelgat. In de beroemde en beruchte oratorische taal van Lode Craeybeckx werd zijn commissie immers aangepakt als *lieden die zich aan gruwelijke ondingen, griezelige taalgedrochten, misbaksels en woordenmaskerade* zouden hebben bezondigd. Ook waren het *lieden die het oorspronkelijke woord hebben verminkt*, ja, zelfs *wijsneuzen uit de papschool volgens* Walschap. Als antwoord daarop schrijft Prof. Dr. Walter Couvreur voor *Wetenschappelijke Tijdingen* in december 1972 zijn *'Sluipmoord op de Spelling'*, vrij uitgebreid, in achtendertig kolommen. Een merkwaardige bijdrage, wetenschappelijk onderbouwd, met een historische schets van de spellingsontwikkeling en van het naoorlogse spellingsdossier dag na dag. Het is klaar en duidelijk, helder en zeer scherp, maar *waardig*: een Vlaams monument voor de geschiedenis van onze spellingsontwikkeling. Geen pamflet, maar een heerlijke wetenschappelijke studie.

Professor Walter Couvreur was een knap geleerde en taalkundige, een waardig bibliofiel ook, een grote Vlaming, een gezellig mens. Idealist en realist tegelijkertijd richtte hij onze blik op de toekomst van de Vlaamse Cultuur. Iemand om van te houden, met zijn eigen aard.

Prof. Dr. Guido Persoons, secretaris

Op de jaarvergadering van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen van 1 maart 1997 in Museum Plantin-Moretus Antwerpen

In memoriam em. prof. dr. Willem Schrickx

Emeritus Prof. Dr. Willem Schrickx is in Antwerpen geboren op 30 december 1918 en nam afscheid van ons te Gent op 23 september 1998. Hij studeerde af aan de Rijksuniversiteit te Gent in 1949 als doctor in de letteren en wijsbegeerte, groep Germaanse Filologie. Hij begon zijn loopbaan als leraar aan de Stedelijke normaalscholen te Antwerpen en de Rijkssecundaire normaalschool te Gent. In 1957 werd hij assistent en het jaar daarop docent voor diverse cursussen in het vakgebied Engels. Sinds 1962 gewoon hoogleraar aan de RUG, werd Professor Schrickx in 1965 titularis van de leerstoel voor Engelse en Amerikaanse literatuur. In die functie leidde hij ook het Seminarie Engelse Literatuur en het Documentatiecentrum voor Dramatische Kunst. De Gentse universiteit stelde hem van 1966 tot 1968 aan als decaan van de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte.

Bij zijn emeritaat in 1985 eerde het Seminarie voor Engelse en Amerikaanse Literatuur hem met driehonderdvijftig bladzijden vriendenbijdragen: *Elizabethan, Jacobean and modern studies presented to professor Willem Schrickx on the occasion of his retirement.* In dat vriendenboek citeerde Prof. Waterschoot uit de brief van Daniel Rogers vanuit Londen in 1569 gericht aan Lucas d'Heere:

Nam velut ratio negotiorum, sic danda est ratio, Deo, otiorum.

Naast rekenschap over de gewone werkzaamheden, moet ook rekenschap worden gegeven over de besteding van de vrije tijd...

Inderdaad, ook Professor Willem Schrickx was tot in zijn vrije tijd een gewaardeerd vorser en werkzaam humanist met vele belangstellingsvelden. Heel zijn leven koesterde hij grote bewondering voor S.T. Coleridge, de Engelse romantische dichter en criticus. Zo verleende hij -als Vlaams geleerde- medewerking aan de prestigieuze uitgave van de *Collected Coleridge.*

De leden van de Vereniging der Antwerpse Bibliofielen kennen hem veeleer als gezaghebbend auteur van de theatergeschiedenis van de Elizabethaanse en Jacobijnse periode, met bijzondere belangstelling voor de ideeëngeschiedenis. Hij streefde naar het onthullen van de dichterlijke verbeelding en speurde naar raakpun-

ten tussen het Vlaamse en Engelse geestesleven in de 16de en vroege 17de eeuw. Met breed vizier publiceerde hij zowel over de *Sonnetten* van William Shakespeare en de Engelse *novels*, als over de boekcataloog van de Jezuïeten in Saint-Omer, brieven van Rutger Velpius (1582), drukker John Fowler Engels boekverkoper in de Nederlanden (1564-1579), en zelfs over de geschiedenis van de opera in de Spaanse Nederlanden. Prof. Dr. Willem Schrickx publiceerde geregeld in *De Gulden Passer* en was bestuurslid van de Vereniging der Antwerpse Bibliofielen sedert 1965.

Voor de geschiedenis van de Nieuwe Tijd is Vlaanderen hem dankbaar omdat hij in het studiecentrum Gent ondermeer ook de voedingsbodem heeft klaargemaakt voor waardevolle literair-historische studies over de 16de-eeuwse Engelse literatuur en over de *Aliens* in Londen door onze moderne Vlaamse wetenschappers. Met Moina Michael (1918) zeggen wij adieu:

Sleep sweet - to rise anew... We shall keep the faith!

Prof Dr. Guido Persoons, secretaris

Op de jaarvergadering van de Vereniging der Antwerpse Bibliofielen van 27 februari 1999 in Museum Plantin-Moretus Antwerpen

Boekbesprekingen

Jean Tinctor, *Invectives contre la secte de vauderie.* Edition par Emile Van Balberghe et Frédéric Duval.- Tournai: Archives du Chapitre cathédral; Louvain-la-Neuve: Université catholique de Louvain, 1999.- 137 p.; 24 cm.- (Tournai - Art et histoire, 14).

Wat in de geschiedenis bekend staat als 'vauderie d'Arras' is door Joannes Tinctor als een satanische sekte bestempeld waartegen hard moest worden opgetreden. 'Vaudois' staat voor heks of tovenaar. Vanuit Atrecht verspreide het fenomeen zich, tot in 1480, over het Doornikse, Vlaanderen en Brabant. Zoals andere sekten betekende de 'vauderie' een gevaar voor de christenheid.

Joannes Tinctor (1405 > < 1410-1469) was sedert twee jaar bisschop van Doornik toen hij hiermee af te rekenen kreeg. Hij ging in zijn *Tractatus contra sectum vaudensium* lelijk tekeer tegen deze hekserij. De Latijnse tekst bestaat in verschillende handschriftelijke kopieën en is opgenomen door de Brusselse Broeders des Gemenen Levens in hun *Opuscula* van Joannes Gerson, 1475 (Campbell 810a). Er bestaat een Franse vertaling van die misschien wel in de Bourgondische hofkringen is ontstaan. Colard Mansion (werkzaam van 1476 tot 1484) legt in een niet nader genoemd jaar *Invectives contre la secte de vauderie* op de pers (Elliott-Loose 312). Hs. Oxford, Bodleian Library leunt sterk bij de versie van Mansion aan. Een gedetailleerde analyse van de tekst gaat aan de editie vooraf; handschrift Parijs, BnF, wordt bij ontstentenis van het oorpronkelijke handschrift als basis genomen omdat deze versie het kortst bij de Latijnse tekst komt. Zonder pretentie maar goed verzorgd uitgegeven.

Elly Cockx-Indestege

Jan van der Stock, *Printing images in Antwerp: the introduction of printmaking in a city, fifteenth century to 1585.* Translated from the Dutch by Beverley Jackson.- Rotterdam: Sound & Vision Interactive, 1998.- 508 p.: ill.; 25 cm.- (Studies in prints and printmaking, 2).- isbn 90-75607-13-x. Fl. 350.

Wie enigszins vertrouwd is met de wereld van het gedrukte boek te Antwerpen in de vijftiende en zestiende eeuw, zal deze publicatie met vreugde begroeten. Behalve het boek, alomtegenwoordig, is er immers de eenzijdig bedrukte 'planodruk' waarbij het beeld de hoofdrol toebedeeld krijgt, al of niet met tekst in zetwerk (boekdruk) en die vrij uiteenlopende functies kan hebben. Het best bekend (want het best bestudeerd) zijn de artistieke prent en de kaart. Daarnaast zijn er evenwel nog zoveel andere: de devotieprent, de staatsieprent, het portret, de caricatuur, de prent n.a.v. efemere gebeurtenissen, enz. Welke plaats het gedrukte beeld in de toenmalige samenleving heeft bekleed, wie al die 'printsnijders' wel waren, hoe productie en verspreiding (consumptie klinkt erg anachronistisch) gebeurden zijn de vragen waarop JvdS een antwoord heeft gezocht. De betrekkelijk sporadisch overgeleverde prenten konden slechts een zeer onvolkomen en vertekend beeld geven. Daarom was archiefonderzoek onontbeerlijk. Een brede visie

en diep graafwerk resulteerden in een proefschrift waarop de auteur in 1995 aan de KU Leuven promoveerde. Een herwerkte, in het Engels vertaalde versie van dit proefschrift ligt nu in een fors, mooi boek voor.

Nieuw is de premisse die JvdS vooropstelt: de verschillen tussen artistieke, politieke, commerciële, folkloristische prenten zijn volkomen irrelevant binnen het raam van het vooropgestelde doel: onderzoek naar de makers (graveurs, drukkers, uitgevers) van het gedrukte beeld en de afnemers van houtsneden en gravures van welke aard ook. Begrijpelijkerwijze heeft het artistieke in de prent steeds de meeste aandacht opgeëist - wie sprak over de 'tirannie van de kunst'?- en dit gaat voor de Nederlanden zeker op (Delen, Van den Wijngaert, Hind, en zoveel anderen). De auteur heeft het zich met dit uitgangspunt niet gemakkelijk gemaakt. Hij heeft de heuristiek in een zeer breed perspectief gevoerd: de bronnenlijst van archieffondsen is indrukwekkend; naast de rijke Antwerpse archieven zijn sporadisch ook andere onderzocht. De interpretatie van al deze teksten levert vervolgens de argumentering en de stoffering van het betoog, inclusief afwijkende of alternatieve voorstellingen van zaken. Een niet te onderscharten struikelblok lag in de in de documenten gebruikte termen. Zo is er sprake van 'printere' (in 1417, naar alle waarschijnlijkheid een textieldrukker), 'printsnydere', 'beeldeprynten', 'printen van letteren ende beelden', 'prenter', 'prynten', en misschien nog andere. Hierin eenduidigheid brengen is geen geringe verdienste (ik ben niet nagegaan of ze steeds met dezelfde adequate term in het Engels zijn weergegeven!). De meeste teksten zijn voor de eerste maal gelezen 'in context', eerder gepubliceerde zijn herlezen. Dit gebeurde vanuit vier invalshoeken: het Sint-Lucasgilde tegenover het nieuwe medium, het gedrukte beeld (kap. 1), waar te Antwerpen en bij wie is de productie in het beginstadium geconcentreerd (kap. 2), wie waren de afnemers van goedkope grafiek (kap. 3), welke functie vervulde het gedrukte beeld en hoe speelden de uitgevers van prenten daarop in (kap. 4).

De statuten van het Sint-Lucasgilde dateren van 1442 en houden in dat o.m. 'prenters' bij het gilde moesten aansluiten. Adriaan van Liesvelt, bekend Antwerps boekdrukker, wordt ten laste gelegd dat hij geen lid is. Omdar hij kan aantonen dat hij om te 'prenten' geen penseel of verf heeft gebruikt, slechts papier en inkt wat geoorloofd is zonder lid te zijn, wint hij het pleit (1495). Het is een van de voorbeelden waaruit blijkt dat het zelf gebruiken van bepaald materiaal determinerend is geweest tot verplichte opname in het gilde. De stedelijke overheid is overiegens meer geneigd om het, tegen de corporatieve instelling in, voor de vrijheid van onderneming op te nemen. Wanneer, in 1558, de overheden het 'boekenvak' toch in het bestaande gilde onderbrengen, liggen hieraan andere overwegingen ten grondslag, die meer met de tekst dan met het beeld te maken hebben, te weten de kracht van het gedrukte woord in de Hervormingstijd. De bijzonder weinig overgebleven getuigen van het onorthodoxe beeld van voor de jaren 60 met pamflettair karakter maken het moeilijk een uitspraak te doen over de omvang van de 'overtreding' die bezitters ervan begingen.

Dezelfde werkwijze, nl. de realia in een bepaald document als uitgangspunt nemen, hanteert JvdS ook voor het tweede hoofdstuk, waarin de prentproductie te Antwerpen wordt gereconstrueerd. In 1542 verhuurt Peeter Hucquel, alias Peter de Wale, 'printere', zijn huis 'De gulden hant' met al het gereedschap dat dient om te prenten voor tien jaar aan Niclaes van Asse. Blijkt dat in genoemd pand ruim een eeuw lang prentdrukkers bedrijvig zijn geweest; onder hen Antoon van Leest en, als laatste in

de rij, Abraham Verhoeven. De hele prentproductie concentreerde zich op een plek begrensd door

de Lombardenvest, de Kammenstraat en de Steenhouwersvest. Exemplarisch wordt Peter de Wale van naderbij belicht. De tekst van het contract levert volgens de auteur aanwijzingen dat De Wale grote hoeveelheden goedkope prenten, 'geverwede' 'riem rollen' (behangselpapier?) in zijn winkel had. Indien hij in het gilde is opgenomen is het omdat hij verf en penseel hanteerde (om houtsneden af te zetten: hij was dus ook 'verlichter'), niet omdat hij drukte (hij drukte geen boeken maar plano's: De Wale was 'briefdrukker'). Slechts drie prenten van De Wale zijn bekend; wat we nu over hem weten dank zij archiefonderzoek is veel meer.

Rijst de vraag voor wie al dit goedkope beeldmateriaal dan wel bestemd was. Om hier een antwoord op te vinden laat JvdS ook hier weer de (eerder schaarse) bronnen spreken (kap. 3): 'soo dat sy van dese groote menichte behoefden'. Met name de rol die de drukker/uitgever (in tegenstelling tor de ontwerper) en de opdrachtgever vervullen wordt onderzocht. Wij worden geïnformeerd over de oplagen en de prijs van prenten en 'beeldekens' (prentjes) en over wie ze kocht. Het Onze-Lieve-Vrouw-Lofgilde bijvoorbeeld had 'briefkens om in de processie te gaene' nodig, die als insignia kon fungeren. De briefkens werden 'gepapt' of gelijmd op een drager (van?) (de vertaling is mij niet duidelijk: covering paper with a layer of adhesive paste). In de periode 1530-1575 kostte één ingekleurd prentje 0,5 den., een bedrag dat vrijwel iedereen zich destijds kon veroorloven. In 1511 kostte een zwart/wit prentje slechts 0,1 den. en een ingekleurd meer dan driemaal zoveel. De betrekkelijk kleine oplagen van 200 stuks lijken er op te wijzen dat ze wellicht gratis aan de leden van de broederschap werden uitgereikt. Vanaf 1536 ongeveer plaatste het schoolmeestersgilde bestellingen van 'targiekens' of insignia en prenten met teksten in aanzienlijk grotere oplagen, bij voorkeur bij gevestigde drukkers als G. Coppens van Diest en C. Plantijn. De inkleuring gebeurde desgevallend in een schildersatelier; zo'n prent, een half vel groot, kostte dan gauw 0,75 den., ruim driemaal zo duur als een zwart-wit prent. Niet bekend echter is of in die prijs de kosten van het blok en van de afdruk zijn begrepen. Het heeft er de schijn van dat er geen voorraden werden aangelegd en dat het grote publiek niet direct de doelgroep was. Wat allicht samenhangt met de omstandigheid dat drukkers per definitie geen uitgevers zijn (die over kapitaal beschikken). Deze laatste opmerking gaar evenwel niet op voor de zoëven genoemde drukkers!

De meermaals gehoorde uitspraak dat goedkoop beeldmateriaal voor de eenvoudige man bestemd was, wordt door JvdS terecht genuanceerd. Al was het maar omdat niet met zekerheid uit te maken is wie tot welke klasse behoort. Bepalend was de aard, de functie van de prent. Zo kostte één vel uit de lange fries, de *Triomf van Christus* naar Titiaan in de herdruk van de wed. C. Liefrinck ca. 1544, niet meer dan een pelgrimsvaantje! Die functie kan uiteenlopend zijn: symbolisch, publicitair, informatief, recreatief, decoratief, tot zuiver utilitair toe (bedrukt behangselpapier, waarvan inderdaad resten in situ zijn ontdekt). 'Populair' is te begrijpen als wijd verspreid en heeft niet per se te maken met wat onder 'volksprent' wordt verstaan.

In een laatste hoofdstuk onderzoekt JvdS hoe deze prentuitgevers in hun werk zijn gegaan. Hun belang kan moeilijk worden overschat want zij spelen als verantwoordelijken de hoofdrol in de hele onderneming; VdS noemt hen trouwens 'entrepreneurs'. In de regel nemen zij het initiatief, betalen tekenaars, houtsnijders en graveurs, zorgen voor een beschermend privilege, dit in tegenstelling tot de 'peintre-graveur' (ontwerper en graveur van 'artistieke' prenten) die van ontwerp

tot verkoop zelf behartigde, zoals bv. J. Cornelisz Vermeyen, J. Gossaert, C. Matsys.
Meer en meer wordt sedert het mid-

den van de zestiende eeuw in koper i.p.v. in hout gewerkt. Naar het einde van de eeuw toe groeit bij de prentuitgevers de interesse voor de politieke gebeurtenissen zoals bij P. Baltens, waarvan JvdS een zg. 'casestudy' maakt. In de uitgave van politieke prenten ziet JvdS duidelijk een wisselwerking tussen politiek en graveerkunst.

Het omvangrijke maar onmisbare nawerk beslaat in zijn geheel ongeveer de helft van het boek. Appendix I geeft de lijst, met toelichting en literatuuropgave, van de drukkers, uitgevers en verkopers van boeken en prenten, van houtnsijders (printsnydere), kopiisten (boecscrivere), verluchters (verlichtere), kaartspelmakers, kopergraveerders, boekbinders, boekvergulders, boekslotmakers en schilder-graveerders die na 1485/1486 (inschrijvingsjaar van de eerste drukker) en vóór 1557/1558 (jaar waarin de inschrijving voor deze beroepen bindend werd) als zelfstandige in het Sint-Lucasgilde zijn opgenomen. De bron hiervoor zijn de *Liggere* van het gilde (KASKA nr. 70); de eerste in de rij is Geraert Leeu (niet vermoord!, zie p. 30). In Appendix II zijn achtereenvolgens rekeningen van het gilde van Onze-Lieve-Vrouw-Lof over de jaren 1487-1580 en van het Schoolmeestersgilde over de jaren 1529-1586, onderzocht, uitgegeven en verwerkt tot een heel instructieve tabel waarvan aantallen gedrukte prenten (gemiddelde van 200 exemplaren), prijzen en een typologie (vnl. kleine prenten of prentjes) af te lezen vallen. Appendix III is in zekere zin het fundament waaroop de thesis is gebouwd: integrale publicatie van 58 documenten (1417-1585) met betrekking op de geschiedenis van de prentproductie in de Zuidelijke Nederlanden, uitgekozen naar bepaalde criteria, voorzien van een regest (in het Engels). Volgen nog een overzicht van de geconsulteerde archieffondsen, een zeer uitgebreide literatuurlijst en tenslotte het onschatbare register waarin zijn opgenomen persoons- en plaatsnamen, beroepen, onderwerpen.

Het boek, het tweede in een nieuwe reeks gewijd aan studies over prenten en prentproductie, is met zorg en nauwgezetheid door de uitgeverij Sound & Vision Interactive Rotterdam uitgevoerd. Het is verlucht met een groot aantal afbeeldingen in zwart/wit en zestien bladen met kleurreproducties. Eén (niet bijkomstige) opmerking: de noten van de vier hoofdstukken staan als eindnoten tussen de hoofdtekst en de bijlagen. Noten zijn er om gelezen te worden en wel met de minste inspanning; de lectuur wordt ipso facto al onderbroken maar mag niet nog extra afleiding bezorgen. De reden om hier eindnoten te plaatsen, ontgaat mij tenemale; in de appendices staan voetnoten! Zo hoort het. In de appendices is naar mijn smaak wat veel wit ingeslopen. Het gaat om een niet doorlopende tekst maar ik zie geen reden om een paragraaf nier over twee pagina's te laten doorlopen wat meebrengt dat een aantal pagina's onderaan witte partijen hebben zonder functie. De zwartlinnen band met oranje betiteling en een stofwikkel in dezelfde kleuren + wit doen het uitstekend.

Zoals bij de aanvang van deze bespreking reeds aangestipt, kan aan dit boek niet voorbijgegaan worden, niet door kunsthistorici, maar ook niet door boekhistorici. Het is een fundamentele bijdrage tot de kennis van de drukkers- en uitgeverswereld in de betrokken periode in de Scheldestad. Het staat vol van nieuwe gegevens over bekende namen en van nieuwe namen in een bekende context. De complexiteit van de materie en het uitgangspunt (de vier invalshoeken) heeft meegebracht dat het niet echt een doorlopend verhaal is (wat men weliswaar niet direct verwacht); nochtans zijn aanpak en behandeling logisch doordacht, maar de omstandigheid dat véél bronnen -losse prenten en prentjes- niet meer bestaan, maakt de reconstructie er niet

eenvoudiger op. Het is derhalve geen gemakkelijke lectuur en het Engels kan voor een aantal potentiële lezers enigszins remmend werken- als je tenminste niet diagonaal leest. Bovendien is het boek

peperduur. Dat is jammer. De auteur Jan van der Stock heeft met de grondige analyse van de voorhanden zijnde documenten en het beeld (niet mis te verstaan) dat hij hieruit heeft opgebouwd, een niet te onderschatten werk verricht; ik geloof dat weinig boek- en kunsthistorici ooit hebben beseft dat er nog zoveel nieuws te vernemen viel over een activiteit in het zesciende-eeuwse Antwerpen waarmee zij dachten redelijk vertrouwd te zijn. Een fundamentele publicatie, die verdient gelezen en geraadpleegd te worden.

Elly Cockx-Indestege

***Met Erasmus naar school: handschriften, boeken en voorwerpen uit de tijd van Alexander Hegius als rector van de Latijnse school in Deventer - Zur Schule mit Erasmus: Handschriften, Bücher und Objekte aus der Zeit von Alexander Hegius als Rektor der Lateinschule in Deventer.* - Deventer: Historisch Museum De Waag, 1998. - 126 p.: ill.; 28 cm. - ISBN 90-73957-07-9. Fl. 35. (Besteladres: Postbus 5000, NL-7400 GC Deventer).**

Deventer, economisch eerder gericht op Westfalen en het Rijnland dan op het westen, stond mee aan de wieg van het Humanisme in de Nederlanden. De kopieerarbeid en de pedagogische belangstelling van de Moderne Devotie bleken een geschikte voedingsbodem voor de eerste humanisten uit de Noordelijke Nederlanden. Rudolf Agricola had de Renaissance beleefd in Italië, en vond in zijn collega Alexander Hegius een leraar die het Latijnonderricht in de IJsselstreek in humanistische richting zou ombuigen. Alexander Hegius (Sander Hek, c. 1439-1498) uit Steinfurt studeerde te Rostock, werd dan rector van de Latijnse scholen van achtereenvolgens Wezel, Emmerik en Deventer. Zijn leerlingen verspreidden het humanisme in de Nederlanden en Duitsland: o.m. Hermannus Torrentinus, Gerardus Listrius, Johannes Murmellius, Hermannus Buschius, Gerardus Geldenhauer e.v.a. De beroemdste van allen was ongetwijfeld Erasmus: hij brachr in Deventer zes jaren op de schoolbanken door - blijkens latere uitspraken een nier onverdeeld genoegen. Maar Hegius had hem wel de weg gewezen naar wat Erasmus' sterkste punt zou worden: een diepgaande kennis van het Grieks.

Een herdenking van Hegius' overlijden is na vijfhonderd jaar nog steeds terecht. De Deventer gemeentemusea presenteerden een tentoonstelling over Hegius' werkzaamheden te Deventer. Die tentoonstelling zal tot einde 2000 in de Euregio tussen Berkel en IJssel te zien zijn. De tweetalige catalogus beschrijft, na een inleidend artikel, eenenveertig uitgelezen voorwerpen: beelden, bodemvondsten (o.a. een schrijfplankje en een stilus), handschriften, archivalia, drukken; telkens met een of meer afbeeldingen. Hierbij dient aangestipt dat Deventer een belangrijk drukkerscentrum was en met Richard Pafraet de wellicht productiefste incunabeldrukker uit de Nederlanden telde (zie *Incunabula printed in the Low Countries*, ed. Gerard van Thienen & John Goldfinch. Nieuwkoop, 1999, p. 480-491!). Deze keurig verluchte catalogus biedt een aardige kijk op het onderwijs in de overgang tussen Middeleeuwen en Renaissance.

Marcus de Schepper

Paul Valkema Blouw, *Typographia Batava 1541-1600: repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600 = a repertorium of books printed in the Northern Netherlands*

***between 1541 and 1600*, in ordinem digessit A.C. Schuytvlot. - 2 dln, xxxii, 661 + 635 p. - Nieuwkoop: De Graaf Publishers bv, 1998. - ISBN 90-6004-437-1 & 90-6004-438-X. - Fl. 950.**

Met de publicatie van de *Typographia Batava (TB)* in twee kloeke delen werd een project beëindigd waardoor nu 80/90% van de boekenproductie in de oude Nederlanden tot 1600 in kaart is gebracht. Na Campbell (1874 & supplementen), de incunabelen, met zowat meer dan 2,300 nummers (zie *Incunabula in the Low Countries: a census*; ed. Gerard van Thienen & John Goldfinch. Nieuwkoop: De Graaf, 1999), Nijhoff-Kronenberg (1923-1971), de 'post-incunabelen', met meer dan 4.500 uitgaven, en de *BT*, Zuidelijke Nederlanden 1541-1600, met iets meer dan 9.750 edities, brengt de *TB* met, om precies te zijn, 7.438 beschrijvingen, de totale geregistreerde productie op een 24.000 drukken. Beide eerste zijn als bibliografie bedoeld, beide laatste niet. De *BT* beperkt zich tot boeken aanwezig in Belgische bibliotheken, de *TB* gaat heel wat verder, neemt zelfs beschrijvingen op die slechts via verkoopscaralogi of andere referenties bekend zijn (een 450), maar heeft niet de pretentie de definitieve bibliografie te zijn. Wanneer dit alles samen 80/90% van de eigenlijke productie is, dan zou de totale productie op 30/35.000 kunnen worden geraamd. Naast de edities waarvan geen exemplaar meer bekend is en de talrijke unica (40%!), zijn er heel veel waarvan geen spoor meer over is. Ter gelegenheid van het verschijnen van het boek werd in de UB Amsterdam overigens een tentoonstelling van honderd unica georganiseerd. Er hoorde een aardig cataloogje bij, samengesteld door de eindredacteur van de *TB*, *Het enige exemplaar. Een keuze van 100 unica uit de periode 1541-1600 bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.* Jammer kon er kennelijk geen auteurs- en anoniemen- (en herkomsten-voorzover vermeld) registertje meer af en een concordantietafeltje op *TB* nummers. De ordening van de boeken is kennelijk zowat volgens zestiende-eeuwse onderwerpscriteria gebeurd, maar de volgorde is niet altijd meteen duidelijk.

Het *TB* project begon in 1961 aangespoord door dat van de *BT* dat drie jaar tevoren was aangevat. De grote inspirator was Herman de La Fontaine Verwey (1903-1989) en het project werd gepatroneerd door het Frederik Mullerfonds. Het (h)echte boekenpaar Bob & Emmy de Graaf, die hun bibliografische kwaliteiten al hadden bewezen, vatten de taak aan, maar moesten in 1968 het werk uit handen geven door de groei van de eigen zaak. Toen begon Paul Valkema Blouw (^{o} 1916), die in het antiquariaat was groot geworden, eerst bij Beijers, vervolgens bij Menno Hertzberger en tenslotte voor zichzelf.

Al spoedig bleek dat de taak van hogerhand was onderschat en in 1971 werd de ZWO subsidiëring stopgezet. Dit kon Valkema Blouw evenwel (gelukkig voor ons en vele generaties na ons) niet van zijn levenswerk houden. Hij gaf met alleen blijk van een onvermoeibare bibliografische speurzin, maar ontwikkelde een passie voor de identificatie van anonieme drukken en fictieve adressen. Hieruit groeide het 'Apparaat Valkema Blouw'. Gestimuleerd door De La Fontaine Verwey publiceerde hij (pas) vanaf 1979/80 een deel van zijn onderzoek in een reeks artikels, hoofdzakelijk in *Quaerenda* (maar ook in *De Gulden Passer*), waardoor ze ook voor een internationaal lezerspubliek toegankelijk zijn. (De literatuurlijst in deel 2 geeft chronologisch PVB's bibliografie, 32 nummers.) Dit onderzoek droeg in hoge mate

bij tot de kwalitatieve verdieping van de *TB* (slechts ca. 275 edities of 3,7% van het totaal, bleven ongeïdentificeerd), maar bespoedigde niet de afwerking ervan, die tenslotte in handen van Bram Schuytvlot werd gegeven. Het ge-

heel zal pas echt op stuk van identificaties renderen wanneer Valkema Blouws Apparaat op CD-rom beschikbaar zal zijn. Hoe dan ook zou een bundeling van zijn artikelen met de bijhorende illustraties al een aardig instrument berekenen.

Toch is er één onbegrijpelijk mankement, her, op een uitzondering na, ontbreken van paginering, collatie en zelfs van het bibliografische formaat (hetzelfde euvel als bij de *BT*! waar evenwel paginering is opgegeven). De inleiding zegt 'waar mogelijk werden de in aanmerking komende drukken *de visu* beschreven'. Wat kon dan nog in de weg staan?! De verantwoording zegt terecht dat voor kleinere formaten vanaf 12° en 16° het nier altijd uit te maken is en daarnaast dat voor de edities opgegeven op basis van verkoops- en andere catalogi niet met zekerheid het juiste formaat kan worden gegeven. Vooreerst is dit geen boodschap voor de meerderheid van andere formaten en ten tweede is het geen probleem om achter het genoteerde formaat, tussen haakjes of niet, een vraagteken te plaatsen. Voor de exemplaren beschreven *de visu* kon de collatie voor de gebruiker alvast een grote hulp zijn.

Naar een internationaal publiek toe hadden de annotaties meer gestandaardiseerd kunnen zijn, zoals bijvoorbeeld 'in fine' in plaats van 'Aan het einde', of door 'in fine:' (of 'Col.:' zoals hier en daar gebeurt) bij het impressum te zetten, kon een annotatie worden vermeden als 'Impressum ontleend aan colofon'. En wat is het verschil tussen het tussen rechte haken in de beschrijving opgenomen '[Acc.:]' en de annotatie 'Bevat tevens:' of 'Hierin ook:'? En [dr.] of [=...] in de beschrijving lijkt inderdaad gebruiksvriendelijker dan 'In werkelijkheid gedrukt door...' in annotatie. De vertaler in de beschrijving tussen rechte haken is klaarder dan een annotatie 'Vertaald door...' (bij 295 & 296 net op de twee manieren gedaan). Meer voorbeelden doen er niet toe, maar de annotaties hadden gereduceerd kunnen worden en, waar nodig, schematischer en vooral meer gestandaardiseerd. Dit betekent niet dat een lange annotatie als bij *TB 52* (een pamflet gedrukt in Vianen) had moeten worden weggelaten, integendeel, dergelijke aantekeningen doen de beschrijvingen leven: 'Het ex. AKA heeft op de titel de contemporaine annotatie: "Gelijck dese boucxkens wasser 't Antwerpen groote menichte vercocht openbaerlijck op de beurse omtrent de noene den 19. ende 20. van Junius 1566. Ende den nacht tusschen den lesten Juny ende 1en July wasser hier tot Brussel bij nachte gestroyt [upterstrate] int francois."'.

Eenzelfde bemerking over tekort aan standaardisering kan worden gemaakt voor de literatuurverwijzingen. De gebruiker kan slechts dankbaar zijn voor deze referenties, nier alleen aan de 'klassieke' bibliografieën en catalogi, maar ook aan tijdschriftartikels en monografieën, hetzij strikt bibliografisch, hetzij meer inhoudelijk. Auteurs die met meer dan één referentie worden gebruikt, konden beter aan de hand van het jaartal van de publicatie worden onderscheiden dan met toevoeging van woorden uit de titel, overigens op differente wijze. Ook is moeilijk te begrijpen waarom de monografie van Dubiez over het humanisme in Amsterdam in hoofdstukken wordt opgedeeld en zodoende het aantal verschillende referenties verhoogt en weer niet bepaald de eenvormigheid bevordert. De uiteraard vaak gerefereerde Moes-Burger komen zowel onder hun namen voluit als onder M-B voor. Dit is een aannemelijke afkorting, die evenwel beter als M & B of M.B. of MB was geciteerd dan met het koppelteken, zoals ook N-K, in plaats van het gebruikelijke

N.K. of NK. Bovendien geeft het koppelteken in de bibliografische referenties visueel een verwarrend beeld met de exemplaaraanduidingen er net onder.

Bij *TB 157* wordt verwezen naar Claussen, terwijl in de literatuurlijst alleen de naam Borchling voorkomt. Overigens ben ik er niet in geslaagd B-Cl 1546 Z terug te

vinden (in de reprint van 1976, die ik raadpleeg, stopt 1549 bij Y!). Dan weer werd nauwelijks gebruik gemaakt van de *Index des livres imprimés* uitgegeven in tien delen door J.M. de Bujanda, precies bij het grote aandeel van verboden drukwerk. In de literatuurlijst komt uitsluitend de Panjse index (1985) voor, terwijl die van Leuven en Antwerpen (respectievelijk deel 2, 1986, en deel 7, 1988) in casu meer voor de hand lagen. Een willekeurige verificatie met TB 160-162 laat zien dat Jacobus Andreae (1528-1590) daarin inderdaad figureert, dat daarin van 162 evenmin een exemplaar bekend is, maar dat daar ook andere edities zijn opgegeven en dat de auteur alias Jacobus Schmiedlin heet (De Bujanda, *Index des livres imprimés, Anvers*, 1570, 488).

De literatuurlijst weerspiegelt vanzelfsprekend dit gebrek aan eenvormigheid en allerlei bijkomende verwijzingen maken de lijst alleen nutteloos lang, bij Dubiez alleen al bijvoorbeeld 9 regels plus wit in plaats van 1. Daarin figureert bijvoorbeeld alleen Adhemar Geerebaert met de lijst van Nederlandse vertalingen van klassieke auteurs uit 1924, terwijl er ondertussen toch beter is (Andries Welkenhuysen & Patrick de Rynck, *De Oudheid in het Nederlands: repertorium en bibliografische gids voor vertalingen van Griekse en Latijnse auteurs en geschriften*, Baarn 1992, 432 p.). Eveneens is er enige inconsistentie bij het opgeven van reprints (datum in principe op de oorspronkelijk editie uiteraard), proefschriften en overdrukken (of zelfs ‘Fotokopieën van eerder verschenen artikelen’). Dit laatste is vanzelfsprekend een punt voor wie het tijdschrift of de verzamelbundel zelf wil raadplegen. De tentoonstelling van *Le livre populaire* in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel in 1934 is niet anoniem, maar werd samengesteld door Franz Schauwers m.m.v. Louis Lebeer. Dit wordt evenwel slechts verduidelijkt in de Franstalige inleiding. Problemen met het Frans blijken overigens ook uit titels van Franstalige publicaties, zoals ‘poètes latines’ of ‘livres flamandes’.

Het is uiteraard een rijkdom dat exemplaren worden opgegeven, gebeurlijk zelfs met exemplaarinformatie, zoals oontrekende bladen of zo. De bibliotheek- en archiefcodes evenwel vertonen eenzelfde probleem met de eenvormigheid. Vooreerst lijkt het me niet opportuun de Nederlandse instellingen niet door een landencode te laten voorafgaan, terwijl dat voor de buitenlandse, terecht overigens, wel gebeurt. Afgezien daarvan is er een groot aantal inconsequenties, zowel in het gebruik van de oorspronkelijke taal voor buitenlandse instellingen (en dan heb ik het niet over: België, Archives générales du Royaume, Brussel; of: Bibliothèque Mazarin (sic!)) als in de identificatie van de instelling zelf. Zelfs voor Nederland komt eenzelfde plaats soms op twee verschillende ingangen voor (zie bijv. Groningen, 's Grnvenhage & Nijmegen), en dat is er voor buitenlandse plaatsen uiteraard nier beter op (zie bijv. Boston). De oogleden knipperen wel even wanneer er nog ‘SU - Sovjetunie’ staat, en Leningrad en Kaliningrad, tien (10) jaar na datum (zelfs Tsjechoslowakije! dat zouden/zulk in ze in Praag en Brno - en waarom is et niet Oiomouc, waar ze een fantastische collectie hebben, mét gepubliceerde catalogus?! - erg kwalijk nemen; Czech Republic! Dertig jaar na de Praagse Lente! Tien jaar na de Fluwelen Revolutie!) En wat wordt met West-Duitsland bedoeld voor de vermoedelijke plaats van een drukwerk (*TB 2207*)? Het Rijnland? (En het is Johns Hopkins University, hoe misleidend het voor een buitenstaander ook is! en Bibliothèque Historique de la Ville de Paris). & c.

Dit zijn slechts schoonheidsfoutjes en zijn ongetwijfeld te begrijpen door de lange groei en de (te) snelle afwerking van dergelijk werk. Deze lange groei is overigens de basis van de rijkdom van dit referentiewerk. Daarvoor kunnen wij, de gebruikers, slechts dankbaar zijn.

C. Coppens

Angela Nuovo, *Il commercio librario nell'Italia dei Rinascimento.* - Milano: Franco Angeli, 1997. - 287 p. - ISBN 88-464-0493-9. Lit. 440.000.

Hoe belangrijk de Italiaanse boekhandel tijdens het einde van de vijftiende en gedurende de gehele zestiende eeuw ook mag zijn geweest, benoorden de Alpen is daarover al bij al weinig geweten. Dat betekent niet dat er over de productie en de distributie in Italië niet zou worden gepubliceerd. Op enkele uitzonderingen na gebeurt dat bijna uitsluitend door Italianen in het Italiaans en dit betekent hoe dan ook een rem voor een ruimer geïnteresseerd publiek. Bovendien is geen overzichtsstudie voorhanden waarin de geschiedenis van de Italiaanse boekhandel wordt geschetst. Daaraan is met dit boek alvast ten dele verholpen. De auteur stelde zich niet als doel een allesomvattende gedetailleerde geschiedenis te schrijven, dat zou overigens teamwork vragen, maar slaagde erin zeer overzichtelijk en helder een overzicht te schetsen van de Italiaanse boekhandel tijdens ruwweg de eerste anderhalve eeuw van de boekdrukkunst.

In veertien korte hoofdstukken wordt de structuur van productie en distributie op basis van gepubliceerde (en vaak niet altijd makkelijk toegankelijke) en ongepubliceerde bronnen, en secundaire literatuur uiteengezet. Een eerste hoofdstukje schetst de handel van handschriften omdat inderdaad gelijkenis en verschil van de handel in het gedrukte boek daarzonder niet te begrijpen zijn. De volgende hoofdstukken gaan over de oplage, de magazijnvoorraad, de distributie, het netwerk van de Compagnia di Venezia, de boekenbeurzen, de detailhandel, de winkelinventarissen, het beheer van de boekenwinkel, de ontwikkeling van de boekhandel tijdens de zestiende eeuw, de boekenmarkt en de privilegies, boekhandelscatalogi, de bibliografische kenmerken van deze boekenlijsten, met tenslotte het koperspubliek. Het geheel vormt een mooi gestructureerd overzicht dat een ideale introductie is voor de (Noord-)Italiaanse boekhandel in het bijzonder en voor de Europese boekhandel in het algemeen.

Bijzonder boeiend is uiteraard het netwerk dat werd gevormd tussen Italië in het Zuiden en Duitsland en Lyon in het Noorden met daarbij de belangrijke rol die markten en beurzen al heel vroeg daarbij speelden. Het gaat hier zowel over de aanwezigheid van Italianen op de Buchmesse van Frankfort als over een net van meer lokale markten. Tussendoor wordt ook gewezen op de verbindingen over zee met zowel Brugge als Londen. Relevant is onder andere ook de documentatie over publicatie bij subscriptie en het reserveren van exemplaren. Een wezenlijk inzicht is ook dat, zeker initieel, de boekdrukkunst niet op de eerste plaats het aantal exemplaren van eenzelfde tekst danig vermenigvuldigde, maar wel het aantal en de verscheidenheid van teksten. Opmerkelijk voor dergelijke studie is ook de aandacht die aan de aanwezigheid van de boekband wordt besteed, zowel bijvoorbeeld voor het bepalen van de prijs als voor het achterhalen van de tweedehandsboekenmarkt. Dit laatste, moeilijk toegankelijk terrein, krijgt overigens een uitdrukkelijke behandeling. De herhaalde correcties op eerder uitgegeven inventarissen getuigen van een grondige studie en controle van de bronnen. De auteur had op dit stuk al haar gevoel voor nauwkeurigheid bewezen in de studie over de Venetiaanse uitgever Alessandro Paganino (*Alessandro Paganino (1509-1538)*, Padova: Editrice Antenore, 1990 = Medioevo e umanesimo, 77) en heeft die nogmaals aangetoond in *Il commercio librario a Ferrara tra XV e XVI secolo. La bottega di Domenico Sivieri*,

Firenze: Leo S, Olschki, 1998 (=Storia della tipografia del commercio librario, 3), een grondige studie gebaseerd op een handgeschreven winkelinventaris die hier ook voorbeeldig wordt uitgegeven.

Il commercio librario nell Italia del Rinascimento vult een leegte en is een hand(ig)boek

voor de studie van de handel in het gedrukte boek die in geen bibliotheek van een boekhistoricus of van wie zich met de wereld van literatuur en cultuur tijdens de humanistische beweging bezig houdt, mag ontbreken. Een vertaling in het Engels bijvoorbeeld zou hoe dan ook de toegankelijkheid nog verruimen.

C. Coppens

***Abraham Ortelius (1527-1598), cartograaf en humanist.* - Turnhout: Brepols, 1998. - 207 p.: ill.; 29 cm. - ISBN 90-5622-026-8 (geb.) & 90-5622-025-x (ingen.). Fr. 1500 (geb.), 795 (ingen.).**

De vierhonderdste verjaardag van het overlijden van Abraham Ortelius werd herdacht met tentoonstellingen en publicaties. Met Mercator blijft hij de grote figuur van de cartografie in de Nederlanden. Minder bekend is zijn activiteit als humanist, gericht op de bronnen voor onze kennis van de klassieke oudheid: objecten (munten, archeologische vondsten) en teksten dus. Naast tentoonstellingen in het Museum Plantin-Moretus (catalogus: *De wereld in kaart: Abraham Ortelius (1527-1598) en de eerste atlas*, 1998 = Publicaties MPM-SP, 38) en in de Koninklijke Bibliotheek *(Het Theatrum Orbis Terrarum van Abraham Ortelius: ontstaan van de atlas*, 1998 = Dossiers KB Albert I, 20), verscheen er ook een bundel met uitvoeriger wetenschappelijke artikelen. Daarin komt uiteraard de cartograaf aan bod, maar ook veel minder bekende aspecten van de humanist Ortelius. Na 'Abraham Ortelius: een introductie' (p. 25-30) door Robert W. KARROW jr., volgen artikels over Ortelius' kaarten(boeken): Hossam ELKHADEM onderzoekt 'Ontstaan van een concept: het *Theatrum Orbis Terrarum* van Ortelius' (p. 31-42) in de context van de cartografie in de Renaissance; Perer H. MEURER belicht 'De cartograaf Abraham Ortelius' (p. 43-60) als redacteur en auteur van kaarten en atlassen; Lisette DANCKAERT werpt 'Een blik op atlaskaarten van Ortelius' (p. 61-70); Ad MESKEN geeft technische toelichting over 'De wereld op het platte vlak: wiskundige cartografie ten tijde van Abraham Ortelius' (p. 71-82); cartografische belangstelling voor de oudheid blijkt uit 'Een historische atlas: het *Parergon* van Ortelius' door Liliane WELLENS-DE DONDER; Giorgio MANGANI verkent 'De providentiële betekenis van het *Theatrum orbis terrarum*' (p. 93-103) in het licht van de spirituele opvattingen in de kring rond Plantijn; verrassend is James ROMM 'Mythe, kaarten en geschiedenis: Ortelius' gebruik van Atlantis bij de ontwikkeling van de theorie over de drift der continenten' (p. 105-116).

Daarmee zijn we beland bij Ortelius als humanist en kenner van de oudheid: Joost DEPUYDT inventariseert 'De brede kring van vrienden en correspondenten rond Abraham Ortelius' (p. 117-140): een mini-encyclopedie van het humanisme in de tweede helft van de zestiende eeuw. Jeanine DE LANDTSHEER vergelijkt het vriendenpaar 'Abraham Ortelius en Justus Lipsius' (p. 141-151) en Hubert MEEUS 'Abraham Ortelius en Peeter Heyns' (p. 152-159). Een onbekende relatie was 'Abraham Ortelius en de politieke poëzie van Jacobus Barlaeus' (p. 160-167), verkend door Gilbert TOURNOY. Nils BUTTNER beschrijft 'De verzamelaar Abraham Ortelius' (p. 168-180), C.E. DEKESEL 'Abraham Ortelius: numismaat' (p. 181-192). Tot slot

onderzoekt Dirk IMHOF ‘Abraham Ortelius en Jan I Moretus: de productie en verkoop van Ortelius' werken door de Plantijnse uitgeverij van 1589 tot 1610’ (p. 193-206).

De hier bijeengebrachte syntheses en verkenningen bieden zonder meer een ge-

slaagde kennismaking met Ortelius. De bundel is bovendien - hoe kan het anders - rijkelijk geïllustreerd met zorgvuldig gekozen afbeeldingen van vooral minder bekend materiaal (portretten, kaarten, titelbladen, handschriften). Het boek is vakkundig vormgegeven door Antoon de Vylder (De Diamant Pers) en gezet uit de DTL Albertina van Chris Brand. Aanbevolen!

Marcus de Schepper

Nadine M. Orenstein, *Hendrick Hondius and the business of prints in seventeenth-century Holland.* - Rotterdam: Sound & Vision Interactive, 1996. - 246 p.: ill.; 25 cm. - (Studies in prints and printmaking, 1). - ISBN 90-75607-04-0. Fl. 195.

De geschiedenis van uitgeverij en boekhandel in de Nederlanden is nooit even intensief bestudeerd als de typografische geschiedenis en de (althans institutionele) bibliotheekgeschiedenis. Het middenluik van de nu reeds 'traditionele' triptiek *productie- distributie-consimptie* is, mede door een schaarste aan bronnenmateriaal veel minder in trek geweest. Het lijkt alvast eenvoudiger een drukkerscarrière en de samenstelling van diens fonds te reconstrueren, dan concrete gegevens over uitgeversactiviteiten of over de boekhandel te vinden. Dat ligt ook voor de hand: gedrukte boeken laten zich analytisch-bibliografisch analyseren (zie bv. de *Plantin Press* en de *Typographia Batava*). En de veilingcatalogus (of notariële inventaris) van een particuliere bibliotheek bevat *in se* reeds de grondslag voor een verkenning van die ene bibliotheek op zich of in zijn context. Met de boek*handel* ligt dat veel moeilijker. Als de handelaar zijn waar aan de man/vrouw heeft gebracht, lijkt zijn taak wel voltooid. Die transacties werden ook niet altijd 'geboekt'. De anonieme koper lijkt wel ongrijpbaar. Slechts voor omvangrijke en/of geregelde bestellingen (van grote boekenliefhebbers of van instellingen) was een boekhouding nodig. In tegenstelling tot het drukkersambacht, dat berustte op - letterlijk - 'zware' materiële belangen (persen, lood, papier), kon een boekhandelaar makkelijker zijn bedrijvigheid verplaatsen. Hij hoefde ook niet alles in voorraad te hebben; kennis van de juiste kanalen èn kapitaal waren belangrijker. En er was minder dynastievorming: een drukkerszoon moest dàt vak leren èn beheersen om succes te hebben; een boek*handelaar* met commerciële talenten kon al snel en net zo goed handelaar in andere goederen worden (papier, textiel, kunstwerken).

Mede om al deze redenen zijn er veel minder bronnen bewaard om de boekhandel en uitgeverij vergelijkenderwijs te bestuderen. Zelfs al is er geen enkel archiefstuk met betrekking tot een drukker bekend, dan zijn er nog zijn boeken en hun gemeenschappelijk lettermateriaal en papier. Toch zijn de grootste archiefbestanden uit de Nederlandse boekgeschiedenis *boekhandels- of uitgeversarchieven*: de papieren van de *Officina Plantiniana*, van de Amsterdamse internationale boekhandel op het eind van de zeventiende eeuw, van de Leidse firma Luchtmans of van Middelburgse en Zwolse boekhandelaren. Na de onmisbare basisstudies van Leon Voet (*The Golden Compasses*) en I.H. van Eeghen (*De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*) is er in het laatste decennium werk gemaakt van de internationale en regionale

boekhandelsgeschiedenis, vooral door Bert van Selm (*Een menighte treffelijcke boecken: Nederlandse hoekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, 1987 en *Inzichten en vergezichten: beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*, 1992). Dit soort onderzoek is vanzelfsprekend gericht op

boeken. Randgebieden zijn slechts zeer recent aan de orde gekomen: zie bv. Jeroen Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: de almanak als lectuur en handelswaar* (Zutphen 1999). De grens is helemaal bereikt met de (losbladige) *prent.*

Hoewel het kunsthistorische èn het economische belang van de Nederlandse prenten voor zichzelf spreekt, blijft toch de prent*handel* een blinde vlek, een *terra incognita.* Het is de grote verdienste van Orensteins studie (en van de reeks - zie hierboven voor Jan van der Stock, *Printing images in Antwerp*) dat er, vanuit de reconstructie van een uitgeversfonds, een poging werd gedaan om de werking van de markt te onderzoeken.

Hendrick Hondius (° Duffel 9 juni 1573 - † Den Haag c. 23 oktober 1650) werd opgeleid tot goudsmid, maar legde zich snel toe op het graveren en verhandelen van prenten. In 1597 werd hij lid van het Haagse St-Lucasgild en verkreeg hij zijn eerste overheidsprivilegie. Na enige jaren in Amsterdam en Leiden vestigde hij zich definitie! in Den Haag, bij het stadhouderlijk hof èn bij de Staten-Generaal en de Staten van Holland. Hij kende economisch succes en was ook een actief contraremonstrant. Zijn kinderen werden graveur, prentenhandelaar of huwden met een boekbinder of een (boeken)uitgever.

Orensteins studie bestaat uit twee grote delen: tekst (= onderzoeksresultaten) en catalogus. Hfdst. 1 van het verhaal schetst de context en werkomstandigheden voor Hondius als prentenuitgever in de Nederlanden; hfdst. 2 is de biografie; hfdst. 3 biedt een overzicht van zijn carrière; hfdst. 4 kijkt naar zijn eigen graveerwerk; hfdst. 5 gaat in op de vier graveurs die meest voor hem werkten; hfdst. 6 vergelijkt Hondius als uitgever met zijn collega's. De catalogus beschrijft zijn *uitgaven*: originele losse prenten en geïllustreerde boeken, èn heruitgaven door Hondius van eerder verschenen prenten en boeken. Hondius' eigenhandig gegraveerde prenten zijn door mevr. Orenstein beschreven in de *New Hollstein* (1994).

De context waarbinnen Hondius opereerde werd bepaald door de taakverdeling: prenten werden ontworpen, gegraveerd, gedrukt en, al dan niet gebundeld, klaargemaakt voor distributie. De uitgever coördineerde het productieproces: hij bracht ontwerper, auteur van bijschriften, drukker en financier op één lijn. Soms was hijzelf graveur of drukker, maar altijd verkocht hij de prenten in zijn winkel. Voorbeelden van grote uitgevers in de Nederlanden waren Hieronymus Cock (*In de vier winden*), Hans Liefrinck en Gerard de Jode; in een volgende generatie spande Philips Galle de kroon, in concurrentie met de Wierixen. Al deze namen waren gevestigd in de culturele hoofdstad: Antwerpen. Daarbuiten was er in Haarlem nog een Hendrick Goltzius. In Den Haag was Hondius gespecialiseerd in politieke prenten en in herdrukken. Tot 1604 zocht hij zijn weg, tussen 1605-1620 (*het Bestand!*) kende hij zijn grootste activiteit, met vier graveurs in dienst en een goed draaiende winkel op het Buitenhof. Portret- en landschapsreeksen vulden zijn fonds aan, evenals geïllustreerde kunstboeken. In de jaren 1620-1630 richtte hij zich op de politieke actualiteit rond vnl. Frederik Hendrik. De jaren 1640-1650 waren de laatste bloei, met veel herdrukken en aandacht voor etsen, eerder dan gravures. Orenstein bespreekt de karakteristieken van Hondius' graveerstijl, evenals die van de graveurs die voor zijn uitgeverij werkten: Andries Stock, Simon Frisius, zijn oudste zoon Willem Hondius.

Prenten werden uitgegeven voor een publiek van opdrachtgevers en kopers. Dedicaties (aan de stadhouder, de Staten, lokale overheden) en privilegies (door diezelfde overheden) zorgden voor een goede inkomensbescherming. Soms waren er ook particuliere opdrachten (bv. portretten). Verweg het grootste deel van de omzet bestond uit heruitgaven van oudere of contemporaine prenten. Voortdurend kocht Hondius koper-

platen en fondsrestanten, vooral op de boedel veilingen van collega's. Succesvolle series en prenten liet hij kopiëren. Zijn boekproductie sluit daar nauw bij aan: rijkelijk geïllustreerde werken over perspectief en architectuur, portretreeksen (van kunstenaars, Hervormers), militaire plaatwerken, geïllustreerde actualiteisbladen (prent met tekst). Gegevens over prijs, formaat en oplage blijken moeilijk te achterhalen.

Met dit degelijk onderbouwde en helder gepresenteerde boek heeft mevr. Orenstein niet alleen de figuur van Hendrick Hondius belicht, maar vooral een scherpere kijk geboden op de organisatie van de prenthandel in de Gouden Eeuw. Het uitgebreide notenapparaat en de zorgvuldig samengestelde catalogus van Hondiusuitgaven zijn een dankbare nieuwe bron voor prent- en boekhistorici, maar ook voor literatuur- en cultuurhistorici. Ook aan de vormgeving van deze boeiende monografie is veel zorg besteed: opmaak, keuze en plaats van afbeeldingen, druk- en bindwerk. Een geslaagde opening van een veelbelovende reeks.

Marcus de Schepper

***The Book Collector. Special number for the 150th anniversary of Bernard Quaritch, 1997*; guest editor: Richard Linenthal. - London: The Collector Ltd, 1997. - 216 p.: ill.; 22 cm. (Besteladres: Bernard Quaritch Ltd, 5-8 Lower John Street, London W1R 4AU).**

Honderdvijftig jaar geleden begon een jonge Duitse boekhandelaar een eigen zaak in London. De man (Bernard Quaritch, ° Worbis 1819 - † Londen 1899) en zijn tijd (de glorie van het *British Empire*) bouwden een zaak op die reeds anderhalve eeuw de top van de antiquarische boekhandel vertegenwoordigt. Het was een uitstekend idee van het Engelse boekenliefhebbersblad-bij-uitstek om een bijzonder nummer te wijden aan deze reus van het oude en bijzondere boek. Nicolas Barker vertelt over Bernard Quaritch, zijn triomfen, zijn firma-met-traditie (p. 3-34). Enkele andere artikels over het huis gaan in op personeel (E.M. Dring) of gebeurtenissen rond de eigenaars (L.A. Morris, C. Franklin). Vanzelfsprekend komen enkele spectaculaire momenten aan bod: Q en Bradshaw (A. Hunt), Q als uitgever van FitzGerald's *Rubáiyát*, 1859 (A. Freeman), Q en William Morris (N. Kelvin), Q en de boekbandenvervalser Louis Hague (J. Winterkorn, M. Foot); maar ook Q en John Gennadius (L. Navari), Turkse (N. Olçer), Russische (het handschrift van Toergenjews *Vaders en zonen*; N. Nikitina), Japanse (Middelengelse (!); T. Takamiya), Islamitische (T. Stanley) of Hebreeuwse (B.S. Hill) schatten of klanten. Voor elk wat wils dus, maar vooral voor de echte verzamelaar iets om (met rode oortjes) te lezen ‘from cover to cover’. Tolle, lege!

Marcus de Schepper

M.R. Radermacher Schorer 1888-1956, minnaar van het 'schoone' boek.-
Amsterdam: De Buitenkant; Den Haag: Museum van het Boek, 1998.-
141 p.: omslag, portr., ill.; 25 cm.- ISBN 90-70386-97-6.

Het door Leendert Brummel in 1960 opgerichte Museum van het boek in nummer 30 aan de Prinsessegracht kreeg als specifieke opdracht zich te richten op de boekkunst

vanaf ca. 1890. Het vormt het moderne luik naast het oude, bestaande, de verzamelingen van baron van Westreenen van Tiellandt (1848).

Aan het legaat Radermacher Schorer, befaamd bibliofiel en mecenas uit Utrecht, was 'vreemd genoeg' (Ton Brandenbarg terecht in het Woord vooraf) nooit de nodige aandacht besteed om de collectie systematisch te onderzoeken. Het initiatief hiertoe komt nu van Tanja de Boer, conservator moderne boekkunst in het Museum. Medewerking van nog andere deskundigen heeft geleid tot een mooi boek bestaande uit vijf opstellen en twee bijlagen. Het betekent de aanzet tot een monografie en vormde tevens de grondslag voor een tentoonstelling (27.08-22.11).

Het eerste opstel is van Kees THOMASSEN, 'Het album amicorum aangeboden aan M.R. Radermacher Schorer' (p. 9-21), dat opent met een korte levensschets. Tot zijn vriendenkring behoorden o.m. -om ons tot boekenmensen te beperken- Ovink, De Roos, Dooijes, Van Krimpen, Stols, Brummel, Kruitwagen, Ritter, Hertzberger, Helleke VAN DEN BRABER, die al eerder over RS publiceerde schrijft over 'M.R. Radermacher Schorer als mecenas van de dichter J.C. Bloem' (p. 23-41). Hij steunde op velerlei wijzen kunstenaars o.m. door opdrachten, aanbevelingen, aankopen door derden. Op grond van brieven en gastenboeken wordt één geval extra belicht, dat van de dichter Jacques Bloem. Sjoerd VAN FAASSEN bekijkt 'M.R. Radermacher Schorer en het Utrechtse culturele leven' (p. 43-59), waarin Radermacher Schorer een zeer voorname rol heeft gespeeld (o.m. in de kring rond *De Gemeenschap*, als cultureel organisator). Tanja DE BOER presenteert 'De bibliotheek Radermacher Schorer' (p. 61-83). Zij noemt RS een amateur-bibliothecaris omdat de professionele aanpak van zijn zeer omvangrijke collectie zo opvallend was. Zo is na te gaan wat hij kocht, van wie, wanneer, hoeveel hij er voor betaalde en waar het werd neergezet! Een alfabetisch en een systematisch kaartsysteem en klappers met een 'catalogue raisonné' zijn bewaard. De kern van de verzameling is Nederlandse boekkunst uit de jaren 1890-1950, vnl. vertegenwoordigd door Nederlandse literatuur sedert 1880. Stukken uit het omliggende buitenland fungeerden als context. Zijn bewondering voor en vriendschap met S.H. de Roos leverde hem een bijzondere typografische collectie op. Avant-garde typografie en privépersen zijn ruimschoots aanwezig. Relaties met schrijvers bevorderden een vruchtbare wisselwerking tussen deze laatsten en drukkers / uitgevers. Ex-libris verzamelde hij ook, hoewel op bescheidener schaal. Voor de band had hij een grotere belangstelling; hij wilde het kwijnende handboekbinden een nieuw impuls geven en liet een deel van zijn bibliotheek (her)binden door o.a. De Graaf, Lievegoed, Wansink, Schuring, Menalda. De oorspronkelijke 'jas' ging weliswaar niet verloren (die werd mee ingebonden) maar iets ging toch verloren! Dat de handboekband in Nederland niet echt wortel schoot was te wijten aan de doorgaans uitstekende uitgeversband èn het ontbreken van bibliofielen met belangstelling voor oorspronkelijke banden. Tijdens de oorlog verzamelde hij clandestiene drukken. Terecht besteedt De Boer aandacht aan het belang van uitstekende, jarenlange betrekkingen tussen de bibliothecaris en de bibliofiel, i.c. Brummel en RS. Gelukkig bestaan daar nog voorbeelden van in onze recente bibliotheekgeschiedenis. Tanja DE BOER wijdt verder nog beschouwingen aan 'Een bibliofiel in de schijnwerpers' (p. 85-101). RS was niet de man the zijn schatten angstvallig voor buitenstaanders verborgen hield. Hij was integendeel zeer liberaal ingesteld en liet anderen meegenieten, door lezingen te geven, liefhebbers van het schone boek thuis te ontvangen, tentoonstellingen mee te organiseren,

bibliofiele avonden te geven en huldigingen van schrijvers en typografen te beleggen. Ook vervulde hij een aantal functies in de wereld van boek en bibliotheek. Veel ge-

publiceerd heeft RS niet maar hij was volgens Broches de eerste die de Nieuwe Kunst in het boek heeft onderkend en gewaardeerd. In de toenmalige wereld van de bibliofilie stond RS niet helemaal alleen: er was de Amsterdammer M.B.B. Nijkerk die lang te Brussel verbleef (zijn collectie is nu in het Stedelijk Museum te Amsterdam) en G.H. 's-Gravesande. Een eerste bijlage bestaat uit een facsimile van 'Gegevens over de catalogus van mijn bibliotheek', de tweede, door C.J. KELK, 'De Nederlandse letterkunde na 1880 bijeengebracht door Jhr dr M.R. Radermacher Schorer' (p. 102-124), Tot het onmisbaar nawerk van deze voortreffelijke publicatie behoren een overzicht van de levensloop van RS en een register op personen en instellingen.

Voor de boekverzorging tekent Joseph Plateau, Amsterdam. Goed verzorgd is het boek ontegenzeggelijk. Het zetwerk is in vrije regelval, de linkerranden van elke opening zijn royaal, evenals de onderranden (deze laatste zijn bestemd om desgevallend de voetnoten te plaatsen), terwijl de bovenranden bijzonder krap zijn, naar mijn smaak net iets te opvallend. De schreefloze Scala Sans van Martin Majoor is in alle corpsen en soorten uitstekend leesbaar op een licht getint papier van prima kwaliteit. De vele afbeeldingen, zwart / wit en in kleur zijn met kwistige maar bedachtzame hand over de bladzijden uitgestrooid, soms tot aan de uiterste rand van de pagina. De bijschriften zijn omlijnd waardoor ze het uitzicht van een etiket krijgen. De druk van Jan de Jong is keurig. En de band! Hij is te beschrijven als een driekwart band in purperviolet ('pervenche', d.i. maagdenpalm, in de colofon) fluweelachtig textiel, met belettering in wit en grijsultramarijn, en glanzend papier met op het voorplat een anamorfose-achtige foto van RS, op het achterplat RS op de ladder in zijn bibliotheek; de schutbladen zijn van lilagrijs papier; voor het bindwerk tekent Van Waarden, Zaandam.

Dit is in alle opzichten een heel aantrekkelijk boek, waarbij inhoud en vorm geheel in overeenstemming zijn. Laat het ook een uitnodiging zijn om andere grote bibliofielen te bestuderen en er een, liefst fraaie, publicatie aan te wijden.

Elly Cock-Indestege

Pierre Delsaerdt, Tonia Dhaese, *Louis Van den Eede, een halve eeuw typografie in Vlaanderen.* Met bijdragen van Paul van Calster e.a.- [Antwerpen]: Mercatorfonds, 1999.- 78 p.: portr., ill.; 24 cm.- ISBN 90-6153-436-4.

Op initiatief van Ludo Simons, met de volle inzet van het Mercatorfonds en dankzij de belangeloze medewerking van typograaf Antoon De Vylder, Photogravure De Schutter, drukkerij Die Keure en Vanmelle en boekbinderij Splichal, is een belangrijk boek tot stand gekomen ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van boekverzorger Louis Van den Eede. Belangrijk omdat het het licht onder de korenmaat uithaalt en de aandacht van de lezer / toeschouwer op het goed verzorgde boek vestigt. Het in 1965 opgerichte Mercatorfonds moest de uitgeverij worden van de toenmalige Bank van Parijs en de Nederlanden. De stijl die deze publicaties kenmerkt is mede door Louis Van den Eede bepaald. Dat Van den Eede ook andere uitgaven, waaronder

plaquettes, heeft vormgegeven, is misschien minder bekend. De overzichtstentoonstelling in de lokalen van de centrale bibliotheek van de UFSIA te Antwerpen was een goede illustratie van de oeuvrecatalogus die in het boek is opgenomen.

Ludo SIMONS schrijft bij wijze van inleiding over 'Louis Van den Eede en de typo-

grafie', waaruit zo nodig blijkt dat de weinige goede typografen in België 'nobele onbekenden' zijn, Henry van de Velde en bemand Baudin uitgezonderd. Seymour SLIVE, voormalig directeur van het Fogg Art Museum, Harvard University, Cambridge MA, vertelt met verve zijn eerste ontmoeting met VdE. Dirk VANDEMEULEBROECKE levert zijn bijdrage over het Mercatorfonds, Paul VAN CALSTER noemt VdE 'Een tovenaar met lijmpot en schaar' - het nu achter ons liggende tijdvak van de plakproef, wat niet betekent dat hij daar is blijven steken!. Na een groet van Erik Michiels (van drukkerij Emico Offset) presenteert Pierre DELSAERDT 'Het curriculum van een typograaf in Vlaanderen'. Uit publicaties kon Delsaerdt zo goed als niets opdiepen; dit curriculum is dan ook de neerslag van een aantal gesprekken die hij met VdE heeft gevoerd. 'Boektypografie' door Tonia DHAESE fungeert met haar algemene beschouwingen als inleiding op 'Het typografisch oeuvre van Van den Eede'. Dat oeuvre wordt opgedeeld in boeken (romans, literaire klassiekers (bv. het Verzameld Werk van Plato uit 1963), dichtbundels, liturgische werken en andere religieuze uitgaven, maatschappelijke en levensbeschouwelijke werken (*De Antwerpse dokwerker* van Karel van Isacker uit 1963), schoolboeken en andere didactische uitgaven, wetenschappelijke werken, hobbyhoeken, facsimile's (*Les roses* van Redouté, 1975), huldeboeken, museum- en tentoonstellingscatalogi, kunstboeken, b.v. *Prinsen en poorters* ed. W. Prevenier, 1998), reeksen en vaktijdschriften, gelegenheidsdrukwerk (waaronder uitgaafjes van de UFSIA). Ik vraag mij af of deze toch wel ver doorgedreven kategorisering erg zin vol is om de evolutie in het werk van een typograaf te zien. Ik heb niets tegen neologismen maar 'lay-outen' kan op een fraaiere manier gezegd worden. Heeft Van den Eede niet 'typografisch vormgegeven'? De oeuvrecatalogus, chronologisch geordend maar niet genummerd, geeft een korte titel, het impressum en het aantal bladzijden. Hier en daar is een korte annotatie gegeven o.a. betreffende het gebruikte lettertype.

De vormgeving van dit mooie boek lag voor een keer niet in Van den Eede's handen; hiervoor heeft Antoon De Vylder ingestaan. Gezet uit de gedigitaliseerde VandenKeere door De Diamant Pers te Zandhoven werd de tekst door Die Keure te Brugge gedrukt. Het moet gezegd dat de uitvoering bijzonder is en stijlvol. Op het licht matgrijs papier zijn de reproducties in wit uitgespaard. Het zg. Aldijnse lovertje is bij het begin van elk hoofdstuk in rood afgedrukt, de auteursnamen op het titelblad staan eveneens in rood. Hetzelfde donkeroranjerood is gebruikt voor de schutbladen en de grote, in wit uitgespaarde rechthoek op voor- en achterplat van de band; op het voorplat staan het lovertje in wit en de titel en de uitgeverij in zwart afgedrukt, op het achterplat het spiegelbeeld ervan.

Elly Cockx-Indestege

Jelle Kingma e.a., *Susanne Heynemann, typografe.*- Den Haag: Museum van het Boek / Meermanno Westreenianum; Groningen: Universiteitsbibliotheek, 1998.- 142 p.: ill.; 21 cm.- ISBN 90-367-0920-2. Fl. 29,50.

Een althans in het zuiden minder bekende figuur in de wereld van typografie en boekverzorging is Susanne Heynemann uit Utrecht aan wie in de loop van 1998 een tentoonstelling werd gewijd, eerst te zien in het Museum van het Boek / Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage, daarna in de Universiteitsbibliotheek te Gro-

ningen. Reinold KUIPERS wijdt enkele pagina's aan Heynemann en de bellettrie, Tine VAN BUUL aan Heynemann en Querido, Jan DE GROOT aan Heynemann en het schoolboek. De oeuvrecatalogus is samengesteld door Jelle KINGMA. Naast en tussen deze vier auteurs die over haar persoon en over haar werk handelen, komt zijzelf aan het woord onder de vorm van 'Memoirettes', losse herinneringen die, uiteraard, betrekking hebben op haar activiteit als typografe. Susanne Heynemann vat die aan nà WO II, waarbij de draad qua stijl en opvatting inzake typografische vormgeving van vóór de oorlog werd opgenomen.

Geboren en opgeleid te Berlijn in 1913, vestigt Susanne Heynemann zich in 1939 te Amsterdam. Aanvankelijk heeft zij voor de Amsterdamse uitgever Em. Querido, na de oorlog ook voor Querido Verlag n.v. gewerkt. In tegenstelling tot wat vroeger nogal gebruikelijk was, staat zij in zowel voor het binnenwerk als voor omslag of band. Vrijwel gelijktijdig treedt zij op als boekverzorgster voor de 'Amsterdamsche Boek- en Courantmij' (ABC). Te Utrecht komt zij in aanraking met de kring bibliofielen. Tot haar adviseurs gingen Jan van Krimpen en Charles Nypels behoren. Laatstgenoemde was medeoprichter in 1945 van de Stichting De Roos die zich ging toeleggen -en dat nog steeds doet- op het uitgeven van bibliofiele boeken 'om de ongerepte en dus ook onbaatzuchtige liefde en kunst' en ook Heynemann ontwierp voor de Stichting. In het midden van de jaren 50 volgt zij haar man naar Groningen, waar ze voor J.B. Wolters en Wolters-Noordhoff werkt. In haar memoires vertelt zij verder over Sandberg van het Stedelijk Museum en H.N. Werkman, de Groningse handpersdrukker, over Henri Friedlaender.

Behalve bellettrie heeft Susanne Heynemann véél schoolboeken (Wolters) en wetenschappelijke werken (Universiteir Groningen) vormgegeven. Wie kent niet de Wolters' woordenboeken uit de jaren 70? Het belang van een goede typografische vormgeving voor school- en studieboeken kan niet genoeg benadrukt worden: indeling in hoofdstukken, paragrafen, plaatsen van afbeeldingen, grafieken en dies meer, het gebruik van letter naar type en corps - het is allemaal niet evident. Het fraaie boekje dat vorig jaar verscheen heeft veel gegevens voor het nageslacht vastgelegd en is tegelijk een passend eerbetoon.

Elly Cockx-Indestege

***Het zegel van de libel: Sub Signo Libelli bevattende een bibliografie van de pers*, *najaar 1983-februari 1999*.- Amsterdam: De Buitenkant; Den Haag: Museum van het Boek, 1999.- 140 p.: portr., ill.; 22 cm.- ISBN 90-76452-512.**

Onder het motto 'Op zoek naar klassieke perfectie' heeft deze privépers in de loop van vijfentwintig jaar bewezen dat en hoe dit kan. De magie van het zetten en drukken werd de sterke drijfveer en de colleges analytische bibliografie van wijlen Wytze Hellinga dè uitdaging voor Ger(rit) Kleis om zelf de hand aan de ploeg -nee, de perste slaan. Van bij de oprichting van zijn pers heeft Kleis strenge kriteria aangelegd en steeds daarnaar gewerkt: overdacht en zorgvuldig zetwerk (een titelpagina is soms tot tienmaal toe herzet), verfijnde druktechniek, typografische soberheid, geëigend

papier, oorspronkelijke teksten, fraaie perkamenten, linnen of halfleren banden. De proef op de som was te zien op de tentoonstelling in het voorjaar 1999 in het Museum Meermanno-Westreenia-

num; de hier besproken publicatie is het beklijvende beeld ervan.

Wim CROUWEL, waarnemend directeur van het MMW, zorgde voor een woord vooraf, Boudewijn Büch schreef een gedicht onder de titel 'Sub Signo Libelli', Paul VAN CAPELLEVEEN doet het verhaal van de pers en Gerrit KLEIS zelf doet zijn eigen verhaal: 'Leven met de pers'. In het opstel van Van Capelleveen, 'De intimiteit van Sub Signo Libelli', wordt het richtsnoer dat Kleis zich heeft gesteld in alle duidelijkheid toegelicht. Bij het maken van een boek -vaak zijn het plaquettes- is de tekst het belangrijkste en derhalve het uitgangspunt. Vandaar dat samenwerking tussen auteur en vormgever, i.c. ook de drukker en de uitgever, hoogstwenselijk is. Dit houdt mede in dat de uitgever zich wel bewust een fonds opbouwt en niet om het even war drukt. In de productie van SSL is dit zeer duidelijk te merken. Kleis heeft gekozen voor literaire teksten die zowel nieuwe vertalingen in het Nederlands als oorspronkelijk werk in het Nederlands kunnen zijn. Met de auteurs c.q. vertalers kan hij dus contacten onderhouden die meer dan eens echt vriendschappelijk zijn geworden. De eerste in de rij was Gerrit Komrij. Van Capelleveen treedt op als zijn literair adviseur.

De tekst mag niet verstoord worden door zeg maar slecht gekozen lettertypen of - corpsen, noch ontsierd door niet-passende illustratie: een kwestie van goede smaak! In dezen is Kleis te rade gegaan bij de traditie waar hij inspiratie vindt aangepast aan elke soort tekst, meer nog, waar typografie verweven is met tekstuele interpretatie. Over de zoektocht van Kleis naar teksten en de geschikte letter om die te drukken, leest u beter zelf zijn verhaal. Eenvormigheid in het typografisch ontwerp is uit den boze. De oplagen zijn beperkt tot zeer beperkt. Kleis is een 'drukker in de marge' en de pers SSL een echte privépers want ze functioneert buiten het commerciële circuit. Aanvankelijk te Utrecht gevestigd, is SSL einde 1991 naar Amsterdam verhuisd; sedert eind 1995 werkt Kleis te Geesbrug (Drenthe).

In de Stichting Drukwerk in de marge, waarvan hij natuurlijk lid is, ontmoette hij, nu al weer jaren geleden, Ronald *??Breugelmans* uit Leiden, amateur van verfijnd drukwerk en bibliofiele plaquettes. In Breugelmans heeft Kleis zijn voortreffelijke bibliograaf gevonden. Er is aandacht besteed aan het omslag en ev. de stofwikkel, aan papier, Letter en illustrator. Er wordt verwezen naar het gebruikte vignet -zestien verschillende vignetten staan op één bladzijde samen afgebeeld; de waterjuffer komt natuurlijk het meest voor! En de colofon is verbatim weergegeven. In 1983 had Breugelmans al een eerste bibliografie van de pers onder de titel *107 maal Sub Signo Libelli* laten verschijnen. Het vervolg hierop, de productie najaar 1983 tot februari 1999, is doorgenummerd en gaat tot 236.

Kleis laat zich ergens ontvallen dat er in zijn land geen brede bibliofiele traditie bestaat. Een toch wat merkwaardige uitspraak wanneer men bedenkt dat juist in zijn land, Nederland, zoveel fraai drukwerk tot stand komt, óók in het commerciële circuit. Die traditie is geenszins afgeschreven. Meer waarheid schuilt in de bewering dat er geen traditie van bibliofielen is. Het ongeveer tien jaar geleden opgerichte Nederlands Genootschap van bibliofielen kan daar een bewijs van zijn. Drukken zoals die van SSL en bibliografieën zoals de hier besproken publicatie zijn in dit opzicht als een stimulans te ervaren. Het is een genot ze in handen te nemen en een voldoening ze in de kast te hebben staan.

Elly Cockx-Indestege

Robert Bruyninckx, *Wim Platteborze, leven met letters.* Tentoonstelling Nassaukapel Koninklijke Bibliotheek van België (van 23 april tot 22 mei 1999).- (Korbeek-Lo: Wim Platteborze), 1999.- 45 p.: omslag, ill.; 23 cm.

In maar niet door de Koninklijke Bibliotheek georganiseerde tentoonstelling gewijd aan het werk van een nog bedrijvig (°1938) Belgisch (typo)grafisch vormgever. Op zich zeker geen slecht idee want er wordt te weinig aandacht besteed -ook in de Koninklijke Bibliotheek- aan typografie of boekverzorging. Alleen, er is geen speciale band tussen P en de KB, en dan kijkt men toch even op van zo'n initiatief. Het tiental pagina's tekst - het boekje is overvloedig geïllustreerd- vormen 'de neerslag van gesprekken over boeken, boekdrukkunst en boekontwerp tussen Robert Bruyninckx en Wim Platteborze'. Jarenlang werkzaam geweest (en nog op vrijwillige basis) in het Museum van de Boekdrukkunst, heeft Bruyninckx de idee voor deze tentoonstelling opgevat; dit moge meteen een verklaring zijn voor dit initiatief.

De tekenleraar uit Korbeek-Lo ging in Ter Kameren bij Lucien De Roeck typografie studeren. In zijn nieuwe loopbaan wordt hij opmaakredacteur bij kranten en is hij free-lance graficus. Later wordt hij docent grafische vakken aan Sint-Lukas te Brussel. Bij al zijn boekontwerpen -en het zijn er vele- ligt de nadruk doorgaans duidelijk op het grafische aspect, op de inventiviteit (schutbladen, bandopdruk, enz.), veeleer dan op de (onzichtbare, want onopvallende) vormgeving van de tekst zelf. P ziet wat mooie typografie is en heeft respect voor de makers van 'klassiek fraai uitgevoerde' boeken (Jan de Jong bv. van De Buitenkant). Toch ligt zijn interesse elders: het 'leven met letters' verwijst voornamelijk naar de speciaal voor de omstandigheid ontworpen letter die voor een titel, op een stofwikkel, op de band komt, en niet in de eerste plaats naar de tekstletter (naar welke letter gaat zijn voorkeur?). P zegt zelf dat hij veel belang hecht aan de relatie auteur - vormgever; alles hangt er in dezen natuurlijk van af wat de auteur beoogt. Uit ervaring kan ik vertellen dat de samenwerking tussen P en de auteurs van het boek *Vlaamse bibliofiele uitgaven* (Brussel 1980) heel plezierig en constructief is geweest - ook al waren die auteurs misschien wat 'ouderwets'! De relatie tussen de vormgever enerzijds en de opdrachtgever en de geldschieter anderzijds is er een van een enigszins andere orde maar mag evenmin over het hoofd gezien worden. Toegevingen moeten dus soms gebeuren. Over deze relaties valt er in dit boek een en ander te lezen. P verzorgde onder meer uitgaven voor het Koninklijk Paleis, het Gemeentekrediet, de Katholieke Universiteit Leuven, de catalogus van de grote tentoonstelling 'Stad in Vlaanderen'.

Platteborze is van oordeel dat het doorgaans te lage peil inzake typografische vormgeving in ons land te wijten is aan de zelfgenoegzaamheid van velen: sedert de intrede van de pc en de beschikbaarheid over honderdeneen 'fonts' of lettertypen, 'voelt iedereen zich vormgever'. Het besef bij mensen die het kunnen weten, ontbreekt evenwel ook al te vaak. Met alle nefaste gevolgen van dien. Dit geldt óók tot op zekere hoogte voor de grafische vormgeving, zeker wanneer België met Nederland wordt vergeleken. Toch mag P de lijn niet te strak doortrekken; ik ben het niet eens met zijn opmerking over de postzegels, althans de laatste jaren. In de tekst wordt P hoofdzakelijk 'grafisch vormgever' genoemd, veeleer dan 'typografisch vormgever'. Terecht m.i.. Er is immers een verschil tussen de twee functies. Als ik de door P

ontworpen boeken en de reproducties in deze publicatie bekijk, valt het sterk op waarnaar de aandacht en de creativiteit zijn uitgegaan.

De tekst heeft bij momenten veel van een interview, hoewel hij niet in die vorm is

gesteld; het werkt de levendigheid in de hand maar langs de andere kant mist hij daardoor wat structuur. Te betreuren is, zeker in deze context, het oneigenlijk gebruik van een paar woorden zoals maquette (voor ontwerp), typograaf (waar zetter bedoeld is; p. 5) en het in België wijd en zijd verspreide kaft (voor omslag). De tekst biedt lezenswaardige algemeenheden over wat vroeger en nu de taak van de typograaf inhield, of van de donkere kamer en de plakproef tot de computergestuurde opmaak. 'Redactioneel vormgeven', veronderstelt een samenwerking tussen de typograaf en de 'editeur' of tekstbezorger; P vermoedt dat het digitaal ontwerpen in de toekomst de betrokkenheid van de typograaf bij het redactioneel proces nog zal doen toenemen. Hier schuilt m.i. een addertje in het gras: zou het nier aan de auteur kunnen liggen dat de typograaf zoveel redactioneel werk te doen krijgt? Wie anders dan de auteur is de aangewezen persoon om structuur in de tekst aan te brengen, verdeling in hoofdstukken en paragrafen, kop- en tussentitels, sprekende hoofdregels, enzovoort te voorzien? De taak van de vormgever bestaat er in dit alles met de middelen van het ogenblik zo helder, zo leesbaar en zo fraai mogelijk typografisch te vertalen. Dit sluit een goede samenwerking tussen auteur en vormgever geenszins uit.

Het boekje is zeer fraai, naar een ontwerp van Platteborze zelf, over twee kolommen gezet en gedrukt door Carto te Brussel, in een oranjegeel beletterd omslag. Een groot aantal kleurreproducties geeft een goed beeld van het oeuvre van Platteborze van 1969 tot 1999.

Elly Cockx-Indestege

Roger Raveel en het woord. **Expositie Koninklijke Bibliotheek [Den Haag] 29 maart t/m 14 mei 1999.- [Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1999].- I katern van 8 bladen: omslag, ill.; 21 cm.**

Deze rentoonstelling, die eerder te bekijken was te Sint-Agatha-Berchem, 'toont vooral het werk dat is ontstaan uit de samenwerking van Raveel met Hugo Claus en met Roland Jooris'. De begeleidende publicatie heeft veel weg van een efemeer drukwerkje dat niettemin een inventaris biedt (53 nummers) van de tentoongestelde stukken: catalogi, monografieën, dichtbundels, 'beeld- en woorduitgaven' of kunstenaarsboeken, chronologisch geordend van 1957 tot en met 1999. Raveel is, behalve schilder, graficus en past verschillende grafische technieken toe: houtsnede, linosnede, ets, litho, zeefdruk. Behalve losse grafiek zijn er ook bibliofiele uitgaven met zijn werk.

Elly Cockx-Indestege

Lucien De Roeck, Du plomb à la plume - Letters, schetsboeken. **(Met teksten van Pierre Alechinsky, Misjel Vossem, Luc van Malderen, Michel Waxmann).- [Brussel]: Bibliotheca Wittockiana, 1998.- 31 p.: ill.; 23 × 21,5 cm.**

Van 19 juni tot 18 september 1998 liep in de Bibliotheca Wittockiana een tentoonstelling die nu eens niet over boekbanden ging -zoals normaliter te verwachten- maar die aan een graficus gewijd was.

Zijn hele leven lang is Lucien De Roeck (1915-) ongelooflijk bedrijvig geweest als graficus en typograaf èn maker van ontelbare schetsen en tekeningen. Schetsboeken zijn De Roecks dagboeken. Zijn opleiding genoot hij bij Henry van de Velde en Joris Minne in het Hoger Instituut voor Bouw- en Sierkunsten zoals het toen heette, in de wandel Ter Kameren genoemd want gevestigd in de oude cisterciënzerinnenabdij met die naam. Later heeft hijzelf veel grafische vormgevers opgeleid, In 1952 krijgt hij de klas Typografie in Ter Kameren toevertrouwd; onder zijn leerlingen telde hij o.m. Pierre Alechinsky die hem in deze brochure 'mon professeur de lettres' noemt! In 1958 ging hij tot de 'Compagnons de Lure' behoren, een internationale groep 'letter-mensen' -on- der hen telde men ook Fernand Baudin, Wim Crouwel, Adriaan Frutiger, Willem Ovink- die in het Provençaalse Lurs geregeld samenkwamen rond de toenmalige nestor onder de typografen, Maximilien Vox.

Weliswaar zijn het niet de 'verbeterde' kranten -hij ontwierp het blad van het Paleis voor Schone Kunsten, van kranten zoals *La Lanterne* en *Pan*, van tijdschriften zoals *Grafica* van Unigra (de Unie der Grafische Bedrijven), van *Het boek in Vlaanderen* (1950-1955) waarvan hij de omslagen verzorgde, de (nochtans) monumentale opschriften, de talrijke affiches-, maar wel het logo van de Wereldtentoonstelling van 1958 die Lucien De Roeck beroemd hebben gemaakt. Wie herinnert zich niet de grote ster met twee korte en drie lange punten waartussen een wereldbol en het getal 58, en in het hart het Brusselse stadhuis? Voor mensen die iets met boeken hebben, is dit allicht niet het belangrijkste. De vele fraaie illustraties van boeken (denken wij aan het prachtige boek *Onze Schelde* in 1977 door Theo van Stichel op de handpers in zijn Kelder gedrukt), tijdschriften en nieuwsbladen verdienen meer aandacht dan tot nog toe het geval is geweest.

Samen met zijn vrienden, de Stichting Lucien De Roeck heeft de Bibliotheca Wittockiana hem met een tentoonstelling geëerd. Het is misschien jammer dat er voor de publicatie, op zich heel sympathiek, niet meer werk is gemaakt van een overzicht van De Roecks werk, waardoor ze een blijvende waarde zou hebben gehad. Als hiermee de (veel) jongere generatie Lucien De Roeck langs deze weg heeft leren kennen of herontdekken, betekent dit niettemin winst.

Elly Cockx-Indestege

***In koeien van letters: 50 jaar Grafische vormgeving in Vlaanderen.* (Auteurs: Herman Lampaert, Christian Lapinne).- Brussel: Vlaams Instituut voor het Zelfstandig Ondernemen, 1998. Tweede druk.- 346 p.: omslag, ill.; 19 × 19 cm.- isbn 90-74886-02-7.**

Toen ik dit boek in handen kreeg bleek het al om de tweede druk te gaan en was het tweede deel al niet meer voorradig. Dit bestaat -ik haal dit uit de inleiding van Johan Valcke- uit een vijftigtal ontwerpen die op uitnodiging door de (78) deelnemers aan de tentoonstelling werden uitgevoerd (mede dank zij sponsoring); het geheel werd in een doos gepresenteerd, in een oplage van 1200 exemplaren. Het initiatief van de tentoonstelling ging uit van het Vlaams Instituut voor het Zelfstandig Ondernemen (VIZO), Dienst Vormgeving, te Brussel; de tentoonstelling zelf was te zien in het

Museum voor sierkunst en vormgeving te Gent van 20 december 1997 tot 1 maart 1998.

Grafische vormgeving is niet hetzelfde als boekverzorging of typografie maar is er wel uit gegroeid: ‘Boekarchitectuur is de moeder aller vormgevingen’ (p. 198). Daarom

precies had deze laatste misschien wat beter uit de verf mogen komen in het ruime gebied dat bestreken is: boeken, affiches, periodieken, huisstijlen, publicaties allerhande. Twee auteurs besteden aandacht aan het (naoorlogse) verleden en aan de technologische ontwikkelingen. Herman Lampaert (1931), zelf graficus, behandelt de periode 1945-1985/89 als een kroniek: per jaar worden de belangrijkste evenementen, publicaties enzovoort, gepresenteerd. De kroniekstijl brengt mee dat alle gegevens door elkaar staan: oprichtingen van genootschappen (het Plantin-Genootschap bv. in 1951, enkele jaren geleden nieuw leven ingeblazen), activiteiten van scholen, publicaties van, publicaties over, vormgeving van, enz. Dit strikt chronologisch uitgangspunt brengt mee dat de auteur meer dan eens in herhalingen valt; informatie over besproken personen is voor een deel via een register samen te vinden. Daarop volgt het artikel, niet in kroniekstijl, van Christian Lapinne. Opmerkelijk is het scharnierjaar 1985: de computer die het kleine zelfstandig ontwerpbureau heeft veroverd. Naar mijn gevoel had nog sterker kunnen benadrukt worden dat ontwerpen niet hetzelfde is als uitvoeren, dat aan het eerste niets is veranderd (p. 238). Hiertegen is sedert 1985 immers al véél gezondigd! Anderzijds worden de mogelijkheden dank zij de computer (als hulpmiddel) schier onbegrensd.

Met een titel in het Nederlands, is de publicatie zelf tweetalig: elke opening heeft links de Nederlandse tekst, rechts de Engelse. Ofschoon het veel informatie bevat en mooi vorm gegeven is -hoe kan het anders!- laat dit boek, overigens overvloedig en met smaak geïllustreerd, mij met een wat onbevredigd gevoel achter. Ik denk dat het te maken heeft met de omstandigheid dat de behandelde materie zo uiteenlopend is dat men door de bomen het bos niet meer ziet, m.a.w. er ontbreekt structuur. Dit wordt nog versterkt door het overvloedig citeren. De bibliografie achterin heeft tevens als gebruikte literatuur gefunctioneerd. Ze bevat publicaties door vormgevers geschreven en/of vormgegeven; met hiaten (ik mis o.m. Van Krimpen).

Met de tentoonstelling (die ik jammer genoeg niet heb gezien) hebben de organisatoren naar eigen woorden het accent willen leggen ‘op de creatieve en vernieuwende aspecten van de klassieke (typo)grafische vormgeving in Vlaanderen’.

Elly. Cockx-Indestege

Rob Soetenhorst, *En toch gebeurde het... 25 jaar depot van Nederlandse publicaties.*- Den Haag: Kininklijke Bibliotheek, 1999.- 108 p.: omslag, ill.; 21 cm.- isbn 90-6259-140-X; issn 0169-3557; 60.

Verzorgde uitgave n.a.v. vijfentwintig jaar (vrijwillig) Depot van Nederlandse publicaties in de Koninklijke Bibliotheek. Een tentoonstelling (van 1 juni tot en met 16 september 1999) biedt een overzicht van wat er zo at binnenkomt in de nationale bibliotheek van Nederland, thematisch geordend (allochtonen, automatisering... tot wetenschap). De leestekst wordt in fine aangevuld door een selectieve literatuurlijst: een korte beschrijving van de tentoongestelde boeken. Tot slot worden er ook cijfers gegeven van hoeveel van welke soort publicaties er per jaar binnenkomt. Alles samen gaat het om 850.000 boeken en 2.000.000 afleveringen van periodieken.

Elly Cockx-Indestege

***Air neuf à Mariemont: Livres d'artistes et reliures de création = Air neuf in Mariemont: Artists' books and design bindings.* (Catalogue édité à l'occasion de l'exposition 'Air neuf à Mariemont' organisée au Musée royal de Mariemont du 19 juin au 19 septembre 1999).- (Morlanwelz-Mariemont): Musée royal de Mariemont = Royal Museum of Mariemont, 1999.- 60 p.: co., ill.; 25 × 14 cm.**

Met veel smaak ukgevoerde catalogus van een heel bijzondere tentoonstelling. Het museum te Mariemont is bekend voor zijn zeer mooie verzameling Egyptische, Grieks-Romeinse, Oosterse kunstvoorwerpen van hoog gehalte èn daarbij de unieke collectie Doorniks porselein. Daarnaast ontwikkelt het 'Atelier du livre' originele activiteiten: onder de bezielende leiding van vaak gerenommeerde stagemeesters worden jonge mensen die iets met het boek hebben tot creatief werk gebracht. Samen met 'Air Neuf', een Franse vereniging van boekbinders die een nieuwe wind doorheen de boekbinderswereld willen laten waaien -en daarin wonderwel slagen- werd een project opgezet waarvan deze tentoonstelling de neerslag is. In een dialoog met de voorhanden zijnde kunstwerken hebben boekbinders zich laten inspireren om originele banden en kunstenaarsboeken te maken. Die werden naast en tussen de kunstwerken in de vitrine geplaatst. De wisselwerking tussen beide objecten kwam aldus wonderwel tot uiting. Treffend was verder dat de oude zowel als de nieuwe kunstwerken in deze confrontatie aan uitdrukkingskracht wonnen.

In dit kort signalement wil ik niet beginnen met binders met name te noemen; er zijn er te veel die een vermelding waard zijn. Ruim 130 nummers met werk van boekkunstenaars van Canada tot Japan en van Scandinavië tot Italië. Een gedurfd maar uitstekend geslaagd opzet. De drijvende krachten achter dit opzet zijn geweest, in Mariemont Marie-Blanche Delattre en Pierre-Jean Foulon, van 'Air Neuf' Manne Dahlstedt, Sün Evrard en Annie Richard. Van hen zijn ook de teksten in de catalogus die tweetalig Frans / Engels is.

Elly Cockx-Indestege

Naamregister

Het toneel van de Antwerpse Augustijnen (1671-1783) is ontsloten door vier eigen registers (p. 253-291). Die namen zijn hier niet herhaald. Dat geldt vanzelfsprekend ook voor de Index op het Plantijnse Archief (p. 356-360). Evenmin zijn opgenomen de namen m.b.t. de stambomen van Franchois II Guyot (p. 132-133), Ferdinand Crollen (p. 329-331) en de Moretus- familie (p. 338-339).

Aalst 160, 189
Acroamata nuptialia 155-174
Adamsz. 26, 29, 49
Adriaenssen, E. 144
Aelst zie Coecke
Aerts, J. 373
Aertssens, Hendrik I 147
Aertssens, 147
Afrika 362
Agricola, Rudolf 381
Agrippa, H. 52
Albrecht van Oostenrijk (Aartshertog) 109, 156, 159
Alcala de Henares 16
Alechinsky, Pierre 397
Alegambe, Philippus 158, 173
Alexander VII (Paus) 173, 175
Alken 312
Alleyns, Cornelia 129
Alleyns, Elisabeth 129
Alleyns, Merten 130
Alva (Hertog van) 96
Amalia van Solms 165
Amici, D. 48, 66, 67
Amsterdam 25, 26, 29, 30, 33, 34, 41, 45, 46, 49, 51, 58, 60, 87, 100, 131, 383, 388, 391, 393, 394
Ancelin, Th. 48
Andreae, Jacobus 384
Andreas, Valerius 171
Angelieri, G. 67
Angoulême 11
Angulo, A. de 16
Antwerpen 6, 16, 17, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 41, 42, 45, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 77-78, 79, 81, 84, 85, 86, 87, 90, 92, 93, 94, 95-108, 111, 114, 127-153, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 175, 176, 181, 183-294, 300, 333-360, 361-369, 371, 372, 373, 375, 377-381, 383, 384, 388
Anvers, A. de 17
Arias Montano, B. 97
Armilliers, Hubert d' 13
Arnoullet, B. 11, 15, 16, 21, 22, 23

Arras zie Atrecht
Asse, Niclaes van 378
Athias, J. 26, 33, 49, 58
Atlantis 386
Atrecht 99, 125, 127, 139, 140, 151, 377
Augsburg 180, 365
Augustijnen 183-294
Autun 15
Ayala, J. de 16, 43

Backer, Aug. & Al. de 162, 178, 180
Backers, Ida 131
Backx, Francisca 110
Bacquenois, N. 16
Bailleul 191
Balberghe, Emile van 377
Balde J. 178
Baldini, V. 48
Ballard, R. 16
Balli, P. 17
Baltens, P. 380
Bamps, Constant 312, 322
Barberini, Urbanus (VIII) 176
Barcelona 11, 16, 33
Barlaeus, Jacobus 386
Baronio, Cesare 124, 194
Barrefelt, Hendrik 107, 108
Bartoli, G. 48
Basa, D. 37, 48
Basel 17, 18, 20, 24, 25, 26, 29, 30, 33, 41, 42, 47, 49, 61, 90, 91
Bassantin 69

Bassée, N. 41
Bathen, Jacob 147
Baudin, Fernand 392, 397
Baum, T. 48
Bazzachi, G. 48
Bé zie Le Bé
Becanus, Gulielmus 161, 164, 167, 168, 175, 178, 181
Becanus, Joannes Goropius 335
Becker, J. 30, 34
Bégat, L. 16
Behn, J.G. (& familie) 299-300, 301, 327
Behn, Mathieu (& familie) 296, 298, 299-300, 301, 302, 305, 306, 327, 328
Beieren 335
Beijers 382
Beke, Aegidius vander 174
Beken, A.R. vander 321
Bellay zie Du Bellay
Bellerus 79
Berchem 95
Berchmans, Jan 159
Bergamo 41, 43
Berghe, Jan vanden 362
Beringer, Godefroy 146, 147
Beringi (Fratres) 52
Berkel 381
Berlijn 393
Berner, C. 17, 25, 28, 49
Berner, J. 17, 25, 49
Bernuz, P. 16
Bevilacqua, N. (& Erven) 16, 33, 48, 65
Beyerlinck, Laurentius 194
Bianchi, A. 48, 65
Bichon, G. 48
Bidermannus, J. 178
Bindoni, G. 43
Birckmann, A. (Erven) 48
Blaeu, J. (Erven) 26, 45, 58
Bloem, J.C. 390
Boelaerts (familie) 134
Boer, Tanja de 390
Boethius, A.M.S. 115
Boeyesz., P. 49
Bogard(us), Johannes (I, II) 48, 127, 139, 141, 146, 147, 151
Bogard(us), Pierre 141, 147
Bollaers, A.C.G. 299
Bollaers, Jan 299
Bullandus, Johannes 160, 163, 164, 173

Bollen, M.J. (& familie) 307-308, 309, 317, 319
Bom, Peter 137
Bomberg(hen), Cornelius van 335
Bomberg(hen), Daniel van 335
Bomberg(hen), Karel van 335
Bonfadino, B. 48
Bonfadino, G.B. 47
Bonhomme, M. 10, 11, 23, 24, 61
Bonifacio, G. 66
Boot, W. 46, 51
Bordeaux 16, 48
Borgominieri, R. 16
Bornat, C. 11, 16
Borrekens, Abraham 99
Borrekens, Jan 98, 103, 108
Boscoop, C. 147
Bosvoorde 320
Bouillant, Sébastien.34, 36
Boulaerts, Sara 131 (zie ook Boelaerts)
Boumans, R. 103
Bouret, C. 323
Bourgeois, J. 16
Boursette, M. 16
Boxhornius, Henricus 162
Boy, J. de 17
Braches, E. 391
Bradshaw, H. 389
Brand, Chris 387
Branden, Lode van den 129
Brecht, Jan van 90
Breda 162
Bremen 100
Brès, Guy de 87
Brescia 48
Breugelmans, Ronald 394
Breyghelius, Nicolaus 163
Briels, J. 129
Brière, A. 16
Brimeu, Marie de 110
Broeta (familie) 192
Bruegel, Pieter sr. 366
Brugge 88, 160, 163, 164, 385, 392
Brumen, Th. 48

Brummel, Leendert 389, 390
Brussel 49, 90, 111, 147, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 169, 170, 172-173, 174, 179, 181, 184, 186, 190, 300, 301, 302, 306, 309, 310, 320, 322, 323, 327, 362, 383, 391, 395, 396, 397
Bruyninckx, Robert 395-396
Buffet, N. 16
Buon, G. 48
Burchaut, Barbara 131
Bus, J. 26, 33, 49, 58
Buschius, Hermannus 381
Busero, Janneken 152
Buteneers, J. 304
Buyens, Claude de 139
Buyl, de 323
Buyskens, A.M. 297
Buyss, Albert 147
Bynneman, H. 11

Cabillavius, B. 160, 164-165, 173, 176-177
Cacchi, G. 17, 48
Caen 16, 139
Calenius, G. 29, 31, 33, 35, 48
Calstere, Anna van den 114
Cambridge 60
Campen zie Hendricksz, Peter
Canada 399
Canaye 69
Canisius, P. 33
Canova, J. (de) 16, 61
Canterbury 88
Canto, F. de 16
Capelleveen, Paul van 394
Capila, M. de 16
Carlino, G. 48
Carter, H. 20, 127, 128
Carter, Matthew 47
Casanova, J. de 16
Castileti, J. 131
Caterus, Jacobus 155-174
Caterus, Pieter-Frans 159
Caudeliers, Dominicus 197
Cavalleri, G.M. 67
Cavalleri, J.M, &. J.F. 48
Cavellat, G. 16
Cavellat, L. 33, 48
Cercia, Antoine 16, 147
Chabin, J. 16

Champagney 89
Champlite 125
Chanut, Pierre 167
Châtelet, J. 131
Chemin zie Du Chemin
Chevalier, P. 48
Chigi, Alexander (VII) 173, 175
Chimay zie Craÿ
China 158, 162
Cholinus, M. 33
Chouet, J. 47
Chrieger, G. 16
Christina van Zweden 166, 167
Christus 176, 177, 179, 180
Chronyc Historie 88, 90-93
Chrysippus 117
Cicero, M.T, 115, 116, 117, 118, 122, 123, 171, 176
Cicero, Tullia 115, 116, 117, 118
Ciotti, G.B. 47
Claes-Lambert 319
Claus, Hugo 396
Cleanthes 117
Clerk 30, 45, 51, 58
Cnobbaert, Jan (Wwe) 172
Cochez 371
Cock, Hieronymus 363, 366, 388
Cockx-Indestege, Elly 377-399
Codt, Jacobus de 163
Coecke van Aelst, Pieter 363, 365
Coignet, Michiel 98, 107
Coleridge, S.T. 375
Colines, Simon de 5, 20
Colius, Jacobus 134
Compagnie du Grand Navire 48
's Conincx, Arnout 137
Coppens, C. 333-360, 381-386
Coppens van Diest, Anthonis I 128, 130, 149
Coppens van Diest, Anthonis II 130
Coppens van Diest, Gilis 335, 379
Cordoba 115
Cordus, V. 53
Cornalini, J.M. 365

Correa Montenegro, F, (Wwe) 41
Corswarem 297
Cortey, J. 16
Cosemans, F. 309
Cosemans, H. 308
Cosin, P. 61
Cotier, G. 69
Couvreur, Walter 371-373
Craeybeckx, Lode 373
Crantor 116
Cremers, Janneken 152
Cremona 48
Crespin, J. 23, 47
Crollen, Ferdinand (& familie) 295-331
Crouwel, Wim 397
Croÿ, Karel van 110
Crutsen, J. van 307
Cuenca 16
Curio, H. 49
Cuypers, Susanna 108

Daerden, J. 307
Dahlstedt, Manne 399
Danzig 96
Datheen, Petrus 85, 86
David, M. 16
Day, John 11, 47, 128
Debruijn, François 301
Deinze 321
Delacologne, L. 18, 26, 34, 51, 65
Delas, J. 48
Delattre, Marie-Blanche 399
Delft 87, 88, 103
Delsaerdt, Pierre 391-392
Demagnée, L. 304
Demeer, M.C. 296-297, 298
Den Haag 388
Dens, Adriaan 108
Dens, Clara 108
Dens, Hendrik 105, 106, 108
Denucé, J. 333-360
Des Hayes, P. 48
Des Planches, J. 47
Deventer 381
Devue 322
Dhaese, Tonia 391-392
Diaz, H. 35, 47

Diepenbeek 322
Diest zie Coppens van Diest
Dillingen 41, 178, 179, 180, 181
Dolce, F. 33
Dooijes, D. 390
Doornik 377, 399
Dordrecht 86
Dorothea Suzanna van Saksen 109
Douai 18, 127, 131, 141, 147
Dousa, Janus 110
Draconi, C. 48
Dreyfus. J. 60
Du Bellay, Jean 15
Dubois d'Enghien, Hector 296, 322, 328
Du Chemin, N. 16, 33, 48, 58
Dürer, Albrecht 363
Düsseldorf 147
Dufay, Pieter 163
Duffel 388
Duitsland 20, 24, 43, 87, 90, 96, 178, 179, 302, 303, 328, 335, 381, 385
Du Pré 48
Du Puys, J. 10
Dusinelli, P. 47
Du Val, D. 48
Duval, Fr. 377
Duvet, J. 68
Dyck, C. van 25, 26, 33, 49, 58
Dycke, Martin van den 335

Edegem 371
Eede, Louis van den 391-392
Egenolff, C. (Erven) 41
Eitel, Guillaume 300-301, 302, 328
Eksel 306
Elsevier, A. 51, 58
Elsevier, D. (Wwe) 25, 33, 49, 58
Elsevier, J. 45, 49
Emmerik 381
Engeland 13, 47, 98, 131, 134, 150, 165, 194
Engelram, Johannes 88
Engels, Peter 149
Ente 26, 29, 49
Epicurus 117, 118
Episcopius, E. 33
Erasmus, D. 381

Esclassan, P. 26
Estella 17
Estienne, Charles 70
Estienne, Robert 5
Eurydice 176
Everaerts, Alexander 192
Everbroek, Laurent van 54
Evrard, Sün 399

Faille, Jacob della 100
Falckenburg, H. 43
Farnese, Alexander 86, 99, 102
Faure, J. 10, 11, 23
Ferdinand van Spanje (Kardinaal) 164, 175, 181
Ferdinand van Spanje (Keizer) 131
Fernandez, F. 16
Ferrara 16, 48, 385
Ferrer, M. 16
Feyerabend, J. 29
Feyerabend, S. 40, 41, 61
Fezandat, M. 10, 16, 20, 58, 59, 60, 71, 72
Field, R. 11
Fievet, J.D. 17, 25, 58
Fievet, J.Ph. 17, 25, 29, 32, 33, 36, 41, 49, 58, 60
Filips II van Spanje 97, 125, 336
Firenze zie Florence
FitzGerald 389
Flavius Josephus 58, 59
Florence 48, 61, 79, 365
Foigny, J. de 48
Foillet, J. 48
Fontaine Verwey, Herman de la 382
Foulon, Pierre Jean 399
Fournier, J.P. 26, 30
Fowler, John 376
Fraipant, M.B. 297
Franceschi, F. de(i) (& Erven) 16, 33, 41, 47, 67
Franeker 85
Frankfurt 17, 18, 25, 29, 30, 33, 34, 40, 41, 42, 48, 49, 51, 58, 60, 61, 103, 105, 106, 127, 385
Frankrijk 5-76, 80, 84, 90, 177, 185
Frans I van Frankrijk 5
Frans-Vlaanderen 177
Franz., Dirk 138
Frederik Hendrik van Oranje 165, 388
Frein, B. 23
Fremault, Robertus 160

Friedländer, H. 393
Friesland 85, 92
Frisius, Simon 388
Froben (Fratres) 61
Fruin, Robert 79
Frutiger, Adriaan 397
Fruytiers, L. 202
Fuchs, L. 41
Fuhrmann, G.L. 36, 41

Galle, Filips 93, 97, 98, 388
Galle, Marc 373
Gamel, Marie 100
Gando, N. 18, 26, 28, 34, 42, 51, 65
Garamont, Claude 5, 17, 20, 28, 32, 36, 43, 47, 53, 54, 55, 56, 60, 70, 71, 72
Gardano, A. 47
Gast, M. 16, 61
Gazeau, Guillaume 23
Geesbrug 394
Geldenhauer, Gerardus 381
Gelder, Johann Hermann von 180
Gelmaers, Maria 297
Genève 16, 23, 36, 47, 69, 89
Gennadius, John 389
Gent 78, 79, 81, 85, 89, 147, 164, 181, 184, 190, 191, 198, 200, 296, 323,
371-376, 397
Genua 48
Geraets, Emile 312
Gerlach (erven) 28, 32
Gerson, Joannes 377
Gevartius, Casperius 155-174
Ghemart, A. 16
Gi(e)llis, Peter 134
Gigas, H. 11
Gigliotti, D. 48
Gilissen, J.J.P.L. 321
Gingelom 300
Giolito, G. (Erven) 29
Giunta, J. (Erven) 23, 24
Giunta, J. (Erven) 37, 47

Goeree, W. 26, 30, 46, 51
Goetbloets 311
Goltzius, Hendrick 388
Gomez, A. 17
Goos, Anna 155-174
Goossen, Gerardus 88
Goropius Becanus, J. 335
Gossaert, J. 379
Gotthold, Chr. J.H. (& familie) 302, 304, 305, 328
Gouda, Johannes van 162
Gournay, Marie de 110
Graaf, B. & E. de 382
Graffy, J.J. 301
Grafton, Richard 335
Grangé, Joannes 192
Granjon, Robert 5-76, 86
's Gravesande, G.H. 391
Gravius, B. 58
Greuenbruch, Gerhard 147
Grimaldi, Simon de 104
Groffi, L. 305
Groningen 393
Groot, J.W. de 46, 51
Groote, Anna de 130, 131, 136, 148, 149
Grosemans, G. 307
Gryphius, S. (& Erven) 9, 11, 14, 15, 16, 23, 61, 63, 69
Grzebski, S. 56
Gualtherot, V. 16, 58, 60
Guarin, Th. 41
Gubbelmans 319
Guérin, N. 48
Guéroult, Guillaume 22
Guerra, D. & G.B. 41
Guicciardini, L. 47
Guidetti 24
Guillard, Ch. 16
Guillard, G. 58
Gulpen 299, 301
Gutenberg, J. 361
Guyot, Andries 130, 136, 148, 149, 150
Guyot, Anne 130, 148, 149
Guyot, Christoffel 128, 130, 134, 138, 148, 149
Guyot, Daniel 131
Guyot, Elisabeth 129
Guyot, Franchois I 56, 127, 128, 130, 131, 136, 137, 141, 146, 148, 149
Guyot, Franchois II 127-153
Guyot, Franchois III 138, 152-153

Guyot, Franchois IV 138
Guyot, Gabriel 128, 130, 137, 138, 148, 149, 150, 152
Guyot, Jeanne 128, 130, 134, 148, 149
Guyot, Philip 131
Guzman, F. de 16
Gymnicus, Cornelia 130, 131
Gymnicus, Henrick 130
Gymnicus, J. 33
Gymnicus, Jan I 129, 135
Gymnicus, Jan II 130
Gymnicus, Jan III 129, 130
Gymnicus, Severijn I 129, 130

Haarlem 106, 388
Habets, Alfred 322
Hagué, Louis 389
Halle, J.F. 34
Hamburg 299
Hamelin, Ph. 23
Hannover 302, 303
Hasselt 190, 295-331
Haultin, J. 48
Haultin, Pierre 16, 48, 58, 60, 70, 72
Hauwelius zie Houweel
Heenen, M.C. 307-308
Heere, Lucas d' 375
Hegius, Alexander 381
Hellinga, Wytze 393
Helmstedt 41
Hendricksz., Albrecht 88, 90
Hendricksz., Peter (van Campen) 92
Hendrik III van Frankrijk 52
Henegouwen 300
Hengst, O. 48
Henricpetri, Adam 91
Henricpetri, S. 25, 29, 41
Hermans, J. 307
's-Hertogenbosch 163
Hertzberger, Menno 382, 390
Hesius, Gulielmus 160
Heyden, Gaspar van der 86
Heynemann, Susanne 392-393

Heyns, Catharina 97, 102, 106
Heyns, Martynken 98, 108
Heyns, Peter 95-108, 386
Heyns, Susanna 105, 106, 108
Heyns, Zacharias 97, 105, 108
Hiël zie Barrefelt
Hieronymus 116
Hill, N. 11
Hirtzhorn, Godfried jr. 81
Histoire des troubles zie *Chronyc Historie*
Hoc, M. 157, 161
Holland 80, 81, 387-389
Homerus 116, 121
Hondius, Hendrick 387-389
Hondius, Willem 388
Honorat(i), S. 15, 23, 69
Hooftman, Gillis 100
Hoorebeke, Zacharias van 335
Hoorn 49
Horatius 12, 47, 163, 176, 191
Horick, Jan van 149
Hornschuch, J. 49
Hosschius, Sidronius 159, 160, 161, 163, 164, 167, 168, 173, 175-181
Hout, Jan van 29, 48
Houtappel, Anna 172
Houtappel, Christina 172
Houtappel, Godfried 172
Houtappel, Maria 172
Houthalen 306
Houweel, Christiaen 78, 84, 86
Houzé, J. 48
Hovius, Matthias 162
Hucquel, Peeter 378, 379
Hugo, Hermannus 158, 159, 160, 161
Hus, Jacques 11, 18, 20
Huttichius, J. 21, 22
Huygens, Constantijn 160, 165, 166, 167, 168, 173
Hypoots, Paulus 150

Ieper 176, 191
IJssel 381
Imitatio Christi 107
Impens zie Ympyn
Imprimerie royale 17, 19, 48, 49, 50
Isabella Eugenia (Aartshertogin) 109, 156, 159
Isacker, Karel van 392
Italië 11, 20, 24, 37, 47, 65, 67, 334, 335, 381, 385-386, 399

Jacobs, Louis 322
Jacobus (Hl.) 168, 169, 171
Janot, D. 11
Januszowski, Jan 20, 43
Japan 158, 162, 399
Jeanne d'Arc 194
Jena 109
Jens, Peter 134
Jezuïeten 155-205, 376
Jode, Gerard de 388
Johann Wilhelm van Saksen 109
Johnson, A.F. 128
Jong, Jan de 391, 395
Jooris, Roland 396
Joostens, Johannes 164
Jozef II 185
Juan (Don) 80, 99
Juen, G. 309
Jupiter 176

Kannewet, J. 51
Karel II van Engeland 165
Karel V 194
Karel de Stoute 194
Keerbergen, Jan van 98
Keere, Hendrik (I, II) van den 46, 78, 79
Kellens, L. 309
Kerver, J. 33, 48
Keulen 24, 29, 31, 33, 35, 43, 48, 96, 106, 147, 194, 301, 363, 365
Keyser, H. 29, 33
Keyser, de 128
Kingma, Jelle 392-393
Kinschotius, Franciscus 168, 169, 170, 171
Kistler, Ignatius 180
Kleis, Ger(rit) 393-394
Knuts, P. 307
Komrij, Gerrit 394
Koninch, Th. 157
Korbeek-Lo 395
Kortrijk 158, 159, 160, 164

Krakau 20, 43
Krimpen, Jan van 390, 393
Kruitwagen 390

Lactantius 116
Laer 302
Laere, Raf van 295-296
Lamesle, Cl. 18, 26, 28, 34, 42, 51, 65
Lampaert, Herman 397-398
Landtsheer, Jeanine de 109-125
Langelier, A. 16, 48
Langelier, Ch. 16
Langenacker, Jos. van 322
Lanzenberger 49
Lapinne, Christian 397-398
La Porte, M. de (Wwe) 16
La Rochelle 48
Laso, P. 16
Lazarus, A. 20, 43
Le Bé, Guillaume I 24
Le Bé, Guillaume II 16, 17, 18, 19, 20, 25, 28, 32, 34, 36, 48, 52, 70
Le Bé, H. 48
Lebeer, Louis 384
Lechler, M. 41
Le Duc, M. 48
Leest, Antoon van 378
Leeu, Geraert 380
Leeuwarden 85, 92
Leiden 29, 32, 33, 43, 45, 46, 48, 49, 51, 58, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 88, 90, 110, 111, 114, 129, 138, 162, 371, 388
Leipzig 41, 49
Leopold-Wilhelm (Aartshertog) 165, 177, 179
Leopoldsburg 305
Le Petit, Jean-François 91
Le Porché, G. 48
Le Roy, A. 16
Leuven 58, 109, 110, 111, 113, 123, 124, 125, 127, 139, 146, 147, 151, 159, 160, 199, 362, 365, 371, 384
Leyden, Lucas van 366
Leyser, Corn. 178
Liebens, A. 309
Liefrinck, C. (Wwe) 379
Liefrinck, Hans 388
Lier(e) 88
Liesens, A.H. 321
Liesvelt, Adriaan van 378
Lievegoed 390

Lievens, Anna 129, 130
Lievens, Jan 129, 130
Limburg 295-331
Linenthal, Richard 389
Linnig 372
Linocier, G. 48
Lipsius, Justus 109-125, 156, 161, 176, 386
Listrius, Gerardus 381
Livingstone 362, 368
Livius, Titus 40
Loe, J. 58
Lommel 306
Londen 11, 41, 47, 88, 96, 98, 128, 134, 150, 335, 376, 385, 389
Loodts, H.C. 311
Lottijns, Hendrik 114
Loyerhagen, Jacob van 149
L'Oyseleur, Pierre zie Villiers
Lucius, J. 41
Luik 110, 131, 305, 321
Lummen 306, 322
Luther, J.E. 17, 49
Luther, J. (Wwe) 17, 18, 29, 30, 33, 34, 49
Luxemburg 99
Lyon 5-77, 146, 147, 385

Maastricht 147, 301
Macerata 48
Machiels, G. 308
Machiels, M.J. 307-308
McLuhan, Marshall 361
Madrid 17, 41, 61
Magagno 67
Magheels, C. 304
Majoor, Martin 391
Malcot, Maria 159
Malderus, J. 161, 162, 163
Maldoi, G. 309
Malo, J. 16
Malo, P. 33
Mansart 79
Mansion, Colard 377

Mantua 41, 48
Manutius, Aldus jr. 11, 12, 47
Manutius, Paulus 11, 16, 33, 41, 58, 60, 61
Mappa, A.G. 26, 30, 46
Marescotti, G. 48
Marguerite d'Angoulême 16
Mariemont 399
Maris, L. 303, 312
Marnix van St. Aldegonde, Filips van 78, 80, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91
Martellini, S. 48
Martens, M.E. 307
Martin, J. 23, 48
Martines 10
Martinez, S. 16
Masières, Gielis de 139, 151
Mathys, C. 300
Matsys, Catharina 365
Matsys, Cornelis 361, 379
Matsys, Quinten 365
Matthias (Aartshertog) 86
Maudhuy, Robert I 127, 139, 140, 146, 151
Maudhuy, Robert II 139
Maulde, Guillaume de 79
Mayer, Ignaz 180
Mayer, J. 41
Mazzolini, A. 67
Mechelen 125, 159, 160, 162, 165, 169, 174, 202
Medicea (Tipografia) 37, 48
Medina del Campo 16
Meeus, H. 96
Meietti, P. 47
Mémoires anonymes 93
Menalda 390
Mennher, Valentin 335
Mercator, G. 386
Merckelinck, Alaert 134
Merlin, G. 16, 58
Merkem 175
Meskens, Ad 95-108
Mettayer, J. 33, 48
Meulman, I. 88
Mexico 17, 33
Meyerus, Livinus 180
Michael, Moina 376
Middelburg 49, 88, 89, 129, 137, 149
Middelton, Theodoras 161-162
Milaan 48

Millàn, J. 16
Millanges, S. 16, 48
Millen-boven-Aalst 300
Millis, G. de 16
Millot, D. 48
Minden 304
Minières, J. & O. de 11
Minne, Joris 397
Miraeus, Johannes 162
Molina, Gaspar de 18, 20
Molyn, Joannes Baptista 193
Mommaerts, Jan 179
Moncada, Franciscus de 181
Mons 140, 199
Montaigne, Michel de 110
Montbéliard 48
Morel, Federic 52
Moretti, N. 47
Moretus (familie) 192, 333-360, 363
Moretus, Adriana 109-125
Moretus, Balthasar I 111, 112, 114, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 163, 171
Moretus, Balthasar II 155-174, 175, 177
Moretus, Caspar 111
Moretus, Christophorus 111
Moretus, Elisabeth sr 111
Moretus, Henrica 111
Moretus, Jan 20, 29, 30, 32, 98, 105, 109-125, 138, 161, 336, 386
Moretus, Joannes Jacobus 36
Morgain, F. 16
Morison, Stanley 5, 6
Morris, William 389
Morus, Thomas 194
Moulert, S. 49
Moulyn, Marie 139
Mourier, Pierre 34, 36
Moxon, J. 41
Moy, Hendrik de 103, 104
München 178, 180, 181
Mulckers, W. 304
Munster 107, 304
Murmellius, Johannes 381
Nagera, B. de (Wwe) 11

Nagold 300, 301
Napels 17, 48
Napolitano, G. 48
Nederlanden 47, 86, 90, 91, 92, 93, 96, 99, 107, 128, 139, 146, 147, 164, 166, 167, 334, 335, 376, 377-384, 386-389
Neufs, J.G. van 304
Neurenberg 28, 32, 36, 41, 363, 365
Niclaes, François 108
Niclaes, Hendrik 107, 108
Niderlendischer ersten Kriegen 90
Nieuwenhuysen, Cornelius vanden 193
Nijkerk, M.B.B. 391
Niort 48
Nivelle, S. 16, 48, 70
Nolens 322
Norwich 91, 92
Nürnberg zie Neurenberg
Nulens 312
Nuovo, Angela 385-386
Nutius, M. 29
Nutius, Ph. 47
Nypels, Charles 393
Nypels, L. 303

Oberhulsmann, M.J. 303
Obrize, Robert 140
Offermans, Kerstiaan 102, 106
Ogerolles, J. d' 69
Oosterhof, G. 89
Opglabeek 306
Oporinus, J. 61
Oranje zie Frederik Hendrik / Willem van Oranje
Orenstein, Nadine 387-389
Orléans 17
Orpheus 176
Ortelius, Abraham 95-108, 134, 138, 386-387
Ortels, Anna 100, 102, 105, 106
Osanna, F. 41, 48
Oudenaarde 191
Overijse 109
Ovidius 176, 177
Ovink, Willem 390, 397
Oxford 45

Paciolo, Luca 334, 335
Pafraet, Richard 381
Paganino, Alessandro 385

Paix, Augustin 300
Palmers, F. 309
Paradin, Guillaume 23, 69
Parijs 5, 10, 11, 16, 17, 18, 19, 25, 26, 30, 33, 34, 42, 48, 49, 50, 51, 52, 58, 59, 60, 65, 148, 297, 336, 371
Parijs, Guillaume van 87
Parijs, Marie van 149, 150
Parker, H. 128
Parma (Hertog van) zie Farnese
Patricio, Andrea 116
Paulissen, Mieke 295-331
Pavari 69
Pavia 49
Payen, Th. 11
Pelsers, H. 305
Perna, P. 33, 41, 47
Perreault, Pierre 36
Persoons, Guido 127-153, 371-376
Petitjean, L. 309
Petrarca, Fr. 61
Petrus (Hl.) 177
Phaedrus 200
Phalesius, Magdalena 147
Phalesius, Maria 147
Phalesius, Petrus I 127, 141, 144, 145, 146, 147
Phalesius, Petrus II 144, 147
Philippe, P. 16
Piacenza 48
Picardië 177
Pierloz, F. 303
Pincio, A. 11
Pistorius, J. 17, 18, 26, 30, 33, 42, 49
Pizzamiglio, A. 48, 67
Plantin, Chr. 16, 17, 18, 20, 25, 28, 30, 32, 36, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 78, 80, 84, 86, 97, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 114, 116, 118, 121, 122, 124, 128, 136, 138, 139, 333-360, 379, 386
Plantin, Margareta 114
Plantin, Martine 109-125
Plateau, Joseph 391
Plato 392

Platon 300
Platteborze, Wim 395-396
Plautus 198
Pléau, N. 58, 60
Ploos van Amstel 26, 30, 46
Poirters, A. 160, 165, 171, 172
Polen 20, 43
Pons 48
Poppe, (J.) Henri 296, 302, 303, 304, 305-306, 307, 309, 310, 327, 328
Porro, G. 16
Porta, H. a 48
Portau, Th. 48
Porte zie La Porte
Porteman, Karel 169-170
Portonariis, A. de 11, 16, 61
Potter, Lucas de 147
Prevenier, W. 392
Prévost, B. 16
Prims, F. 93, 183
Proli (familie) 192
Proot, Goran 183-294
Pruisen 302, 304
Putte, I. vander 26, 51
Puys zie Du Puys
Pylene, Henrie 301

Quaritch, Bernard 389
Quentel, J. (& Erven) 29, 31, 33, 35
Querido, Em. 393
Quinget, Henrick 100

Rabe, G. 40, 41
Rabier, L. 17
Rachels 311
Rade, Gillis van den 77-94
Radermacher Schorer, M.R. 389-391
Raeye, Jan van 131
Rambau, J. 41
Ramirez de Prado, L. 157
Rampazetto, G.A. 47
Raphelengius, Fr. 29, 43, 48, 54, 114, 138
Rassinghem, Jacobus de 172
Rauch, Sebastian 180
Raveel, Roger 396
Rebuffi, P; 64
Redouté 392
Regius zie Roy

Reims 16, 48
Renard, Nicolas 301, 328
Reners, M.B.H. (& familie) 303, 304, 306
Renterghem, Bart. van 335
Reymbrandtsz., Aeriaen 152
Reynders zie Reners
Rialme, Asconius de 134
Richard, Annie 399
Richardot, F. 43
Richardot, Jean 125
Richel, D. 9
Richer, J. 48
Rienckens, F.M. 319, 320
Rigaud, B. 48
Rijckewaert, Carel 91, 92
Rijkers 323
Rijnland 146, 381
Ritter 390
Rivery, A. 48
Rivière, Guillaume zie Rivius, Willem
Rivière, Jeanne 114
Robles, J. & D. de 16
Rocca, A. 38-39
Rodriguez, J. 16
Roeck, Lucien de 395, 396-397
Roeren, Isaack vander 148
Roeselare 190
Rogers, Daniel 375
Roggen, P. 309
Roigny, J. de 16
Roij, Jan van 131
Rollet, Ph. 23
Rolu, J. 41
Roman, J. 26, 34, 60
Rombouts, E.J. 304
Rome 17, 24, 36, 37, 38-39, 41, 45, 48, 61, 62, 65, 115, 124, 158, 176
Ronsard, P. de 52
Ronse 323
Roos, S.H. de 390
Roosbroeck, R. van 96
Rosario, Simon 89
Rossi, F. 17
Rostock 381

Rotterdam 26, 30, 46, 129, 138, 152
Rouillé, Guillaume 11, 33, 48, 61, 64, 65
Roussin, J. 48
Roussin, P. 65
Roy, Gilbert (le) 90, 92, 93
Roy, Jan van 131
Roy, Magdalena van 131 zie ook Le Roy
Ruiz, J. 33
Runkst 308

Sabbio, V. da 48
Sacré, D. 155-181
Saetreuver, Henricus 147
Saint-Omer 376
Salamanca 11, 16, 61
Salenson, Gerard van (Wwe) 79
Salviani, O. 17, 48
Sanchez, F. 17
Sancto Domingo, B. de 16
Sandberg 393
Sanlecque, Jacques de 20
Santoro, Giulio Antonio 37
Sangrain, J. 23
Savonne, Pierre 335
Scandinavië 399
Schauwers, Franz 384
Schepper, Marcus de 155, 156, 177-178, 381, 386-389, 401-414
Scherpenheuvel 110
Scheybels, G. 173
Schippelius, J.H. (& Wwe) 18, 34, 42
Schilders, R. 89
Schmiedlin, Jacobus 384
Schmidt, J.A. 29
Schnuremberger, Sigmund 179
Schoeffer, Peter II 69
Schoofs, G. 308
Schotland 162
Schotti, Jacopo de' 335, 336
Schreurs 372
Schrickx, Willem 375-376
Schuring 390
Schuytvlot, A.C. 381-384
Scoto, G. 58
Scoto, J.M. 17
Scribani, C. 159
Secundus, Janus 175
Sedan 48

Seghers, Daniël 165-166, 167, 168, 173
Selm, Bert van 387
Semple, William 88
Seneca, L.A. 115, 119, 120, 121, 122, 176
Senneton (Frères) 61
Sertio, S. 69
Serrure, C.-P. 202
Sessa, G.B. 16
Sethon, Walter 90
Sevilla 33, 47
Sfrondrarus, P. 157
Shakespeare, William 376
Sigonio, Carlo 116
Silvius, Karel 84, 88
Silvius, Willem 33, 47, 77-78, 80, 81, 84, 86
Simons, Ludo 391
Sint-Lambrechts-Herk 307
Sint-Truiden 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 305, 306, 323, 328
Sleidanus 69
Smeets-Coninx 319
Smit, Johan Michael 36
Smits, Anna 103
Soetenhorst, Rob 398
Soler, J. 16
Somasco, G.B. 47
Sommier discours 80-81
Sommervogel, C. 162, 178, 180
Soolmans 79
Sora 124
Sotuellus, Nathanael 157, 158
Spanje 11, 20, 43, 80, 89, 91, 93, 97, 99, 101, 103, 104
Stade 106
Stagnini (Fratres) 16
Stanley 362
Steelsius, J. (Wwe) 50, 79
Steenstraeten, Jacques van 135
Steghe, Isbrant ter 92
Steinfurt 381
Sterck, Niclaes 106
Stevaux, Kamiel 295
Stevoort 322
Stichel, Theo van 397

Stock, Andries 388
Stock, Jan van der 361-369, 377-381
Stockholm 29, 33
Stols 390
Straatsburg 48
Strada, Famiano 176
Stradanus, Jan 364
Straton, T. 11
Stubenvoll, J.H. 18, 30, 34, 51
Stuttgart 300
Sulpicius 117, 118
Surius, L. 29, 31, 35
Susato, Tielman 363, 365
Sweertius, Franciscus 156
Sweertius, Robertus 155-156
Swennen, Henri (& familie) 309-310, 327
Swinters, Anna 335

Tacitus 176
Taffin 86
Tagliente, G.A. de 334
Tarino, G.D. 48
Tausser, M. 304
Tavernier, A. 25, 41, 47, 50
Teeuwen, N. 191, 197
Temporal, J. 16, 61
Ten(n)ier, Aegidius 162
Terentius 198
Theologia gennanica 107
Theophilus 90
Thiboust, G. 16
T(h)ielens 79
Tibé, Cornelius 193
Tinctor, Joannes 377
Tini, M. 48
Tiraqueau, A. 65
Titiaan 379
Toergenjew 389
Toledo 16, 43, 164
Tollenarius, Johannes 164, 173
Tomisi, E. 48
Tongeren 175, 178, 321
Toorenenbergen, J.J. van 89
Tornieri, G. 41
Torrentino, L. 61
Torrentinus, Hermannus 381
Tory, Geoffroy 5

Tournes, J. de 10, 11, 15, 16, 20, 23, 52, 61, 68, 69, 70
Trekschuren 307
Treviso 48, 66, 67
Trognesins, Joachim 138, 152-153
Tromper, G. 152
Troyens, Jaspar 87
Tuccius, Stephanus 180
Turijn 33, 48, 65, 67
Turnebus, A. 16
Turnhout 300
Turrisan, B. 16
Tusculum 116

Uppsala 49
Urbanus vin (Paus) 176
Utrecht 90, 162, 390, 392, 393, 394

Valgrisi, V. 16
Valkema Blouw, P. 77-94, 381-384
Valladolid 16
Vandenbrande, Agnes 299
Vandeput, R. 323
Vandereyken, E.A.V. 304
Vangorp, Adrien 300
Vanvinckeroye, M.B. 303
Varisco, J. 41
Vaticana (Stampa) 17, 37, 38-39, 45, 48, 61, 62
Vautrollier, Th. 47
Vechter, Thomas de 30, 32
Velde, Henry van de 392, 397
Vellert, Dirk 366
Velpius, Rutger 49, 147, 376
Veltkamp, L.E.H. 323
Venetië 11, 12, 16, 24, 29, 33, 37, 41, 43, 47, 58, 67, 116, 334, 335, 336, 365, 385
Venne, Walterus van de 193
Ventura, C. 41, 43
Verdussen, Hendrik Pieter 202
Verdussen, Joannes 193
Verdussen, Joannes Baptista 192
Vergilius 176
Verhoeven, Abraham 378
Verdussen, Cornelis 116
Verlaak J.L. 320

Vermaseren, B.A. 90-93
Vermeyen, J.C. 379
Vervliet, H.D.L. 5-76, 127-128
Verwey, H. de la Fontaine 382
Veurne 372
Vianen 383
Viani, A. 49
Vienne 11, 16, 22
Villiers, Pierre L'Oyseleur dit 86, 88
Vincenzi, G. 47
Vitale, C. 48
Vlaanderen 391-392, 397-398
Vliegen, J. 308
Vliegen, M.M. 299
Vlierden, Reynier van 152
Voet, Leon 78, 107, 387
Vondel, Joost van den 165
Voochts, Matthaeus 171
Voskens, D. (Wwe) 26, 29, 45, 58
Voskens & Clerk 30, 45, 51, 58
Vossius, Lambentus 164
Vredius, Oliverius 164
Vrients, Baptista 148, 149, 150
Vrients, Jan Baptist 98
Vylder, Antoon de 387, 391, 392

Waarden (van) 391
Wael, Gulielmus de 174
Walbourg, A. & J. 309
Walbourgh, M.A.P. 321
Wale, Peter de 378, 379
Wallius, Jacobus 159, 161, 167, 168, 175, 179
Walschap, Gerard 373
Wansink 390
Warancore, A. 58
Waterschoot, W. 375
Wayland, J. 11
Wechel, A. (& Erven) 16, 29, 41
Wechel, J. 48
Weijer 322
Wellens, E. & F. 310-311
Wellens, Jacobus Th. J. 193, 199-200, 202
Wenen 312, Werkman, H.N. 393
Westfalen 381
Westreenen (Baron van) 390
Weygers 312
Wezel 381

Wierix (familie) 388
Willem van Oranje 78, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 92, 93, 99, 100
Willem III van Nederland 302
Willemsen, Roelant 136, 148
Wolsschaten, Balthasar van 26, 30, 42, 51
Wolsschaten, Melchior van 26, 29, 30, 41
Wolters (-Noordhoff) 393
Worbis 389
Worms 87
Wouez, Alex 323
Wulfen, Anna Maria 299
Wurtenberg 300
Wyck, Jacques van 149, 152
Wyot, Franchois 131

Ympyn, Jan 334, 335

Zaandam 391
Zanden, Joannes Baptista vande
Zandhoven 392
Zannetti, F. 24, 48
Zaragoza 11, 16
Ziletti, F. 29, 43, 47
Ziletti, G. 16
Zuylen, Elizabeth van 110
Zwitserland 90
Zylius, Otho 160, 163, 173